SÛRE- İ BAKARA

Bu Sûre-i Kerime, Medine-i Münevvere'de nazil olan sûrelerdendir. Ancak (وا تقوا يواماً ترجعون فيه إليالله) âyetinin Mekke-i Mükerreme'de Kurban Bayramında Haccet-ül Vedâ'da nazil olduğu İbn-i Abbas Hazretlerinden mervidir. Hicretten sonra nazil olan sûreler velev Medine-i Münevvere'nin haricinde nazil olsun, Medine-i Münevvere'de nazil olmuş addolunur. Sûre-i Bakara 287 âyeti hâvidir.

بِسْمِ ٱللهِ ٱلرَّحْمَٰنِ ٱلرَّحِيمِ

الٓمٓ (1)

Bazı süver-i Kur'âniyenin evvelinde bulunan hurufat Allah-u Tealâ'nın ilmini kendine has kıldığı esrar-ı ilâhiyeden olduğu cihetle Kur'ân'da bu misilli hurufat, ibadın muttali olamayacağı esrardandır. Bunlar ilm-i usulde beyan olunduğu veçhile müteşabihattandır. Müteşabihatın iki kısmı vardır :
Birincisi; asla manâsı fehmolunmayan (حمٓ), (الٓر), (الٓمٓ) , (صٓ) ,

(ن) ve (قٓ) gibi bazı sûrelerin evvellerinde bulunan harflerdir.

İkinci kısım ise,(ٱلرَّحْمَٰنُ عَلَي ا لعر شِ ا سَتوى) âyetinde bulunan (اسْتَوَى) kelimesi gibi asıl manâsı fehmolunup lâkin makam itibariyle manâ-yı zahirisini murad etmek edille-i akliye ve nakliyyeye nazaran muhal olduğundan tevile muhtaç olanlardır.
Mutlaka müteşabihatta iki mezhep vardır.
Birincisi; selef mezhebidir ki bu misilli müteşabihatm aslına ve murad-ı ilâhi neden ibaret olduğuna iman edip ilmini Allah-u Tealâ'ya tefviz mek ve tevili ile iştigal etmemektir. Bu mezhebe nazaran bu silli hurufatı Kur'ân'da zikrin faydası; iman ve kemâl-i itaat ve inkıyadla kulların mecur ve mû'sâb olmasıdır. Sıddik-ı Â'zam Ebubekir (R.A.) Hazretlerinin «Her

kitabın bir sırrı vardır. Allah'ın Kur'ân'da sırrı ise sûrelerin evvellerinde bulunanharflerdir.» buyurduğu mervidir.
Müteşabihat hakkında
İkinci m e z h e p ; halef mezhebidir ki onların zamanlarında ehl-i dalâl ve mülhidler peyda olup kendi arzularına göre amele ve itikad-ı hakka ve kavaid-i şer'iyeye muhalifte'villerle meşgul olarak umur-u dini teşviş etmek istediklerinden ahlâf-ı kiram onların tevillerine meydan vermemek ve açmak istedikleri fesad kapılarını kapatmak üzere şer-i şerife muvafık surette tevilini vacip addettiklerinden müteşabihatın tevili ile meşgul oldular.
Şöyle ki: bazıları; «Süver-i Kur'âniyeden bazılarının evvelinde bulunan harfler o sûrenin ismidir.» dediler. Buna nazaran (آلـم) Sûre-i Bakara'nın ismidir. Bazıları ise «Esma-i ilâhiyeden bir isimdir veyahut her harf esma-i ilâhiyeden bir ismin fatihidir. Meselâ (elif) Allah ve (lâm) Lâtif ve (mim) Mecid isimlerinin fatihleridir.» dediler. Yahut (آلـم)yani (ان الله اعلم) (Ben Allah-u Azimüşşanım, bilirim) demektir. Veyahut kasemdir. Bu harflerden esma-yı ilâhiye ve sıfât-ı sübhaniye ve kütüb-ü münezzele terekküb ettiğinden şanlarına tazim için Vâcib Tealâ harf-i hecaya kasem buyurur. Buna nazaran manâ-yı nazım: [elif, lâm, mim harflerine yemin ederim ki, şu kitap kendisinde şek ve şüphe
olmayan bir kitaptır.] demek olur. Vâcib Tealâ Kur'ân'a itiraz eden müşriklere bir sûrenin mislini
getirmelerini emredip de onlar da getiremeyince keenne onlara «Kur'ân taraf-ı ilâhidendir. Eğer taraf-ı ilâhiden olmasa siz istediğiniz sûrenin mislini getirirdiniz; zira Kur'ân işte sizin terkibinekadir olduğunuz şu harflerden mürekkeptir. Halbuki siz kısa bir sûrenin bile mislini getirmekten aciz oldunuz, sizin acziniz Kur'ân'ın taraf-ı ilâhiden vahyolduğuna delâlet-i vazıha ile delâlet eder.» demektir.
Beyzâvî'de beyan olunduğuna nazaran (elif) Allah ve (lâm) Cibril ve (mim) Muhammed isimlerinden alınarak «Kur'ân Allah-u Tealâ'dan Cibril-i Emin vasıtası ile Muhammed (S.A.) üzerine nazil oldu.» manâsına olduğu İbn-i Abbas Hazretlerinden mervidir.

ذَٰلِكَ ٱلۡكِتَابُ لَا رَيۡبَ فِيهِ (2)

[Şu müşarünileyh olan Kur'ân bir kitap ki o kitabın taraf -ı ilâhiden vahy-i münzel olduğunda asla şüphe yoktur.]

Yani; evvelin ve ahirinin kemalâtını cami' olan Resûl-ü Ekrem lûtf-u keremimizden kullarımızı irşad için sana inzal ettiğimiz şu Kur'ân, bir kitab-ı kâmil ve bir düstûr-u â'zamdır ki, onun vahyi münzel olduğunda asla şek ve şüphe yoktur. Zira; elfazında olan intizamı ve maânisinde olan kuvvet ve metaneti ve mutazammın olduğu ahkâm-ı belâğati tefekkür eden bir kimse o kitabın kitab-ı semavi ve kelâm-ı ilâhi olduğunda kafiyen tereddüt etmez. Derhal kabul ve iman edip mucibiyle amele müsaraat eder. Ve sebeb-i necatın ancak o kitaba yapışmakta olduğunu idrak etmekle kendisinde olan zulümat-ı cehli izaleye sa'y eder.
Kur'ân'ın ulüvv-ü menzeletine ve kdâm-ı beşer olmaktan gayet baid olduğuna işaret için bu âyette bu'dü mertebeye mevzu olan (dili) lâfzı ile işaret olunduğu gibi kitabın kütüb-ü sabıkaya nisbetle kâmil olup ilâ yevm-il kıyam havadisin ahkâmını cami olmak itibariyle noksan olmadığına işaret için kemâle delâlet eden harf-i ta'rif ile varid olmuştur. Yani (ذَ ٰلِكَ ٱلْكِتَـٰبُ) demek; işte şu işaret olunan kitab bir kitab-ı kâmil ki, onda asla noksan bulunmayıp, insanlar beyninde ilâ yevmilkıyam zuhur edecek havadisin cümlesinin ahkâmını ve ekseri ümem-i maziyenin ahvalini cami demektir. Şu halde Kur'ân'a nazar-ı sahihle bakan kimse mertebe-i belâgatin nihayetine ve hadd-i i'cazın gayetine baliğ olduğunu görünce vahy-i ilâhi olduğunda asla şüphe etmeyeceğini beyanla Kur'ân'da şüphe edenlerin nazar-ı sahih malik olmadıklarına işaret buyurulmuştur.
Beyzâvî ve Hâzin'in beyanları veçhile kitap'la murad kitab-ı mev'ud olmak ihtimali vardır. Çünkü; iptidayı bi'sette Cenab-ı Hak resûlüne bir kitap inzal buyuracağını vahiy buyurduğu gibi Hz. Musa ve Hz. İsa'ya dahi İsmail (A.S.) neslinden âhir zamanda ba'solunacak nebiye bir kitabı celil-ün nisap inzal edeceğini dahi vahyedip onlar da ümmetlerine böyle bir kitabın nazil olacağını beyan ve nazil olduğu zaman iman etmelerini tavsiye etmişlerdi.
İşte gerek iptida-yı vahiyde bizim nebimize ve gerek Hz. Musa ve İsa (A.S.)'a mev'ud olan kitab-ı mübin şu kitap olduğunu Cenab-ı Hak bu âyette beyan buyurmuştur. Buna nazaran manâ-yı âyet: [Şu

müşarünileyh olan kitap iptida-yı bi'sette Muhammed (S.A.)'a ve ondan evvel geçen enbiyaya, âhir zaman peygamberine inzal olunacağı va'd-ü beyan olunan kitab-ı malûmdur ki, o kitabın vahy-i münzel olduğuna dair olan delâilin vuzuh ve zuhuruna bi-naen onun kelâm-ı ilâhî olduğunda asla şüphe yok] demektir.
Hulâsa; Kur'ân'ın tavk-ı beşerden hariç bir mertebe-i baidede bulunduğu ve noksansız havadis-i beşerin ahkâmını ve evvelin ve ahirinin ahvalini cami' bir kitab-ı kâmil olduğu ve taraf-ı ilâ-hiden bizim resûlümüz Muhammed (S.A.) Hazretlerine vahy-i münzel kelâm-ı ilâhi olduğu ve kelâm-ı ilâhi olduğunda asla şüphe caiz olmadığı bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

Vâcib Tealâ Kur'ân'ın şek ve şüpheden beri bir kitab-ı kâmil olduğunu beyandan sonra kitabın fevaidini ve cümle-i kemalâtından olan menafiini beyan etmek üzere:

هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ (2)ٱلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِٱلْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ ٱلصَّلَوٰةَ وَمِمَّارَزَقْنَٰهُمْ

يُنفِقُونَ (3)

buyuruyor.
[Kur'ân-ı Azim-üş Şan günâhlardan kaçınan müttakîlere tarîk-ı hayrı gösterici ve menfaatlerine delâlet edicidir. O müttakîler şol kimseler ki, onlar gayba imanla salevat-ı mefruzayı eda ve bizim onları merzuk ettiğimiz rızıklarının bazısını muhtaç olan-lara infak ederler.]

Yani kitab-ı mübin olan Kur'ân; evamire imtisal ve nevahiden içtinab edip, nefislerinin taharetine mani olan, habâisten mu-hafaza eden müttakîlere doğru yolu gösterir ve hidayet-i azîme ve tarîk-i müstakime irşad eder bir mürşid-i kâmildir. O müttakîler şol kimselerdir ki, onlar gayba iman ettikleri gibi furû-u â'malin â'zamı ve erkân-ı dinin ehemmi olan salâtı ikame etmekle cemi' azalarıyla canibi mânevi-i ilâhiye teveccüh ederler. Ve rızayı ilâhiyi talepten halî kalmazlar ve ubudiyetten maksad-ı aslî olan tezellül ve tevazuu kemaliyle yerine getirirler. Ve yalnız ibadet-i bedeniye ile iktifa etmezler. Belki bizim onlara lûtf-u keremimizden vermiş olduğumuz rızıktan muhtaç olan fukara ve zuafâya

sarf ve infak etmekle ibadet-i maliyeden ibaret olan zekâtı da eda ederler.
H i d a y e t ; doğru yola irşad edip tarîk-i savabı göstermektir. İ t t i k a ; nefsi, mazarrat verecek şeylerden ve şer'a muhalif olan günâhlardan muhafaza etmektir. İttikanın üç mertebesi vardır :
B i r i n c i m e r t e b e s i ; küfürden nefsini muhafaza etmektir. Bu mertebe; ittikanın edna mertebesi ve mertebe-i avamdır. Her mümin bu mânaya nazaran nefsini küfürden vikaye ettiği için müttakîdir.
İkinci m e r t e b e s i ; muharrematın kâffesini terkle ibadatı edaya sarf-ı makderet etmektir. Bu mertebe; ittikanın mertebe-i vustası ve havassın mertebesidir. Çünkü; bunlar evâmire imtisal ve nevahiden içtinabla nefislerini azab-ı cehennemden vikaye ettikleri için ittikanın tam manâsını ihraz etmişlerdir. Ve bu âyette murad olan ittika da bu manâca ittikadır. Zira; âyette müttakileri tavsifte yalnız imanla iktifa olunmayıp belki furû-u â'malden salât ve zekâtın ittikada dahil olduğu beyan olunmuştur.
Ü ç ü n c ü m e r t e b e s i ; cemi ibadatı eda etmek ve cemi maasiden ihtirazla beraber kalbinden masivanın küllisini ihraç ve daima azamet-i ilâhiyeye delâlet eden delâili tefekkürle meşgul olmaktır. Bu mertebe ittikanın âlâ mertebesi ve mertebe-i havass-ül havassıdır.
Kur'ân'ın hidayeti halen ve meâlen müttakîlere mahsus olduğu gibi küfürden ittika etmeyenlere hidayet olunmayacağı ve Kur'ân'ın hidayetinden müstefid olmak ancak ittika ile olacağı bu âyetle beyan olunmuştur. Çünkü; muharremattan içtinab ve ahkâm-ı ilâhiyeyi iltizam edip âhirete iman ederek tarik-ı hayr ve savabı taharri ile azab-ı cehennemden kurtulmak çaresini düşünmeyen kimseler Kur'ân'a iman ve itimad etmediklerinden Kur'ân'a atf-ı nazar etmezler ki, Kur'ân onlara hidayet etsin ve doğru yolu göstersin. Temessük etmeyenleri elbette Kur'ân hidayette kılmaz. Çünkü; Kur'ân'ın hak olduğunu itikad etmeyince ahkâmıyla amel etmek murad etmez ki, Kur'ân'ın âyetleri onun için doğru yolu göstersin. Evet ! Kur'ân tarîk-i hakkı arayanlara hidayet eder. Bu âyette Vâcib Tealâ muttakilerin evsaf-ı lâzımesinden üç sıfat zikretti. Birincisiesas itikaddan olan «iman», diğerleri de furu-i â'malden olan «salât»ile fukaraya «infak»tır.

İ m a n ; Vâcib Tealanın zatını ve sıfatını ve enbiya-yı kiramın nübüvvetlerini ve ahval-i âhireti ve sair iman edilmesi lâzım olan şeyleri, inanıp kalb ile tasdik ve lisanla ikrar etmektir. Şu halde imanın iki rüknü olan «tasdik-i kalbi» ve «ikrar-ı lisanî» nin her müminde bulunması lâzımdır. Binaenaleyh bir kimsenin yalnız kalbde tasdiki bulunsa da ikrar-ı lisanîsi olmasa şu tarife nazaran mümin olmaz. Amma iman yalnız tasdik-i kalbiden ibaret olduğuna nazaran o kimse beynehu ve beynallah mümin olur. Fakat imanın cüz'ü aharı olan ikrarı terkinden dolayı günâhkâr olduğu gibi zahirde o kimse üzerine ahkâm-ı şer'iye icra olunamaz. Çünkü; kalbinde olan imanı, ikrarı olmadığı cihetle zahirde bilinemediğinden imanıyla hükmolunamaz ki, ahkâm-ı şer'iye icra olunsun. İmanın iki cüzü olduğuna nazaran ziyade ve noksanı kabul etmez. Çünkü; «mü'menün bih» yani iman edilecek şeyler artmaz ve eksilmez ki, iman artsın veyahut eksilsin. Hatta itikadiyat cemi' enbiyanın şeriatlerinde birdir. Binaenaleyh usul-ü itikadiyatta enbiyanın cümlesi müttefiklerdir. Her ne kadar ümmetleri akla ve nakle muhalif bir takım batıl itikadlar ihdasiyle fena yollara ve bid'atlere sapmışlarsa da usul-ü itikad değişmiş addolunamaz. Meselâ; Nasârâ'ın ekanîm-i selâseyi kabul etmesi ve Hz. İsa'ya haşa Allah'ın oğlu demeleri kendi icadları olduğu için şeriat-i İsa da itikadiyatın o yolda olmasını icab etmez. Çünkü; bu misilli akla ve nakle muhalif olan itikadat-ı batıla nasaradan bazı kimselerin icadiyle beynennasârâ intişar etmiştir. Yoksa şeriat-i İsa'da böyle batıl itikad olamaz.

Şu tarife nazaran amel, imandan cüz' değildir. Belki imanın kemalinden cüz'dür. Binaenaleyh; imanı olup ameli olmayan kimse mümindir velâkin amel etmediği için fâsık addolunur. Eğer affı ilâhiye mazhar olamazsa taksiratı kadar muazzeb olduktan sonra imanı sebebiyle cennete girer.

Ehl-i sünnetten muhaddisînin mezheblerine nazaran iman: kalble tasdik, lisanla ikrar, aza-yı cevarihle amelden ibarettir. Şu tarifin zahirine nazaran amel, imandan cüz' ise de esah olan amelin, imanın kemalinden cüz' olmasıdır. Çünkü; fasıkın mümin olduğunda muhaddisin hazaratı dahi müttefiklerdir.

Ancak bir kimse yalnız lisanıyla ikrar etse fakat ameli olmadığı gibi kalben tasdiki dahi olmasa, o kimse beynehu ve beynallah mümin değil, belki münafıktır. Binaenaleyh; ebedi cehennemde kalır.

İmanda muteber olanın gaybe iman olduğuna bu âyet delâlet eder. G a y b ile murad; Tefsir-i Hazin'de beyan olunduğu veçhile Allah-u Tealâ'ya ve meleklere ve enbiyaya ve vahye ve yevm-i âhirete, âhirette sual, hesap, azap, cennet, cehenneme iman etmesi lâzım olup, bunlar insanın gözüyle göremediği şeylerdir. Onların cümlesine görmüş gibi iman etmek lâzımdır.

İman ikidir.

Birincisi; din-i Muhammedîden olan ahkâmın kâffesine icmalen, kalble tasdik ve lisanla ikrar etmektir.

İkinci s i ; din-i Muhammediden olan ahkâmı birer birer tafsil ederek iman etmektir. Avam-ı nâs için iman-ı icmali kâfidir. Birer birer ahkâmın kâffesini tafsil üzere bilmek lâzım değildir.

İ m a n d a t a k l i d ; babasından, anasından veyahut sair kimselerden işittiği gibi iman edip delâilini tetkik etmemektir. Bu manâca iman-ı taklidi eşâire indinde makbul değilse de ehli sünnetten matüridiye indinde makbuldür. Lâkin bu, imanın zayıf ve edna mertebesidir. Çünkü imanda makbul olan; mesail-i itikadi-yenin delâilini tetkikle ilm-i yakîn hasıl ederek iman etmektir. Zamanımızda ehl-i imandan hemen mukallid yok gibidir. Çünkü; her ne kadar cahil olsa ve kitaplardan delâili tetkik etmese dahi hariçte görmüş olduğu mevcudat ve mükevvenatın kudret-i ilâhiye ile vücuda geldiğini bilir ve bu cihetle eserden müessire istidlal eder. Zira; ukul-ü beşer tekemmül ettikçe herkes herşeyi Cenab-ı Hakka isnad eder. Ancak sanii inkâr eden Dehri gibi dinsizler müstesnadır.

Bu âyette salât ile murad; salevat-ı mefruzadır. Fahri Razi, Hazin ve Kazi'nin beyanları veçhile i k a m e - i s a l â t ile murad sünenini, adabını, feraizini ihlâl etmeksizin vakt-i muayyeninde hudû ve huşu ile edasına devam etmektir. S a l â t ı n asıl manâsı; duâdır. Lâkin Şer'i Şerifte s a l â t ; efal-i mahsusa ve erkân-ı malûmedir. Yani kıyam, kıraat, rüku, sücud, kuud ve niyet-i halise ile bunları eda etmek ve evvelinde tekbir ile dahil olmak ve ahirinde selâmla hitam bulmaktır. Salât lâfzı manâ-yı aslisi itibariyle mücmeldir. Lâkin Cibril-i Emin Resûlullah'a ve Resûlullah da ümmetine talim buyurdu. Ve bu minval üzere âyetteki icmal, sünnet-i nebeviye ile tafsil olundu ve takarrür etti. Binaenaleyh salât lâfzı zikrolunduğu yerde manâ-yı şer'isi hatıra geldiği gibi murad da odur. Manâ-yı lugavisi olan dûa manâsı örf-ü şeri'de metruktür.

Hal-i hayatında Resûlullah (S.A.) eshabı ile beraber erkân-ı malûme olan salâtın ikamesine devam buyurdu ve zaman-ı saâdetten ilâ yevminâ hâza, icma-ı ümmet de bu suretle vaki oldu. Binaenaleyh; malûm olan evkat-ı hamsede salâtın farziyetini ve heyetini inkâr eden tekfir olunur. Yani; salâtın esasını inkâr eden tekfir olunduğu gibi beş vaktin rekatlerini ve heyetlerini inkâr eden kimse dahi tekfir olunur demektir. Çünkü; salâtın rekâtleri ve heyetleri her ne kadar Kur'ân'ın sarahatiyle sabit olmamış ise de gerek rekât ve gerek heyeti icma-ı ümmetle sabit ve tevatürle zaman-ı saâdetten bu ana kadar naklolunduğundan inkâr eden hükm-i kafiyi inkâr ettiği cihetle küfretmiş olur. Âyet-i celilede Cenab-ı Hak ehl-i imanı bizim kendilerine verdiğimiz rızıktan bazısını infak ederler buyurmakla ibadet-i maliyesini eda edenleri sena buyurmuştur.
R ı z ı k ; insanın intifa ettiği mal kabilinden nasiptir. İ n f a k ; Fahri Razi ve Hazin'ın beyanları veçhile fi sebilillâh elinde olan malını sarf ve hare etmektir. Âyet-i celile; zekât, nezir, sadaka-i fıtır, nefsine infak, üzerine nafakası vacip olanlara infak ve cihad-ı fi sebilillâhta infak gibi vacip olan infakın cümlesine ve sadakat-ı nevafile şamildir. Hatta müminler beyninde muavenete müteallik şeylerin cümlesi intakta dahildir. Zira; cümlesi nazar-ı şer'ide makbul ve memduhtur.
Vâcib Tealâ ehl-i imam infakta israf ve tebzirden muhafaza ve malının bir miktarını infak ve bir miktarını kendi mesalihi için alıkoymak lâzım olduğuna işaret için bağza delâlet eden (مِـن) lafzıyla irad buyurınuştur ki. «merzuk olduğunuz rızkınızın bazısını infak ve bazısını ibka edin» demektir. Çünkü; insanların ahlâkı muhtelif olup bazısı gayet sahi olmakla elinde olan emvalin küllisini infak etmek istediğinden ve bazısı da gayet bahil olup elinde olan emvalin bir zerresini bile vermek istemediğinden ve bu cihet de mezmum olduğundan Vâcib Tealâ bu âyette insanlar için lâzım olan bu iki tarafın vasatını ihtiyar etmek lâzım olduğuna işaret buyurmuş ve infak hususunda lazuu olan hattı hareketi tayin etmiştir. Gerek imanın ve gerek ikame-i salât ile infakın devam üzere lâzım olduğuna işaret için İstimrar ve devama delâlet eden muzari siğaları ile varid olmuşlardır.
Bu âyet-i celilede Vâcib Tealâ insan için dikkat ve itinası lâzım olan vazife-i mühimme-i asliyeyi beyan buyurmuştur. Çünkü Fahri Razi'nin beyanı veçhile insanın mükellef olduğu ahkâmın esası ikidir.

Birincisi; bilkülliye maasiyi terketmektir. Bu kısma ittika ile işaret buyurmuştur.
İkinci s i ; bilûmum vecibatı eda etmektir. Vacibatın esası da ikidir :
Birincisi; salât gibi ibadet-ı bedeniyedir. Ona (يُقِيمُونَ ٱلصَّلَوٰةَ) cümle-i celilesi ile işaret olunmuştur.
İkinci s i ; zekât gibi ibadet-i maliyedir. Buna da (وَمِمَّا رَزَقْنَٰهُمْ يُنفِقُونَ) kavl-i lâtifi ile işaret buyurulmuştur.
Beyzâvî'nin beyanı veçhile âyetteki infakın niam-ı zahire ile ilim, idrak, kuvvet ve kudret gibi niam-i batıneye dahi şamil olması muhtemeldir. Şu halde; ilmi talim ve dâlli irşad ve mansıb sahibi ve hatırlı olan kimsenin şei'aat-i hasenesi ve kuvvet sahibinin âciz ve zayıfa muaveneti insanın ecr-ü sevaba nail olacağı infakda dahil ve memduhtur. Zira bunların cümlesi; tarafı ilâhiden insana ihsan olunan rızık cümlesindendir.
Hulâsa; menhiyatı terk ve me'muratı işlemekle ittika ve erkân-ı dinden olan salâtı ikame ve zekâtı eda edenlerin Kur'ân'dan intifa edip Kur'ân’ın ise onları hidayette kılacağı bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***
Vâcib Tealâ bilûmum ehl-i imana Kur'ân’ın hâdi olduğunu beyandan sonra ehl-i kitaptan iman eden (Abdullah b. Selâm) ve emsali Kur'ân-a iman eden ehl-i kitabın şanlarını teşrif ile iman etmeyen ehl-i kitabı imana terğib etmek üzere :

وَٱلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَآ أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَآ أُنزِلَ مِن قَبْلِكَ وَبِٱلْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ

(4)

buyuruyor.
[Kur'ân şol kimselere dahi hâdidir ki, onlar sana inzal olunan Kur'ân'a ve senden evvel geçen enbiya-yı kiram biraderlerine inzal olunan kütüb-ü semaviyenin kalleşine iman eder ve ancak âhireti yakinen bilir ve tasdik ederler.]

Yani; Kur'ân, gayba iman ve ikame-i salât ve eda-yı zekât eden bilûmum müminlere hidayet ettiği gibi ya Muhammedi Sana Cibril-i Emin

vasıtasıyla inzal olunan Kur'ân'a ve senden evvel inzal olunan Tevrat, İncil, Zebur ve sair suhuf-u münzeleye iman eden ve bilhassa dar-ı âhirete şekki ve tereddüdü izale eder bir yakînle iman eden ehl-i kitabı dahi hidayette kılar.
Fahri Razi ve Kazi'nin beyanları veçhile inzal; bir şeyi aladan ednaya nakletmektir. Cibril-i Emin kütüb-ü semaviyeyi Cenab-ı Haktan kelâm-ı ilâhi olarak huruf ve es vattan ar i olduğu halde işitir, badehu semadan nazil olarak enbiya-yı kirama nakil ve beyan eder. Veyahut levh-i mahfuza yazılmış olan kitapları ve kitapların âyetlerini iktiza ettikçe emr-i ilâhi üzerine levh-i mahfuzdan kıraat ve hıfz eder ve badehu rusul-ü kirama tebliğ için semadan nazil olur. Şu iki suretten herhangi suretle olursa olsun kelâm-ı kadim-i ilâhiye dâl olan elfaz ve ibareyi beyan etmek üzere semadan nazil olduğu cihetle inzal tabir olunmuştur.
Beyzâvî'nin beyanı veçhile ehl-i kitaptan âhirete iman edenlerin ikan üzere iman ettiklerini beyan ve iman etmeyenlere tariz ve imana terğibdir. Ve âhiret hakkında itikadlarının vakıa mutabık olmadığını beyanla iman etmeyenlerin itikadları ilme müstenid olmaksızın birtakım evham ve itikad-ı batıl olduğuna işaret buyurmuştur.
Â h i r e t ; dünyadan muahhar olduğu için âhiret denilmiştir. Bu âyet nazil olduğunda, gerçi Kur'ân'ın küllisi henüz nazil olmamış ise de nazil olanı nazil olmayanlara tağlib ve nazil olması muntazar olanları vaki nefselemirde nazil olmuş menziline işaret için «inzal» mazi sigası ile varid olmuştur.
Enbiya-yı sabıka üzerine nazil olan kitaplara imandan murad; iman-ı icmalidir. Ahkâmına tafsilen iman etmek murad değildir. Zira; biz ahkâmıyla mükellef olmadığımızdan alettafsil kütüb-ü sabıkanın ahkâmını tahsil etmek üzerimize vacip değil ki tafsilen îman vacip olsun. Amma bizim kitabımıza icmalen iman farz-ı ayn olduğu cihetle her ferde lâzımdır. Fakat bütün ahkâmını tafsil üzere iman farz-ı kifayedir. Zira; bilûmum ahkâmını tahsil etmek umum efrad üzerine vacip değildir. Belki namaz ve oruç gibi farz-ı ayn olan ibadatın mesailini her ferdin bilmesi vaciptir. Diğer ahkâmını ise icrası lâzım olan kimselerin bilmesi vacip olur. Başkalarının bilmesi vacip olmaz. Meselâ zekâta müteallik mesaili zekât vermesi vacip olan kimsenin bilmesi vaciptir. Zekâta muktedir olmayan fakire zekât mesailini öğrenmek vacip olamaz. Kezalik

muamelât ve ukubata müteallik olan mesaili bilmek farz-ı kifayedir. Her ferd üzerine bilmek vacip değildir. Eğer her ferd üzerine vacip olmuş olsaydı, umur-u millet haleldar olur ve milletin heyet-i mecmuasına ait olan işler intizamdan çıkardı. Çünkü; milletin her ferdinin ahkâm-ı şer'iyeyi bilmesi vacip olsa herkes ömrünün nısfını bu uğurda feda etmek ve başka işe bakmamak lâzım gelirdi. Halbuki bir milletin heyet-i mecmuasına ait olan vazife yalnız tahsil-i ilme münhasır olamaz. Zira; ziraatle ekmek ve ticaretle para kazanmak milletin devam ve bekasına yegâne sebeptir. Badehu düşmana karşı mevcudiyetini muhafaza etmek millet için ehemmi vezaiftendir; Ve sair hususatta da hal böyledir. Binaenaleyh; taksmi-i â'mal kaidesine tevfiken milletin bir kısmı ziraat, bir kısmı sınaat, bir kısmı ticaret, bir kısmı emaret, bir kısmı tahsil-i ilim ve bir kısmı da askerlikle meşgul olur. Çünkü; insan bittabi medeni olduğundan yalnız yaşamayıp cemiyetle yaşamak zaruri olduğu cihetle heyet-i mecmuasının bekası için amelleri taksim zaruridir.

***

Vâcib Tealâ Kur'ân’ın müminlere hidayet olduğunu beyandan sonra hidayetin mümin müttakilere mahsus olduğunun hikmetini ve zikrolunan imanın ikame-i salât ve eda-yı zekât gibi ibadatı eda etmek fevz-ü falâha sebep olduğunu beyan etmek üzere:

أُوْلَٰٓئِكَ عَلَىٰ هُدٗى مِّن رَّبِّهِمۡۖ وَأُوْلَٰٓئِكَ هُمُ ٱلۡمُفۡلِحُونَ (5)

buyuruyor.

[Şu mümin muttaki olan kimselerin cemi kitaplara iman ve âhirete yakîn üzere itikad etmeleri sebebiyle mürebbi-i hakikileri olan rablarından hidayet-i azim üzerinde karar edici ve şu evsaf-ı celileyi haiz olan zevat-ı müşarün ileyhim dünyaya ve âhirette fevz-ü felah bulucülardır.]

Yani; usul-ü itikadiyeye dikkat ve furu-i â'mali şeraitine riayet ederek lâyıkıyla eda edenler ve sair muharremattan içtinabla ittika eden müttakiler rablerinden hidayete muvaffak oldukları gibi korktuklarından kurtulmak ve umduklarına nail olmak suretiyle felâhyab olucülardır.

Fahri Razi ve Kazi'nin beyanları veçhile ehl-i imanın hidayette temekkün ve tekarrurlarına, sebat ve devamlarına işaret için istikrara delâlet eden (عَلَىٰ) lafzıyla varid olmuştur. Güya ehl-i imanın hidayete devamları birşey üzerine çıkıp oturan kimselerin hallerine teşbih olundu. Çünkü; bir kürsü üzerinde oturan kimse karar üzere rahat ederek düşmek gibi rahatsızlıklardan emin olduğu gibi delâil-i ilâhiye ile Hakka istidlal edip hakla batıl beynini tefrik ederek hak üzere karar ve birtakım itikadat-ı fasideden kendini muhafaza etmesi her türlü avarizden salim kürsü üzerinde oturan kimseye benzediğinden mâkulü mahsûsa teşbih tarikiyle istikrara delâlet eden (عَلَىٰ) lâfzı varid olmuştur.
İşte hidayet üzere karar edenleri Cenab-ı Hak ilk önce iman ve ibadetleriyle methettikten sonra iman ve ibadet üzere karar ve imanlarını şek ve şüpheden muhafaza etmeleri ile dahi meth-ü sena buyurmuştur.
İman, üzere karar eden kimselerin hidayetleri gayet büyük olup ukûl-ü beşerin idrakinden aciz olduğuna işaret için h i d a y e t lâfzı tazime delâlet eden tenvin ve nekre suretiyle varid olmuştur. Çünkü; doğru yola vasıl olmak manâsınca hidayet insanın dünyevî ve uhrevî saâdetine sebep olup bütün mehleke ve felâketlerden kurtardığı için insana pek çok ve büyük faydalar bahşettiğinden hidayet hakikaten büyüktür. Ve şu büyüklüğüne işaret olmak üzere tenvin ile varid olmuştur.
Ehl-i imanın, hidayetle sairlerinden mümtaz oldukları gibi felah ve necat bulmakla dahi mümtaz olduklarına tenbih için (أُوْلَٰٓئِكَ) lâfzı her ikisinde de zikrolunmuştur. Bundan evvel beyan olunan itikad ve amelin neticesi felah ve felaha sebep ise iman ve ibadet-i bedeniye ve maliye olduğuna bu âyet delil-i vazıhtır. Zira müştak olan (يُؤْمِنُونَ) ve (يُوقِنُونَ) üzerine felah hükmünün terettübü; iştikakın me'hazi olan iman ve ikame-i salât ve infakın felâhyab olmaya sebeb ve illet olmasını müş'irdir. Şu halde itikad-ı sahih ve amel-i salihin neticesi; tazim ve tevkir üzere sevaba zaferyab ve naîm-i daime vasıl olmaktır.
F e l â h la murad; felâh-ı kâmil olduğundan fasık olanların bilkülliye felahtan mahrum olmalarını icab etmez. Çünkü; fasıklar kusurları miktarı azap gördükten sonra felâhyab olacaklarından, onların felahları felâh-ı nakıstır. Binaenaleyh felâh-ı kâmil; imanla beraber amel-i salih

sahiplerine mahsustur. Felah hasra delâlet eden zamir faslı ile varid olmuştur.
Hulâsa; mümin müttakilerin rablerinden hidayet-i azim üzerine oldukları ve ancak fevz-ü falâh-ı kâmil onlara münhasır olduğu bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***
Vâcib Tealâ felaha nail olacak evliyâsını sıfatlarıyla beraber zikirden sonra evliyâsının zıddı olan â'dâsını ve onların temerrüdlerine binaen inzar ve adem-î inzarın onlar için müsavi olduğunu beyan etmek üzere:

إِنَّ ٱلَّذِينَ كَفَرُواْ سَوَآءٌ عَلَيۡهِمۡ ءَأَنذَرۡتَهُمۡ أَمۡ لَمۡ تُنذِرۡهُمۡ لاَ يُؤۡمِنُونَ (6)

buyuruyor.

[Şol kimseler ki, onlar muhakkak küfrettiler, senin onları inzar edip etmemekliğin onlar üzerine müsavidir. Zira; onlar iman etmezler.]
Yani; şol kimseler ki, onlar hakkı inkâr ve haktan iraz ve batılı izhar ve inat ve istikbarla küfr üzere İsrar ettiler. Ya Muhammedi Senin onları azab-ı ilâhi ile korkutup korkutmamaklığın onlar üzerine müsavidir. Zira; onların temerrüd ve batıla ısrarlarına binaen inzar fayda etmediğinden asla iman etmezler. Tefsir-i Hâzin'de beyan olunduğu veçhile küfür; birşeyi setredip örtmek manasınadır. Kâfirler hakkı setredip kabul etmedikleri için kâfir denilmiştir. Küfrün envai dörttür :
Birincisi; Allah-u Tealâ'yı asla bilmez, inkâr eder. Buna küfr-ü inkârı denir.
İkinci s i ; kalb ile Allah-u Tealâ'yı bilir, fakat lisan ile ikrar etmez. Buna küfr-ü cuhûdî denir. İblis'in küfrü bu kısımdandır.
Ü ç ü n c ü s ü ; kalbi ile Allahı bilir ve lisanı ile ikrar eder, fakat diniyle tedeyyün etmez. Buna küfr-ü inâdî denir. Ebu Talib'in küfrü bu kabildendir.
D ö r d ü n c ü s ü ; lisan ile ikrar eder, fakat kalb ile tasdik etmez, buna küfr-ü nifakî denir. Münafıkların küfrü bu kabildendir.
Küfrün hulâsası; Allahı ve vahdaniyetini veyahut inzal ettiği âyetlerinden ve kitaplarından birini veya cümlesini veyahut rusûl-ü kiramdan birini veya hepsini inkâr etmektir. Bunların cümlesi küfür olduğundan bu

minval üzere vefat eden kimse ebediyen cehennemde kalır. Zira; Allah-u Tealâ küfredeni mağfiret etmez.

İ n z a r ; günâhlardan men etmekle beraber Allah'ın azabından korkutmaktır.

Rusûl-ü kiramın kâffesi, ümmetlerini maâsîden nehiyle beraber maâsî işledikleri surette azab-ı ilâhi ile muazzap olacaklarını beyanla korkuttukları için münzir unvanını ihraz etmişlerdir. Kâfirler küfr üzerine musir olup Resûlullah'ın sözüne kulak asmadıkları için haklarında azab-ı ilâhiyi beyanla korkutmakta bir fayda olmadığından Cenab-ı Hak onların indinde inzarın vücudu ve ademi müsavi olduğunu bu âyette beyan buyurmuştur. Zira hızardan fayda; küfürden vazgeçip iman etmektir. Bunlar ise gerek inzar olsun, gerek olmasın iman etmezler ve inad ve temerrüdle küfr üzere ısrar ederler. Şu halde inzardan müstefid olmadıkları için onlar hakkında da inzar yok mesabesindedir.

Medarik'te beyan olunduğu veçhile küfürde ısrar edip iman etmeyeceklerini Cenab-ı Hak bildiği halde resûlüne inzarı emretmesi; yevmi kıyamette kâfirler üzerine hüccet ikame etmek ve onların itizarlarına ıneydan kalmamak ve emr-i risalet umumî olmak ve inzar sebebiyle resûlü müsâb kılmak hikmetine müptenidir. Binaenaleyh; rusûl-i kiram iman edeceklere ve iman etmeyeceklere emr-i risaleti tebliğ ve tarik-ı hakkı herkese göstermek ve azab-ı ilâhi ile inzar ve niam-ı ilâhiye ile tebşir etmekle memurdur. Çünkü; küfr üzere ısrar edecekleri inzar etmeseler yevmi kıyamette kâfirlerin «bize resûl gelmedi ve doğru yolu göstermedi» diyerek itizar etmeye hakları olacağından Cenab-ı Hak bu misilli itizar kapılarını kapamak için iman etmeyecek kâfirleri inzar etmelerini resûllerine emretmiş ve onlar da daima inzar etmişler ve inzardan hali kalmamışlardır.

İnzarın, bir şeyi işlemek veyahut terk etmekte tesiri ziyade olduğundan bu makamda yalnız inzarı zikirle iktifa olundu. Çünkü; insanın mazarratı defle iştigali, menfaati celble iştigalinden evlâdır. Binaenaleyh; def-i mazarrat kabilinden olan inzar zikrolunup celb-i menfaat kabilinden olan tebşirin zikrolunmadığı Fahri Razi'nin cümle-i beyanatındandır. Zira; inzarın tesiri olarak mazarrat terk olununca min vechin menfaat celb olunmuş demektir.

Tefsir-i Medarik'te beyan olunduğu veçhile âyet-i celilede gerek (hemze) ve gerek (elif mim) kelimesi istifham manâsından mücerreddirler. Zira; istifham müsavata münafidir. Çünkü maksat; inzar ve adem-i inzar müsavi olduğunu haber vermektir. Bu habere «Sen inzal ettin mi veyahut inzar etmedin mi?» diyerek sual etmek muhaliftir. Binaenaleyh; âyette suret-i istifham varsa da manâ-yı istifham yoktur. Yani «İstersen inzar et, istersen inzar etme, her ikisi de müsavidir. Zira; inzar etsen de, etmesen de iman etmezler» demektir. Yoksa «İnzar ettin mi veyahut inzar etmedin mi?» unvanında sual değildir. Vâcib Tealâ küfr üzere ısrar edecek kâfir-i mütemerridlerin iman etmeyeceklerini beyanla beraber iman etmediklerinden dolayı zem etmiştir. Çünkü; imanla mükellef olduklarından teklif olunan imanı yerine getirmedikleri için elbette zem olunurlar.
Bu âyet teklif-i mâlâyutakin cevazına ve vukuuna delildir. Çünkü; Cenab-ı Hak kâfir-i mütemerridin dünyaya arz-ı vücud edip teklife mahal olduğunda irade-i cüz'iyesini küfre sarf edip ve ısrar etmekle iman müyesser olmayacağını ezelde bildi. Ezelde o kâfirin lâyezaldeki iradesine binaen adem-i imanına ilm-i ilâhî taalluk ettiğinden kâfirin imanı muhal ve mümtenî olduğu halde Cenab-ı Hakkın imanla teklifi mümteni ile tekliftir. Şu halde teklif-i mâlâyutak vakî olmuştur. Çünkü; kâfir-i mütemerrid iman etmiş olsa — hâşâ — Allah-u Tealâ'nın ilminin hilafı zuhur edeceğinden «cehil alâllah» lâzım geldiği gibi iman etmeyecekleri haberinin dahi kâzip olması lâzım gelir. Gerek «cehil alâllah» ve gerek «kizb alâllah» her ikisi de muhal olduğundan kâfirin imanı muhaldir. İşte şu muhal ile teklif; teklif-i mâlâyutaktır.
M u h a l ; ikidir:
Birincisi; kadimi yok eylemek ve zıddını cem etmek gibi lizatihîdir. Bununla Vâcib Tealâ'nın mülkünde mutasarrıf olup hiç kimsenin itiraza salâhiyeti olmadığı cihetinin teklif caizse de zatında imkânı olmadığından teklif vaki dedir.
İkinci s i ; kâfir-i mütemerridin imanı gibi muhal bilgayr olur. Çünkü; kâfirin imanı zatında mümkündür. Lâkin küfründe ısrar edeceğini Cenab-ı Hak bildiğinden adem-i imanına ilm-i ilâhî taalluk ettiği için kâfir-i mütemerridin imanı ilm-i ilâhiye nazaran muhal olduğu cihetle muhal bilgayrdır. Zira; zatında mümkündür, muhal değildir. İşte bu kısım muhal

ile teklif vakidir. Binaenaleyh; kâfirler imanla mükelleftir. Çünkü; iman etmek yed-i ihtiyarlarındadır. İradelerini küfre sarf edeceklerini ve küfür üzere ısrar eyleyeceklerini Vâcib Tealâ bildiği için imanları ilm-i ilâhiye nazaran muhaldir. Fakat kâfirler iradelerini adem-i imana sarf edeceklerinden Vâcib Tealâ'nın ilmi adem-i imanlarına taalluk etmiştir. Yoksa ilm-i ilâhi adem-i imanlarına taalluk ettiğinden dolayı iman etmediler değildir. Binaenaleyh; küfrü ihtiyarda mecbur değillerdir. Zira; ilm-i ilâhi malûm olan adem-i imanlarına tabidir. Yoksa adem-i imanları ilm-i ilâhiye tabi değil ki, küfrü ihtiyara mecbur, olsunlar.

***

Vâcib Tealâ kâfir-i mütemerridlerin iman etmeyeceklerini beyandan sonra, iman etmediklerinin sebebini beyan etmek üzere:

خَتَمَ الله عَلَىٰ قُلُوبِهِمْ وَعَلَىٰ سَمْعِهِمْ وَعَلَىٰٓ أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ (7)

buyuruyor.

[Allah-u Tealâ kâfirlerin kalbleri ve kulakları üzerlerini mühürledi ve gözleri üzerinde hakkı görmekten men eder perde vardır ve onlar için âhirette büyük azap olucudur.]

Yani; inzar kendilerine menfaat vermeyen kâfirler iman etmezler. Zira Allah-u Tealâ kalbleri üzerini mühürledi ki, asla kalplerine hayır girmez. Çünkü; onların iradelerini küfre sarf ve ısrar edeceklerini Cenab-ı Hak bildiği için güya kalblerine hariçten br şey girmesin diyerek ağzı mühürlenmiş gibi kıldı. Binaenaley onların kalbleri ağzı mühürlenmiş bir kese mesabesinde olduğu dan kelime-i hak oraya asla vasıl olmaz bir hale geldi. Onların kulakları üzerine mühür vaz etmiştir ki, kelime-i hakkı işitmez / işittikleriyle katiyen intifa etmezler ve muannid kâfirlerin gözle üzerinde büyük ve kalın perde örtülmüştür ki, asla gördükleri delâil-i garibeden intibah etmezler. İşte kalbleri ve kulakları mühürlü ve gözleri perdeli olan kâfirler için âhirette azab-ı azîm vardır. Yahut dünyada esaret, katil, helâk ve âhirette azâb-ı daim vardır. Zira; onlar Allah'ın kendilerine verdiği nimetleri mahalline sarfla intifa etmedikleri gibi belki

mahallinin gayrıya sarfla birtakım günâhlarda ve küfür gibi büyük cinayetlerde bulunduklarından büyük azaba müstehak olmuşlardır.
Beyzâvî'nin beyanı veçhile bu âyette h a t m ile murad; onların kalblerinde küfür ve sair maâsiye muhabbet halk olunmasıdır. Çünkü; onlar küfür üzere musir oldukça kalblerinde küfre muhabbetleri bir dereceye varır ki, iman ve taatı kabih addederek âbâ' ve ecdatlarını taklide münhemik olurlar. Ve nazar-ı sahihten iraz etmek adetleri olduğundan keenne kalbleri ve kulakları mühürlenmiş gibi bir kasavet iktisab eder. Binaenaleyh; kalblerinden küfrün çıkması ve hariçte olan iman ve taatın kalblerine girmesi mümkün olmadığından mühürlenmiş addolunur. Zira; mühürlü bir kesenin içinde olan şey dışına çıkmadığı gibi dışında olan da içine giremez. Şu halde kâfirlerin kalbleri mühürlü keseye teşbih olunmuştur, yoksa hakikatte mühür vaz olunmuş değildir. Lâkin muamele mühür vaz olunmuş gibidir ki, mühürlenmiş kese içine hariçten birşey giremediği gibi onların kalblerine dahi birşey giremez, demektir. Kezalik kulakları hakkı duymamakta ve gözleri hakkı görmemekte keenne perdelidir. Zira kâfirler; gözleriyle intifa edecekleri deliller arasında azîm perdeler çekilmiş gibi delâilden asla intifa etmezler.
Yahut hatm ile murad; onları imana icbar etmemektir. Çünkü; onların küfre ve maâsiye muhabbetleri bir dereceye varmıştır ki, küfrü terk ve imanı kabule icbardan başka bir çare olmadığı halde icbarı terk etmek keenne onların kalbleri ve kulakları mühürlenmiş ve gözlerine de perde çekilmiş gibi addolunur.
Yahut h a t m ile murad; onların küfr üzerine bekalarına delâlet eder bir alâmet vaz'ıyla meleklere bildirip, meleklerin buğz ve lânet etmeleridir.
Kâfirlere nazil olacak azabın künhünü ve miktarını Allah-u Tealâ'dan gayrı kimse bilmediğine işaret için (azab); azametle tavsif olunduğu gibi adem-i malûmiyete delâlet eden nekre ile varid olmuştur.
Bu âyet kâfirlerin adem-i imanlarına sebep ve illeti beyan için inzal olunmuştur. Takriri kelâm şöyledir: «Kâfir-i mütemerridler iman etmezler. Zira; Allah-u Tealâ onların kalblerini ve kulaklarını mühürledi ve gözlerinde perde vardır. Her kimin kalbleri ve kulakları mühürlü ve gözleri perdeli ola; o adamlar iman etmezler. Binaenaleyh; kâfirler de iman etmezler.» Bu âyette (kulûb) ve (ebsâr) cemî sîgası ile varid olmuş ise de (semî) lâfzı lâfızda müfred, manâda cemî'dir. Veyahut mastar

olduğu cihetle müfred suretinde varid olmuştur. Zira; mastarın tesniyesi ve cem'i birdir. Fahri Razi'nin beyanı veçhile bu âyet kulağın gözden efdal olmasına delâlet eder. Zira; Vâcib Tealâ sem'i basar üzerine takdim buyurmuştur. Sem'i takdim etmek sem'in şerefine ve faziletine delâlet eder. Binaenaleyh; işitmek nübüvvetin şartındandır, lâkin görmek şartından değildir. Yani, sağır olmak nübüvvete manidir, lâkin âma olmak nübüvvete mani değildir ve enbiyadan hiçbiri sağırlığa müptelâ olmamıştır. Kuvve-i sâmia gıda-yı ruh olan mâ'kulâtı tahsile vesile olup kuvve-i bâsıra ise ancak mahsusatla meşgul olduğu cihetle sem'i basardan efdaldir. Hulâsa; kâfirlerin küfür üzere ısrar ve meyl-ü muhabbetlerine binaen hakkı görmez ve işitmez ve kalbleriyle kabul etmeyip, iradelerini küfre sarf edip imandan iraz ettikleri için kulakları ve kalbleri mühürlü ve gözleri perdeli gibi delâil-i hakkadan intifa edemedikleri ve onlar küfr üzere ısrar ettikleri takdirde imana muvaffak olamayacakları ve adem-i muvaffakiyetleri kendi sû'u ihtiyarlarından neş'et ettiği ve mühürden murad onların adem-i itaat ve adem-i inkıyadlarından ibaret olup hakîkî bir mühür olmadığı bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ evvelâ müminlerin ve saniyen kâfirlerin hallerini beyandan sonra münafıkların hallerini beyan etmek üzere :

(8) وَمِنَ ٱلنَّاسِ مَن يَقُولُ ءَامَنَّا بِٱلله وَبِٱلْيَوْمِ ٱلاًخِرِ وَمَا هُم بِمُؤْمِنِينَ

buyuruyor.

[Nâstan bazıları Allah'a ve yevm-i âhirete iman ettik, diyen kimselerdir. Halbuki onlar mümin değillerdir.]

Yani; Cenab-ı Hakla fıtrat-ı asliyelerinde vaki olan muahedelerini unutmuş olan kimselerden bazıları tezvir ve telbis tariki ile itikadlarına muhalif olarak derler ki «Biz ulûhiyetle muttasıf olan Zat-ı Ecellü Â'lâ'ya ve â'mâlimizin cezasını görmek için vaad olunan yevm-i âhirete iman ve alâ tarik-i yakîn tasdik ettik, şüphemiz kalmadı.» demekle kalblerinde merkûz olan küfrün hilafını izhar ederler. Halbuki; onlar Allah-u Tealâ'ya ve âhirete iman etmiş değillerdir.

Beyzâvî'nin beyanı veçhile bu âyet; münafıkların bazı evsaf-ı habiselerini beyan hakkında varid olmuştur.
M ü n a f ı k ; müminle kâfir arasında müzebzeb bir fırkadır. Çünkü; zahirde mümin görünür, kelime-i tevhidi tekellüm eder, halbuki kalbinde küfriyâtını saklar. Binaenaleyh; münafıkların küfürleri sairlerinden eşnâ' ve ağlâzdır. Cenab-ı Hakkın kâfir-i mücahirden daha ziyade münafıklar mebğuzu olduğundan cehennemin alt tabakasında bulunacaklarına dair âyetler varid olmuştur.
Hâzin'de beyan olunduğu veçhile münafıkların halleri tebeddüle maruzdur. Sabah bir renkte, akşam diğer renkte görünürler, bir hal üzere asla sebat edemezler. Zira; bazan kâfir ve bazan da mümin görünürler.
Medarik'te beyan olunduğu veçhile bu sürede Vâcib Tealâ dörtrâyetle müminlerin evsafını ve iki âyetle alenî küfrürihtiyar edenlerin hallerini beyandan sonra on üç âyette münafıkların habasetleri, sefahetleri, cehaletleri, istihzaları ve tuğyanları üzere ısrarları ve mütehayyir ve mütereddid oldukları ve hakkı işitmekten sağır ve görmekten kör ve söylemekten mahrum olduklarını beyan buyurmuş ve eşnâ' surette haklarında darbı mesel varid olmuştur.
Bidayeden nihayeye kadar imanlarını doğru göstermek için, imanlarını Allah-u Tealâ'ya ve yevm-i âhirete tahsis etmişlerdir. Çünkü itikadiyatın hulâsası; ikidir:
Birincisi; Allah-u Tealâ'nın vücûduna ve sıfatına ve ef'aline iman gibi mebdee müteallik olup, nübüvvete iman da bunda dahildir.
İkinci s i ; âhirete ve ahval-i âhirete imandır. Münafıklar iman etmesi lâzım olan şeylerin kâffesine iman etmiş görünmek için imanlarını izharda bu ikiyi tahsis etmişlerdir.
Münafıkın şerri, alenî olup kâfirin şerrinden daha ziyade ve küfr-ü eşed olduğundan Vâcib Tealâ münafıkların ahvalini beyanda küfürlerini beyanla beraber birçok maasîlerini dahi beyan buyurmuş ve küfürde eşnâ' olduklarından Cenab-ı Hak onları sarahaten müminler sırasından ihraçla mümin olduklarına dair iddialarını red etmiştir. Tasdik-i kalbiden âri mücerred ikrarın iman olmadığına âyet sarahaten delâlet eder. Zira; münafıklar imanı ikrar ettikleri halde Cenab-ı Hak onların mümin olmadıklarını beyan buyurmuştur. Eğer ikrar, mücerred iman olmuş olsaydı onlar ikrar edip dururken «Siz mümin değilsiniz» diyerek red

olunmazlardı. Halbuki, Vâcib Tealâ münafıklar hakkında «Allah'a ve yevm-i âhirete iman ettik derler, bu sözleri zahirdedir, hakikatte onlar mümin olmadılar» buyurmakla onların dâva-yı kâzibelerini redle ehl-i islâma karşı nifaklarını ilân etmiştir. O zamanda, nifaklarını ilân da lâzım idi ki ehl-i imanı aldatmasınlar. Zira; mümin zannıyla ehl-i iman onlara birçok esrar verirler, onlar da müşriklere götürürlerdi. Binaenaleyh; nifakları ilân olundu ki müminler hazer üzere bulunsunlar.

***

Vâcib Tealâ münafıkların kalbi münkir olduğu halde ikrar-ı mücerredleri iman olmadığını beyanla dâvalarını tekzip ve red ettikten sonra onların evsâf-ı zemîmelerinden hud'alarını beyan etmek üzere:

يُخَادِعُونَ ٱللَّهَ وَٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّآ أَنفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ (9)

buyuruyor.

[Münafıklar Allah-u Tealâ'ya ve Allah'a iman eden müminlere hile ederler. Halbuki onlar hile etmezler, ancak kendi nefislerine hile ederler ve lâkin hilenin mazarratını bilmezler.]

Yani; münafıklar kalbleri ile Allah-u Tealâ'ya ve Resûlüne ve müminlere muhalefet ettikleri halde zahirde mümin olduklarını beyanla küfürlerini setr ederek hile ve hud'a ederler. Ve onlar bu hileleriyle kimseyi zararlandıramazlar, ancak kendi nefislerini zararlandırırlar. Zira; Allah-u Tealâ onların cemî' ahvalini bildiği gibi hilelerini dahi bilir ve mücazât eder. Binaenaleyh hilelerinin zararı ancak kendilerine aittir ve lâkin hilelerinin zararı kendilerine ait olduğunu bilmezler.

H u d' a ; Fahri Razi'nin beyanı veçhile selâmet ve doğruluk icab eden şeyi izhar etmek ve gayrı izrar edecek şeyi gizlemektir. Münafıklar selâmeti mucib olan imanı izhar ve mazarratı mucib olan küfrü gizlemek ve ehl-i imanı aldatmak ümidi ile hud'a etmişlerdir.

Allah-u Tealâ münafıkların her hallerini bildiği için Allah'ı aldatmak ve hile yapmak ihtimali olmadığından bu âyette Allah'a hud'aları ile murad; Allah'ın resûlüne hud'alarıdır. Zira; Cenab-ı Hak, resûlünün şanına tazim ve indennâs kadr-i nebevilerini i'lâ için resûlüne hud'anın Zat-ı Ulûhiyetine hud'a mesabesinde olduğunu beyanla münafıkları terzil buyurmuştur. Yahut Allah-u Tealâ'ya imanı izhar ve küfrü gizlemekle,

keenne hud'a muamelesi yapıyorlar. Güya bu muamele-i mezmumeleri ile Allah'ı haşa aldatmış gibi kendilerine bir gurur arız olduğundan Allah'a hud'a ederler denilmiştir.
Müfaale babı bu makamda isneyn beyninde iştirak için değildir. Lâkin münafıklar Resûlüllah'ı ve ehl-i imam aldatmak için enva-ı hiyel ve desaisi irtikâb ve devamda ısrar ettiklerinden şu muamele-i şenaatkâranelerinde mübalâğa için müfaale siğası varid olmuştur. Hud'a her muamelede dinin hilâfına olduğundan mezmumdur. Zira din-i mübin; istikamet ve adalet icab eder. Hud'a adaletin hilafıdır. Yahut münafıkların Allah-u Tealâ'ya karşı muameleleri hilekâr kimselerin muamelesi gibidir.
Çünkü; küfrü gizleyip islâmı izharla hud'a tarîkini iltizam ettikleri gibi Allah-u Tealâ da onlara zahirde ahkâm-ı islâmı emir buyurdu. Halbuki i ilâhide onlar kâfirdirler. Şu hud'ayı iltizamdan garazları; Fahri Razi'nin beyanı veçhile dört şeydir :
Birincisi; Resûlüllah ve müminler tarafından kendilerine sair müminler gibi tazim olunmak ve şayet İslâmiyet şevket bulursa o şevketten faydalanmaktır.
İkinci s i ; ehl-i islâmın sırlarına vakıf olup â'dâ-yı dine ehl-i islâmın sırlarını haber vermektir.
Ü ç ü n c ü s ü ; ehl-i islâm tarafından katil ve esaret gibi kâfirlere reva görülen şeylerden kendilerini muhafaza etmektir.
D ö r d ü n c ü s ü ; ehl-i islâmın âda-yı dinden almış oldukları emval-i ganimete iştirak edip hissedar olmaktır. Hud'alarının ancak kendi nefislerine olmasının manâsı; dünyada ve âhirette hud'alarının zararı kendilerine raci olmak ve müminlere hud'alarından bir zarar isabet etmemektir.
Hud'alarının zararı mahsusattan birşey gibi meydanda olduğu halde kemal-i gafletlerinden naşi his olunmaz birşey gibi idrak edemediklerine işaret için Vâcib Tealâ (وَمَا يَشْعُرُونَ) yani «idrak etmezler» buyurmuştur. Çünkü şuur hisle idrak etmektir.
Hulâsa; münafıklar küfürlerini saklamak ve imanlarını iznar etmekle Allah-u Tealâ ve müminleri aldattık gibi hud'a muamelesinde bulunuyorlarsa da onlar hud'a edemeyip ancak kendi nefislerine hud'a

eyledikleri ve lâkin nefislerine hud'a ettiklerini bilmedikleri bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Teâlâ münafıkların islâmı kabullerine mani olan, kalblerinde bulunan maraz olduğunu beyan etmek üzere :

فِى قُلُوبِهِم مَّرَضٌ فَزَادَهُمُ الله مَرَضًا وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمُ بِمَا كَانُواْ يَكْذِبُونَ

(10)

buyuruyor.

Kalblerinde maraz vardır. Allah-u Tealâ marazlarını ziyade kıldı. Halbuki onlar için yalanları sebebiyle azab-ı elim vardır.]

Yani; münafıkların kalblerinde hakkı kabule mani perde-i maraz vardır ki o maraz; resûle iman ve kitabın ahkâmını kabul ve amel etmekle mündefi olur. Bunlar kitabullaha iltifat etmeyince Allah-u Tealâ marazlarını ziyade kıldı ve küfrü saklayıp imanı izhar etmek suretiyle vaki olan yalanları sebebiyle âhirette azab-ı elim vardır ve nar-ı cahime duçar olacaklardır.

Beyzâvî'nin beyanı veçhile m a r a z ; filhakika bedene arız olarak mizacı itidalden çıkarıp ef'aline halel getiren hastalıktır. Bu makamda maraz ile murad; kalblerine arız olan cehil, itikad-ı fâsid, hased, hıkd, gayz ve gazap gibi nefislerinde mevcut olan araz-ı kabiha ve ahlâk-ı fasidedir. Çünkü; şu beyan olunan ahlâk-ı faside nefsin kemalât ve fezail iktisabına mani olduğundan hayat-ı ebediyeden mahrumiyetine badi olduğu gibi onların günden güne gamlarının tezâyüdüne dahi sebep olur. Zira; riyâset-i dünyeviyeden mahrum olduklarını ve resûlullahın emr-i dinde sebatını ve şan-ı nebevileriyle din-i mübinlerinin yevmen feyevmen terakki ve tealisini gördükçe gamları tezayüd ve maraz-ı kalbileri tekessür eder. Binaenaleyh; küfr üzere ısrar ve Resûlullaha adaveti kendileri için bir vazife addederler. Halbuki adavetlerinden gözettikleri neticeyi iktitaf edemeyince kendi adavetleri kendileri için büyük bir musibet olur.

Fakat islâmiyet şevket buldukça (يـف خـا يـن الـخـا) fahvasınca kalblerini korku ihata eder. Bîmecal hasta olan kimsenin her tarafını acı

ve ağrı ihata edince nasıl muztarip olursa onlar da Allah'ın meleklerle resûlüne imdadını ve â'dâsı üzerine zaferyab olduğunu ve ânen feânen bilâd-ı islâmın tevessuunu müşahede ettikçe muztarip bir hal üzere bulunurlardı. Münafıkların iman ettik diyerek kalblerinde muzmer olan itikadlarının hilafını haber vermek suretiyle yalanları azab-ı elim ile muazzep olmalarına sebep olduğunu Cenab-ı Hak bu âyette beyan buyurmuştur.
Hâzin'de beyan olunduğuna nazaran marazla murad emr-i dinde şek ve nifaktır. Çünkü mara; vücud-u insana zaaf iraz ettiği gibi emr-i dinde şek ve tereddüd dahi dine zaaf iraz ettiği için umûr-u dinde tereddüde maraz ıtlak olunmuş ve ahkâm-ı diniyeye delâlet eden âyetler birbiri akabinde nazil olup her âyet nazil oldukça tereddüt ettiklerinden, Kur'ân'ın her âyetinde tereddüt ve sekleri ziyade olmuştur. Binaenaleyh; Cenab-ı Hak kalblerinde olan marazın ziyadelendiğini onları zem makamında beyan buyurmuştur.
Hulâsa; münafıkların yalanlarının devamına ve yalandan vazgeçmeyeceklerine işaret için devama delâlet eden (كَـانُـوا۟) istimrara delâlet eden muzari siğasıyla varid olduğu ve Kur'ân'ın her âyeti nazil oldukça zahirde iman ettik deyip kalbde küfrü gizlemek suretiyle itikad-ı batıldan ibaret olan marazları tezayüd ettiği Ebussuud Efendi'nin cümle-i beyanatındandır.

***
Vâcib Tealâ münafıkların evsafından bazılarını beyandan sonra evsaf-ı habiselerinden bazı âhari beyan etmek üzere :

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا۟ فِى ٱلْأَرْضِ قَالُوٓا۟ إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ (11) أَلَآ إِنَّهُمْ هُمُ ٱلْمُفْسِدُونَ وَلَـٰكِن لَّا يَشْعُرُونَ (12)

buyuruyor.

[Münafıklara mahza nasihat tarikiyle «yeryüzünde Allah'ı ve kitabını ve resûlünü tekzip ve müminlere eza etmek suretiyle ifsad etmeyin» denildiğinde onlar «biz ancak yeryüzünü ıslah ediciyiz, bizim halimiz ıslahtan ifsada tecavüz etmez» diyerek fesadlarını inkâr ederler. Ey

müminler ! Agâh olun ve uyanık bulunun ki onlar ancak müfsidlerdir. Onlar; asla salâh ve felah ümid olunmaz bir zümre-i fasidedir. Çünkü; hal-ü şanları gece gündüz düşünceleri hemen ifsaddır. Lâkin tıynetlerindeki habaset ve kalbferindeki Kasavet neticesi olarak fesadlarının âkıbetini idrak etmezler.]
Zira; onlar küfr-ü nifakı ve müminlere ezayı ve nası imandan men'e sâ'y etmelerini aynı savap ve salâh zan ederler. Binaenaleyh; kendilerinin başkalarını ıslah edici olduklarını iddiadan çekinmezler.
Tefsir-i Medarik ve Kazi'de beyan olunduğu veçhile f e s a d ; bir şeyin hal-i itidal ve istikametten çıkıp intifa olunmaz bir hale gelmesidir. S a l â h ; bunun zıddıdır ki birşeyin itidal ve istikamet üzere bulunup intifa olunmasıdır. İ f s a d : yeryüzünde fitne uyandırmak ve ahval-i nâsı ve tarik-i taayyüşlerini istikametten çıkarıp menafi-i diniye ve dünyeviyeyi ihlâl etmektir.
Münafıkların ifsadları; kâfirlere meyil, müslimîne ihanet ve esrar-ı ehl-i islâmı ifşa etmek ve harb fitnelerini uyandırmakla yeryüzünde nâsın ve hayvanâtın rahatlarını selbeylemek ve masiyeti izharla dine ihanet etmektir. Çünkü şerâyü ihlâl ve ahkâmından iraz; âlemin nizamını ihlâl ettiğinden hercümerci muciptir.
İmam-ı Kaffâl'den naklen Fahri Razi'nin beyanı veçhile masiyeti izhar ve dine ihanet; yeryüzünü ifşaddır. Çünkü şeriat; a h v a l - i i b a d ın hüsn-ü cereyanını temin için sevk olunmuş kavanin-i ilâhiyedir. Bu kavanin-i ilâhiye ise adaleti mahz olduğundan temessük edenler beyninde asla fesad olmaz ve fitne ve fesad varsa şeriate temessükle derhal sükûnet bulur, herkes istirahat eder. Amma şeraitten iraz herkesin keyfine ve arzu ve emeline tabi olup her şahıs şehevat-ı nefsaniyesi icabı kendi menfaatini takip ve gayrin ızrarını kast edeceğinden
fitne ve fesat kapılan açılır, hercümercler uyanır. Âlemin intizamı haleldar olduğundan âlemi ıztırap ihata eder, rahat üzere bir kimse bulunmaz bir hale gelir. Nitekim şeriatten inhiraf eden her kavmin hali ıztırap ve akıbeti izmihlal olduğu Kur'ân'ın birçok âyetlerinde beyan buyurulduğu gibi vakayü tarihiye de bunu göstermektedir. «Münafıklara ifsad etmeyîn» diyen Allah-u Tealâ veyahut resûlullah veyahut bazı müminler olmak ihtimali varsa da bu makamda her üçü de murad olunmakta bir mani yoktur. Zira; Alllah-u Tealâ Kur'ân'la ve Resûlullah

bazı hadisle ve müminlerden bazıları da nasihat tarikiyle münafıklara «ifsad etmeyin» demişlerdir. Lâkin münafıklara bu gibi nasihatler asla tesir etmediğin fesaddan hali kalmamışlardır. Münafıkların hasr-ü kasırla ehi-i imana tariz ederek «ancak muslih biziz» dedikleri kelâmlarını Cenab-ı Hak şiddetle reddetmiştir. Çünkü; edat-ı tenbih olan (أَلآَ) Ve kelâmın mazmununu te'kid ve takrir eden (إِنَّ) ve kasır ve hasra delâlet eden zamir-i fasl ve (مُفْسِدُونَ)u kemâle delâlet eden edat-ı tarifle irad etmek müminlerin, münafıkların kelâmlarına aldanmamalarma tenbih ve onların müfsid olduklarını tahkik ve ifsad onlara münhasır olup salâh-ı hale tecavüzleri olmadığını beyanla fesadlarının şiddeti mukabilinde azaplarının şiddetine işaret buyurmuştur.
Hulâsa; taraf-ı ulûhiyetten ve taraf-ı risaletten münafıklara «yeryüzünü ifsad etmeyin» denildiği ve onlar da bu nasihate karşı «biz ifsad etmeyiz, ancak ıslah ederiz» dedikleri ve halbuki onlar ancak müfsid oldukları ve ifsadlarını ıslah zannederek hamakatlerini meydana koydukları ve müminlerin
bunlara aldanmamaları umûr-u lâzimeden olduğu bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***
Vâcib Tealâ münafıkların ef'al-i kabihalarından daha bazılarını beyan etmek üzere:

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ ءَامِنُواْ كَمَآ ءَامَنَ ٱلنَّاسُ قَالُوٓاْ أَنُؤْمِنُ كَمَآ ءَامَنَ ٱلسُّفَهَآءُ أَلآَ إِنَّهُمْ هُمُ ٱلسُّفَهَآءُ وَلَٰكِن لاَّيَعْلَمُونَ
(13)

buyuruyor.

[Münafıklara «Nâsın iman ettiği gibi siz de iman edin» denildiğinde onlar «süfehânın iman ettikleri gibi biz iman eder miyiz ? » derler. Agâh olun ve uyanık bulunun ki, ancak süfehâ, münafıklardır, lâkin kendilerinin süfehâ olduklarını bilmezler.]
Yani; taraf-ı risaletten ve ashab-ı resûlullah tarafından münafıklara nasihat ve merhamet tarikiyle «Sizden âbâ' ve ecdadının dinlerini terk

edip Allah'a ve resûlüne ve kitabına imanla dareynde fevz-ü felah bulan nâsın imanı gibi siz de iman edin. Zira; dareynde necatınız imanladır» denildiğinde onlar kemal-i unf-ü şiddetle «İman edenler hayrı şerden fark etmez sefihlerdir. Süfehânın iman ettiği gibi biz iman eder miyiz? Elbette iman etmeyiz, zira biz hayrı serden fark ve temyiz eden ukalâdanız ve aklımız başımızdadır. Binaenaleyh; babalarımızın dinlerini terk edemeyiz» demekle iman edenleri itham ederler. Mütenebbih olun ey müminler ! Ancak süfehâ onlardır. Zira; sefih olmasalar hayrı mahz olup selâmet-i dareynin üss-ül esası olan imanı terk etmezlerdi. Lâkin sefahetlerini bilmezler ve binaenaleyh imana rağbet etmezler.
Fahri Razi'nin beyanı veçhile insanın tekemmülü; iki şey iledir:
Birincisi; lâyık olmayan ve menhî olan şeyleri terk etmektir. Bu kısım kemalâtın lüzumuna Vâcib Tealâ(لاَ يـفْـسِدُو) nazm-ı celîli ile işaret buyurmuştur.
İkinci s i ; lâyık olan şeyleri işlemektir. Bu kısmın vücubuna (آمِـنَـوَ) emr-i lâtifi ile işaret olunmuştur.
Münafıkların ehl-i imana sefih demeleri ehl-i imanın o zamana nispetle ekserisinin fakir olmalarından neş'et etmiştir. Çünkü; onlar bütün şerefi dünyaya hasr edip, dünya şerefi de servete muhtaç olduğundan fakir olanları şereften mahrum ve sefih addederlerdi.
Cenab-ı Hak sefahetin ancak münafıklara münhasır olduğunu beyan buyurmuştur. Zira; münafıklar âhireti dünyaya değişip Allah'ın resûlüne adavet ettikleri gibi usul-ü itikadiyede delili terk ederek taklide istinad ettiler. Bundan ziyade sefahet olamayacağından Cenab-ı Hak sefaheti onlara hasırla ehl-i imanı sefahetten tebrie buyurmuştur.
Tefsir-i Hâzin'de beyan olunduğu veçhile münafıkların bu kelâmları kendi beyinlerinde cereyan etmiştir. Yoksa aşikâr olarak «Sufehânın imanı gibi biz iman eder miyiz?» demiş olsalar, aleni kâfir idadından madud olurlar, münafık olmazlardı.
İman, nazar-ı sahih ve ilm-ü irfana muhtaç olduğundan münafıkların ilmi olmadığı beyan olunmuş ve haklarında(وَلَـٰـكِن لاَّيَـعْـلَمُـونَ) cûmle-i celilesi varid olarak cehaletlerini beyanla zem olunmuşlardır. Binaenaleyh; sefahetin cehaletten ibaret olduğu iş'ar olunmuştur. Amma bundan evvelki âyette beyan olunan fesad ve fitne mahsusattan olduğu için hisle idrak manâsına şuurları nefy olunmuştur.

Hulasa; münafiklara «Nâsın iman ettigi gibi siz de iman edin» denildigi. onlar da şu emre karşıi ehl-i imanin fakrine binaen «íman edenler sefihlerdir, biz o sefihler gibi iman eder miyiz?» dedikleri ve halbuki ehl-i iman sefih olmayip ancak sefih münafiklar oldugu ve sefahet onlara ve erbab-i nifaka münhasir bulundugu, fakat onların kemal-i cehalet ve hamakatleri neticesi olarak kendi sefahetlerini bilmedikleri ve fakr-i hal insan icin sefahet olmayip sefahet ancak Şeriate inkiyad etmemek oldugu bu ayetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Teala munafikların ef'al-i kabihalarından diger bir kısmını beyan etmek üzere :

وَإِذَا لَقُوا۟ ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ قَالُوٓا۟ ءَامَنَّا وَإِذَا خَلَوْا۟ إِلَىٰ شَيَـٰطِينِهِمْ قَالُوٓا۟ إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِءُونَ (14) ﷲ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِى طُغْيَـٰنِهِمْ يَعْمَهُونَ (15)

buyuruyor.

[Münafiklar müminlere tesadüf ettiklerinde «Biz de iman ettik» derler ve kendi reisleri ve küfr üzere musir olan Şeytanlari ile tenha kaldıklarında «Biz de sizinle beraberiz, ancak biz onlari istihza ettik» derler. Allah-u Teala onlari istihzaları mukabilinde cezalandırır ve mütehayyir ve mutereddit olduklari halde dalâl ve tugyanlarında terk eder.]

Yani; munafiklann, müminler ve kafirlerle iki türlü muameleleri vardir. Ehl-i imana mülaki olduklannda tezvir ve ehl-i imanı aldatmak suretiyle «Biz de sizin gibi iman ettik, dinde kardeşiz» derler ve küfür üzerine ísrar eden Şeytanlara benzeyen kafir-i mütemerridlerle hali kaldıklarında «Biz sizinle beraberiz, dininizden ayrilmaz, sebat ederiz, ancak müminlerle eğlendik ve itikadımıza muhalif birtakım yalan sözlerle onlan aldattık ve istihza ettik. Zira; şu telbisatimizla biz onlarin esranna vakif ve şerlerinden emin olmak ve emval-i ganimetten hisse almak isteriz» demekle iki tarafla uyuşmak isterler ve zahirde işlerini becerirlerdi. Allah-u Teala her an ve saat onlara istihza muamelesi yapar ve onların

ehl-i imanı istihzaları mukabilinde mücazat eder ve onları tuğyanları içinde ve maâsiye münhemik ve dalâl ve serkeşlikte mütehayyir oldukları halde terk ve onları âhirette azapları ziyade olsun için müsaade eder ve mühlet verir. Münafıklar, müminlere te'kidden âri cümle-i füliye siğası ile «Biz de iman ettik» demekle mübalâtsız ve ehemmiyetsiz olduğuna işaret ettikleri gibi kendi cinsleri münafık ve kâfirlere te'kid ile cümle-i ismiye olarak ehemmiyetine işaret ettiler. Yani: İmanlarını ehemmiyetten ari olarak beyan ettikleri halde küfürlerini kemâl-i ehemmiyetle beyan ederler.
M ü l â k a t ; yolda tesadüf etmektir. Ş e y t a n la murad; küfre ısrarda şeytana benzeyen kâfirler. Veyahut münafıkların reisleridir. T u ğ y a n ; masiyette haddini tecavüz etmektir. İ s t i h z a ; bir kimseyi hafif görmek ve eğlence yapmaktır. Kâfirlerin «Biz onları istihza ederiz» demeleri kendi cinsleri şeytanlarına «Biz de sizinle beraberiz» dedikleri kelâmlarını te'kid ve bu kelâmlarından neşet eden bir suale cevaptır. Çünkü; «Biz sizinle beraberiz» deyince şeytanları tarafından «Bizim ile beraber olsanız müminlere muvafakat edip iman ettik demezdiniz?» unvanında varid olan suale onlar da cevap olarak «Biz onları istihza için söyledik» dediklerini Vâcib Tealâ bu âyette hikâye ve istihza olunanların kimler olduğunu beyanla istihzalarını kendilerine red etmiştir. Çünkü (آ لـجز اء مـن نـجس الـعمـل)
fehvasınca bir zamanda âhari istihza eden kimse, diğer zamanda kendi istihza ve bir kimseyi istihza eden de diğer kimse tarafından istihza olunur. Allah-u Tealâ'nın onları istihzası ile murad; onların istihzaları mukabilinde mücazat etmesi ve istihzalarının zararı kendilerine raci olmasıdır. Yahut Allah-u Tealâ'nın onları istihzası ile murad; dünyada ve âhirette onlara istihza muamelesi yapmasıdır. Çünkü; Fahri Razi'nin beyanı veçhile dünyada münafıklar nifaklarını son derece gizlemek istedikleri halde Allah-u Tealâ onların nifaklarını resûlüne bildirmesi onlara istihza muamelesi olduğu gibi âhirette dahi «İbn-i Abbas» Hazretlerinden rivayet olunduğuna nazaran kâfir ve münafıklar cehenneme girdiklerinde münafıklara cennetten bir kapı açılarak o kapıdan çağırılırlar.
Münafıklar o kapıdan cennete girmek üzere koşarlar, kapının önüne varınca kapı örtülür. Ehl-i cennet bunların hallerine gülüşürler. Onlar

me'yusen avdet edince tekrar kapı açılır, geri dönerler, kapı önune gelince örtülur. Velhasıl bu cihetle rnaskara olurlar.
Beyzavi ve Hazin'in beyanlanna nazaran ayet-i celile; reis-i munafikin olan (Abdullah b. Übey) ve rüfekasi hakkında nazil olmuştur. Çünkü birgün onlara eshab-i izamdan (Ebubekir), (Ömer), (Osman), (Ali) ve daha bazi zevat (RA.) tesadüf ettiklerinde (Abdullah b.Übey) rüfekasına «Bakın; ben su süfehayi nasil aldatacagim» dedikten sonra Ebubekir (RA.) in elinden tuttu ve «Merhaba ey Beni Temimin ve Íslamın şeyhi !» Ve Ömer Hazretlerine: «Merhaba ey Benî Adî'nin ulusu ve Resûlullah'a malını ve canını feda eden zat-i şerif !» dedi. Ve diğerlerine de bu minval üzere sahte iltifat ederek rüfekasını keyiflendirip geçince ayet-i celilenin nazil olduğu mervidir.

***
Vâcib Teala münafıkların evsafından diğer bir kısmını daha beyan etmek üzere :

أُو۟لَـٰٓئِكَ ٱلَّذِينَ ٱشْتَرَوُا۟ ٱلضَّلَـٰلَةَ بِٱلْهُدَىٰ فَمَا رَبِحَت تِّجَـٰرَتُهُمْ وَمَا كَانُوا۟ مُهْتَدِينَ (16)

buyuruyor.

[Şu evsaf-ı habise ile muttasıf olan münafıklar şol kimseierdir ki, onlar hidayeti dalalete tebdil ettiler. Binaenaleyh; ticaretleri kar etmedi ve kendileri ihtida etmediler.]
Yani; küfrü gizleyip ehl-i islami aldatmak için yalan olaral imam izhar ve ehl-i imam istihza eden münafıklar şol kimselerdi ki, onlar fitrat-i asliyeleri olan hidayeti dalale tebdil ve dalali ihtiyar etmekle hidayeti ihlal ve hidayet bedelinde dalali kabul il hidayeti terk ve dalâli mezheb ittihaz ettiler. Binaenaleyh; ticaretlerinde fazla nema bulmadılar ve ihtida edici dahi olmadılar.
Í ş t i r a ; birşey almak üzere para vermeh manasına ü de bu makamda yed-i kudretlerinde olan imandan iraz ve om bedelinde küfrü tahsil ve kabul etmek manasına istiare olunmuş yani ariyet tariki ile iştira lafzi, imandan iraz etmek manasına istimal edilmiştir.

T i c a r e t ; bey-ü şıra sebebiyle sermaye üzerine ziyade mat talep etmektir. R i b h ; sermaye üzerine hasıl olan ziyadedir. Nema ve ziyade sermaye üzerine ticaret vasitasi ile hasıl olduğu için ticaret kesb-i emval hususunda amil ve fail-i mustakil menziline tenzil olunarak ribh, ticarete isnad olunmuştur.
Bu makamda sermaye;ömürdür. Ticaret; ahiret için işlenilen ameldir ki, bu da sarf-i sa'y ve gayretle hasri olacak ve omür üzere terettüb edecek. N e m a ; iman ve amel-i salihtir. Münafiklar omürlerini küfre sarfla maksut olan ticaret ve ticaretten hasıl olacak iman ve amel-i salih tariklerine ihtida edemediklerini Cenab-ı Hak beyan buyurmuştur. Çünkü tarik-ı haktan hurucla tarik-ı dalali ihtiyar ettiklerinden ticarette kar şoyle dursun ayni mazarrat ve zarara uğramışlardır. Zira, hidayetten dalalete ve taatten masiyete ve cemaatten tefrikaya ve emniyetten havf-ü haşyete ve sünnetten bid'ate intikal ettiler. Şu halde, insan için sermaye-i saâdet olan omürlerini zayi eylediler. Çunkü; ömürden maksud olan iman ve amel-i salih olmayrnca asıl omürleri boşuna gitmiştir. Hedefe isabet etmeyen bir mermi her zaman zayi olduğu gibi a'mal-i ahirete sarf olunmayan ömür dahi her zaman zayi ve sahibine vizr-ü vebaldir.
Münafıkların muttasıf oldukları evsaf-ı habiseleri sebebiyle rıza-yı ilahiden gayet uzak ve şerr-u fesad ve su-i hal tabakalarının en nihayet derekesinde olduklarını işaret için bu'd-i meratibe mevzu olan (أُوْلَـٓئِكَ) ismi işareti varid olduğu Ebussuud Efendi'nin cümle-i beyanatındandır.

***

Vâcib Teala munafıkların evsaf-ı habiselerini beyandan sonra hallerini tamamiyle izah etmek üzere :

مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ ٱلَّذِى ٱسْتَوْقَدَ نَارًا فَلَمَّآ أَضَآءَتْ مَا حَوْلَهُۥ ذَهَبَ اللهُ بِنُورِهِمْ وَتَرَكَهُمْ فِى ظُلُمَـٰتٍ لَّا يُبْصِرُونَ (17)

buyuruyor.

[Munafıkların hal-u şanları ve sıfatlan sol kimsenin sıfatı gibidir ki, o kimse etrafını görmek ve matlubuna vasıl olmak için ateş yaktı. Vakta ki ateş, etrahnda olan şeyleri aydınlattı. Allah-u Teala onların nur ve ziyalarını sondurdü ve gözleri görmez oldu ve onları karanlıklar içinde terk ettiğinden matluplarına vasıl olmak şoyle dursun, etraflarını bile görmez bir halde kaldılar.]
Yani; munafıkların halleri nifaklarında karanlık gecede ıssız gölde etrafını görmek ve korktuğu seylerden kendini korumak için ateş yakıp ateşin ziyasında vakit geçirmekte iken ateş sonup hayret ve korku içinde karanlıkta kalan kimsenin hali gibidir. Zira; munafıklar kelime-i tevhidi tekellüm ve imam izharla nur-u iman sayesinde kendilerini birtakım korkulu seylerden korudular. Nefislerine, mallarına, canlarına, evlad-ü ayallerine emin oldular ve emval-i ganaimden hisse aldılar ve ehl-i imanın kılıcı ile katl-u esaret gibi azaplardan halas oldular. Vakta ki, Allah-u Teala resûlüne ve resûlü müminlere onların su-i akidelerini beyan buyurdu. O zaman yalan olarak izhar ettikleri imanlarının nuru söndü. Zulümat ve hayret içinde endişe ile şaşkın kaldıkları gibi vefat ettiklerinde de bütün zulümat ve enva-i azab içinde kaldılar. Çünkü; zulümat-ı kufürle ahirete giden kimsenin zulmeti izale olunmak ihtimali yoktur.
Tefsir-i Hazin'de beyan olunduğu veçhile ayette insani matlubuna isal etmekte müminin imanini nura tesbih vardir. Çünkü nur; insana herşeyi gösterip istirahatini mucip olduğu gibi iman da insana hakayıkı keşf ettirir ve akaid-i hakkayı ve ibadat-ı taati gösterir ve cennat-ı aliyata ve rıza-yı ilahiye isal eder. Kezalik küfür de zulmete teşbih olunmuştur. Zira; karanlık gecede yol yürüyen kimseye karanlık hayret ve havf-ü haşyet iras edip ne yapacağını şaşırdığı gibi küfür de sahibini hayret ve endişeye ilka eder.
Darb-ı mesel; Fahri Razi ve Kazi'nin beyanları veçhile birşeyin hakikatini ziyade keşf ettirdiğinden Cenab-ı Hak Kur’ân'da pek çok misaller irad buyurmuştur. Zira misal; hayalat hakikatk ve makulatı mahsusatla ve hafiyi celi ile ve gaibi hazırla gösterü izah ettiğinden nufus-u beşerde tesiri elbette ziyade olur. Çünkü meselenin anlaşılmadık bir ciheti ve şüpheli bir mahalli kalmaz. Binaenaleyh; bu ayette Cenab-ı Hak munafıkların maneviyatta hallerini gecenin zulmetinde ateş yakıp

etrafını görmek isteyen kimselerin ateşleri sonüp zulümat içinde kalarak etrafını göremeyen kimselerin hallerine teşbih buyurmuştur.
Munafıklar; iki kısımdır:
Birincisi; Resûlullah Medine'yi teşrif buyurunca iman ettiler. Biraz vakit sonra kalblerinde irtidadla küfrü gizlediler. Bunlara nazaran misal zahirdir. Zira; iptida-yi hallerinde ihlâs uzere nur-u imam yaktılar ve bazı hakayıkı gördüler ve onunla intifaa başladılar. Badehu irtidadla küfrü gizlediler ve nur-u imam iptal ile ebedi hayretler ve zulmetler içinde kaldılar ve her nimetten mahrum, dünyada ve ahirette zulümat ve enva-ı azab içinde vehm-u hayalata tebaiyetle rezil ve rüsva oldular.
Íkincisi; evvel ve ahir munafıklardır. Onlann hakkında temsil soyledir: Zahirde imam izharla ahkam-i musliminden intifa ettiler ve lakin bu intifain muddeti gayet az olup vefat edince ebedi hayretler içinde kalacaklarından keenne ateşin nurundan bir müddet-i kalilede intifa edip de badehu ateş sonunce hayret içinde kalan kimseye benzediklerini ayet-i celilede Cenab-ı Hak izah buyurmuştur.
Fahri Razi, Hazin ve Medarik'in beyanları veçhile bu ayette (ٱلَّــذِى) lafzı cemi' manasına olduğundan cem'i cemi' ile temsildir, yahut cins murad olduğundan cins de kalile ve kesire şamildir. Binaenaleyh «musebbeh cemi'dir ve musebbehun bih müfret olduğundan teşbihin taraflarında mutabakat yoktur», unvanında varid olan sual mündefidir. Zira; (ٱلَّــذِى) lafzı cemi' manasına olunca teşebbuhun taraflarında lafızda mutabakat yok ise de manada mutabakat vardır.

***
Vâcib Teala munafıkların her ne kadar zahirde hisleri tarn ise de intifa' etmediklerinden yok mesabesinde olduğunu beyan etmek uzere :

صُمٌّۢ بُـكْمٌ عُمْـىٌ فَـهُمْ لاَ يَـرْجِعُـونَ (18)

buyuryor.

[Munafiklar sağır, dilsiz ve körlerdir. Binaenaleyh; nifaklarından dönmezler.]

Yani; munafıklann hernekadar gözleri ve kulakları ve dillerine muteallik hisleri tam ise de o hislerin menfaatindan mustefit olmadıkları için keenne hakkı işitmez sağırdırlar. Zira; Kur'ân'ı ve Resûlullahın irad ettiği delaili saireyi duyarlarsa da kabul etmediklerinden işitmez ve sağır gibidirler. íşitmeyen kimseler cevaba iktidarlan olmamak itibariyle dilsiz gibi oldukları cihetle nasıl söleyemezlerse,münafıklar da hakkı işitmedikleri için lisanları haktan sakıttır. Tarikı hakkı görmediklerinden kor gibidirler. Çünkü; mucizat-ı nebeviyeye atf-ı nazar edip muktezasından müstefit olmadıkları cihetle gözleri varsa da yok menziline tenzil olunmuştur.
Nifakla ülfet ve küfre temessük ettiklerinden vo küfrü izale ve akaid-i hakkayı iktisab için Allah'ın vermiş olduğu havass-ı zahirelerini hüsn-ü istimal etmediklerinden müptela oldukları nifak ve evsaf-ı sairelerinden rücü' edemezler. Binaenaleyh gözleri dunyayı görurse de hakkı görmediklerinden kor gibi ve kulakları duyarsa da hakkı duymadıklarından sağır gibi ve dilleri her hezeyanı soylerse de hakkı soylemediğinden dilsiz gibi olduklarını ve munafıkların hiss-i zahirileri varsa da hiss-i hakikiden mahrum bulunduklarını Vâcib Teala bu suretle beyan buyurmuştur. Ebussuud efendinin beyani veçhile (فَهُمْ لاً يَرْجِعُونَ) cümlesinin makablinde beyan olunan evsaf üzere terettüp edip netice makamında olduğuna işaret için tertibe delalet eden Fa lafzile varid olmuştur. Buna nazaran taknr-i kelam şöyledir: [Münafıklar müptela oldukları nifaklarından rücu' etmezler. Zira; münafıklar hakkı görmez, duymaz ve söylemez dilsiz, kulaksız ve gözsüz körler ve sağırlar mesabesindedirler. Her kimselerin ki hal-ü şanlan bu minval üzere ola, onlar nifaklarından dönmezler. Binaenaleyh; münafıklar nifaklarından dönmezler] demektir.

***

Vâcib Teala munafıklann hallerini bir misalle beyandan sonra kemalile izah için ikinci bir misal ile temsil etmek üzere :

أَوْ كَصَيِّبٍ مِّنَ ٱلسَّمَآءِ فِيهِ ظُلُمَـٰتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ يَجْعَلُونَ أَصَـٰبِعَهُمْ فِىٓ ءَاذَانِهِم مِّنَ ٱلصَّوَٰعِقِ حَذَرَ ٱلْمَوْتِ وَٱللَّهُ مُحِيطٌۢ بِٱلْكَـٰفِرِينَ (19)

buyuruyor:

[Hidayeti dalalete, tebdil ve ticaretlerinde ziyade olmamakía münafıkların halleri; siddetli karanlıklar ve havanın gürültüleri ve şimşek ziyaları kendisinde mevcut olan bulutlu havada yağmura tutulmuş kimselerin halleri gibidir. Onlar şiddetli ve gürültulü yağmurlarda semadan nazil olan yıldırım sebebiyle ölüm korkusuna binaen parmaklannın uclarını kulaklanna tıkarlar ki, o şiddetli sayhaları işitip de korkuları tezayüd etmesin. Halbuki Allah-u Teala kafirleri kudretiyle ihata edicidir.]
Binaenaleyh; onlar ellerini kulaklarına tıkamakla helâk olmaktan halas olmazlar. Zira; kudreti Ílahiye her taraflarını ihata etmiştir.

يَكَادُ ٱلْبَرْقُ يَخْطَفُ أَبْصَٰرَهُمْ كُلَّمَآ أَضَآءَ لَهُم مَّشَوْا۟ فِيهِ وَإِذَآ أَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا۟ وَلَوْ شَآءَ ٱللَّهُ لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَأَبْصَٰرِهِمْ إِنَّ ٱللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ (20)

[Siddetli şimşek, kemal-i sür'atle gözlerinin ziyasini almaya karíb olur. Her ne zaman şimşek parlar ve onlara ziya verirse, hemen o ziyadan bilistifade yürtirler. Fakat şimşek kaybolur olmaz onlar uzerine karanhk basınca tevakkuf eder, yurumekten kesilir, ayak üzerinde dururlar. Eğer Allah-u Teala dilemis, olsaydı elbette onlann kulaklarını ve gözlerini giderirdi. Zira; Allah-u Teala herşeye kadirdir.]
Nimetullah Efendi'nin beyaınna nazaran ayetin temsili şöyle tasvir olunur: münafıklar kendi zü'm-u batıllarında dïn-i islamin ansızın zuhurunu yağmura ve din-i islamin enva-i tekalifini şiddetli yağmurda mevcud olan zulümata ve vaídat-i ilahiyeyi havanın korkutucu gürültülerine ve ahkam-i celileyi şiddetli şimşeklere teşbih ederek ukül-ü sahife ve zaifeleriyle hemen bu şiddetli yağmurdan bir tenha mahalle çekilip kurtulmak lazım olduğu gibi din-i islamın tekalifinden ihtiraz etmeyi kendilerine vacip bildiklerinden derhal iraz ve kabul etmemek için parmaklarını kulaklarına tıkadılar ve bu muameleleriyle helâktan halas olduk zan ettiler ve bilmediler ki kudret-i ilahiye her taraflarını ihata ettiğinden onlar için halas ihtimali yoktur.

Fahri Razi'nin beyanı veçhile münafikların halini şiddetli yağmura ve korkulu firtınaya tutulan kimselerin hallerine tesbihin izahi şöyledir: Karanlık gecede gayet korkunç bulutlar havayı ihata edip dehşetli gürultüler ve aralık arahk mahabetli şimşek ziyalarinin lemeani ile beraber yağmur yağdığında berr-ü beyabanda bulunan kimsenin yıldırımla helâk olmak korkusundan ellerini kulaklanna tıkayıp havf-ü telaş içinde kaldığı gibi din-i mübini karanlık gören münafıklar, karanhk gecede zulümat-ı şedîde içinde kalmış kimselerin havf-ü hayretleri gibi hayret içinde kalmışlardır. Zira; doğru yolu görmez ve hakka ihtida edemezler.
S a y y i b ; şiddetlice yağmurdur. R a ' d ; bulutlann gürültüsudür. B e r k ; şimşek denilen ve buluttan zuhur eden ziyadır. S a v a i k ; saikanın cem'i olup saika; gazab-ı ilahi eseri olarak buluttan zuhur eden bir ateş parçasıdır ki yıldırım denilen şeydir. Dilediği kuluna isabetle Cenab-ı Hak onu helâk eder.
Cenab-ı Hak münafıkların hallerini tamamiyle izah için iki cihetle misal irad etti. Her ikisinde de münafıkların umur-u din ve umur-u dünyada hayretlerini temsil buyurmuştur :
B i r i n c i m i s a l d e münafıkların hayreti; ateş yakıp ziyasından istifade edecek kimsenin ateşi sönduğunde hayret içinde kaldığı gibi münafıkların da hayret içinde oldukları beyan olunmuştur.
İkinci m i s a l d e ; gecenin karanlığında yağmura tutulmuş, havanın gürültüsü ve şimşek parıltısı ve yıldırım korkusuyla hayret içinde kalan kimseler gibi münafıkların da hayret içinde oldukları beyan olunmuştur.
Bulut ve yağmur, semanın her tarafını ihata ettiğini beyan için (sema) lafzı zikr olunmuştur: Keenne gökyüzü bulutla tarnmamen örtülü olup açık hiçbir mahalli bulunmadığun beyan etmek suretiyle şiddetli karanlık olduğuna işaret edilmiştir.
Ebussuud Efendi'nin beyanı veçhile gecenin ve bulutun ve yağmurun her tarafı ihatasının zulmetleri müteaddid olduğuna işaret için (zulümat) cemî' sîgası ile varid olduğu gibi zulümatın şiddetine işaret için tazime delâlet eden tenvinle dahi varid olmuştur. Kemal-i hayret ve dehşetlerine ve alât-ı carihalarını lâyıkı ile istimale elleri değmediğine işaret için kemal-i sür'atle intişar eden din-i muhammedînin terakkisini ve Peygamberimiz (S.A.) in etraf-ı âleme dağılan sıyt-i nebevilerini ve

mezaya-yı âliyelerini işitmemek için parmaklarını kulaklarına tıkadıklarına ihbar suretiyle münafıkların ihtida etmek ihtimali olmadığını beyan buyurmuştur. Kemal-i şiddete ve onları din-i Muhammedî karşısında ihata eden hayrete ve ıztıraba işaret için lemeân eden şimşek ziyasının hemen hemen gözlerin ziyasını alır derecede berrak olduğunu ve o ziya gelince yürüyüp, ziya gidince yürümek ihtimali olmayıp durmaya mecbur olduklarını beyan buyurmuştur.

***

Vâcib Tealâ mümin ve kâfir ve münafıkların hallerini beyanın sonra umum-i nasa ibadet ve tevhitle emretmek üzere :

يَـٰٓأَيُّهَا ٱلنَّاسُ ٱعْبُدُوا۟ رَبَّكُمُ ٱلَّذِى خَلَقَكُمْ وَٱلَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ (21) ٱلَّذِى جَعَلَ لَكُمُ ٱلْأَرْضَ فِرَٰشًا وَٱلسَّمَآءَ بِنَآءً وَأَنزَلَ مِنَ ٱلسَّمَآءِ مَآءً فَأَخْرَجَ بِهِۦ مِنَ ٱلثَّمَرَٰتِ رِزْقًا لَّكُمْ فَلَا تَجْعَلُوا۟ لِلَّهِ أَندَادًا وَأَنتُمْ تَعْلَمُونَ (22)

buyuruyor.

[Ey nâs ! Kemal-i tezellül ve inkıyad üzere Rabbinize ibadet o Rabbiniz şol zât-ı ecellü â'lâdır ki, sizi ve sizden evvel geçen ümem-i sâlifeyi halk etti. Siz nefsinizi azaptan vikaye etmek için ibadete devam edin. Zira; Rabbiniz öyle bir zat-ı kerimdir ki sizin için yeryüzünü karargâh ve döşek kıldığı gibi semayı dahi üzerinize bir kubbe mesabesinde bina etti ve semadan rahmet sularını inzal ve o sular sebebiyle size rızık olarak meyvalar ve medâr-ı maişetiniz olan hububat ihraç etti. Allah'ın bu kadar nimetlerine müstağrak olunca Allah-u Tealâ için şerik ve nazır itikad etmeyin. Halbuki Allah'ın şeriki ve nazîri olmadığını siz bilirsiniz.] Şu halde ilminizin hilafını itikad etmeyin.
Bu âyette hitap; nasırı kâffesinedir. İ b a d e t l e murad; tevhid ve â'mâl-i sâlihadır. Âyetin nazil olduğu zamanda mevcud olan nâsa şamil olduğu gibi ondan sonra ilâ yevm-il kıyam meydana gelecek nâsa dahi şamildir. Çünkü; ibadetin şartı iman olduğundan ibadetin zımnında imanla dahi emr olunduğu cihetle; kâfirler dahi mükelleftirler.

Fahri Razi'nin beyanı veçhile bu âyette Vâcib Tealâ sâniin vücuduna nazar-ı sahihle istidlalin vacip olduğuna işaret buyurmuştur. Zira; ibadetle emirden sonra mükellefinin ve ümem-i sâlifenin hilkatini beyan zımnında herkesin kendi vücûdunun halikına istidlal etmesinin vücubuna işaret etmiş ve ibadetin vücubuna illet; Allah-u Tealâ'nın in'am ve ihsanı olduğunu beyan sırasında ümem-i sâlifenin hilkati bu ümmete nimet olduğunu beyan buyurmuştur. Zira; ümem-i salife bu ümmetin usulü olduğu cihetle usulün icadı furû'un icadına vesile olduğundan, usulün vücudu elbette furû' hakkında nimettir. Binaenaleyh; Cenab-ı Hak ümem-i sâlifenin hilkatini bu ümmete nimet sırasında zikir buyurmuştur. Zira; pederin vücudu evlâdın vücuduna sebep olduğundan pederin vücudu evlât hakkında elbette nimettir. Ümem-i salife ise müteselsilen bu ümmetin pederleridir.
L e a l l e kelimesi rica ve ümit manâsına olup rica ve ümit; akıbeti bilinmeyen yerde cereyan ettiğinden Allah-u Tealâ kelâmında (لَعَلَّ) kelimesinin manâ-yı aslîsini murad etmek muhaldir. Zira; Allah-u Tealâ herşeyin akıbetini bildiğinden rica ve ümit etmek Vâcib Tealâ hakkında muhaldir. Binaenaleyh; Allah-u Tealâ'nın kelâmında (لَعَلَّ)kelimesi kat'i ve sabit manâsına veyahut ta'lil manasınadır. Buna nazaran âyetin manâsı: [Ey nâs ! Rabbinize ibadet edin. Zira; o rabbiniz şol zat-ı ecell-ü â'lâdır ki sizin maâsîden ittika etmekliğiniz için sizi ve sizden evvel geçenleri halk etti.] demektir.
Vâcib Tealâ bu âyette sâniin vücuduna ve vahdeniyetine dair zikr etmiş olduğu beş delilden insanın hilkatini takdim buyurdu. Zira; insanın nefsine ilmi herşeye ilminden mukaddemdir. Çünkü kişinin nefsine cisminden daha yakın birşey olmadığından nefsini herşeyden ziyade bilip, nefsinden halikının vücuduna istidlal edeceği tabiî olduğundan insanın halk olunması sair delâil üzerine takdim olunmuştur. Nefsinden sonra valide ve pederine insanın ümi yakin olduğundan evvel geçenlerin hilkati ikinci derecede beyan olunmuştur. Valide ve pederden sonra mükevvenat içinde insana az yakın olup arza ilimden sânün vücuduna ilmi üçüncü derecede ve arzdan sonra semaya ilim dördüncü derecede ve arzla semadan hasıl olan nebatat, beşinci derecede zikr olunmuştur. Çünkü nebatat; semadan nazil olan bereket sebebiyle arzdan hasıl olduğu için sema ile arzın veledi mesabesinde olduğundan nebatat,

sema ile arzı zikirden muahhar olarak zikr olunmuştur. Şu halde delâilin tertibine riâyet vardır.
Allah-u Tealâ'nın vahdaniyetine delil ve bize nimetlerinden birisi de arzın bize döşek mesabesinde olmasıdır. Arzın bizim için firaş yani döşek olması sakin olmasına delâlet eder. Eğer mahsus derecede müteharrik olsa bizim intifaımıza muvafık olmazdı. Arzın taş, altın ve gümüş gibi gayet katı ve billur gibi berrak olmaması bizim için firaş olmasının şeraitindendir. Zira; gayet katı olmuş olsaydı ziraat etmek ve ekin ekmek ve ebniye yapmak gibi menfaatlerden hâli olur ve bizim intifaımıza ve istimalimize yaramazdı.
Eğer billur gibi berrak olsa şemsin ve sair yıldızların ziyasını kabul etmez, gayet soğuk olur ve insanın iskânına kabil olmazdı. Çünkü; arz berrak olmayıp kesif olduğundan şemsin ve sair yıldızların ziyasını kabul ile ısınıp insanın tarz-ı taayüşüne elverişli bir hale geldiğinden insanın döşeği mesabesinde olmuştur.
Arzın sikletiyle beraber bir nısfının su seviyesinin haricinde bulunması dahi bizim için firaş olmasının şartlarındandır. Zira; sikleti muktezası her tarafı denizler içinde olsa idi bizim için iskan ve intifa mümkün olmazdı. Halbuki bize firaş yani döşek olarak halk olunması bizim menfaatimiz içindir. İnsan için arzın — madeniyat, hayvanat, nebatat ve enva-ı eşcar ve esmar ve insanın elbisesi ve envâ-i et'ımesi gibi— menâfü lâ yüad ve lâ yuhsâdır. Zira; arzda bulunan cümle mahlûkat bizzat veya bilvasıta insana hadimdir. Ve kâffesi insanın intifaı için taraf-ı ilâhiden hazırlanmış nimetlerdir. Şu halde insan için hüner; onların esbab-ı intifamı taharri ederek herbirinden lâyıkı veçhile intifam çaresini bulup intifa edebilmektir.
Semanın arzdan efdal olduğuna kail olanlar varsa da Fahri Razi'nin beyanı veçhile arz, semadan efdaldir. Zira; Cenab-ı Hak arzı bereketle tavsif buyurduğu gibi efdal-i mahlûkat olan enbiyayı kiramı da arzdan halk buyurmuştur.
Hulâsa; cümle nâsın halikı olan Vâcib Tealâ'ya ibadet vacip olduğu ve Allah-u Tealâ'nın yeryüzünü bizlere döşek ve gökyüzünü bizlere kubbe mesabesinde kılarak lûtfü ihsan ettiği ve semadan yağmur sularını inzal etmekle bizlere rızık olarak meyvalar halk ettiği ve Allah-u Tealâ'nın şerik ve nazîri olmadığını, insanların bildikleri halde şerik ve nazîri var

dememek vacip ve şerik ve nazîrden tenzih etmek lâzım olduğu, bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ arzın ve semanın acaip ve garaibiyle saniin vücudunu ve vahdaniyetini isbat edip şeriki ve nazîri olmadığını beyandan sonra nübüvveti ispat etmek üzere :

وَإِن كُنتُمْ فِى رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا۟ بِسُورَةٍ مِّن مِّثْلِهِۦ وَٱدْعُوا۟ شُهَدَآءَكُم مِّن دُونِ ٱللَّهِ إِن كُنتُمْ صَٰدِقِينَ (23)

buyuruyor.

[Eğer bizim abd-i ahassımız Muhammed (S.A.) üzerine inzal ettiğimiz Kur'ân'dan şek ediyorsanız o Kur'ân'ın mislinden bir sûre getirin. Allah'ın gayrı olarak umur ve hususunuzda müracaat ettiğiniz şühedanızı ve muin ve nasırlarınızı çağırınız. Eğer sözünüzde sadıksanız, yardım etsinler, hepiniz bir araya gelin, Kur'ân'ın mislinden bir sûre meydana getirin görelim.]

Yani; ey nübüvvet-i Muhammediyeyi inkâr eden münkirler ! Bizim abd-i ehassımız Muhammed (S.A.) üzerine havadisin icabı vekâyi' ve müşkülâtın hal ve izahı için tedriç tariki ile inzal ettiğimiz Kur'ân ki ahlâk-ı üâhiyeyi cami olan kitaptır. O kitabın taraf-ı ilâhimizden olduğunda şek ve şüphe ediyorsanız siz de Muhammed (S.A.) gibi okuyup yazmak bilmeyen ümmî bir zatın getirdiği gibi bir sûre getirin de görelim ve umur ve hususunuzda müracaat ettiğiniz Allah'ın gayrı mabutlarınızı çağırın, yardım etsinler. Siz Muhammed (S.A.) Kur'ân'ı kendi nefsinden uyduruyor, dediniz. Eğer sözünüze sadıksanız bize bir sûre telif edin, getirin de biz de görelim.

S û r e ; evveli ve ahiri malûm olan Kur'ân'dan bir kıt'adır. Sûrenin manâ-yı aslîsi: yüksek bir menzildir. Kur'ân'ın sûrelerini kıraet eden kimse kıraat sebebiyle menzile-i refiaya nail olduğu için Kur'ân'ın mâlûm-ül miktar kıt'alarına sûre denilmiştir. (فَأْتُوا) emri, emr-i tacizidir. Çünkü; Kur'ân'ın vahy-i ilâhi olduğunu inkâr edenlerin Kur'ân'dan bir sûre

getirebilmelerine ihtimal yoktur. Şu halde emr-i ilâhi; onlara acizlerini bildirmek için varid olmuştur. (مِّثْلِهِ) zamiri Kur'ân'a raci olduğuna nazaran Kur'ân’ın fesahat ve belâgatte ve tertip ve üslûpta az elfazdan birçok maânî istihracına salih olmakta ve lâfzının taravetinde ve manâsının halâvetinde füsahâ ve bülegâyı aciz kılmakta bir nazilini getirmekle emirdir.
(شُهَدَآءَ) ile murad; Allah'ın gayrı mabud ittihaz ettikleri putlarıdır. Yahut beyinlerinde cereyan eden mübahaseyi görecek we şehadet edecek kimselerdir. Buna nazaran manâ-yı nazım: Eğer hal ve şan sizin dediğiniz gibi putlarınız, ibadetinize müstehak mabudlarınız ise Muhammed (S.A.)'e nazil olan Kur'ân’ın mislini icad etmekte putlarınızdan istiane edin, size yardım etsinler ve çağırın nâstan birtakım kimseleri ki, onlar sizin menfaati şehadet etsinler demektir.

***
Vâcib Tealâ Kur'ân-ı inkâr edenlere, inkâr ve şüphelerini izadecek tariki irâe ettikten sonra şüphelerini izaleye fezleke ve hülasa-i netice olmak üzere :

فَإِن لَّمْ تَفْعَلُوا۟ وَلَن تَفْعَلُوا۟ فَٱتَّقُوا۟ ٱلنَّارَ ٱلَّتِى وَقُودُهَا ٱلنَّاسُ وَٱلْحِجَارَةُ ۖ أُعِدَّتْ لِلْكَٰفِرِينَ (24)

buyuruyor.

[Kudretinizi sarf ettiğiniz halde emr olunduğunuz bir sûreyi getiremediniz ise elbette ilâ yevm-il kıyam çalışsanız getiremeyeceksiniz ve elbette getiremezsiniz. Bari şol ateşten ihtiraz edin ki o ateşin tutruğu yani yakılacak odunu sizin gibi küfr üzere ısrar ve inat eden insanlar ve insanların elleriyle yonttukları ve ibadet ettikleri taşlardır. O ateş, küfrü itiyad edip terk edemeyen kâfirler için hazırlanmıştır.]
Yani; hepiniz bu kadar uğraşmışken Kur'ân’ın bir sûresine bile nazire getirmekten aciz kaldınız ve ilelebed ömrünüz olsa d çalışsanız elbette âciz kalacaksınız. Zira Kur'ân’ın mislini ityan; kudret-i beşerden hariçtir. Binaenaleyh Kur'ân’ın taraf-ı ilâhiden vahy-i münzel olduğunu tasdikle

kâfirler için hazırlanmış olan ateşten nefsinizi vikaye edin ki, saâdet-i ebediyeye nail olasınız.
Tefsir-i Medarik'te beyan olunduğu veçhile bu âyette nübüvveti ispata iki cihetle delil vardır :
Birincisi; Resûlullah'ın mû'cizesi olan Kur'ân’ın mû'ciz olması,
İkinci s i ; ebediyen mislini ityan edemeyeceklerini beyandır.: Çünkü bu ihbar; gaipten haberdir ve haber verildiği veçh üzere acizlerinin tahakkuku, haber veren nebinin nübüvvetinin sıdkına delâlet-i vazıha ile delâlet eder.
Kur'ân'dan bir sûrenin mislini getiremedikleri muhakkak olduğu halde muâraza için sarf-ı himmet eden kâfirler fesahat ve belâgatlerine itimad ederek muaraza edebilecekleri yolunda zan ve sekte bulunmalarına ve bu hususta tereddütlerine binaen şekke delâlet eden (إن) kelimesiyle varid olmuştur. Bundan sonra bu seklerinin izalesi için kat'iyete ve ebe nefy-i muhakkaka delâlet eden (لَــن) kelimesiyle ebediyen mi lini getiremeyecekleri kendilerine suret-i kafiyede beyan olunmuştur.
Kemal-i hırs ve arzu ile nur-u Kur an'ı söndürmeye çalı tıkları halde bir kelimesini bile ihlâl edemediler. Şu halde onlar için iman etmekten başka çare kalmadığından inkârı terkle ateşten nefislerini vikaye etmeleri taraf-ı ilâhiden tavsiye olunmuştur. Kâfirlerin Kur'ân'dan sekleri kat'i ise de şüphe-i kafiyeleri meşkûk bir halde olduğuna işaret için âyetin bidayesinde Vâcib Tealâ şekke delâlet eden (إن) kelimesiyle irad buyurmuştur. V e k u d ; ateş yakacak odunu ve sair tutruk olan şeylere ıtlak olunur. H i c a r e yle murad; putperestlerin şefaat ve menfaat ümid ederek ibadet ettikleri putlarıdır. Menfaat bildikleri şeylerin aynı mazarrat ve cehennem ateşi olacağını beyanla puta ibadet edenlerin akıbetleri vahim olduğu kendilerine tefhim olunmuştur.
Tefsir-i Hazin'de «İbn-i Abbas» Hazretlerinden naklolunduğuna nazaran hicare ile murad; kibrit taşlarıdır. Zira kibrit taşlarının alevi daha ziyade olduğundan cehenneme tutruk kibrit taşları olmak muvafıktır ve bu vesile ile cehennem ateşinin kuvvetine dahi işaret olunmuştur.
Ş ü h e d a ; şehidin cem'idir. Ş e h i d ; Beyzâvî ve Fahri Razi'nin beyanları veçhile hazır veyahut eda-yı şehadet edici kimse manasınadır. Bu makamda Kur'ân'ı inkâr edenlerin fikirlerine muvafakat eden kimselerin büyükleri murad olmak muhtemeldir. Buna nazaran manâ-yı nazım:

[Çağırın büyüklerinizi, size muavenet ve emr-i muarazada menfaat ve mazarratınıza şehadet etsinler] demektir. Yahut mabudları muraddır. Zira; mabudlarının umur ve hususlarında muavenet edeceklerini itikad ettiklerinden [Çağırın mabudlarınızı, size muavenet etsinler] demektir.
(أُعِدَّتْ لِلْكَٰفِرِينَ) nazmı cehennemin el'an mahlûk olduğuna delâlet eder. Zira U i d d e t ; zaman-ı mazide idad olundu yani hazırlandı manasınadır. Geçmiş zamanda hazırlanmak el-yevm mevcud olmasını icab eder. Bir lâfzın manâ-yı hakikisi mümkün iken manâ-yı mecazisini ihtiyarla istikbal manâsına hami etmeye sebep yoktur. Şu halde bu âyet-i celile cennet ve cehennemin kıyamette halk olunacağını itikad eden Mu'tezile taifesini red eder.
Hulâsa; Kur'ân'a muarazaya, kâfirlerin şiddetle tergîb ve bezl-i makderet etmelerine teşvik ve kısa bir sûrenin nazirini getirmeleri emr olunup getiremedikleri surette cehennem ateşiyle tehdid olundukları halde kemal-i fesahat ve belâgate malik ve şiddetle muarazaya münhemik ve Resûlullah'a adavetleri son dereceye varmış iken hurufatla muarazadan aciz kalıp kılıçla muharebeye kıyam ve vatanlarını terke ve canlarını mevte amade etmeleri Resûlullah'ın sıdk-ı nübüvvetine delâlet ettiği gibi âyetler ga-ibden haber verip, haber verildiği veçh üzere vukuatın zuhur etmesi ve Resûlullah'ın kemal-i cesaret ve şecaat ve mübalâğa ile onlara meydan okuyup muarazaya davet eylemesi dahi sıdk-ı nübüvvetine delâlet ettiği cihetle bu âyetlerin vücuh-u adideyle nübüvvetin hak olduğuna delâleti Beyzâvî'nin cümle-i beyanatındandır.

***
Vâcib Tealâ kâfirleri azab-ı cehennemle tehdid ettikten sonra ehl-i imanı cennet nimetleriyle tebşir etmek üzere :

وَبَشِّرِ ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ وَعَمِلُواْ ٱلصَّٰلِحَٰتِ أَنَّ لَهُمْ جَنَّٰتٍ تَجْرِى مِن تَحْتِهَا ٱلْأَنْهَٰرُ كُلَّمَا رُزِقُواْ مِنْهَا مِن ثَمَرَةٍ رِّزْقًا قَالُواْ هَٰذَا ٱلَّذِى رُزِقْنَا مِن قَبْلُ وَأُتُواْ بِهِۦ مُتَشَٰبِهًا وَلَهُمْ فِيهَآ أَزْوَٰجٌ مُّطَهَّرَةٌ وَهُمْ فِيهَا خَٰلِدُونَ (25)

buyuruyor.

[Ey habib-i zişanım ! Tebşir et şol kimseleri ki, onlar iman ettiler ve amel-i salih işlediler. Onlar için altından nehirler cereyan eden cennetler ve müteaddid nimet mahalleri vardır. Her ne zaman ki onlar o cennetlerden bir rızıkla merzuk olurlarsa «Şu rızık bundan evvel bizim dünyada merzuk olduğumuz rızıktır» derler. Zira nimet-i cennet; lezzette dünya nimetine kat ender kat faik ise de şekilde dünya nimetlerine benzediğinden kemal-i ferah ve sürür kendilerini ihata ederek şeklen dünya nimetlerine müşabih olduğunu söylerler. Çünkü o rızık; dünya rızıklarına müşabih olarak onlara ita olunur ve ehl-i cennet için afattan ve tabiat-ı beşerin sevmeyeceği şeylerden tahir ve temiz zevceler vardır. Halbuki onlar cennette bu nimetlerle telezzüz ederek ebedi kalıcılardır.]
Tefsir-i Hazin'de beyan olunduğu veçhile beşaret; insana ferah ve sürür verecek haberdir. Cennet-i âlânın nimetlerini haber vermek ehl-i imana sürür verip eser-i sürür âzâ-yı zahirelerinde görüldüğünden Resûlullah'a ümmetini tebşir buyurmasıyla emr olunmuştur.
A m e l – i s a l i h ; riyâdan âri niyet-i haliseye mukarin olarak eda olunan ibadettir. Bazıları da İlm ve niyet ve sabır ve ihlâs üzere eda olunan taat olduğunu beyan etmişlerdir.
C e n n e t ; meyveli ve meyvesiz eşcar-ı kesîre ile dolu bahçeye ıtlak olunursa da bu makamda dâr-ı âhir ette Allah-u Tealâ'nın kullarına in'am edeceği dar-ı naîmdir. Ve her türlü ağaçlarla dolu olup arazisini ağaçlar setr ettiği için cennet denilmiştir. İbn-i Abbas Hz. den naklen Beyzâvî'nin beyanı veçhile (cennet-ül firdevs), (cennet-i adn), (cennet-ün naîm), (dar-ül huld), (Cennnet-ül me'va), (dar-üs selâm), (illiyyun) isimleriyle müsemmâ müteaddid cennetler olduğuna işaret için bu âyette cennet cemi siğası ile varid olmuştur. Âmal-i salihanın miktarına ve derece-i kabulüne göre cennetlerin herbirinde müteaddid mertebeler ve muhtelif dereceler vardır. (وَلَـهُمْ) de bulunan lâm istihkaka idâlet ederse de cennete girmek fazl-ı ilâhi neticesiyle ve derecata nail olmak amel-i salihle istihkakına göre nail olacağına işaretir. Cennete girmek ve derecâta nail olmak; iman ve amel-i saliha devam üzere vefat etmek şartıyla meşruttur. Çünkü; el iyazü billâh iman üzere vefat etmezse cennete giremeyeceği diğer hususla sabit olduğundan bu âyette iman üzere vefat etmek kaydı zikr olunmamıştır. Cereyan eden nehirlerle murad; mutlaka nehir olmak ihtimali olduğu gibi Sûre-i Muhammed'de

beyan olunan süt ve bal ve şarap ve sudan ibaret olan enhar-ı erbaa olmak ihtimali ağleptir. Cennet-i âlânın meyvaları ta'mında ve lezzetinde ve sair keyfiyetinde dünya nimetlerine muhalif ise de eşkâlinde müşabih olduğu için ehl-i cennet dünyada merzuk oldukları nimetler kabilinden olduğunu hatırlarına getireceklerini Cenab-ı Hak beyan buyurmuştur.
İnsanın ülfet ettiği şeyle ünsiyeti ziyade olup tabiati, şevkle meyl ederek ülfet etmediği şeyi görünce tabiat nefret edeceğinden ehl-i cennetin rızıkları dünyada ülfet ettikleri rızıkların suretinde zuhur etmesiyle ferah ve sürurlarının tezayüdüne işaret için ülfet ettikleri suret üzere zuhur edeceği beyan olunmuştur.
Tefsir-i Medarik'te Resûlullah'tan rivayet olunan bir hadis-i şerife nazaran ehl-i cennet yemek için bir meyva tanesini aldığında onun yerinde aynı suret ve heyette diğer birisi zuhur eder, o vakitte «Şu görünen meyva bizim bundan evvel eklettiğimiz meyvadır» derler. Halbuki ikincinin tâ'mı ve lezzeti evvelkinin gayrıdır. Şu halde âyetteki (مِن قَبْل) den müstefad olan evvel kaydı cennette ikinci saate nispetle evvelki saate racidir.
Cennet-i âlâda yemek, içmek vardır, lâkin bevl, tağavvud, sümük ve tükürük gibi ezalı şeyler yoktur. Çünkü; «Cabir» (R.A.) den «Müslim» Hz.'nin rivayet ettiği bir hadis-i şerifte Resûlullah (S.A.) buyurmuş ki: «Ehl-i cennet yerler ve içerler fakat bevl ve tağavvud gibi abdesthaneye gitmek icap eden şeyler olmadığı gibi sümük silmezler, tükürük tükürmezler, teşbih ve tehlil ilham olunurlar.» Yani «Teşbih ve tehlilleri nefisleri makamındadır. Dünyada insanın nefsi, başka şeyle meşguliyete mani olmadığı gibi ehl-i cennetin teşbihleri dahi me'külât ve meşrubatlarına mani olmaz» demektir.
Bu âyette Vâcib Tealâ, insan için mümkün olan lezaizin kâffesini beyan buyurmuştur. Çünkü; Fahri Razi'nin beyanı veçhile insan için lezaizin esası; üçtür.
Birincisi; mesken, ona cennetle,
İkinci s i ; taam ona rızıkla,
Ü ç ü n c ü s ü ; nikâh ona ezvac-ı mutahhara ile işaret buyurmuş ve bu işaretle ehl-i cennetin rahatları mükemmel olup asla noksan olmayacağı beyan olunmuş ve ehl-i cennette ezvacın tab-ı beşere muhalif ahlâk-ı zemîme ve hayz-u nifas gibi sevilmeyecek şeylerden tahir olacaklarını

beyanla mesruriyetleri tezyid ve akıbetinde nimetin zeval endişesi olmayacağına işaret ve tebşiri tamamiyle ikmal için ehl-i cennetin muhalled olacakları beyan olunmuştur.
Tebşir etmekle emr olunan Resûlullah olduğu gibi her asır ve zamanda tebşir şanından olan her kimse memurdur. Amel-i şalinin asıl imandan cüz olmadığına âyet delâlet eder. Zira; amel-i salih iman üzere atf olup matuf, matufun aleyhe mugayir olacana binaen amelin imandan cüz olmadığına sarahatla delâlet ; Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile bu âyet, âhiretin ve haşrin vukuuna delildir. Haşr-ü neşri ispat, usul-i itikadiye ve zarurat-ı di-en olduğu cihetle ilm-i akaidde şanına itina ve ispatına ihtimam olunan mesail cümlesindendir. Âhiretin ispatı hakkında mubahase iki cihetle cereyan eder:
Birincisi; haşrin imkânı hakkında Bi akli ve delil-i nakliyi şerd etmekle hasıl olur.
İkinci s i ; vukuu hakkındadır. Vukuu ispat, ancak delil-i nakliye müsteniddir. Binaenaleyh; Kur'ân-ı Azimüşşan'ın her sûresinde müteaddid âyetlerle Cenab-ı Hak haşrin vukuunu beyan buyurmuştur. Şu haşrin vukuunu inkâr eden kimse zarurat-ı diniyeden bir meseleyi ve sarahat-i Kur'âniyeyi inkâr ettiğinden tevili gayrı kabil bir surette tekfir olunur.
Hülâsa; ehl-i iman ve abidler için cennetler ve cennetlerde bağlar ve bahçeler ve enva-ı meyvalar ve ezvac-ı mutahharat olanı âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir. Fakat bu âyet bunun emsali âyetlerde â'mâl-i saliha işleyenlerin ind-i ilâhide nail olacakları nimetler; fehm-ü idrakçe havsalamızın alabileceği bir surette bizim için bu dâr-ı fenada leziz ve nefis olan şeylerle tasvir ve temsil olunmaktan ibarettir. Yoksa dâr-ı âhiretin nimetleri bu dâr-ı fesadın nimetlerinin aynı demek değildir. Yalnız dâr-ı âhiretin nimetleri dünya nimetlerinin isimlerine müşarik olduğundan onların isimleriyle tesmiye kılınmıştır. Halbuki; dar-ı ahiretin nimetleri külfetsiz ve mihnetsiz olduğu gibi ebedidir asla fenası yoktur, zevalden ve tükenmekten mahfuz ve sırf telezzüz için yenilir ve içilir. Yoksa yenilip içilmeye ihtiyaç mes ettiğinden değildir. Binaenaleyh; âhiret nimetleri isimde ve surette dünya nimetlerine benzerse de hakikatleri dünya nimetinin gayrıdır. Zira ebedîdir, zeval korkusu yoktur. Safidir, kederi yoktur, Hazmı kolaydır, sıkıntısı ve zahmeti olmaz.

Hazırlanmıştır, kazanmak külfeti yoktur ve herkesin istediği kadar çoktur, darlık endişesi yoktur.

***

Vâcib Tealâ Kur'ân’ın mûciz olduğuna dair kâfirler tarafında irad olunan bir şüpheyi def, için :

إِنَّ ٱللهَ لَأيَسْتَحْيِۦٓ أَن يَضْرِبَ مَثَلاً مَّا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا فَأَمَّا
ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ ٱلْحَقُّ مِن رَّبِّهِمْ وَأَمَّا ٱلَّذِينَ
كَفَرُوا۟ فَيَقُولُونَ مَاذَآ أَرَادَ ٱللهُ بِهَٰذَا مَثَلاً يُضِلُّ بِهِۦ كَثِيرًا
وَيَهْدِى بِهِۦ كَثِيرًا وَمَا يُضِلُّ بِهِۦٓ إِلاَّ ٱلْفَٰسِقِينَ (26) ٱلَّذِينَ
يَنقُضُونَ عَهْدَ ٱللهِ مِنۢ بَعْدِ مِيثَٰقِهِۦ وَيَقْطَعُونَ مَآ أَمَرَ ٱللهُ بِهِۦٓ
أَن يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِى ٱلأَرْضِ أُو۟لَٰٓئِكَ هُمُ ٱلْخَٰسِرُونَ (27)

buyuruyor.

[Cemi' sıfât-ı kemalâtı cami' olan Allah-u Tealâ sivrisinek ve cüssede sivrisinekten daha büyücek hayvanatla bazı mesaili iza için misal beyan etmekten çekinmez ve haya muamelesi yapmaz.]
Zira durûb-i emsal; bir meseleyi izahla muhatabım terğib veya tenfir için makulü mahsûsla veyahut mahsûs-u, aharla göstermekte ibarettir. Şu halde sivrisinek ve hakaret ve denaette onun daha fa kinde karasinek ve karınca gibi şeylerle bir maksadı izahla kullan irşad etmekten haşa Cenab-ı Hakkın azametine ve Kur'ân’ın ulüvv derecesine bir noksan tarî olmaz, belki ufacık hakîr birşeyle mühi bir maksadı izah etmek kudret-i ilâhiyenin kemâline ve Kur'ânın tabakat-ı belagatın nihayetine baliğ olduğuna delâlet eder. [Ama şol kimseler ki, onlar vahdaniyet-i ilâhiye ve risalet-i nebeviyeye iman ettiler. Onlar o darbı meselin Rableri tarafından hak ve sah olduğunu ilm-i yakinle bilirler, asla itiraz etmezler. Ve amma şu kimseler ki, onlar kâfir oldular, «Allah-u Tealâ bu misilli durûb-i emsalle ne gibi şey murad eder, böyle hakir şeylerle misal irad etmek azamet-i ilâhiyeye münasip olur mu? derler.] Ve bu kelâmları dan maksatları; istihza ve Resûlullaha tarizdir. Yani; «senin getirdiğin kelimatın cümlesi müfteriyâttan ibarettir. Ukul-ü zaîfe e babına maksadını terviç ettirmek için Allah-u Tealâ'ya isnad eca vahy-i ilâhidir

diyorsun. Halbuki böyle hakîr şeylerle misal irs etmek kelâm-ı ilâhi olmadığına delâlet eder» demek isterler. [Halbuki Allah-u Tealâ bu misilli durûb-u emsalle çok kimseleri idlâl eder.] Zira; bu durûb-u emsalin kelâm-ı ilâhi olduğunu inkârla küfr ederler. [Ve birçok kimseleri durûb-u emsalle hidayetine mazhar eder ve bu maksatlarına nail kılar.] Zira; onlar durûb-u emsalin taraf-ı ilâhiden kullarını irşad için nazil olduğuna iman ederler. Binaenaleyh; maksatlarına nail olurlar. [Durûb-u emsalle Vâcib Tealâ idlâl etmez, illâ fasıkları idlâl eder ki, o fasıklar yeminleriyle ahitlerini te'kit ve takviye ettikten sonra ahd-i ilâhiyi nakz eder, evamir-i ilâhiyeye itaatten huruç ederler. Ve Allah-u Tealâ'nın sıla olunmasını emr ettiği şeyi kat' eder ve sılayı terk ve yeryüzünü ifsad ederler. İşte şu evsaf-ı habise ile muttasıf olanlar dünyada ve âhirette zarar görücülerdir.]
Tefsir-i Hâzin ve Medarik'te beyan olunduğu veçhile h a y a; işlediği fülden zem ve ta'yib olunur korkusuna binaen insana arız olan inkisar ve levnine tari olan tagayyürdür. Kadîm olan Allah-u Tealâ hudus emmaresi olan tagayyür ve inkisar manâsına olan hayadan münezzeh ve müberra olduğu cihetle Allah-u Tealâ'ya isnad olunan haya ile murad; hayatın gayesi ve lâzımı olan terk manâsıdır. Çünkü; insan akıbetinden utanacağı birşeyi terk etmek adettir ve terk etmek lâzım olduğundan Vâcib Tealâ'ya isnad olunan haya zikr-i melzûm irade-i lâzım kabilinden mecaz olarak terk manasınadır. Binaenaleyh; bu âyette: (لأَيَسْتَحْيِ لا يترك) manâsını ve mealini müfiddir. Buna nazaran manâ-yı nazım: [Allah-u Tealâ kâfirlerin zem ve ta'nlarından dolayı sivrisinek ve ondan daha büyük ve daha küçük mahlûkatla misal irad etmeyi terk etmez. Onlar hernekadar tâ'n etseler de Cenab-ı Hak durûb-i emsali iradla kullarını ikaz ve irşad eder.]
B u û z a ; sivrisinektir. Cüssesi o kadar küçük olduğu halde en büyük hayvanın icra edemeyeceği faaliyeti icra eder. Hatta içi boş uzun bir hortuma malik olup bu hortumu fil, deve ve manda gibi cesim hayvanlara saplar ve tesiri ile onları firara mecbur kılar. O küçük hayvanın deveyi ve mandayı yerinden kaldırıp kaçırması azamet-i ilâhiyeye delâlet eden acaibâttandır ve bazan tesiriyle deveyi bile itlaf ettiği Araplar beyninde meşhurdur. Ve insanı rahatsız ettiği de cümlenin malûmudur. Şu halde sivrisineğin küçüklüğüne nazar etmemeli belki

insanlara lâyık olan, onda zuhur eden kudret-i ilâhiye ve sanâyi-i sübhaniyenin azametine zar edip ibret almalıdır. O kadar zayıf ve küçük bir hayvan old ğu halde kuvvet ve kudret sahibi olan büyük hayvanlara galebe etmesi Vâcib Tealâ'nın kudretine, delâlet-i vazıha ile delâlet ed ki, ukul-ü beşer düşündükçe idrakinden aciz olduğunu teslim memek kabil değildir. (مَثَلاً مَّا) da bulunan “ma” lâfzı ibham içindir. Yani; «Meselelerden çok meseli buûza ve buûzanın daha büyüğü ve daha küçüğü ile irad etmekten Allah-u Tealâ vazgeçmez ve bu misilli duru emsalle bazı mesaili izah etmeyi terk etmez.» demektir. Buûza fevkiyle murad; daha büyüğü demek ihtimali olduğu gibi da küçük demek ihtimali de vardır. Yani «Büyüklükde onun fevkında» demek ihtimali olduğu gibi «Küçüklükte anın fevkında» demek mekama daha münasipdir. Kur'ân'da vaki olan durûb-u emsal hakkında nâs iki fır olup
Birincisi; durûb-u emsal taraf-ı ilâhiden münzel inkârı ga; kabil bir hakikat olduğuna iman ve ihtida eden ehl-i iman olduğunu ve
İkinci s i ; bu misilli durûb-u emsali inkârla dalâletleri tezayüd eden kâfirler olduğunu ve imanın gayesi hidayet ve küfrün gay dalâlet olduğunu Cenab-ı Hak bu âyette beyan buyurmuştur.
F a s ı k ; evâmir-i ilâhiyeyi terkle taat-i ilâhiyeden hurû eden kimsedir. A h i d le murad; edat-ı tekitle birşey kabulü' ikrar vermektir. Nakz-ı ahd; o ikrarından dönmek, kendini rapte miş olduğu kayıttan çıkarmaktır. Bu makamda ahd-i ilâhi ile nr rad; emr-i ilâhidir. Şu halde nakz-ı ahd edenlerle gerek yahûdd ve gerek sair milletlerden emr-i ilâhiye muhalefet edenlerin cü lesi murad olabilir. Çünkü; her ne suretle olursa olsun emr-i kat'î ilâhiye muhalefet edenler; fasıklar ve Allah-u Tealâ'nın ahdini na edenlerdir. Allah-u Tealâ'nın vasi olunmasını emrettiği şey; Resûlullah’a iman ve sıla-i rahimdir. Bunlara riayet etmeyenler sıla-i rahmi kat' ve yeryüzünde ifsad ve maâsiyi irtikâb etmiş ve iman ed çeklerin imanlarına mani olmuşlardır. Cenab-ı Hak durûb-u emsali red ve inkârla dalâli ihtiyar ede kâfirleri bu âyette de dört sıfatla tavsif buyurmuştur.
B i r i n c i fısk ki, tâatten huruç etmektir.
İkinci s i ; nakz-ı ahddir.
Ü ç ü n c ü s ü riayeti lâzım olan sılayı kat' etmektir.

D ö r d ü n c ü s ü ; enva-ı maâsiyi irtikâpla yeryüzünü ifsad etmektir ve bu evsafın cümlesi hüsrân-ı ebediyi mucip olduğunu beyanla kâfirlerin dünyada ve âhirette zarardîde olacaklarına hükm-ü kat'î-i ilâhi varid olmuştur. Tefsir-i Medarik'te beyan olunduğuna nazaran bu âyette kâfirlerin kat ettikleri sıla ile murad; sıla-i erhamı ve müminler beyninde yekdiğerine matlub olan muaveneti terk ve enbiya-yı izamın cümlesine iman lâzımken bazısını bazısından tefrikle bazılarına iman ve bazı âhare küfr etmektir. Kâfirlerin zararları dört cihettendir:
Birincisi; nakz-ı ahdi vikaye ve tercih,
İkinci s i ; sıla-ı rahmi kat'a tebdil,
Ü ç ü n c ü s ü ; fesadı salâh üzerine ihtiyar etmek,
D ö r d ü n c ü s ü ; azabı sevab üzere takdim eylemek ve sevabı ikaba değişmektir. Şu halde tadâd olunan evsafın cümlesinde menfaati mazarrata değişmek olduğundan herbiri azabı mucip kabayihten olduğu cihetle haklarında zararı mahz olmuştur. Fahri Razi ve Kazi'nin beyanlarına nazaran âyetin sebeb-i nüzulü; Vâcib Tealâ’nın Kur'ân-ı Azimüşşan'da bazı ufacık örümcek ve karınca gibi hayvanatla darb-ı mesel iradına yahûdun ve şimşek ve yıldırım gibi şeylerle temsiline münafıkların tâ'nı üzerine bu âyetin nazil olduğu mervîdir. Çünkü onlar «Muhammed (S.A.) Kur'ân’ın taraf-ı ilâhiden vahyolduğunu iddia ediyor, halbuki Kur'ân'da şân-ı ulûhiyete yakışmayacak birtakım karınca, sinek ve arı gibi ufacık hayvanlardan bahis vardır. Bunlardan bahs ise azamet-i ilâhiye ile kabil-i telif olamaz» demişlerdi.
Allah-u Tealâ bu âyetle onların tâ'nları varid olmadığını beyan buyurmuştur. Maahaza bu misilli hakir eşya ile temsil ve maksadı izah etmek; Arap, Acem ve cümle milletler beyninde meşhur ve füseha ve büleğa indinde mer'î ve muteberdir. Yalnız misalin mümesselün lehe mutabık ve muvafık olması şarttır. Binaenaleyh mümesselün leh hakir olursa misal de hakir ve mümesselün leh şerif olursa misal de şerif olmak adettir.
Hulâsa; Vâcib Tealâ'nın ufacık hayvanlarla darb-ı mesel iradını terk etmeyeceği ve müminlerin bu misilli durûb-u emsalin taraf-ı ilâhiden nazil ve hak olduğuna iman ettikleri ve kâfirlerin bu misilli ufacık hayvanlarla Allah'ın durûb-u emsalini garip gördükleri ve inkâr ettikleri ve bu misilli durûb-u emsale çok kimselerin imanla ihtida ve birçok

kimselerin küfürle dalâleti ihtiyar edecekleri ve dalâleti ihtiyar edenler şol kimselerdir ki, onlar tâât-ı ilâhiyeden huruçla nakz-i ahdi ve sıla-i rahmi kat' ve yeryüzünü ifsad etmek gibi cinayeti irtikâb edenler olduğu ve şu kabayihi ihtiyar edenlerin dünyada ve âhirette zarar görecekleri bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Teâlâ tevhide ve nübüvvete ve emr-i âhirete müteallik delâili beyandan sonra umum mükellefine şamil olan nimetlerini beyan ve o nimetlere karşı küfran-ı nimet edenleri tevbih etmek üzere:

كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِٱللهِ وَكُنتُمْ أَمْوَٰتًا فَأَحْيَـٰكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ (28)

buyuruyor.

[Sizi icad ve vücudunuzu hadd-i lâyıkına iblâğ eden Allah-u Tealâ'ya nasıl küfr ediyorsunuz? Halbuki siz babalarınızın sulbünde cemadat kabilinden ruhsuz meyyit mesabesinde idiniz. Badehu babalarınızın sulblerinden sizi analarınızın erhamına inzal ile ihya ve dünyaya ihraç ve enva'ı nimetleriyle terbiye etti. Bundan sonra sizi öldürür, daha sonra diriltir ve amalinize göre ceza verdikten sonra ancak huzur-ı manevi-i ilâhiye rucu edersiniz.]

Haliniz şu etvar üzere halen bade halin cereyan edince nasıl oluyor ki, bu| hallerden ibret almaz da Vâcib Tealâ'ya küfr edersiniz? (كَيْفَ) istifham-ı inkârî ve tevbih içindir. Yani: «Bu kadar cesim nimetlere karşı nasıl küfr edersiniz? Küfrünüz, taacübe şayan bir haldir» demek olur.
Fahri Razi'nin beyanı veçhile küfür; abdin kisb ve ihtiyariyld olduğuna bu âyet delâlet eder. Zira; Vâcib Tealâ'nın küfr üzere kâfirleri tevbih ve tekdir buyurması kâfirlerin irade ve ihtiyarıylai hasıl olduğuna delildir. Gerçi küfrü halk eden Allah-u Tealâ'dır va lâkin abdin iradesini küfre sarfı üzerine halk ettiği için küfründen abd mesuldür. Allah-u Tealâ'nın halkı, abdin iradesini sarf üzerine' olduğundan abd küfrü irtikâba mecbur değildir. E m v a t ile murad; cemadat kabilinden hayata malik olmamaktır. İ m a t e ile murad; hayattan sonra muhakkak olan mevttir.

İhya ve imate ancak Allah-u Tealâ'ya mahsus olup Allah'ın gayrı ihya ve imateye kadir kimse olmadığına ve haşr-ü neşrin vukuuna ve dünyada elbette mevt muhakkak olduğundan zühd-ü takvanın lüzumuna âyet delâlet-i vazıha ile delâlet eder. Çünkü Allah'ın ihya ve imate edeceği beyan olunduğu gibi tekrar ihya edeceğini beyan etmek; haşrin vukunu beyan demektir. Beyzâvî'nin beyanı veçhile mevt hayat-ı ebediyeye nail olmaya vesile olduğu cihetle bu âyette ölüm insan için rümet-i uzma sırasında tadad olunmuştur. Çünkü ölüm; ehl-i imanı saâdet-i ebediyeye îsal eder bir hal olduğu için bir nevi nimet olduğunda tereddüt yoktur. Gerçi ölüm, hayat-ı mecaziye olan dünyadan ve ülfet ettiği nimetlerden alâkasını kesmek itibarı ile dünyaca kerih görülürse de saâdet-i uhreviyeye vusulün sebeb-i âdisidir. Amma küfr üzere vefat edenler için azab-ı cehenneme vuslata vesile olduğundan nikmettir.

***

Vâcib Tealâ umuma ait olan hayat nimetini beyandan sonra imrar-ı hayat için lâzım olan menafii ve hayata taalluk eden ve hadim olan semavat ve arzın, insanın fevaidini temin etmek üzere halk olunduğunu beyan zımnında :

هُوَ ٱلَّذِى خَلَقَ لَكُم مَّا فِى ٱلۡأَرۡضِ جَمِيعًا ثُمَّ ٱسۡتَوَىٰٓ إِلَى ٱلسَّمَآءِ فَسَوَّىٰهُنَّ سَبۡعَ سَمَٰوَٰتٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَىۡءٍ عَلِيمٌ (29)

buyuruyor.

[Allah-u Tealâ şol zat-ı ecell-ü â'lâdır ki, arzda mevcud olan şeyin kâffesini sizin intifamız için halk ettikten sonra irade-i ilâhiyesi semayı halka teveccüh etti. Binaenaleyh; semayı yedi tabaka olarak tesviye buyurdu. Zira; Allah-u Tealâ herşeyi bilici ve ilmi herşeye lâhik olucudur.] Yani; Allah-u Tealâ'ya nasıl küfr ediyor ve haşre kudretini nasıl inkâr eyliyorsunuz? Bu küfür ve inkâr lâyık ve münasip değildir. Zira; Allah-u Tealâ yeryüzünde intifa şanından olan eşyanın kâffesini sizin menfaatiniz için halk etti ve ölü mesabesinde oemadat kabilinden olduğunuz halde sizi ihya edince öldükten sonra ihya etmeye kadir olduğu evleviyetle sabittir. Nasıl kadir olmasın ki, yeryüzünde eşyayı menafimize müheyya

kıldıktan sonra semayı halk ve icada irade-i ilâhiyesi taalluk etti ve yedi tabaka olarak tesviye eyledi. Zira; herbirinde olan hikem ve mesalihi ve tabakatın birbirine muhazi ve müsavatında mevcud olan esrarı bilicidir. Çünkü; herşeye ilmi lâhiktir. Fahri Razi ve Hazin'in beyanlarına nazaran yeryüzünde nasın intifa için halk olunan; nebatat, hayvanat, maadin, dağlar, sular ve ağaçlardır. Çünkü; insanın bizzat veya bilvasıta intifa ettiği şeylerin cümlesi bunlardan ve ukalânın istihraç ettikleri sanayii garibelerden ibarettir.
Cenab-ı Hak bu âyette intifa olunmak şanından olan herşeyle intifa etmek ve intifam esbabına tevessül eylemek lâzım olduğuna işaret buyurmuştur.. Çünkü «arzda mevcud olan menafün kâffesini insan için halk ettiğini» beyan etmek; «insana arzın menafiini iktisaba sâ'y lâzım olduğunu» beyan etmektir. Arz üzerinde olan şeyler yalnız . mesalih-i dünyeviyeyi tesviyeye ve hayatın bekası için tagaddi ve ebdanı takviyeye münhasır değildir. Belki umur-u dinde kudretullaha ve vahdaniyetine ve sair usul-ü itikadiyeye istidlal suretiyle intifaa dahî şâmildir.
Bu âyetle bazıları toprağın ekli haram olduğuna istidlal etmişlerdir. Çünkü; Cenab-ı Hak, arzda bulunan şeyin intifaa tahsis olunduğunu beyan buyurmuş ve bununla nefsi toprağın hayat-ı insana hadim olmadığını anlatmıştır. Zira topraktan intifa etmek insanın sa'yine merbuttur. Âyette semanın arzdan sonra halk olunduğuna işaret vardır. Çünkü istiva; kasd ve irade ve (ثُـمَّ) kelimesi tehir manâsına olduğundan semanın icadını arzdan sonra irade buyurduğuna delâlet eder. Ayet-i celilede semavatm yedi tabaka olduğuna delâlet vardır. Ve kürsi ile arşı azam mecmuu dokuzdur. Ve herbirinin eczalarına ilm-i ilâhi lâhik olduğuna dahi sarahatle âyet delâlet eder. Çünkü Vâcib Tealâ'nın herşeye âlim olduğunu beyan; her cüzüne âlim olduğunu beyandır. Zira şey lâfz-ı semavat ve arinher zerresine şamil ve her cüz'üne âlim olduğundan her yerini bir siyak ve miktar-ı muayyen üzere muhkem halk ettiği gibi tabakat birbirine muhazı olup asla eğrilik yoktur ve arzın her cüzünü, sakin olan halkın menafi ve mesalihine muvafık olarak halk etmiştir. Şu intizam üzere halk etmek ecza-yı âlemin her cüzüne Vâcib Tealâ'nın âlim olduğunu beyan eder. Bu âyetle nafi olan eşyanın insanlara mubah ve intifaı caiz olduğuna müsaade-i ilâhiye vaki olmuştur. Gerçi âyette umuma ibâha kapısı açılmışsa da nâs beyninde

müna'zaaya meydan verilmemek, fitne ve fesad kapılarını kapamak üzere bazı delâil-i hariciye vasıtasıyla eşya-yı nafiadan bazıları bazı kimselere tahsis olunmakla âharin müdahale ve taarruzundan masun kalmıştır. Binaenaleyh; herkes esbab-ı temellükten bir sebeble malik olduğu emvalinde keyfe mayeşâ tasarruf eder, âhari müdahale edemez. Yoksa bazı erbab-ı havanın dedikleri gibi herkese herşey mubah olsun, öyle değildir. Zira; insanlar umumiyet üzere menafünin esiri oldukları cihetle eğer herşey herkese mubah olsa her zaman âlem, hercümerc içinde kalarak haraba badi olacağından Cenab-ı Hak şer'i şerifinde ukudat-ı şer'iye ile her şahsın hukukunu mahfuz ve menafi-i mahsusasını mahalline tahsis ve gayrın müdahalesini men etmekle âlemin intizamını ve kullarının istirahatini temin buyurmuştur.
Eğer herkesi kuyudat-ı kanuniye-i şer'iye ile bağlayıp ve her şahsın tasarrufatını kavaid-i şer'iye ile tahdit bu-yurmamış olsaydı herkes aklına geleni işler ve aharin hukukunu kendine mubah addederek tecavüz eder ve hak sahibi tecavüzünü men etmek ister ve bu suretle beyinlerinde ufacık birşeyden büyük arbedeler çıkar ve her beldede ve her şahısta hal bu merkezde olacağı cihetle âlemde emniyet ve istirahat kalmazdı. Binaenaleyh âlemin intizamına halel geleceği şüphesizdir. Şu halde yeryüzünde insanlar için intifaı mümkün olan şeyi, Allah-u Tealâ, insanlara esbab-ı intifa ve temellükten bir sebeple malik olmak ve gayrı ızrar ve aharin hukuku taalluk eden şeylere taarruz etmemek şartıyla intifamı mubah kılmıştır.

***

Vâcib Tealâ beni ademin hilkatini ve idame-i hayatlarına hadim olan rızıklarını halk ettiğini beyandan sonra cümle beni ademe nimet kabilinden olan Âdem (A.S.)'ın keyfiyet-i hilkatini beyan etmek üzere:

وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَٰٓئِكَةِ إِنِّى جَاعِلٌ فِى ٱلأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوٓاْ أَتَجْعَلُ فِيهَا مَن يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ ٱلدِّمَآءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّىٓ أَعْلَمُ مَا لاَ تَعْلَمُونَ (30)

buyuruyor.

[Zikr et ya Ekrem-er rusûl ! Şol zamanı ki, o zamanda Rabbin Tealâ meleklere hitaben «Ben azimüşşan yeryüzünde bir halife halk edeceğim» dedi. Melekler cevaplarında yeryüzünde gördükleri fesad ve inada ilimlerine binaen dediler ki «Yeryüzünü ifsad eden ve kanlar dökecek olan kimseleri halk eder misin ya Rabbi ! Taaccüb ederiz ki, yeryüzünü ifsad edecek kimseleri ıslah ve imarına memur edesin? Zira; enva-ı fesadla ifsad şanından olan kimselerin nasıl halife olacağına idrakimiz kasırdır.» demekle Adem (A.S.)'ın halk olunmasının hikmetinden suale cür'et ettiler ve dediler ki «Ya Rabbi ! Biz senin hamdine mülâbis olduğumuz halde teşbih ve nekaisten tenzih ederiz.» Meleklerin bu suallerine cevap olarak Allah-u Tealâ «Sizin bilmediğiniz şeyleri ben muhakkak bilirim» buyurdu.]

Beyzâvî ve Fahri Razi'nin beyanları veçhile melekler; mevcud zatlar olup Allah'a muti' ve münkad kullar olduklarına ittifaktan sonra ekseri müslimin indinde melekler; ecsam-ı lâtife ve eşkâl-i muhtelife ile teşekküle kadirdirler. Çünkü; enbiya-yı kiram hazaratı suver-i muhtelifede görmüşlerdir. Nasara indinde melekler; bedenden iftirak eden ervah-ı beşerdir. Hükema indinde melekler; cevahir-i mücerrededir denilmiş ise de bu iki mezhebin esası kati bir ilme müstenid olmadığından esah olan ve delil-i nakliy müstenid bulunan ehl-i islâmın mezhebidir ki melekler; ins ve cinnin gayrı Allah'ın kullarıdır. Meleklerin gökte karar edenle olduğu gibi yerde karar edenleri dahi vardır. Allah-u Tealâ ile kulları be\tünde resûllerdir. Allah-u Tealâ'ya asla isyan etmezler ve memuriyetlerini lâyıkı veçh üzere yerine getirirler. Adetlerinin gayet kesretine dair ehadis-i celile mevcuttur.

H a l i f e ile murad; Hz. Âdem'dir. Zira arz üzerinde Âdem (A.S.) Allah'ın halifesidir. Çünkü; her nebiyi Allah-u Tealâ arzın imaretine ve nasın siyasetine ve nüfusunun tekemmülüne ve emirlerinin tenfizine halife kılmıştır. Avam-ı nasın bilâ vasıta feyz-i ilâhiden müstefid olmaya kabiliyetleri olamadığından Cenab-ı Hak her asırda avam-ı nası bir nebinin yed-i atıfetine teslim ve o nebi vasıtasıyla terbiye etmiş ve feyz-i sübhanisinden müstefid kılmıştır.

Emr-i hilâfette evlâd-ı âdem müşterek olduğu halde bir nev'in pederini zikir evlâdını zikirden müstağni olmasına binaen yalnız Adem (A.S.)'ın

hilâfeti zikirle iktifa olunmuş, diğer enbiyanın hilâfetleri bu âyette zikrolunmamıştır.
Vâcib Tealâ kullarına usul-i müşavereyi talim ve Hz. Âdem'in ve zürriyetinin hilâfetini ilân ve ehl-i semaya vücûd-u Âdem'in tuluunu tebşirle şan-ı Âdeme tazim için meleklere müşavere suretinde Âdem (A.S.)'ı halk edeceğini beyan buyurmuş ve hikmet-i ilâhiyesi hayrı galip olan şeyi icad etmek iktiza ettiğini ilân etmiştir. Çünkü; azıcık şer için hayr-ı kesîri terk etmek şerr-i kesirdir. Binaenaleyh hayr-ı külli zımnında şerr-i cüz'îyi ihtiyar etmek; hikmet-i ilâhiye icabı olduğuna bu âyet delâlet eder.
Beyzâvî'nin beyanı veçhile meleklerin suali, bilemedikleri esrarı anlamak ve şüphelerini izale etmek suretiyle müşkülâtı halletmektir. Yoksa beni âdemi gıybet etmek suretiyle haşa Allah-u Tealâ'ya itiraz etmek değildir. Çünkü; beni ademde kuvve-i şehevaniye ve gazabiye olacağını Allah-u Tealâ'nın haber vermesi veyahut levh-i mahfuzda görmeleri veyahut maâsiden masumiyet kendi hasseleri olduğundan gayrılarda masiyet olacağını idrak etmeleri veyahut Âdem'den evvel cin taifesi yeryüzünde isyan ettiklerine kıyasla beni ademin dahi isyan edeceklerine hükmettiklerinden sual etmişlerdir. Yoksa henüz meydanda olmayan evlâd-ı ademin isyanlarına hükmetmeleri gaibe ilim kabilinden değildir, belki bazı emâratla istidlal kabilindendir. Kendilerinin teşbih ve tehlil ile meşgul olduklarını dermeyan etmekle Âdem'i hilâfete ihtiyarla tercihin hikmetini sual etmişlerdir, yoksa kendi ibadetleriyle iftihar etmek maksadıyla teşbihlerinden bahsetmemişlerdir. Çünkü; insanda kuvve-i gazabiye ve şehevaniye bulunup bunlar fesada ve sefk-i dimâya badi olacağını ve insanda bir de kuvve-i akliye olup tâate ve marifet-i ilâhiyeye sebep olacaksa da fesadı dai olan kuvvelerin galebesini nazar-ı itibare alarak hilâfete liyakatinde taaccüp ve hayretleri suale badi olmuştur. Halbuki kuvve-i gazabiye ve şehevaniye tehzip ve terbiye olununca ahlâk-ı hamideye ve ef'al-i pesendîdeye menşe' olacağını bilemediklerinden o kuvvelerin faziletinden gaflet etmişlerdir. Maahaza kuvây-ı adideden mürekkep olan bir şahıs kuvve-i vahide sahibinden daha ziyade menafi-i kâinata elverişli olacağını dahi bilememişlerdir. Zira kuva-yı adideden mürekkep olan zat; umur-u sınââtı istihraç ve menafi-i kâinatı istinbatla hilâfetten maksad-ı asli olan imarat-ı âleme

salâhiyette elbette ziyade olduğuna işaret için Cenab-ı Hak [sizin bilmediğinizi ben bilirim] buyurmuştur.
Melekler beni adem hakkında dermeyan ettikleri fesad ve sefk-i dimadan ibaret olan sıfat-ı kabîhalara mukabil kendilerinin teşbih ve takdisten ibaret olan sıfat-ı memduhalarını dermeyan etmişlerdir.
Fahri Razi'nin beyanına nazaran Vâcib Tealâ meleklerin sualine cevaben «Sizin bilmediğinizi ben bilirim» demekle beni ademden zuhur edecek enbiya ve evliyâ ve sulehaya işaretle meleklerin gumumunu izale buyurmuştur. Çünkü melekler; yeryüzünü ifsad edecek bir sınıfın vücuduna keder ve telâş etmeleri üzerine Vâcib Tealâ benî âdemden fesad zuhur edecekse de salâh daha ziyade olacağına işaret buyurmuş ve bu cihetle melekleri teskin ve taaccüplerini izale etmiştir.
Tefsir-i Hazin'de beyan olunduğuna nazaran Vâcib Tealâ Hz. Adem'in tıynini arzın her tarafından aldığı için evlâd-ı adem beyaz, siyah, kırmızı, mülayim, sert, tayyib ve habis suretlerde ve muhtelif ahlâkta zuhur etmektedir. Zira; Maye-i asliye olan arzın, hilkatlerinde medhali olduğunda şüphe yoktur. Binaenaleyh; bir memleket halkının renkleri, tabiatleri ve suretleri diğer memleket halkına benzemediği herkesçe malûmdur.

***

Vâcib Tealâ meleklerin hilkat-i Âdemdeki hikmeti sualine «Sizin bilmediğinizi ben bilirim» cümle-i celilesiyle icmalen cevaptan sonra o icmali tafsil etmek üzere :

وَعَلَّمَ ءَادَمَ ٱلأَسْمَآءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى ٱلْمَلَـٰٓئِكَةِ فَقَالَ أَنۢبِـُٔونِى بِأَسْمَآءِ هَـٰٓؤُلَآءِ إِن كُنتُمْ صَـٰدِقِينَ (31)

buyuruyor.

[Allah-u Tealâ Âdem (A.S.)'a isimlerin küllisini talim etti. Badehu o isimleri ve isimlerin müsemması olan eşhası meleklere arzetti ve dedi ki: Hilâfete evleviyet iddianızda sadık ve doğru iseniz şu gösterilen eşyanın isimlerim bana haber verin.]

Yani; meleklerin «Evlâd-ı âdem yeryüzünü ifsad ederler, biz teşbih ve takdis ederiz. Acaba ifsad ve sefk-i dima şanından olan kavmi halk etmekteki hikmet nedir?» demeleri üzerine meleklere Hz. Âdem'i ve zürriyetini halk etmekteki hikmet; ilmile mümtaz ve meleklerden efdal olması olduğunu beyan etti ve onları irşad etmek üzere Âdem (A.S.)'da ilm-i zaruri halketmek veyahut kalbine ilka eylemek suretiyle eşyanın isimlerini öğretti. Sonra meleklere o eşyayı gösterdi ve «Eğer sözünüzde doğruysanız şu eşyanın isimlerini bana haber verin» dedi ve bu veçhile Âdem'in ilim sayesinde hilâfete müstehak olduğunu bildirdi.
Â d e m ; ism-i acemdir. Arzın yüzünden halk olunduğu için Âdem (A.S.)'a Âdem denmiştir. Künyesi; Tefsir-i Hazin'de beyan olunduğu veçhile Ebülbeşer veya Ebu Muhammed'dir. Âdem, ism-i alemisidir. Allah-u Tealâ eşyanın mahiyetini ve hassalarını ve isimlerini ve ulûm ve idrakâtın usul ve kav aidini ve kavanin-i sınaatı ve san'atın aletlerini meselâ kitabet için kalemi ve dikiş yani terzilik için iğneyi ilham tarikiyle talim ettikten sonra meleklere haber vermelerini emr etti, onlar da habtr veremediler. Bu emirden maksat; onlara acizlerini bildirmek ve ilzam etmek içindir. Yoksa emr-i ilâhi emr-i teklifi değil ki muhali teklif olsun. Çünkü emr-i hilâfet; fevaid-i ilmiye ve kavaid-i fenniyeye aşina olmaya ve tedbir ve tasarrufta hata etmemeye ve adalet icra edip herşeyi lâyıkı veçhile yapabilmeye ve eşyanın mahiyetlerini ve hassalarını ve onların ef'alini ve hariçte asarını bilmeye tavakkuf ettiğinden Cenab-ı Hak evvelâ Âdem (A.S.)'a talim etmek suretiyle emr-i hilâfeti edaya lâyık olduğunu ve saniyen meleklere emirle bilemediklerinden dolayı umur-u hilâfeti idareye ve temşiyete ehil olmadıklarını beyan buyurmuştur. Çünkü; umur-u ibadda tedbir ve tasarruf ve meratib-i istidatlarını bilmezden evvel adalet ikame etmek muhaldir. Zira adalet; herşeyin liyakatini ve istihkakını ve onun hakkında enfâ' olan şeyi bilmek ve icabını icra etmekle olacağından ilmi olmayan kimse hilâfete lâzım olan adaleti icra edemez. Ve binaenaleyh; hilâfete ehil olamaz.
Âdem (A.S.)'ın meleklerle mübahase zamanında nübüvvetini izhar edip etmediğine dair müfessirin beyninde ihtilâf vardır. Fahri Razi'nin beyanından anlaşıldığına nazaran o zamanda henüz nübüvvetini izhar etmemiştir, el ilmü indallah.

Âyet-i celile ilmin cümle fezailden efdal olduğuna delâlet eder. Zira; Vâcib Tealâ melekler üzerine Hz. Âdem'in ilm ile faziletini ispat etmiştir. Eğer insan ve melekler için ilimden ziyade bir şeref olmuş olsaydı Âdem (A.S.)’ın faziletini Vâcib Tealâ onunla ispat ederdi. Halbuki Âdem (A.S.)'ın faziletini ilimle ispat etmiştir. Şu halde insan için ilimden ziyade bir fazilet ve meziyet olmadığını ve her iş başına geçecek kimsenin o işe alim olması lâzım olduğunu Vâcib Tealâ bu âyetle beyan buyurmuştur. İlmin faziletine delâlet eder ayat-ı beyyinat ve ehadis-i nebeviye pek çoktur. Ezcümle «Amiri Cüheni» (R.A.)'ın rivayet ettiği bir hadiste Resûlullah «Yevm-i kıyamette talib-i ilmin mürekkebiyle şehidin kanı huzur-u ilâhiye gelir, talib-i ilmin mürekkebi şehid olan kimsenin kanı üzerine tafdil olunur» buyurmuştur.
Hulâsa; Genab-ı Hakkın Hz. Âdem'e eşyanın isimlerini öğrettiği ve badehu meleklere eşyayı gösterip o eşyanın ismini haber vermelerini emrettiği ve insan için tahsil-i ilme sa'y edib mübaşeret edeceği işin evvelâ ilmini tahsil etmek lâzım olduğunu ve insan için ilimden ziyade bir fazilet olmadığı bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ «Haber verin bana şu eşyanın isimlerini» buyurması üzerine meleklerden sudur eden kelâmı beyan etmek üzere :

قَالُواْ سُبْحَـٰنَكَ لاَعِلْمَ لَنَآ إِلاَمَا عَلَّمْتَنَآ إِنَّكَ أَنتَ ٱلْعَلِيمُ ٱلْحَكِيمُ (32) قَالَ يَـٰٓـَادَمُ أَنۢبِئْهُم بِأَسْمَآئِهِمْ فَلَمَّآ أَنۢبَأَهُم بِأَسْمَآئِهِمْ قَالَ أَلَمْ أَقُل لَّكُمْ إِنِّىٓ أَعْلَمُ غَيْبَ ٱلسَّمَـٰوَاتِ وَٱلاَرْضِ وَأَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا كُنتُمْ تَكْتُمُونَ (33)

buyuruyor.

[Allah-u Tealâ'dan meleklere «Haber verin bana şu eşyanın ismini» hitabı gelince itab-ı ilâhiden havf-ü haşyet içinde oldukları halde kemaM tevazu ve tezellüî üzere dediler ki «Ya Rabbi ! Biz seni cemi nekaisten tenzih eder ve cemi sıfât-ı kemaliye ile müttasıf olduğuna itikad ederiz ve bizim için asla ilim olmayıp ancak senin talim ettiğin şeyi bildiğimizi ikrar ve itiraf eyleriz. Zira; sen herşeyi bilici ve lâyık olan kimseye liyakati

kadar ilm-ü irfan ihsan edicisin.» Meleklerin suallerinden hasıl olan hicaplarıyla beraber teşbihlerini ve vaki olan kusurlarına nedametlerini kabul buyurduktan sonra Vâcib Tealâ Âdem (A.S.)'e hitaben «Ey Âdem ! Meleklere şu eşyanın isimlerini haber ver» dedi. Vakta ki emr-i ilâhiye imtisalen Âdem (A.S.), meleklere eşyanın isimlerini haber verdi. O zaman Allah-u Tealâ meleklere hitaben buyurdu ki «Ben size semavat-ü arzın gaybini ve gizli olan şeylerini ve sizin Adem hakkında lisanınızla izhar ettiğiniz şeyleri ve kalbinizde gizlediğiniz esrarı bilirim demedim mi?»] buyurdu.

Beyzâvî'nin beyanı veçhile meleklerin bu kelâmları acizlerini izhar ve kusurlarını itiraf ve suallerinin istifsarı olup itirazı olmadığını iş'ar ve bilemedikleri esrara vakıf olduklarına teşekkürdür ve ilmin küllisini Allah-u Tealâ'ya tefvizle hüsn-ü edebe riayet ve hakikat-i hale vakıf olamayarak suale cür'etlerinden itizar etmektir.

Vâcib Tealâ'nın meleklere hitabı; istifsarda acele ettiklerinden dolayı itebı müş'irdir. Çünkü; melâikeye evlâ olan, işin akıbetine intizar ederek zuhurata tabi olmaktı. Bu evlâyı terk ettiklerinden dolayı itab-ı ilâhiye müstehak olmuşlardır. Binaenaleyh; insan bilmediği şeyi sualde acele etmeyip akıbete intizar etmek lâzım olduğuna işaret olunmuştur.

Fahri Razi'nin beyanı veçhile «İbn-i Abbas» Hazretlerinden rivayet olunduğuna nazaran bu âyette meleklerin izharı ettikleri kelâmla murad; arzı ifsad edecek ve kan dökecek kimseleri halk eder misin? demeleridir. Gizledikleri şeyle murad; İblis'in kibri ve meleklerin bizden daha iyi bir mahlûku Allah-u Tealâ'nın halk etmeyeceğini zan etmeleridir. Halbuki bu zanları yanlış olduğunu ve bu gibi mühim mesailde zanna ittiba caiz olmadığını ve bu gibi zanla vaki olan hükmün hatadan hali bulunmadığını Cenab-ı Hakkın meleklere tefhimle insanlara bir hatt-ı hareket tayin buyurduğu âyetin cümle-i ahkâmındandır.

Hulâsa; insanın şerefi ve ilmin ibadet üzere fazileti ve ilmin hilâfette şart ve belki umde olması ve melâikenin ulûm ve kemâlâtlarının tezayüdü caiz olması ve Hz. Âdem'in şu meleklerden efdal bulunması ve Vâcib Tealâ'nın madûmu, madûm olduğu halde bilmesi bu âyetlerden müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ Âdem (A.S.)'ın hilâfete lâyık olduğunu ve ilm-i kesirle mümtaz ve meleklerin âciz olduklarını beyandan sonra meleklere secdeyle emr ettiğini beyan etmek üzere:

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَٰٓئِكَةِ ٱسْجُدُوا۟ لِأَدَمَ فَسَجَدُوٓا۟ إِلاَّ إِبْلِيسَ أَبَىٰ وَٱسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ ٱلْكَٰفِرِينَ (34)

buyuruyor.

[Zikr et ya Ekrem-er rusûl; şol zamanı ki o zamanda biz azimüşşan meleklere «Âdem'e secde edin» dedik. Onlar da emrimize imtisalen secde ettiler, illâ İblis secdeden imtina ve Âdem (A.S.)'a secde etmekten kendini büyük addetti ve emrimize muhalefet sebebiyle kâfirler zümresinden oldu.]
Yani; bizim Âdem'e ve evlâdına birçok nimetlerimiz vardır. Cümle-i nimetlerimizden birisi de Âdem'in, meleklerin tazim suretiyle secdelerine lâyık olmasıdır. Binaenaleyh zikret ya Habibim, şol zamanı ki Âdem'in meziyet ve faziletini izhar için biz azimüşşan meleklerin Âdem ve evlâdı hakkında söyledikleri sözden istiğfar ve itizar olunmak üzere meleklere secdeyle emrettik ve dedik ki «Âdem'e tezellül ve tevazu' edin.» Onlar da emrimizi yerine getirdiler ve derhal tevazu ve tezellül suretiyle secde ettiler. Ancak İblis kalbinde olan şekaveti izhar ederek secdeden imtina ve istikbar etti ve kâfirlerden oldu ve tıynet-i habisesinin icabatını meydana koydu ve hasedini ve kibr-ü gururunu saklayamadı.
Tefsir-i Hâzin'de beyan olunduğu veçhile secdeyle emrolunan; yeryüzünde sakin olan melekler olduğunu söyleyenler varsa da esah olan cemü melâikedir. Çünkü; meleklerin kâffesinin secde ettiklerini diğer âyetler natık olduğu cihetle secdeyi meleklerin bazısına tahsise bir sebep yoktur.
S e c d e ; ibadet kasdıyla alnı yere koymaktır. Bu manâca secde Allah-u Tealâ'ya mahsus olduğundan eğer secdeden maksat ibadet kasdıyla secde ise hakikatte secde Allah-u Tealâ'yadır. Ancak Hz. Âdem'in şanına tazim ve ulüvvü mertebesini izhar ve melekleri imtihan için Allah'a ibadetlerine Âdem (A.S.)'ı kıble ittihaz etmişlerdir. Tefsir-i Hazin'in

beyanına nazaran secde ile murad; tevazu ve tezellül ve arz-ı tahiyyet manâsına manâ-yı lugavisi muraddır. Şu halde esah olan secde; Âdem (A.S.)'adır. Lâkin Yusuf (A.S.)'ın biraderlerinin secdesi gibi meleklerin Âdem (A.S.)'a secdeleri de tazim ve arz-ı tahiyyattan ibarettir. Meleklerin Âdem (A.S.) hakkında sebkeden bazı kelâmlarına mukabil Cenab-ı Hak Âdem (A.S.)'a tazim etmeleriyle emr etmiştir. Melekler, emr-i ilâhiye imtisalen Âdem (A.S.)'a tazim ve bu vesile ile Allah-u Tealâ'ya ibadet etmişlerdir. Çünkü; insanların birbirleriyle [selamlaşmaları zahirde aşinalık ve adab-ı islâmiyeye riayet ise de [hakikatte Allah-u Tealâ'ya ibadet olduğu gibi meleklerin secdeleri wlahi zahirde Âdem (A.S.)'a tazim ise de hakikatte Allah-u Tealâ'ya ibadettir ve islâmiyetten evyel küçüklerden büyüklere selâm merasimi, belini eğmek veya secde etmek suretiyle icra olunmak meşini ve insanlar beyninde kabul olunmuş bir adet idi. Vakta ki matla-ı şerayî'den şeriat-i islâmiye tulü edince secde tevazuun nihayeti olup tevazuun nihayeti en alâ nimetleri in'am eden mün'ime lâyık olduğundan kullara secdeyle arz-ı tâzîmi iptal ve merasim-i tahiyyatın selâm lafzıyla eda olunmasını emr ile kullarına merasim-i tahiyyatı teshil buyurdu ve secdenin zat-ı ulûhiyetine mahsus olduğunu ilân eyledi ve din-i islâmın mesail-i mühimmesinden kıldı. Her ne suretle olursa olsun meleklerin Âdem (A.S.)'a secdeyle emrolunmaları enbiya-yı kiramın melâikeden efdal olduğuna delâlet eder.
İ b l i s ; rahmet-i ilâhiyeden meyus olduğu için iblis denilmiştir. Esasen ismi Süryanice «Azazil» ve Arapça «Hâris»tir. Fakat isyanını izhar edince ameline göre ismi değişmiş ve sureti tebeddül etmiştir. Bu hal insanların âsîlerinde dahi cereyan etmektedir. Çünkü; bidaye-i halinde itikadı ve ameli şer'a muvafık olan bir kimse güzel simaya malik ve ehl-i islâm beyninde hüsn-ü sıyt sahibi iken sonraları isyan ederse sureti çirkin bir manzaraya tebeddül ettiği gibi beyennas kötü lâkaplarla çağrılır ve islâm arasında haysiyeti zail olduğundan iblis gibi dünya ve âhirette haib ve haşir olur.
Fahri Razi, Kazi, Hazin ve Medarik'in beyanları veçhile İblis meleklerden istisna olunup müstesna, müstesna minhin cinsinden olmak adet olduğu nazar-ı itibara alarak İblis'in melek cinsinden olup isyan sebebiyle cinlerden madûd olduğunu beyan edenler varsa da esah olan İblis; cindendir. Zira; cinden olduğuna diğer âyette sarahat olduğu gibi

meleklerin masumiyeti nâs ile sabittir. Eğer melek olsa masum olur, asi olmazdı.
İblis'in tevalüd etmesi ve nesil meydana getirmesi melâikeden olmadığına delâlet eder. Zira; meleklerde doğup ve doğurmak yoktur. Halbuki İblis'in doğup ve doğurmak suretiyle tekessür ettiği mervidir. İblis, meleklerle ibadet ve ülfet ve ünsiyet ettiğinden ve bazı rivayete nazaran birçok zaman meleklere muallimlikte bulunduğundan sıfatı itibariyle melâikeden madud olarak istisna olunmuştur. Çünkü; meleklerle beraber secdeyle memur olup muhalefet ettiğinden istisna olundu. Yahut istisna-i munkati' (إِلاَّ) kelimesi lâkinne manasınadır. Buna nazaran müstesna olması meleklerden olmasına delâlet etmez. Zira: «Melekler secde ettiler, lâkin iblis secdeden imtina ve istikbar etti» demektir.
Nimetullah Efendi'nin beyanı veçhile, İblis'in emr-i ilâhiye muhalefeti ve imana muvaffak olamaması; rububiyetin ulviyetini ve ubudiyetin süfliyetini beyan ve iman ile küfür beynindeki farkı ve cennetle cehennemin hilkatindeki hikmeti ilân ve cemü mutekadat-ı şer'iye ve takâlif-i ilâhiye ve ahkâm-ı diniyenin netice itibarı ile esrarını izhar etmiştir.
İbad beyninde münazaa ve emr-i ilâhiye muhalefet ve batılı hak üzere tercih ve kibir sebebiyle bab-ı ilâhiden tard olunmak evvel be evvel İblis'te zuhur etmiştir.
Hulâsa; kibrin kabih ve sahibinin küfrüne bâdi olduğu ve emr-i ilâhiye muhalefetin caiz olmadığı ve ef'al-i ilâhiyedeki esrara vakıf olmak sevdasını terk etmek insanlar için lâzım bulunduğu ve emirde aslolan vücub ifade etmek olduğu bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ Hz. Âdem'e meleklerin secdelerini ve İblis'in muhaleftini beyandan sonra cennete sakin olmasıyla Âdem (A.S.)'a emreylediğini ve şecere-i mâhûdeden ekletmekten nehyettiğini beyan etmek üzere:

وَقُلْنَا يَـٰٓـَٔادَمُ ٱسْكُنْ أَنتَ وَزَوْجُكَ ٱلْجَنَّةَ وَكُلاَ مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلاَ تَقْرَبَا هَـٰذِهِ ٱلشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ ٱلظَّـٰلِمِينَ
(35)

buyuruyor.

[Biz azimüşşan Âdem (A.S.)'a emr ettik ve dedik ki: «Ya Âdem ! Sen ve zevcen cennette karar edin ve istediğiniz mahalden bol bol yiyin, fakat şu muayyen ağaca yakın olmayın. Eğer bu ağaca yakın olur ve eklederseniz zalimlerden olursunuz.»] demekle cennette kararlarını ve tarz-ı taayyüşlerini tayin ettik.
Cennetle murad; Fahri Razi, Kazi ve Hazin'in beyanlarına arz-ı Filistin'de mürtefi bir mahalde bahçe olup arz-ı Hinde ondan nazil olduğuna kail olanlar varsa da esah olan Hz. Âdem'in nazil olduğu cennet; dar-ı âhirette ehl-i iman için hazır olan «Cennet-i Â'lâ»'dır. Çünkü; mâruf olan cennet budur. Ve «elif lâm» ahd içindir. Beynelmilel maruf olan cennet; dar-ı âhirette olacak cennettir. Şu halde Âdem (A.S.)'ın nazil olduğu cennet için marufun hilafını ihtiyara bir sebep yoktur. İskânla ve ekille emir; ibaha içindir. Şecere-i mahudenin gayrı cennetin her meyvalarından yemek ve her tarafında gezmek Âdem (A.S.) ve Havva (R. Anha) için mubah kılınmıştır.
Hz. Havva'ya, hay olan Âdem (A.S.)'ın bir cüz'ünden halk olunduğu için Havva denilmiştir. Çünkü; Fahri Razi ve Hazin'in beyanları veçhile Vâcib Tealâ İblis'i tard edip Hz. Âdem cennette yalnız kalınca ünsiyet edecek bir kimseye ihtiyaç mesetti ve mukadder olan şeyin zuhuru için muallak olan zaman geldi. Cenab-ı Halikı lem yezel Âdem (A.S.)'a uyku verdi, asla elem vermeksizin ve haberi olmaksızın sol eğesinden Havva'yı halk buyurdu, uyandığı zaman Havva'yı başında oturur gördü ve kendine zevce olmak üzere halk olunduğunu bildi ve ünsiyete başladı.
Fahri Razi'nin Hz. Hasan (R. Anha)'dan rivayeti ile beyan ektiği bir hadiste Resûlullah (S.A.) «Hatun, erkek eğesinden halk olundu. Eğer doğrultmak istersen kırarsın ve eğer haline terk edersen onunla intifa edersin» buyurmuştur. İşte bu hadis-i şerif her hatun zevcinin eğe kemiğinden halk olunduğuna delâlet eder. Yani Hz. Âdem'in topraktan halk olunmasıyla cümle evlâdının topraktan halk olunmuş ad olunduğunu ve

hepsinin maye-i asliyesi topraktan olduğu gibi Hz. Havva Âdem (A.S.)'ın eğesinden halk olunmak itibariyle cümle hatunların maye-i asliyeleri eğe kemiğinden demektir. Amma her hatun kendi zevcinin eğesinden halk olunmasına gelince; bu cihet manevi birşeydir. Cenab-ı Hak o hatunu pederinin nutfesinden halk ettiğinde, zevcin eğe kemiğinden bazı zerratın o hatunun eczasına karışmasında da kudretullaha karşı bir mani yoktur.
Şecere-i muayyeneye kurbiyetten nehi; tahrim veya tenzih için olduğuna dair ihtilâf varsa da esah olan tenzih için olmasıdır. Zira; tenzih için olduğunda şecere-i muayyeneye kurbiyyet; evlâyı terk kabilinden olur. Hz. Âdem'in masumiyetini ihlâl etmez. Binaenaleyh kabule şayan olan; tenzih için olmasıdır. Hz. Âdem'i nehi, şecere-i muayyeneden ekletmekten ve sair menafimden nehy olduğuna işaret için kurbiyetten nehy olunmuşlardır. Yalnız eklinden nehiyle iktifa olunmamıştır. Şu halde «Şecere-i mahudeye yakın olmayın» demek; «Hiçbir gûna menafiyle intifa etmeyin» demektir. Nehy oldundukları ağaç, üzüm veya incir veyahut buğday ağacı olmasına dair ihtilâf varsa da «İbn-i Abbas» ve «Ebubekir'issıddîk» (R.A.)'dan varid olan rivayete nazaran buğday ağacıdır. Ve nehyin hikmeti, mezkûr ağaçtan eki etmek, bevl ve tagavvud gibi eza verecek şeyleri icab etmesidir. Çünkü; cennette bu gibi şeyler yoktur. Binaenaleyh; dünya icabatından olan zaruret mes etmesin için Cenab-ı Hak mahud şecereye yakın olmaktan nehy etmiştir. Fahri Razi'nin beyanı veçhile âyette şecerenin hangi şecere olduğuna dair tayin olmadığından bizim için tayinine dair bahsi terk etmek evlâdır. Çünkü; tayininde bize ait bir maksat yoktur. «Eğer mezkûr ağaçtan eki ederseniz zalimlerden olursunuz.» demek; «Kendi nefsinize zulm etmişlerden olursunuz» demektir, yoksa «Âhara zulmetmiş olursunuz» demek değildir. Çünkü; ekilden tevellüd edecek zarar kendilerine ait olup âhara tecavüzü yoktur. Bu makamda z u l m ile murad; evlâyı terktir, hakikaten zulüm değildir. Zira; enbiya-yı izam hazaratı hakikat zulmü irtikâptan masumlardır.
Emr-i iskânda zevcin asıl olduğuna ve me'murun bihi telâkkide ihtimam, asile lâzım geldiğine tenbih için iskânla emirde Âdem (A.S.) tayin olunduğu ve ekl-ü şürpte her ikisi müsavi olmasına binaen eki ile emrin

her ikisine birden varid olduğu Ebussuud Efendi'nin cümle-i beyanatındandır.
Hulâsa; Hz. Âdem ve zevcesinin cennette sakin ve istedikleri meyvalar ve nimetlerden intifaa mezun olmaları ve fakat şecere-i muayyeneye yaklaşmamaları kendilerine tenbih ve eğer şecere-i muayyeneden ekledeklerse evlâyı terk etmek lâzım geleceği dahi ayrıca beyan olunduğu bu âyetten, müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***
Vâcib Tealâ Âdem (A.S.)'la zevcesi Havva (R.A.)'yı şecere-i muayyeneden eki etmelerini nehy ettiğini beyandan sonra şeytanın vesvese edip eki ettirmekle cennetten huruç ettiklerini beyan etmek üzere :

فَأَزَلَّهُمَا ٱلشَّيْطَـٰنُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ وَقُلْنَا ٱهْبِطُوا۟ بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِى ٱلْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَـٰعٌ إِلَىٰ حِينٍ (36)

buyuruyor.

[Şeytan Âdem'le Havva'yı şecere-i menhiyeden ekle ve vesvese ile zelleyi irtikâba ısrar ve ilhah etti ve ekil gibi menhi olan bir zellenin onlardan suduruna sebep oldu. Binaenaleyh; onları nail oldukları cennet nimetlerinden ihraç etti ve zelleleri cennetten huruçlarına sebep oldu ve biz onların cümlesine hitab ederek dedik ki: «Bazınız bazınıza düşman olduğunuz halde cennetten aşağı yeryüzüne inin ve sizin için arz üzerinde karar edeceğiniz mahal hazırlanmıştır ve lezaiziyle intifa etmek vardır ve karar ve intifamızın müddeti vakt-i muayyen olan kıyamete kadar imtidad eder.»]
Kazi'nin ve Hazin'in beyanlarına nazaran şeytanın Âdem'le Havva'yı zelleye düşürmesinin keyfiyeti; ya onlara beşer suretinde temessül ederek iğfal etmesi veyahut vesvese suretiyle zihinlerine şecereden ekli ilka eylemesidir. Fakat «İblis cennetten tard olunduktan sonra cennete nasıl girebildi?» unvanında varid olan suale cevap; «Cennete tekrim suretiyle girmekten memnu ise de vesvese tarikile girmekten memnu değildi. Âdem'le Havva'yı hatada vaki olmak gibi bir iptilâ ile müptelâ

kılmak için girmişti. Yahut cennetin kapısı önünden, onlar kapının iç tarafında oldukları halde vesvese etmiştir. Yahut bir hayvan suretinde girmiştir. Yahut yılan dostu olduğu için onun vasıtasıyla girmiştir. Ancak ne suretle girerse girsin şeytanın onlara vesvese edip cennetten huruçlarına sebep olduğu kafidir. Zira; sarahat-ı âyet bunu nâtıktır. Amma vesvesenin keyfiyetinde rivayet muhteliftir. Bizim için savab olan el ilmü indallah demektir. Çünkü; vesvesenin keyfiyetini bilmekte bir faide ve bilmemekte bir zarar yoktur.
Hz. Âdem'le Havva cümle insanların esası oldukları cihetle onların cennetten nüzulleri cümlesinin nüzulü mesabesinde olduğundan cemi siğasıyla hitab olunmuştur. Yahut şeytan evvelce cennetten çıkmışsa da tekrar vesvese için dahil olduğundan hitab, mecmuuna varid olmuştur.
Fahri Razi'nin beyanı veçhile enbiya-yı izam usul-ü itikadda asla hata etmezler ve emri tebliğde yalan söylemeleri ve tağyir ve tahrif etmeleri kafiyen caiz olamaz. Emr-i fetvada sehven hata caizse de derhal taraf-ı ilâhiden hatalarını beyanla tenbih vaki olur. Ancak kendi ef'allerinde evlâyı terk kabilinden günâh-ı sağirenin suduru caizse de günâh-ı kebirenin sudurundan masunlardır. Çünkü enbiya-yı izam; nasın mukteda bihleri oldukları için mansib-ı nübüvvete lâyık olan, günâhtan masum olmaktır. Zira; nası günâhtan nehy eden zümre-i âliyeden nehyettikleri günâhın suduru, b'âsından maksad olan halkı irşad hikmetine münafidir. Şu halde enbiya büyük günâhlardan ve tab'an denaet addolunan küçük günâhlardan masum olmamak risaletten maksud olan hikmete muhaliftir.
Âyet-i celilede maasiden zecr-i azim vardır. Zira; günâh-ı sağirenin suduruna binaen pederimiz Âdem (A.S.) cennet-i âlâdan yeryüzüne indi ve hasedü kibrinden naşi şeytan, o mel'ûn ve matrud oldu ve ilâ yevm-il kıyam zelil ve hakir olacağı gibi kıyamette ebedi cehennemde kalıcıdır.
Hulâsa; Âdem ve Havva'yı şeytan vesvese suretiyle iğfal edip nehy olundukları şeyi işlettiği ve o vesileyle cennetten ve nimetlerinden çıkardığı ve taraf-ı ilâhiden cümlesine birden «İnin cennetten» hitabı varid olduğu ve onların mecmuuna yeryüzü karargâh tayin olunduğu ve kıyamete kadar yeryüzünde intifaa mezun oldukları bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ Âdem (A.S.)'dan zellenin sudurundan sonra vaki olan zelleye nedamet ettiğini ve Cenab-ı Hakkın tevbesini kabul buyurduğunu beyan etmek üzere

فَتَلَقَّىٰٓ ءَادَمُ مِن رَّبِّهِۦ كَلِمَٰتٍ فَتَابَ عَلَيۡهِۚ إِنَّهُۥ هُوَ ٱلتَّوَّابُ ٱلرَّحِيمُ (37)

buyuruyor.

[Âdem (A.S.) Rabbinden birtakım kelimeler kabul etti. Binaenaleyh; Rabbisi fazl-ü ihsanından Âdem (A.S.) üzerine tevbesini kabul ve sudur eden zellesini affetti. Zira; Rabbisi kemaliyle kullarının tevbelerini kabul ve merhamet edicidir.]

Yani; Âdem (A.S.) Rabbisinin ilham ettiği kelimatı kabul ve ilmi lâhik olduğu zamanda amel etmekle karşıladı ve derhal tevbeye müsaraat edince Allah-u Tealâ tevbesini kabul buyurdu. Zira; Allah-u Tealâ tevbeyi kabul ve kullarına merhamet edicidir.

Fahri Razi ve Hazin'in beyanlarına nazaran Hz. Âdem'in kabul ettiği kelimat

(ربنا ظلمنا انفسنا) gibi kelimat-ı tevbedir. Yahut emr-i hacca müteallik talimattır. Yahut sudur eden zellenin tevbeye muhtaç hata olduğunu ve o hata üzerine tevbenin kabulünü beyandır.

İmam-ı Gazâlî'den naklen Fahri Razi'nin beyanına nazaran tevbenin mahiyeti; üç şeyle hasıl olur:

Birincisi; sudur eden hatanın zararını bilmektir.

İkinci s i ; bu zararı bildikten sonra haline teellüm ve teessüf etmektir.

Ü ç ü n c ü s ü ; bu teellüm ve teessür üzerine istiğfar eylemektir.

Tevbenin kabulü; günâhın af olunması ve tevbe üzerine sevap verilmesiyle husul bulur. Tevbe; altı manâyı camidir: Geçmişe nedamet, gelecekte günâh işlememekte azm ve metanet, fevt olan feraizi eda etmek, bigayrı hakkın almış olduğu nasın hukukunu yerli yerince vermek, vücudunda haramdan hasıl olmuş eti eritmek ve bedene ibadetin lezzetini tattırmaktır.

Ebussuud Efendi'nin beyanı veçhile Cennet-i Âlâ'dan inmeleri akabinde herşeyden evvel tevbe için ilham olunan kelimeleri Adem (A.S.)'ın kabul ettiğine işaret olmak üzere tertip ve takibe delâlet eden (فــا) lafzıyla varid olduğu gibi taraf-ı ilâhiden ilham olunan kelimelerin nedamet ve vaki olan hatayı itirafla dergâh-ı ulûhiyetten affını istirham manâsını mutazammın olduğuna işaret için Vâcib Tealâ tevbesini kabul ettiğini beyan buyurmuş ve Hz. Âdem'in şanına tazim için terbiye ve şerefini tezyid manâsım müş'ir olan Rab ism-i cehli varid olmuştur. Hz. Âdem asıl ve Havva tâbi olduğundan tevbeye müteallik kelimeleri kabulde Âdem (A.S.)'ı zikirle iktifa olundu. Halbuki Havva (R.A.) da beraber tevbe etti. Cenab-ı Hak kemaliyle tevbelerini kabul buyurduğuna işaret için (تَّــوَّ ابُ) mübalâğa sığasıyla varid olmuştur.

***

Vâcib Tealâ Hz. Âdem'in tevbesini kabul buyurduğunu beyandan sonra yeryüzüne inmelerini ve indikten sonra hidayete tabi olanlar için havf olmadığını beyan etmek üzere :

قُـلْـنَـا ٱهْـبِطُـوا۟ مِـنْـهَـا جَـمِـيـعًۭـا فَـإِمَّـا يَـأْتِـيَـنَّـكُم مِّـنِّـى هُـدًۭى فَـمَـن تَـبِـعَ هُـدَ اىَ فَـلاَ خَـوْفٌ عَـلَـيْـهِـمْ وَلاَ هُـمْ يَـحْـزَنُـونَ (38)

buyuruyor

[Biz azimüşşan Âdem ve Havva ve İblis'e dedik ki, hepiniz cennetten yeryüzüne ininiz ve cümleniz yeryüzüne inince eğer size benim tarafımdan resûller ve kitaplar vasıtasıyla hidayet ve tarik-i müstakime delâlet gelecek olursa, benim şeriatim vasıtasıyla hidayetime tebaiyet eden kimseler üzerine vesvese-i şeytandan ve haybet ve hüsrandan korku olmadığı gibi arzu ettikleri şeyin ellerine geçmemesinden veyahut ele geçtikten sonra elden çıkmasından mahzun da olmazlar. Zira; hidayete tabi olan kimse necat bulur ve havf-ü hüzünden vareste olur.]
Fahri Razi'nin beyanına nazaran âyette hitap; Âdem (A.S.)'a ve Havva (R.A.)'ya bilesâle ve bitteba' zürriyetlerine ve İblis'e ve yılanadır. Bu emr-i ilâhi üzerine Âdem (A.S.)'ın Hind'e ve Havva (R.A.)'nın Cidde'ye ve şeytan aleyhillânenin Basra'nın bir mevkiine ve yılanın da İsfahan'a

indikleri mervidir. Yeryüzüne inmelerinin ehemmiyetine binaen, tekid için tekrar zikr olunmuştur. Yahut evvelki emirden maksat; dâr-ı beliyyeye inmeleri ve birbirine kıyamete kadar adavet etmeleridir. Hübûtle ikinci emirden maksad; tekâlif-i ilâhiye ile mükellef olmalarıdır. Şu halde hubutla emirde tekrar yoktur. Yahut Ebussuud'un beyanı veçhile

Birincisi; cennetten sema-yı dünyaya inmelerini emir,

İkinci s i ; sema-yı dünyadan yeryüzüne inmelerini emir olduğundan tekrar yoktur. Hubut; yüksek bir mahalden aşağıya inmek manasınadır. Binaenaleyh; Cennet-i Âlâ'nın sema cihetinde olduğuna âyette delâlet vardır.

H i d a y e t l e murad; rusûl-ü kiram, kütüb-ü semaviye ve şeriattir. Bu âyet, Cenab-ı Hakkın Âdem'le Havva'ya nimet-i ilâhiyenin ziyadeliğine ve inayet-i ilâhiyenin onlarla beraber olduğuna delâlet eder. Zira; «Ben sizi her ne kadar cennetten inzal ettimse de sizi tekrar cennete idhale vesile olacak hidayeti de ihsan ettim ve bilkülliye cennetten mahrum etmedim. Hidayetime teba-iyet ederseniz tekrar cennetime gireceksiniz» demekle lûtuf tan mahrum etmediğini beyan ve inayetini izhar etmiştir.

Bu âyet-i celile Fahri Razi'nin beyanı veçhile gayet kısa olmakla beraber tekâlifi ve tekâlifin neticesi olan saadâti camidir. Zira hidayet; şeriat ve şeriatin cemi ahkâmım ve delâil-i akliye ve nakliyesini cami olduğu gibi hidayete tebaiyet ise delâilde teemmül ve nazar-ı sahih ve delâilden maarif-i hakkayı istihraç ve maarifle amel ve tekâlifin küllisini camidir. Kezalik hidayete tebaiyet edince Allah'ın dostlarına hazırlamış olduğu nimetlerin cümlesine nail olacaklarına dair âyette vaad vardır. Çünkü havfin zevali; cemi'âfattan selâmeti ve hüznün zevali ise lezaiz ve metalibin küllisine nail olmasını mucip ve müş'irdir. Havfin zevali def-i mazarrat kabilinden olduğu için celb-i menfaat kabilinden olan hüznün zevali üzerine takdim olunmuştur. Zira def-i mazarrat; celb-i menfaatten evlâdır. Cenab-ı Hakka iman ve tevhidi ikrarda akıl ve edille-i afakiye ve enfüsiyeyi nasb etmek ve delâilden nazar-ı istidlale kuvvet vermek kâfi olup resûl göndermeye ve kitap inzal etmeye hacet olmadığına işaret için kelime-i şek olan edat-ı şartla varid olduğu Ebussuud Efendi'nin cümle-i beyanatındandır.

Hulâsa; Âdem ve Havva ve onların zellesine sebep olan İblis ile yılanın mecmuuna taraf-ı ilâhiden cennetten inmelerine dair emir varid olduğu ve onlara yol gösterir resûl ve kitap geldiğinde onlara tebaiyet edenler için dünya ve âhirette korku ve hüzün olmayacağı bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ hidayete tebaiyet edenlere havf ve hüzün olmayacağını beyandan sonra hidayete tebaiyet etmeyenlerin ebedi havf ve hüzün içinde cehennem ateşine duçar olacaklarını beyan etmek üzere:

وَٱلَّذِينَ كَفَرُوا۟ وَكَذَّبُوا۟ بِـَٔايَـٰتِنَآ أُو۟لَـٰٓئِكَ أَصْحَـٰبُ ٱلنَّارِ هُمْ فِيهَا خَـٰلِدُونَ (39)

buyuruyor.

[Şol kimseler ki, onlar küfr üzre bizim, hakkaniyete delâlet ve tarîk-i müstakime irşad eden âyetlerimizi tekzib ettiler. İşte şu küfr üzere ısrar ve âyetlerimizi tekzib eden kâfirler, ebedi cehennemde kalıcı oldukları halde cehennem ateşine mülâzimlerdir, asla ayrılmazlar.] Çünkü cinayet-i küfrün cezası; ebedi azaptır.

Beyzâvî'nin beyanı veçhile beni âdemin cümlesine nimet-i âmme kabilinden olan Âdem (A.S.)'ın hilkatine ve lihikmetin cennetten yeryüzüne nazil olmasına müteallik kıssa hitam buldu. Fakat haşeviye taifesinin zû'm ettikleri gibi Âdem (A.S.)'ın cennetteki zellesi enbiyanın masum olmamasına delâlet etmez. Zira; zellenin vukuu zamanında henüz nübüvvetini izhar etmemişti. Şecere-i muayyeneden nehy, tenzih için olduğundan şecereden eki etmek evlâyı terk etmek kabilinden idi. Zalim denilmesine sebep ise nefsine zulm ettiğinden ve evlâyı terkle cennette olan nasibine zarar eylediğinden zulüm tabir olunmuştur. Niamı cennetten fevt ettiği nimetleri tedarik için tevbe ile emr olunmasından isyan etmesi lâzım gelmez. Şecereden eklin nisyan üzere vaki olduğu (له عزما فنسي ولم نجد) âyeti ile sabittir. Fakat esbab-ı nisyandan kendini muhafaza etmediği için itab olunmuştur. Yahut şecereden ekli içtihadda hata kabilindendir. Zira şecereden eki

etmekten nehy; aynı şecere nev'inden değildir zannıyla o nevi diğer şecereden eki etmesidir.
Ebussuud Efendi'nin beyanı veçhile kâfirlerin ehl-i imana nisbetle pekçok olduklarını işaret için hidayete tabi olan kimseler müfred siğasıyla varid olduktan sonra kâfirler cemi siğasıyla varid olmuştur. Küfrün ve tekzibin kemal-i kubhuna işaret ve mehabetin ziyadeliğine delâlet için âyetler nun-i azamete muzâf olarak varid olmuştur. Çünkü tekzib; Allah'ın âyetlerini tekzib olduğu beyan olununca elbette mehabet ve korku ziyade olur.
Hulâsa; cennetin elyevm mahlûk ve âli bir mevkide bulunması ve mâsiyetten tevbenin makbul ve hidayete tebaiyet edenin me'mun-ül akıbe olması ve azab-ı nar daim olup kâfirlerin cehennemde muhalled bulunmaları bu âyetlerden müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ tevhidin delâilini ve nübüvvete ve emr-i âhirete müteallik delâili ve umumu beni âdeme ait olan niam-ı ilâhiyeden bazılarını tadad ettikten sonra kütüb-ü sabıkada mezkûr olan mesaili' ayniyle zikr etmek gaibden haber olup bir kimseden taallüm etmeyen ve bir kitap mutalasıyla meşgul olmayan zat-ı şeriften suduru, mucize kabilinden olduğu cihetle ehl-i kitabın sair milelden evvel tasdik etmesi lâzım olduğundan onlara hitab ve nail oldukları nimetleri tadadla iman ve insafa davet etmek üzere :

يَـٰبَنِىٓ إِسْرَٰٓءِيلَ ٱذْكُرُوا۟ نِعْمَتِىَ ٱلَّتِىٓ أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَوْفُوا۟ بِعَهْدِىٓ أُوفِ بِعَهْدِكُمْ وَإِيَّـٰىَ فَٱرْهَبُونِ (40)

buyuruyor.

[Ey İsrail oğlanları ! Zikr edin şol nimeti ki, o nimeti ben sizin üzerinize in'am ettim ve benim ahdimi yerine getirin ben de sizin ahdinizi yerine getiririm ve ancak benden korkun ve bana teveccüh edin ki, benim kahr-ü gazabımdan halâs olasınız.]

Beyzâvî'nin beyanı veçhile İsrail; Yakub (A.S.fın lâkabıdır.] Lisan-ı İbranide safvetullah veyahut abdullah demektir.

N i m e t i ; zikirle murad tefekkür ve şükrünü eda etmek tir. Zira birşeyi zikirden maksat; hakikatini düşünmek ve muci ile amel etmektir ki, Beni İsrail de nimeti zikr etmekle emr olu dular. Çünkü; insan hasud ve gayur olduğundan gayrın nimet' zikir küfran-ı nimete badi olur. Amma kendi nimetini zikir, şükre ve rızaya badi olacağından Cenab-ı Hak kendilerine in'am ettiği nimeti zikirle emr etmiştir. Binaenaleyh herkes nail olduğu nimetleri tezekkür etmek lâzımdır.

Vâcib Tealâ'nın Beni İsrail'e in'am ettiği nimetle murad; pederlerini Fir'avnın zulmünden kurtarmak, deryada gark olmaktan tahlis eylemek, buzağı suretine ibadet cinayetinden affetmek, «Sahra-yı Tih»de bulutla gölgelemek ve «Men» ve «Selva» = kudret helvası ve kuş etiyle beslemek, Tevrat'ı saâdet-i dünyeviye ve uhreviyeyi cami bir kitaptır-inzal etmek v.s. gibi diğer milletlerin nail olamadığı nimetlerdir. Çünkü; Beni İsrail şu tadad olunan nimetlerin cümlesine nail olmuşlardır. Şu halde bu nimetleri onlar tezekkür ederlerse herkesten evvel iman etmeleri lâzım olduğunu Cenab-ı Hak tefhim buyurmuştur. Gerçi şu tadad olunan nimetler zaman-ı saâdette bulunan Beni İsrail'in pederlerine ihsan olunmuş ise de babanın nimeti evlâda nimet ve babanın iftihar edeceği şey evlâda medar-ı mefharet olduğundan zaman-ı saâdette bulunanlara dahi nimet sırasında tadad olunmuştur.

Tefsir-i Hâzin'de beyan olunduğu veçhile a h i d l e murad; hıfz-ı lâzım ve halen bade halin murâatı vacip olan şeydir. Beni İsrail'in ahdi ile murad; tekâlif-i ilâhiyenin cümlesine riayet ve enbiya-yı kiram ve bilhassa ahir zaman nebisine iman edip hukukuna riayeti taahhüd demektir. Çünkü Tevrat'a iman; bunların cümlesini taht-i taahhüde almaktır. Allah-u

Tealâ'nın ahdi ile murad; her teklifi eda mukabilinde sevap vermek ve teklifin gayesini muhafaza etmektir. Meselâ bizim için ahdi ifa etmek meratibinin evveli; imandır. Buna mukabil Vâcib Tealâ'nın ahdi; bizim kanımızı hederden muhafaza ve malımızı ziyadan sıyanet etmektir. Bizim için ikinci mertebe de ahdi ifa; feraizi eda ve kebairden içtinab eylemek, Vâcib Tealâ'nın buna dair ahdi ise sevap vermek ve mağfiret etmektir. Bizim için ahdin ifasından murad; istikamet, Vâcib Tealâ için de nimetini ihsan etmektir. Nakz-ı ahd edenlerin ancak Vâcib-ül Vücud'dan korkmaları lâzım olduğuna işaret için Cenab-ı Hak hasırla

(وَإِيَّـٰىَ فَٱرْهَبُونِ) buyurmuştur. Yani: «Ancak benden korkun» demektir.

Fahri Razi'nin beyanı veçhile bize gecede ve gündüzde vasıl olan nimetin kâffesi Vâcib Tealâ'dandır. Zira; bizi halk etmek ve rızkımızı vermek gibi yalnız Allah-u Tealâ'ya mahsus olan nimetler Allah-u Tealâ'dan olduğu gibi bazı kulları vasıtasıyla bize vasıl olan nimetler dahi Allah-u Tealâ'dandır. Çünkü; o kulları halk eden ve kudret veren Allah-u Tealâ'dır. Ebussuud Efendi'nin beyanı veçhile Beni İsrail'e verilen nimetlerin şanına tazim için Vâcib Tealâ kendi zat-ı ulûhiyetine muzaf kılmış ve korkmaya lâyık ancak zat-ı ulûhiyeti olduğuna işaret için meful takdim olunduğu gibi kelâmı ilâhinin şart manâsını mutazammın olduğuna işaret için fâ lâfzı dahi varid olmuştur. Şu halde şart-ı mahfuzla beraber manâ-yı nazım: [Eğer siz birşeyden korkarsanız ancak benden korkun. Zira; korkmaya lâyık benim. Herkesin korkusunu bana hasr etmesi vacip] demektir.

Hulâsa; şükrünü eda etmek için insan nail olduğu nimeti zikr eylemek vacip olduğu ve ahdi ifa ederse ecr-ü mesubata nail olacağı ve mümine ancak Allah-u Tealâ'dan korkmak ve Allah'ın gayrıdan korkmamak lâyık olduğu bu âyetin mutazammın olduğu fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ Beni İsrail'e ahdini ifa ile emr ettikten sonra Kur'ân'a imanla emr etmek üzere:

وَءَامِنُوا۟ بِمَآ أَنزَلْتُ مُصَدِّقًا لِّمَا مَعَكُمْ وَلَا تَكُونُوٓا۟ أَوَّلَ كَافِرٍۭ بِهِۦ ۖ وَلَا تَشْتَرُوا۟ بِـَٔايَٰتِى ثَمَنًا قَلِيلًا وَإِيَّٰىَ فَٱتَّقُونِ (41)

buyuruyor.

[Ey Beni İsrail ! Zikr edin nimetlerimi ve yerine getirin ahdimi ve sizinle beraber olan Tevrat'ı tasdik edici olduğu halde inzal ettiğim Kur'ân'a iman edin ve Kur'ân'a evvel küfredicilerden olmayın ve benim âyetlerimi azıcık bir paraya değişmeyin ki. âyetlerin ahkâmı mukabilinde yanlış telkinatla az paraya satın almayasınız ve ancak bana ittika edin ki, her cihetle benim gazabımdan ihtiraz etmiş olasınız.]

Beyzâvî'nin beyanı veçhile iman; maksudu bizzat ve umde olduğundan ahdi ifada dahil olduğu halde şanına ihtimam için bu âyette iman ayrıca zikrolunmuştur. Kur'ân, kütüb-ü semaviyede beyan olunan evsaf üzere nazil olduğundan kütüb-ü sabıkayı tasdik ettiği beyan olunmuştur. Yahut kısas ve hikâyede ve azab-ı ilâhi ile ibadı tehdidatta ve tevhide davette ve ibadetle emir ve fuhşiyat ve maasiden nehy ve ahval-i âhiretten bahs etmekde Kur'ân, kütüb-ü sabıkaya mutabık olarak nazil olduğundan kütüb-ü sabıkayı tasdik ettiği beyan olunmuştur. Gerçi hasbez zaman nâsın mesalihine müteallik ahkâm-ı cüziyede kütüb-ü sabıkaya muhalif ise de o da zamanın ihtilâfından neş'et etmiş ve muhatabın ahval-i hususiyesine muvafık ahkâmda ihtilâfdan inbias eylemiştir. Hatta kütüb-i sabıka o zamanda nazil olmuş olsaydı o ahkâm-ı cüziye dahi Kur'ân'a muvafık surette nazil olurdu.

Taife-i Yehud'un Resûlullah’ın şanına ve evsafına ilimleri olup ve mebus olacağı zamanla Tevrat'ta tebşirat olduğu ve iman etmekle memur oldukları cihetle evvelemirde iman etmek onlara vacip olduğuna işaret ve tariz için «Evvel kâfir olmayın» denilmiştir. Yoksa evvel küfürden nehiy; haşa ikinci merrede küfrün cevazına işaret değildir. Yani; «Evvel iman edenlerden olun da evvel küfr edenlerden olmayın» demektir. Yahut «Ehl-i kitaptan küfr edenler olacaktır. Siz onlardan evvel küfr edenlerden olmayın» demektir. Çünkü; Mekke'de müşrikler ehl-i kitaptan daha evvel Resûlullah ve Kur'ân'a küfr ettiler. Resûlullah Medine'yi teşrif edince Medine etrafında bulunan yehuda «Evvel küfr edenlerden olmayın» demek «Ehl-i kitabın evvel küfr edenlerinden olmayın» demektir.

Taife-i Yehud ulemasının kavminden hediyeleri ve rusum-u ilmiyeye müteallik tahsis olunmuş avaid ve atiyeleri olup Resûlullah'a ittiba ederlerse bu atiyelerinin zevalinden korktukları için avam-ı nasa karşı dünya metaını ihtiyar ederek ahkâm-ı Tevrat'ı tahrif ettiklerinden ayat-ı ilâhiyeyi dünya metaına tebdil etmekten nehy olunmuşlardır. Aldandıkları dünya metaı onların nazarında ve o zamana nisbetle hernekadar çok olsa dahi imanı terk sebebiyle âhirette fevt ettikleri nimetlere nispetle hiç değeri ve kıymeti olmadığına işaret için semen-i kalil olduğu beyan olunmuştur ki, «Azıcık bir paraya değişmeyin» demektir. Yahut ulemayı yehûd, ruesa ve zenginlerinden rüşvet alarak Tevrat'ın, Resûlullah'ın evsafını beyan eden âyetlerini tahrif ettiklerine işaret için «Âyetleri azıcık paraya değişmeyin» buyurulmuştur. Yani «Tevrat'ın, Resûlullah’ın evsafını beyan eden âyetlerini tebdil ve tağyir eyleyerek azıcık dünya metaına tebdil etmeyin» demekle ulema-yı yehudu ayat-ı ilâhiyeyi tahrif gibi bir cinayete cür'etten nehy etmektir.

Binaenaleyh; iman ve hakka ittiba ve huzuzat-ı dünyadan iraz ve ahkâm-ı Kur'ân'a riayet etmek suretiyle ancak Cenab-ı Hakka ittika etmeleri emr olunmuştur. Kur'ân'a iman, Tevrat'a ve İncil'e imanı tekid ve takviye edicidir. Çünkü; Fahri Razi'nin beyanı veçhile Tevrat'ta ve İncil'de Resûlullah’ın ve Kur'ân’ın evsafını beyan ve tebşir vaki olduğundan Resûlullah'a ve Kur'ân'a iman, Tevrat'a ve İncil'e imandır. Kur'ân'a ve

Resûlullah'a küfür ise onlara küfürdür. Zira Kur'ân'a küfr etmek; Tevrat'ın ve İncil'in Resûlullah'a ve Kur'ân'a müteallik ahkâmını inkâr etmektir. Şu halde Tevrat'a tamamiyle iman, Kur'ân'a imanı muciptir ve kezalik Kur'ân'a küfr etmek; Tevrat'a küfr etmektir.

***

Vâcib Tealâ imanı emir zımnında küfür ve dalâli terkin lüzumuna işaret ettikten sonra hakkı batıla karıştırmakla nası idlâl ve iğvayı telkin vücuduna işaret etmek üzere :

وَلاَ تَلْبِسُواْ ٱلْحَقَّ بِٱلْبَاطِلِ وَتَكْتُمُواْ ٱلْحَقَّ وَأَنتُمْ تَعْلَمُونَ (42)

buyuruyor.

[Hakkı batıla karıştırmayın ve hakkı bildiğiniz halde saklamayın.]
Yani; sizin üzerinize nazil olan hakkı elinizle kendi arzunuz üzere yazdığınız batıla karıştırmayın ve hakkın hak olduğunu bildiğiniz halde saklayıp batılı terviç etmeyin. Zira; batılı terviç için hakkı ketrn etmekte zarar-ı azim ve fitne-i cesime vardır. Halbuki hakkı bilenler için onu izhar etmek vacip olduğundan hakkı saklamak haramdır.
Tefsir-i Hâzinde beyan olunduğu veçhile hakla murad; Tevrat'ta heyan olunan evsaf-ı Resûlullah'tır. Batılla murad; yahudun evsaf-ı Resûlullahı tağyir ve yanlış olarak yazdıkları şeylerdir. Çünkü yahud hasedlerinden naşi hakkı tağyir ile batılı tervice çalıştıkları ve halkın zihnini iğfal için delâili kendi arzularına muvafık te'vile uğraştıkları malûmdur. Binaenaleyh Cenab-ı Hak bu âyette onları bu gibi telbisattan nehyetmiştir ki, onları nehyetmek; ümmet-i Muhammedi dahi nehyetmektir. Şu halde hakkı batıla karıştırmak din-i Musa'da caiz olmadığı gibi din-i islâmda dahi caiz değildir.
Bu âyet, yahud hakkında nazil olmuşsa da manâda umuma şamil olduğundan her şahıs için hakkı batıla karıştırmaktan nehiy vardır. Binaenaleyh; gerek kendi şahsına müteallik ve gerek ahar şahsına müteallik hususatta ve gerek umuru âmmeye müteallik ahvalde hakkı

batıla karıştırmak ve batılı terviç etmek ve batılla hakkı setr etmekten bu âyetle bilcümel mükellefin memnudurlar.

***
Vâcib Tealâ imanla emir ile hakkı batıla karıştırmaktan nehy ettikten sonra şerayi-i diniyeden ve furû-u â'malden lâzım ve ehem olanlardan bazılarını beyan ve emretmek üzere :

وَأَقِيمُوا۟ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتُوا۟ ٱلزَّكَوٰةَ وَٱرْكَعُوا۟ مَعَ ٱلرَّٰكِعِينَ
(43)

buyuruyor.

[Namazı ikame edin ve zekâtı verin ve rükû edenlerle beraber siz de rükû edin.]
Yani; Allah'a ve resûllerine ve kitaplarına imandan sonra salâvat-ı mefruze-i hamseyi hududât ve erkân ve şeraitine riayetle evkatında eda ve .Cenab-ı Hakka azanızla teveccüh ve zahir ve batınınızı şevağil-i nefsaniye ve bedeniyeden tathir edin ve emvalinizde üzerinize farz olan zekâtı eda ile nüfusunuza buhl, hased ve hıkt gibi emraz-ı batıniye iras eden âlâik-i hariciye ve avâriz-i lâhikiyeden nefsinizi halâs edin ki, İbadet-i bedeniye ve maliyeyi nefsinizde cem' edesiniz ve namaz kılan Resûlullah ve eshabıyla beraber namazınızı eda edin ki, cemaatten ayrı düşmüş olmayasınız.
Z e k â t ; malt habasetten ve nefsi buhulden tathir edip mala bereket ve nefse fazilet ve kerem bahş ettiğinden zekât denilmiştir. Çünkü zekât; Beyzâvî'nin beyanı veçhile nemadan yani ziyade ve taharet manâsından me'huzdür.
Fahri Razi ve Beyzâvî'nin beyanlarına nazaran bu âyet, kafirlerin furû-u â'malle mükellef olduklarına delâlet eder. Çünkü âyette hitab; yehudadır. Yahud ise henüz iman etmemişlerdi. İman etmedikleri halde zekâtla emr etmek furû-u â'malle mükellef olmalarına delâlet eder.
R ü k û ile murad; salâttır. Zira rükû; salâtın erkân-ı mühimmesinden olduğu cihetle zikr-i cüz irade-i kül kabilinden mecaz olarak salât burada rükû ile tabir olunmuştur. Ve yehudun salâtında rükû olmadığından

salâttan murad; ehl-i islâmın salâtı olduğunu ve yehudun bu âyette mükellef oldukları salâtın salât-ı müslimin olduğunu beyan için rükû zikr olunmuştur.
İkame-i salâtla murad; mutlaka eda ve rükû ile murad cemaatle edayı emir olduğundan âyette salâtla emirde tekerrür yoktur ve cemaatle edanın yalnız eda olunan namaz üzerine yirmi yedi derece fazileti olduğundan şanına ihtimam için mutlaka salâtla emirden sonra cemaatle eda olunması ayrıca emr olunmuştur. Yehud, zekâtı vermekte tekâsül ettiklerinden zekâtı vermekle emr olundular. Zira; Tevrat'ın zekâta müteallik ahkâmını ihlâl ettiler ve ihlâl ettiklerini beyinlerinde ketm ederlerdi. Cenab-ı Hak sair esrarı keşf etmekten havf etmeleri için bunu izhar etmiştir.
Sadakat-ı mefruze ve nafile vermek, dünyada rızkın ziyadeliğine ve malın kesretine ve memleketlerin mamuriyetine ve âhirette uyubun setrine ve kıyamette gölge ve cehennem ateşine perde olacağına dair Peygamberimizden varid olan hadis-i şerif Tefsir-i Kebir'de mezkûrdur.

***

Vâcib Tealâ Beni İsrail'e iman ve furu-u â'malle emr ettikten sonra kendi sözleriyle amil olmadıklarını beyan etmek üzere:

أَتَأْمُرُونَ ٱلنَّاسَ بِٱلْبِرِّ وَتَنسَوْنَ أَنفُسَكُمْ وَأَنتُمْ تَتْلُونَ ٱلْكِتَٰبَ أَفَلَا تَعْقِلُونَ (44)

buyuruyor.

[Nâsa iyilikle emr eder de nefislerinizi unutur musunuz? Halbuki siz kitap okur erbab-ı ilimdensiniz. Kendi gafletinizi idrak edip düşünmez misiniz?]
Yani; Siz nasa enva-ı hayrat ve taâtla emreder de nefsinizi unutur, gayre emrettiğinizi nefsinize reva görmez misiniz? Evamir ve nevahi üzere müştemil ve ef'al-i haseneye terğib ve â'mal-i kabihadan tenfir eden kitabı siz kıraat ve ahkâmına âlim olduğunuzu iddia edersiniz. Halbuki muameleniz cahil muamelesinden daha aşağıdır. Nefsinizi nisyan eder de fiilinizin kabih olduğunu taakkul etmez misiniz?

Âyette hemze istifham-ı inkâridir. Binaenaleyh Fahri Razi ve Kazi'nin beyanları veçhile ulema-yı yahudun ahvaline taaccübü ve tevbih ve tekdiri mutazammındır. Çünkü nasa nasihat; tarîk-ı müstakime tergib ve tarîk-ı dalâlden tenfir etmektir. İnsanın gayre şefkatle nasihat edip hayra sevk etmeye sa'y ettiği halde kendi nefsini tarik-i dalâlde bırakması makulün hilafı olduğundan Vâcib Tealâ bu hallerin taaccübe şayan ve tevbihe müstehak olduğunu beyan buyurmuştur.
B i r r , Beyzâvî'nin beyanı veçhile Allah-u Tealâ'ya ibadet ve akrabaya riayet ve ecanibe hüsn-i iltifat gibi envâ-ı hayrat ve ibadâta şamildir.
N i s y a n ; birşeye ilmin husulünden sonra hadis olan sehivdir. Sehven işlenen şeyden kişi mesul olmadığından unutmakla işlenilen şey üzerine zem terettüb etmeyeceği cihetle bu makamda nisyan; nefislerini bilerek menfaatini terk ve gaflet etmek manasınadır.
A k l : filasıl, haps etmek ve bağlamak manasınadır. Akılla idrak insanı kabâyihten hapsedip muhassenata bağladığından akıl denilmiştir. Yani «Akıbeti vahametli olan şeyden sizi men edecek aklınız yok mu?» demektir.
Âyet-i celile, âhire vâ'zedip kendi nefsini vâ'z ettiği ahkâmdan muaf gibi tutanları zem ve kadh içindir. Zira; insan gayra vâ'zını evvel kendi nefsinde tatbik etmek lâzımdır. Çünkü; eğer söylediği söz haksa kendi ittiba etmek ve eğer hak değilse gayre söylememek mâ'kul ve mantıkîdir. Şu halde gayre vâ'z edip kendi amel etmemek şer'a cahil ve akıldan hali ahmak kimselerin ef'al-i kabihalarındandır. Binaenaleyh âyet-i celile; vaiz olan kimseyi nefsini tathire ve söylemiş olduğu mevâizi evvel kendi nefsinde icra etmekle tekemmül ettirmek ve badehu gayrın noksanını ikmale sevk ve teşvik etmek içindir. Yoksa fâsıkı vâ'zetmekten men' değildir. Çünkü; bir kimseye lâzım olan vâ'z veyahut amelden birini terk etmekle diğerini terk etmek lâzım gelmez. Vaaz eder amel etmez, yahut amel eder vaaz etmez. Ancak vaaz ederse amel etmek lâzımdır. Gayre vaaz edip kendi amel etmemek kabahattir.
Kazi ve Fahri Razi'nin beyanlarına nazaran âyet-i celile; Medine'de bulunan yahudi uleması hakkında nazil olmuştur. Çünkü onlar nasa taatla emir ve masiyetten nehy ederler ve halbuki kendileri vaazlarının hilâfında hareket ederlerdi ve gizlice bir kimse Resûlullah'ın ahvalinden sual ederse «Haktır, ittiba etmek vaciptir» derler, fakat kendileri riyâset-

i dünyeviyeyi feda edip ittiba etmezlerdi. Bundan başka halka sadakayla emrettikleri halde kendileri buhl ederler ve Tevrat'a ittiba ile emr ettikleri halde kendileri Tevrat'ın ahkâmına muhalefet ederlerdi. Çünkü; Tevrat Resûlullah'a imanla emrettiği halde onlar Tevrat'ın ahkâmına muhalefet ederler, iman etmezlerdi.
K i t a p la murad; Tevrat-ı Şeriftir. Zira yehud: Tevratı tilâvet ve ahkâmını taallüm ve tederrüs ederlerdi. Hatta Medine'de Tevrat'ı okuyup okutmak için yehudilerin medreseleri bile vardı.Gayre nasihat edip kendi mütenassıh olmayan kimselerin halleri taaccübe şayandır. Zira emr-i bil mâ'ruf ve nehy-i anilmünkerden maksat; âhari tariki hakka irşad ve mafsedeti mucip olan şeyden korkutmaktır. İnsanın kendi nefsine ihsanı gayra ihsandan daha evlâ olduğu halde nefsini terk etmek şayan-ı istiğrabdır. Nâsa vaaz edip kendi muttaaz olmayan kimsenin âhirette dudağının makasla kesileceğine ve ehl-i nar rayiha-i kerihesinden müteezzi olacaklarına dair ehadis-i celile Fahri Razi'de mezkûrdur. Vaazedip vaazıyla amil olmayan kimse gayre ziya verip kendisini yakan çırağa teşbih olunmuştur. Âyet-i celile her ne kadar ulema-yı yehud hakkında nazil olmuşsa da hitap; vaazıyla amil olmayan bilûmum vaizlere şamildir. Zira itibar; elfazın umumuna olup hususuna değildir. Çünkü Kur'ân'da şeriat-i sabıka ahkâmına dair zikr olunan ahkâm; bu ümmet hakkında aynı şeriat ve ameli vacip olan ahkâmdandır.

***

Vâcib Tealâ imanla ve salâtı ve zekâtı eda etmekle emrettikten sonra salâta devam ve sabra mülâzemetle emr etmek üzere :

وَٱسْتَعِينُوا۟ بِٱلصَّبْرِ وَٱلصَّلَوٰةِ وَإِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ إِلَّا عَلَى ٱلْخَـٰشِعِينَ (45)
ٱلَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُم مُّلَـٰقُوا۟ رَبِّهِمْ وَأَنَّهُمْ إِلَيْهِ رَٰجِعُونَ (46)

buyuruyor.

[Cismin telezzüz edeceği şeylerden sabırla ve eda-yı salâta müdavemetle havayiciniz üzerine Cenab-ı Hak'tan muavenet taleb edin. Halbuki salât, her şahıs üzerine ağır bir yüktür, illâ tevazu ve huşu' edici şol kimseler

üzerine hafiftir ki, onlar Kablerine mülâki olacaklarına ve ancak Rablerinin huzur-u manevisine rücu edeceklerine itikâd ve iman ederler.] Bu misilli kimseler salâtı seve seve eda eder ve umur-u mühimmelerinde sabır ve salâtla istiane ederler.
Fahri Razi ve Hazin'in beyanları veçhile bu âyetle muhatap; sabır ve salâta itikad ve iman eden müminlerdir, diyenler varsa da esah olan âyette hitap evvelâ Beni İsrail'e, badehu ehl-i manâdır. Çünkü; Beni İsrail'in, sabrın selâmete sebep olduğunu itikad ettikleri gibi Halik Tealâ'ya tevazu ve tezellül ve zikrullahla iştigalden ibaret olan salâta da iman ve itikadları vardı. Zira; şeriat-i Musada namaz mevcuddu. Şu kadar ki, şeriat-i Muhammediyede salâtın keyfiyeti şeriat-ı Musadaki salâtın keyfiyetine muhaliftir. Meselâ şeriat-i Muhammediyede salâtta rükû olup din-i Musada salâtta rükû yoktur. Fakat asl-ı salât her iki dinde mevcud olduğundan yehud salâtın mihan-i dünyadan tesliye edeceğine kani oldukları cihetle salâtla istiane etmelerini emir buyurmuştur. Ancak âyet yehud hakkında nazil olmuşsa da hükmü yehuda münhasır değildir, belki umuma şamildir. Binaenaleyh; cümle ehl-i iman bu âyette beyan olunan ahkâmla mükelleftir.
Bu âyet, yehudun müptelâ oldukları marazın ilâcını beyan kabilindendir. Zira; salâtla ve zekâtla emirde onlar için külfet ve meşakkat ve riyâseti terk ve maldan iraz etmek bulunduğu cihetle gayet ağırlık olduğundan Cenab-ı Hak bu âyette o ağırlığın ilâcını tavsiye buyurmuştur. Yani «Tekâlif-i ilâhiyede gördüğünüz siklete sabırla mualece ve mukavemet edin» demektir. Yahut sabırla murad; Beyzâvî'nin beyanı veçhile oruçtur. Çünkü oruç; şehveti kesredip nefsi tasfiye ettiği cihetle insanın huzuzat-ı şehevaniyeden sabrını mutazammındır.
Hususat-ı mühimmeye salâtla tevessül olunmasını Vâcib Te-alâ bu âyetle emr etmiştir. Zira salât; taharet, setr-i avret, Kabe'ye teveccüh, kıraet-i Kur'ân, kelime-i şahadet ve nefsi arzusundan men etmek gibi ibadat-ı bedeniyeyi tevazu, tezellül, kalble niyet, Şeytanla mücahedeyi ve Vâcib Tealâ'ya münacatı cami olduğundan Allah-u Tealâ salâtla dergâh-ı ulûhiyetinden istimdad ve iltica olunmasını tavsiye buyurmuştur.
Resûlullah’ın umur-i mühimmede salâtla istiane buyurduğu mervidir. Şu halde cümle ehl-i imanın mühim olan işlerinde salâtı vesile ittihaz ederek Allah'tan yardım taleb etmeleri lâzımdır. Sabır ve salâtla istianenin

veyahut yalnız salâtla istianenin gayet ağır ve meşakkatli olduğu beyan olunmuştur. Çünkü; salâtta menfaat itikad etmeyen bir kimse için salâtı eda etmek ne kadar müşküldür. Zira; insanların ef'ali bir garaza müstenid olmak lâzım olduğundan menfaat görmediği birşeyi işlemek gibi insana ağır birşey olamayacağından Cenab-ı Hak salâtla istianenin ağır olup ancak huşu üzere ibadet edenlere ağır olmayacağını beyan buyurmuştur. Çünkü; huşu ve kemal-i inkıyad üzere iman ve ibadet eden kimseler âhirette Rablerinden sevap ve derecata nail olmak ve azabından kurtulmak ümid edenlerdir. Binaenaleyh; onlar namazlarından sevap gibi mukabilinde bir fayda beklediklerinden namaz kılmak onlara güç gelmez.

***

Vâcib Tealâ Beni İsrail'e nimetini zikr etmekle vadini ifa eylemekle ve bazı furû-u â'mali eda ile emirden sonra emrini tekid ve hüccetini takviye ve Resûlüne ittibaı terk edenleri tehdid etmek üzere :

يَـٰبَنِىٓ إِسۡرَٰٓءِيلَ ٱذۡكُرُوا۟ نِعۡمَتِىَ ٱلَّتِىٓ أَنۡعَمۡتُ عَلَيۡكُمۡ وَأَنِّى فَضَّلۡتُكُمۡ عَلَى ٱلۡعَـٰلَمِينَ (47)

buyuruyor.

[Ey Beni İsrail ! Zikr edin sizin üzerinize in'am ettiğim nimetimi ve sizi âlemler üzerine tafdil ettiğimi hatırınızdan çıkarmayın]

Fahri Razi ve Kazi'nin beyanlarına nazaran âlemle murad; Beni İsrail'in kendi zamanlarının âlemi olduğundan kendilerinden evvel ve sonra gelecek âlem üzerine efdal olmak lâzım gelmez ki, Fahr-i Âlem üzerine efdal olmaları lâzım gelsin. Şu halde faziletleri ancak kendi zamanlarına münhasırdır. Dünya mülkü, saltanat, risalet ve kütüb-ü ilâhiye kendilerine verildiğinden zamanları âlemine efdal olmuşlardı. Şu halde dünyanın mülkü ve saltanatı ve resûl sahibi olmak ve şeriate temessük etmek insanlar için fazilet ve meziyet ve taraf-ı ilâhiden kullarına nimet olduğuna bu âyet delâlet eder.

Bu âyette tafdil olundukları beyan olunan Beni İsrail ile murad; Allah'ın kendilerine ilim, iman ve amel-i salih ihsan ettiği kimseler ve Allah'ın

inzal ettiği kitapları tağyir ve tahrif etmeyen Beni İsrail'in müminleridir. Yoksa kâfir olanlar ve asr-ı saâdette bulunanlar değildir. Lâkin insanın âbâ' ve ecdadının nimeti evlâdı hakkında nimet olduğundan asr-ı saâdette bulunanların âbâ' ve ecdadının fazilet ve nimetleri evlâtlarına nimet sırasında tadad olunmuştur. Zira; insanların âbâ ve ecdadının faziletleriyle iftihar etmesi adetleridir. İbad hakkında aslah olan şeyi halk etmek; Allah-u Tealâ üzerine vacip olmadığına âyet-i celile delâlet eder. Zira âyette tafdil; fazilet-i din ve fazilet-i dünyaya şamil olduğu gibi Vâcib Tealâ in'am ettiğini beyanla imtinan buyuruyor. Eğer Allah-u Tealâ üzerine bu fazileti ihsan etmek vacip olsaydı minnet yani ihsan ettiğini beyan etmezdi. Çünkü; vacip olan birşeyi halk etmek zaruri olacağından ihsan sırasında tadad olunmazdı. Halbuki Cenab-ı Hak ihsan sırasında tadad buyurdu.

***

Vâcib Tealâ Beni İsrail'e vaki olan nimetlerini zikr etmelerini emr ettikten sonra yevm-i âhiretten korkmalarını tavsiye etmek üzere :

وَٱتَّقُوا۟ يَوْمًا لَّا تَجْزِى نَفْسٌ عَن نَّفْسٍ شَيْـًٔا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَـٰعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ (48)

buyuruyor.

[Ey Beni İsrail ! Yevm-i kıyametin azabından korkun ki o günde bir nefis gerek âsi olsun gerek mutî olsun âhar nefis bedelinde hiç bir şeyle cezalanmaz ve bir nefse nazil olan azaptan ahar nefis hiç bir zerresini defedemez. Belki herkes kendi derdinden diğerinin derdine iştirak edemez. Ve nefs-i kâfire hakkında hiç bir şefinin şefaati kabul olunmaz ve o nefs-i asiyenin isyanına mukabil fidye kabul olunmadığı gibi isyanına hiç bir şey muadil kılınmaz ve onlar ahar bir kimse tarafından yardım olunmaz ve muavenet görmezler.]

Yani; bir kimsenin azabını hiç bir veçhile ahar bir kimse def edemeyeceği cihetle kıyamet gününün azabından ittika etmeniz vaciptir. Yevm ile murad; yevmin azabıdır. Çünkü; nefsi yevmden havf ve ittikada manâ yoktur. Ancak korkulacak o günün azabıdır.

Fahri Razi'nin beyanı veçhile âyetin manâsı; insanları maasiden tehdid ve taâta tergibdir. Çünkü; yevmi kıyamette kâfirlere şefaat ve nusret olmayıp herkes kendi cezasıyla raücazat olunacağını bilince ve azaptan halâsın başka çaresi olmayıp ancak taâtle halâs olunacağını idrak edince geçmiş günâhı tevbeyle silmek ve geleceği ibadetle tedarikin çaresini düşünmek ve küfrü terk ve sebeb-i necat olan imana temessüc etmek lâzımdır. Âyet-i celile kâfirlere şefaat olmayıp seyyiatları kefaretle ödenmeyeceğini ve bir kimse tarafından muavenet görmeyeceklerini beyan hakkında olduğundan mutlaka şefaatin nefyine delâlet etmez. Çünkü âyet; âbâ' ve ecdatlarını şefaatleri ile azab-ı nardan halâs olacaklarını iddia eden yehud kâfirlerini red hakkında varid olduğundan kâfirlere mahsus olan ahkâmı beyana mütealliktir. Binaenaleyh; ehl-i imanın günâhlarını affa ve derecatlarını terfie ve bilhassa büyük günâh sahiplerine mağfiret olunmasına dair olan ayât-ı celile ve ehadis-i nebeviyenin beyanları veçhile âhirette şefaatin vukuuna ve vücuduna bu âyet münafi değildir. Zira âyetin manâsı; yalnız kâfirlere şefaat yok demektir. Yoksa kâfir ve mümin hiçbir kimse hakkında şefaat yok demek değildir.

***

Vâcib Tealâ Beni İsrail üzerine vaki olan nimetlerini icmalen aeyandan sonra tafsilen beyan etmek üzere :

وَإِذْ نَجَّيْنَـٰكُم مِّنْ ءَالِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوٓءَ ٱلْعَذَابِ يُذَبِّحُونَ أَبْنَآءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَآءَكُمْ وَفِى ذَٰلِكُم بَلَآءٌ مِّن رَّبِّكُمْ عَظِيمٌ (49)

buyuruyor.

[Zikr edin şol zamanı ki o zamanda ey Beni İsrail ! Biz sizi Fir'avn ve Fir'avn'in âlü ctbaının zulüm ve taaddilerinden halâs ettik ki o Fir'avn ve etbaı size azabın esed ve esnamı reva görürler ve size envâ-ı mihan ve meşakkati teklif eder ve azabın pek büyüğünü tattırırlardı. Hatta kuvvet ve şevketinizi kırmak için oğlan evlâdınızı katl eder ve sizi rüsva etmek

için kızlarınızı hayatta bırakır ve nikâhsız istimal ederlerdi. İşte şu beyan olunan azapta Rabbiniz tarafından size büyük imtihan ve iptilâ vardır.]
Beyzâvî'nin beyanı veçhile Fir'avn Kıpt kavminden Mısır padişahlarının lâkabıdır. Acem Meliklerine KisraRum Meliklerine Kayser, Habeş Meliklerine Necaşi ve Yemen Meliklerine Tubba denildiği gibi Mısır Meliklerine de Fir'avn denilirdi. Hz. Musa zamanındaki Fir'avn'ın ismi «Meneftah»dır. Hz. Yusuf zamanındaki Fir'avn'ın ismi «Reyyan»dır. Reyyan'ın Heksoslardan olma ihtimali vardır. Yusuf (A.S.) ile Musa (A.S.) beyninde dört yüz seneden ziyade bir zaman geçtiği tarihlerde mezkûrdur.
Tefsir-i Hazin'in ve Fahri Razi'nin beyanlarına nazaran Fir'avn Beni İsrail'i â'mal-i şakkaya taksim etmiş ki bazıları ekin eker, bazıları ağaç diker, bazıları kerpiç keser, bir kısmı ebniye yapar, diğer bir kısmı dağlarda taş yontar ve bir kısmı da helâ temizlerdi. İşinde bulunmayanlara ağır cizye vaz eder ve hatta hergünün cizyesini gününde teslim edemeyen kimse elleri boynunda bağlı bir ay haps olunurdu. Dağlarda yontmuş oldukları taşları omuzlarında sürüklemekle getirdiklerinden kiminin eli kırılır, kimi taş altında ölür ve sağ kalanların arkaları yara olur ve daha nice hatır ve hayale gelmedik azaplarla muazzap olurlardı. Fir'avn'ın ve etbaının Beni İsrail'e reva gördükleri sû-u azabı Vâcib Tealâ Beni İsrail'in oğlanlarının kesilip kızlarının ibka olunmasıyla beyan ve izah buyurmuştur. Zira oğlanları katl edip kızların ibkası; neslin inkıtaına badi olduğu gibi mesalihi nisvanın fesadını dahi muciptir. Çünkü tedariki maişetten taife-i nisvan acizdir. Ve dokuz ay müddetinde hami için çekilen zahmetler akabinde veledin tevellüdüyle beraber katl olunması elbette nefs-i insana gayet ağır gelen şeylerdendir. Ve oğlan kıza nispetle ebeveyn indinde daha kıymetli olduğu için oğlanı katl edip kızı ibka etmek ayrıca bir azab-ı şediddir. Ve oğlansız kız evlâdını ibka â'dâ elinde esir firaş etmek cihetinden Beni İsrail'e zül ve ar ve ayıp olduğu cihetle felâket üzerine felâketti.
Fir'avn, Beni İsrail'den zuhur edecek bir oğlan elinde saltanatın zail olacağına dair görmüş olduğu bir rüyâ üzerine Beni İsrail'in oğlanlarının katlolunmasını emretti ve mahallâta bekçiler koydu. Doğan oğlanları katlederken Beni İsrail'in ihtiyarları da bittabi ölüyorlardı. Vükelâsı «Beni İsrail'in eskileri vefat ediyor, ' yenilerini de biz öldürüyoruz. Akıbet amel-

i şakka bizim üzerimizde kalacak» demeleri ve telâşa düşmeleri üzerine Fir'avn bir sene doğanları katl etmek ye diğer sene de doğanları ibka etmek üzere emir verdi. Harun (A.S.)'ın affa tesadüf eden senede ve Musa (A.S.)'ın da katle tesadüf eden senede dünyaya geldikleri mervidir. Fir'avn’ın enva'ı mezaliminden halâs etmek Beni İsrail hakkında nimetlerin büyüğü olduğundan Vâcib Tealâ bu halâsın nimet-i azime olduğunu beyan buyurmuştur.
Hulâsa; hayır ve serden insana her ne isabet ederse taraf-ı ilâhiden olduğunu ve sürür verecek şey isabet ettiğinde şükrün ve keder verecek şey isabet ettiğinde sabrın lüzumu ve her iki ciheti de Allah'ın kullarına iptilâ ve imtihanı bulunduğunu bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***
Vâcib Tealâ Beni İsrail üzerine vaki olan nimetlerinden ikincisini beyan etmek üzere :

وَإِذْ فَرَقْنَا بِكُمُ ٱلْبَحْرَ فَأَنجَيْنَٰكُمْ وَأَغْرَقْنَآ ءَالَ فِرْعَوْنَ وَأَنتُمْ تَنظُرُونَ (50)

buyuruyor.

[Ey Beni İsrail ! Zikr edin şol zamanı ki, ol zamanda biz sizin deryaya duhulünüz sebebiyle denizi fırak-ı kesireye tebdil ettik ve o fırkalar aralarında sizin denizi geçip Fir'avn'in şerrinden kurtulmak için denizin bazısını bazısına rapt edip yollar kıldık. Binaenaleyh; size necat verdik ve sizin gözünüzün önünde onların hallerini görür ve nazar eder olduğunuz halde Fir'avn'ı ve etbaını denize gark ettik.]
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile Beni İsrail'in on iki kabilesi adedince deniz on iki yol olmuş ve her kabile bir yoldan denize girmişler ve deniz billur gibi olduğundan aradaki su yığınları kabilelerin birbirini görmesine mani olmamıştır yahut aradaki su yığınlarından birbirini görmeye pencereler açılmış ve kabileler birbirlerinin hallerine vakıf olarak geçmişlerdir.
Fir'avn’ın helâki zamanı için mukadder olan vakit gelince Cenab-ı Hak geceyle Beni İsrail'i alıp Mısır'dan çıkmasını Musa (A.S.)'a emr etti. Fakat

Beni İsrail düğün bahanesiyle Kıptilerin ellerinde bulunan ziynetlerini alıp beraber götürmüşlerdi. Fir'avn'in haberi olunca askerini cem ile Beni İsrail'i bittakip nihayet denizin kurbunda Fir'avn ve askeri Beni İsrail'e yaklaştılar. Beni İsrail onların gelmesinden telâş edince onlar için denizde yollar açıldı, geçtiler. Onlar geçince Fir'avn etbaı ile beraber tama' ederek denize daldıklarını ve akıbet gark olduklarını Vâcib Tealâ bu âyetle beyan buyurmuştur.
Beni İsrail'in necat bulup gözleri önünde düşmanlarının helâk olması ve düşmanlarının emlâk ve emval ve arazisine varis olmaları dünyaca en büyük nimetlerdendir. Şu harikulade mucizenin zuhuru kalblerinde olan şekki izaleyi ve Hz. Musa'ya itaat ve imanlarında inkıyadlarını mucip olup cümle umurun Allah'ın yed-i kudretinde olduğunu bilmelerine sebep olduğundan bu vaka, haklarında diyanet cihetinden dahi pek büyük nimettir ve bu kıssayı aynıyla beyan etmek; ümmet-i Muhammed hakkında dahi nimettir. Çünkü; Peygamberimizin okuyup yazmadığı halde vukuatı aynıyla beyan etmesi mucize-i bahire olduğundan sıdk-ı nübüvvetine delâlet eder hüccet-i zahiredir. Allah-u Tealâ'ya muhalefet edenin dünyada ve ahrette rezil ve rüsva olacağına ve Allah-u Tealâ'ya itaat edenlerin akıbet selâmet bulup saâdet-i dareyne nail olacaklarına bu âyette işaret olunan vukuat delil-i kâfidir. Çünkü; Fir'avn ve kabilesinin o kadar kuvvet ve saltanatlarıyla beraber Allah-u Tealâ'ya asi oldukları için helâk ve Beni İsrail fakr-ü hal ve za'fla beraber iman ve itaat ettikleri için enva'ı azaptan halâs olmaları asinin helâkine ve âbidin helâkten necatına delâlet eder. Şu halde geçmişlerin vukuatı geleceklere ders-i ibrettir.
Eyyam-ı ahirede Mısır'da lâhdi bulunan Fir'avn; Hz. Musa zamanında gark olan Fir'avn değildir. Lâhdi bulunan Fir'avn'ın ismi Tutankamon'dur. Hz. Musa'nın zamanındaki Fir'avn'ın ismi ise söylendiği üzere «Meneftah»dır.

***

Vâcib Tealâ Beni İsrail'e vaki olan üçüncü nimet beyan etmek üzere :

وَإِذْ وَٰعَدْنَا مُوسَىٰٓ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً ثُمَّ ٱتَّخَذْتُمُ ٱلْعِجْلَ مِنۢ بَعْدِهِۦ وَأَنتُمْ ظَٰلِمُونَ (51) ثُمَّ عَفَوْنَا عَنكُم مِّنۢ بَعْدِ ذَٰلِكَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ (52)

buyuruyor.

[Ey Beni İsrail ! Zikr edin şol zamanı ki o zamanda biz Musa (A.S.)'a kırk gece vaad verdik ve mikata gelmesini emrettik, Musa (A.S.) emrimize imtisal ederek ahdini ifa etmek üzere kırk gece münacâta devama mübaşeret ettikten sonra zalim olduğunuz halde siz buzağı suretini mabud ittihaz ettiniz. Halbuki ibadetinizi mevzi-i lâyıkının gayrıya vaz ettiğiniz için zalim oldunuz. Şu cinayet-i azîmeye cür'etinizden sonra nedamet ve tevbe edince biz şükretmeniz için sizin kusurunuzu affettik.] Fahr-i Razi ve Hâzin'in beyanlarına nazaran Allah'ın vadiyle murad; mikata gitmesini Musa (A.S.)'a emr etmektir. Musa (A.S.) ın vadiyle murad; kabul edip derhal emre imtisal etmesidir. Mısır'da Cenab-ı Hak Musa (A.S.)'a bir kitap inzal edeceğini vaadetmiş ve Musa (A.S.) da Beni İsrail'e tebşir ettiğinden Fir'avn'ın şerrinden saha-i selâmete çıkınca Beni İsrail Musa (A.S.)'dan vaad olunan kitabı taleb etmeleri üzerine Musa (A.S.) Cenab-ı Hakka tazarru ve niyaz etti. Allah-u Tealâ da otuz gün Zilkade'den ve on gün de Zilhicceden ilâve ederek kırk gün Tûr-u Sina'da münacat etmesini emir buyurdu. Emr-i ilâhiye imtisalen Harun (A.S.)'ı Beni İsrail'in umur ve hususuna halife tayin edip Musa (A.S.)'ın mikata gitmesi üzerine «Samirî» isminde bir münafık Beni İsrail'in elinde bulunan hülliyatı cem eder. Kendisi kuyumcu sanatında mahir olduğundan derhal bir buzağı sureti döker ve Beni İsrail'e işte sizin ve Musa'nın mabudu budur demesiyle Beni İsrail bu söze inanır ve vakit fevt etmeksizin hemen ibadete başlarlar. Bu kadar az bir zamanda iğfal olunmalarının sebebi; denizden geçerken «Samirî» Cibril-i Emin'i bir at üzerinde insan suretinde görüp, atının ayağını bastığı mahallerin harikulade olarak ani surette yeşil çimen olduğunu görmesiyle bu emr-i garipten emmare-i hayat olduğuna istidlal eder. Mezkûr atın ayağını bastığı yerden almış olduğu bir avuç toprağı hulliyattan dövmüş olduğu buzağı suretinin külçesine karıştırır ve ondan bir sada hasıl olur. İşte bu sada; Beni İsrail'in pek çabuk aldanmalarına sebep olmuştur. Ayların

hesabı hilâlden bed' edip hilâl ise gece zuhur ettiğinden Musa (A.S.)'ın mikatında kırk gece tabir olunmuştur. Çünkü mikat; yalnız geceye mahsus değildi. Belki gündüz ve gece mecmuu bir gün sayılıyordu. Bu kıssa ümmet-i Muhammedin sair ümmetlerden hayırlı olmasına delâlet eder. Zira; Beni İsrail berahin-i katiye ve mucizat-ı bahireyi gözleriyle görmüş iken bir münafıkın iğfaline aldanıp şüpheye düşmeleri kemal-i hamakatlerine delâlet eder. Halbuki ümmet-i Muhammed re'y-el'ayn mucizat-ı nebeviyeyi müşahede etmedikleri halde zaman-ı saâdette zuhur eden mucizata tamamiyle iman edip itikadlarına şüphe ve dinde sebatlarına asla halel gelmemiştir.
İtikadiyatta taklidin mahzurdan salim olmadığına şu vukuat delâlet ettiği gibi Resûlullah'ı tesliyeye delâlet eder. Çünkü; Beni İsrail'in itikadları taklide müstenid olup henüz delâilini tetkik ile takarrür etmediğinden birdenbire dönüverdiler. Beni İsrail Halika ibadeti terkle mahluka ibadet edip ibadeti mahallinin gayrıya sarf ederek menfaattan hali mazarratı ihtiyar ettiklerinden nefislerine zulmettiklerini Cenab-ı Hak beyan için «Siz zalimlersiniz» buyurmuştur.

***

Vâcib Tealâ Beni İsrail'e vaki olan nimetlerden dördüncüsünü beyan etmek üzere:

وَإِذْ ءَاتَيْنَا مُوسَى ٱلْكِتَٰبَ وَٱلْفُرْقَانَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ (53)

buyuruyor.

[Zikr edin ey Beni İsrail ! Şol zamanı ki o zamanda biz azimüşşan Musa (A.S.)'a esrar-ı rubibiyet ve ubudiyeti cami olarak mev'ud olan kitabı ve sizin tarîk-ı hakka ihtida etmekliğiniz için hakla batd ve hidayetle dalâlet beynini tefrik eder Tevrat'ı verdik.] Sizin, Musa (A.S.)'ın mikata gittikten sonra şirk etmenizle biz Musa'nın emrinde ihmal etmedik. Binaenaleyh Musa (A.S.)'ın şeriatini tanzim ettik.
Fahr-i Razi ve Kazi'nin beyanları veçhile Fürkan'la murad Tevrat'tır. Zira; Tevrat'ta iki sıfat vardır:
Birincisi; taraf-ı ilâhiden münzel kitap olması,

İkinci s i ; hakla batıl ve küfürle iman beynini tefrik eder hüccet-i kafiye olmasıdır. Yahut Fürkan'la murad; Tıafcla batıl beynini tefrik eden Hz. Musa'nın mucizeleri ve düşmanları üzerine nusretidir. Hangi manâ murad olunursa olunsun gerek kitap ve gerek Furkan Beni İsrail'in ihtidalarına hadim olan in'am-ı ilâhi cümlendendir Çünkü senelerce Fir'avn'ın esareti ve enva'ı azapları altında ezilmişken ufku nübüvvetten şems-i taban gibi Musa (A.S.) enva'ı mucizatla tulü' ile koca Fir'avn hükümetini mahv-ü muzmahil ederek Beni İsrail'i sâha-i selâmete çıkarması Beni İsrail'in hidayetine sebep olacağı gibi hillüv hürmeti tefrik eder ve saâdet-i dareyni kâfil Tevrat gibi bir kitap getirmekle halkın dünyevi asayişini tanzim ve uhrevî itikadlarını tahkim etmek elbette ihtidaya vesile ve sebeptir.

***

Vâcib Tealâ Beni İsrail hakkında vaki olan beşinci nimetin beyan etmek üzere:

وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِۦ يَـٰقَوْمِ إِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ أَنفُسَكُم بِٱتِّخَاذِكُمُ ٱلْعِجْلَ فَتُوبُوٓا۟ إِلَىٰ بَارِئِكُمْ فَٱقْتُلُوٓا۟ أَنفُسَكُمْ ذَٰلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ عِندَ بَارِئِكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ إِنَّهُۥ هُوَ ٱلتَّوَّابُ ٱلرَّحِيمُ (54)

buyuruyor.

[Ey Beni İsrail ! Zikredin şol zamanı ki o zamanda Musa (A.S.) kavmine hitaben «Ey kavmim ! Buzağı suretini mabud ittihaz etmekle nefsinize zulmettiniz. Zira; ibadeti mevzi-i lâyıkının gayrıya vaz etmekle dünya ve âhiret hayratından mahrum oldunuz. Binaenaleyh şu itikad-ı fasihten tevbe ile tazarru ve tezellül ederek halikınızın dergâhına rücû edin ve vaki olan isyanınıza nedamet-i kâmileyle nedamet ettikten sonra nefsinizi katledin. Zira: nefsinizi katletmeniz tevbenizin kabulünü itmam edecektir. Çünkü nefsinizi katletmek; halikınızın indinde sizin için hayırlıdır. Zira nefsinizi katletmek; şirkten taharet ve hayat-ı ebediyeye vuslat olduğu için hakkınızda menfaati mahzdır» dedi ve bu minval üzere zuhur eden emr-i ilâhiyi Musa (A.S.) onlara tebliğ etti. Onlar da emr-i

ilâhiye imtisalen tevbe ettiler Hz. Musa tevbelerinin kabulünü beyan etti ve dedi ki «Allah-u Tealâ sizin tevbenizi kabul buyurdu. Zira; Allah-u Tealâ kullarının kusuru ne kadar büyük olsa tevbelerini kabul ile merhamet buyurucudur.»] Gerçi katil, zahirde mihnet ise de katil sebebiyle masiyei azimeden halâs olmak umur-u dinde pek büyük nimet olduğundan Cenab-ı Hak Beni İsrail'in nefislerini katletmelerini haklarını nimet sırasında tadad buyurmuştur.
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile nefislerini katletmek ayn-ı tevbe değildir, belki tevbenin mütemmimidir. Katolunmaları, tevbelerinin kabulü için şart olduğu beyan olununca herkes dizlerH karınlarına zam ederek oturdular. Hatta elleriyle kendilerini korumaları tevbelerinin kabulüne mani olduğundan kılıca boyunlarını uzatırlar ve elleriyle asla hareket, etmezlerdi.
Maktul düşecek olanlar katillerin babaları ve oğlanları ve biraderleri olduğunda birbirlerini görünce rikkat-ı kalbin emr-i katle mani olmaması için Allah-u Tealâ kaim bir bulut halk etti. Herkes birbirini görmez bir halde kuşluktan akşama kadar şirk etmeyenler şirk edenleri katl ettiler. Akşam üzeri Musa ve Harun (A.S.) katolunanS rın çokluğuna bakarak kalplerinde hasıl olan rikkat onları duâya sevk etti. Dua ettiler ve Cenab-ı Hak da emr-i katli affetti. Ancak aff-ı ilâhi gelinceye kadar pek çoklarının katlolundukları mervidir. Nefislerini katille murad; aharın katli için nefislerini teslimdir. Yoksa kendi nefislerini elleriyle katl etmek değildir. Şeriat-i Muhammediyede irtidad eden kimse katl olunur. İrtidaddan tevbe eden kimse katl olunmaz. Amma şefîât-i Musada irtidaddantevbe edelflerl]rtevbesınln kabulü katl ile beraber oldu. Çunkü ahkâm-ı şerait; zaman hasebiyle ihtilâf eden ahvalden ve devr-ı Adem'den beri ibad üzerinde cereyan eden adat-ı ilâhiyedendir.
Beyzâvî'nin beyanatı veçhile Beni İsrail'in gayet gabavet ve cehaletlerine işaret için katil emri Allah-u Tealâ'nın onları halik olması üzerine terettüp etmiştir. Çünkü; halik hakimin ibadetini terk edip gabavette darb-ı mesel olan sığır suretine ibadet hamakatin nihayesi olduğu gibi mün'iminin hakkını bilmeyen kimseden o nimetin istirdadı lâzım olduğuna işaret olmak üzere bünyelerini izale ve hayatlarını ifna etmekten ibaret olan katl olunmakla emr olundular. Çünkü; kendilerine hayatı veren ve vücutlarını halk eden Halik Tealâ'nın şükrünü terk edince nimetlerini

kendilerinden selb etmeleriyle emr olundular. Binaenaleyh; mabuda ibadeti terk etmeleri hayat gibi mühim bir nimetin zevaline ve sair nimetlerden mahrumiyetlerine sebep olmuştur.

***

Vâcib Tealâ Beni İsrail üzerine vaki olan nimetlerden altıncısını beyan etmek üzere:

وَإِذْ قُلْتُمْ يَـٰمُوسَىٰ لَن نُّؤْمِنَ لَكَ حَتَّىٰ نَرَى ٱللَّهَ جَهْرَةً فَأَخَذَتْكُمُ ٱلصَّـٰعِقَةُ وَأَنتُمْ تَنظُرُونَ (55) ثُمَّ بَعَثْنَـٰكُم مِّنۢ بَعْدِ مَوْتِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ (56)

buyuruyor.

[Ey Beni İsrail ! Zikr edin şol zamanı ki o zamanda siz Musa (A.S.)'a hitaben «Ya Musa ! Biz suret-i aleniyede Allah'ı görünceye kadar sana elbette iman etmeyiz» dediniz. Sizin takatiniz ve takatiniz fevkinde bir şeyi talebe cüretinizden dolayı kahır ve gazabımızdan neşet eden yıldırım sizi nazar edip görür olduğunuz mide muahaze etti. Helâk oldunuz. Vefat edip bir müddet meyyit mâm\tan sonra biz sizi şükretmeniz için ihya ettik]
Beyzâvî ve Hâzin'in beyanlarına nazaran Allah-u Tealâ'yı suret-i aleniyede görmek isteyen Hz. Musa ile mikata giden yetmiş kişi olduğu mervidir ve fartı inad ve taannüdlerine binaen bu dünyada muhal olan şeyi taleb ettiklerinden kendilerine semadan saika-i nar isabet ederek helâk olmuşlardır. Çünkü; onlar Cenab-ı Hakkı ecsama teşbih edip ecsamı mukabil ve muhazi olarak gördükleri gibi Vâcib Tealâ'yı görmek talebinde bulundular. Halbuki Vâcib Tealâ'yı bunların talebi vech üzerine görmek muhaldir. Amma Allah-u Tealâ'yı bu dünyada bizim bildiğimiz rü'yetin keyfiyetinden münezzeh olarak âhirette müminlerin bilâ keyf ve lâ misal görecekleri nusus-u Kur'aniye ve ehadis-i nebeviye ile sabittir. Enbiya-yı izam Hazaratından bazılarının bu dünyada bazı ahvalde gördükleri mervi ise de âhâd-i ümmetten birinin bu dünyada Cenab-ı Hakkı görmesi mümkün değildir.

S a i k a ; semadan nazil olma bir ateş yahut şiddetli bir sayha veyahut melâikeden bir nevi askerdir. Saikanın muahazesiyle helâk olanları Cenab-ı Hak bir gece ve gündüz meyyit kaldıktan sonra ihya buyurmuştur. Çünkü; Tefsir-i Hâzin'de beyan olunduğu veçhile bunlar helâk olunca Musa (A.S.) Vâcib Tealâ'ya tazarru ve niyazda bulunur ve der ki, «Ya Rabbi ! Emr ettin, emrine imtisalen bunları diri olarak ben getirdim. Beni İsrail'in büyükleri ve ululları bunlardır. Şimdi helâk ettin, ben Beni İsrail'e ne cevap vereyim? Ya Rabbi ! Lutf-u kereminden bunları ihya et ki getirdiğim gibi götüreyim» unvanında Musa (A.S.)'ın istirhamı üzerine Cenab-ı Hak onları ihya buyurmuştur. Saika ile helâk olanları tekrar ihya buyurmak ihya olunanlar hakkında nimet olduğu gibi sair Beni İsrail haklarında dahi nimet-i uzma olduğundan Cenab-ı Hak cümle Beni İsrail hakkında nimet sırasında tadad buyurmuştur. Çünkü; gözleri önünde helâk olanların ihya olunması kudretullaha pek büyük bir delil ve imanlarında sebata ve sair mekasıd-ı uhreviyeye ihtidalarına sebep olduğundan elbette bu ihya, cümlesi hakkında nimet olmuştur.
Fahri Razi'nin beyanı veçhile bu vaka Beni İsrail hakkında nimettir. Çünkü; tâib ve müstağfir olsunlar diye vefat ettikten sonra ihya etmek onlar hakkında aynı nimet olduğu gibi zaman-ı saâdette bulunanların nübüvvet-i Resûlullahı inkârlarını Musa (A.S.)'ın nübüvvetini inkâr edenlerin inkârlarına teşbihle asr-ı saâdette bulunan yahudileri insafa davet etmektir. Bu vakada Resûlullah'ı tesliye vardır. Zira nübüvveti inkârın enbiya-yı sairenin ümmetlerinde dahi vaki olduğunu beyan etmek; ümmetinin inkârı Resûlullah'a mahsus olmayıp cemî' enbiyanın ümmetlerinde vukuunu beyan elbette Resûlullah'ı tesliyedir. Çünkü; umumi olan belânın tayyib olması adettir.
Allah-u Tealâ'yı rüyet, âhirette vaki olacaksa da dünyada taleb etmek münkirattan olduğundan ve dava-yı nübüvveti ispata kâfi mucize izharından sonra tekrar delil taleb etmek inat ve istikbardan ibaret olduğu cihetle bu talepleri helâklerini mucip olmuştur.
Ebussuud Efendi'nin beyanına nazaran saikayla vefat edenler meyyit olarak bir gün bir gece kaldılar, badehu ihya olundular. Yahut saika ile vefat etmediler. Belki saika onların vücuduna lerze verdi, akılları zayi oldu ve helâke karib bir hale geldiler. Badehu ifakat buldular demektir.

Hulâsa; Beni İsrail'den bir taifenin «Allah'ı görmeyince iman etmeyiz» dedikleri ve bu sözleri üzerine onları saika ahz edip helâk oldukları ve helâktan sonra Vâcib Tealâ'nın onları ihya ettiği ve şu nimete karşı onlar üzerine şükrün vacip olduğu bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ Beni İsrail hakkında vaki olan yedinci nimetini beyan etmek üzere:

وَظَلَّلْنَا عَلَيْكُمُ ٱلْغَمَامَ وَأَنزَلْنَا عَلَيْكُمُ ٱلْمَنَّ وَٱلسَّلْوَىٰ كُلُوا۟ مِن طَيِّبَٰتِ مَا رَزَقْنَٰكُمْ وَمَا ظَلَمُونَا وَلَٰكِن كَانُوٓا۟ أَنفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ (57)

buyuruyor.

[Biz azimüşşan sizin üzerinize bulutu gölge kıldık ve sizin üzerinize kudret helvası denilen tatlı pekmezi ve semiz kuşları semadan inzal ettik ve bizim sizi merzuk ettiğimiz rızkın güzellerinden yiyin demekle «men ve selvandan ekletmeyi size mubah kıldık. Halbuki onlar küfran-ı nimet etmek ve hukuk ve keremi unutmakla bize zulm etmediler. Velâkin kendi nefislerine zulm ettiler.] Zira; küfran-ı nimet etmekle nefislerine ait olan fevaidden mahrum oldular.
Beyzâvî ve Hâzin'in beyanları veçhile ğ a m a m ' la murad; Beni İsrail'in «Arz-ı Tih»de hararet-i şemsten Hz. Musa'ya şikâyet etmeleri üzerine Musa (A.S.)'ın duâsı eseri olarak onları hararet-i şemsten gölgesiyle Allahü Zülcelâl'in musahhar kıldığı buluttur. Çünkü; (Sahra-yı Tih) te hararet-i şemsten onları muhafaza edecek bir gölge olmadığından onlar her nereye giderlerse bir bu-ı lutun gölgesi altında rahat etmeleri haklarında pek büyük nimet olduğu bu âyetle beyan buyurulmuştur. Men; sabaha karşı ağaçlar üzerine iner ve gün doğduktan sonra toplanır tatlı bir nimettir.
Herkes bir gün ve bir gece yetecek kadar toparlayıp bununla tagaddi ederken «Tatlı kifayet etti, tuzlu isteriz» demeleri üzerine Musa (A.S.)'ın duâsıyla Allah-u Tealâ «Selva kuşunu» ihsan etti Herkes hergün

kendinekifayet edecek miktarı bu iki nevi nimetten toplarlar ve yalnız Cuma günü iki günlük rızık cem ederlerdL Çünkü; Cumartesi günü hiçbir şey nazil olmadığından o gün aç kalmasınlar diye her iki günün erzakını Cuma günü cem'etmeye müsaade olunmuştu.
İmam-ı Buhari ve Müslim'in ittifaklarıyla «Said b. Zeyd» Hz.'den rivayet olunan bir hadiste Resûlullah «Kem'e (men) dendir ve suyu göze şifadır» buyurmuşlardır. Bu hadis-i şerife nazaran bu nevi mantar ümmet-i Muhammed için Beni İsrail'in menni menzilesindedir. Bu nevi mantarın suyu bazı edviyeyle beraber göze şifa demektir, yoksa yalnız suyu damlatılırsa şifa demek değildir. Bazıları yalnız suyu damlatılırsa kendine mahsus bir acı ile şifa olur demişlerse de mantarın suyu her ağrıya menfaati muvafık gelmeyeceği Tefsir-i Hâzin'ın cümel-i beyanatındandır.
Şu halde tabibe müracaat lâzımdır veyahut iyi bir tecrübeye muhtaçtır. Beni İsrail «men» ve «selva»yı cem ve iddihar etmemekle mükellef oldukları halde iddihar ettiklerinden taaffün etmiş ve kurtlanmıştır. Zira; emr-i ilâhinin hilâfına harekette daima zarar olup menfaat olmayacağı nice yüz binlerce vukuatla sabittir. İşte Beni İsrail'in şu vukuatı dahi şer'in hilâfına harekette faide olmadığını ispat etmiştir. İddihar olunmamak lâzımken emr-i ilâhinin hilâfına iddihar ettiklerinden dünyada ezasız ve âhirette hesap ve azapsız nail oldukları nimeti kaybetmekle nefislerine zulmettiler.
Binaenaleyh, küfran-ı nimetle nimetleri zail olmuştur. Çünkü; her vakit taze taze nazil olup hergünün rızkını hergün cem edip yarınki gün için hazırlık yapmamalarını emr ettiği halde onlar emr-i ilâhinin hilâfına hırs ve tama' ettiklerinden
(الحريص محروم) fehvasınca zahmetsiz nail oldukları rızıklardan mahrum olmuşlardır.
Zaman-ı saâdette bulunan yahudilerin âbâ' ve ecdatlarına ihsan olunup küfran-ı nimet sebebiyle mahrum olduklarını beyanla asr-ı saâdet yahudileri Resûlullah'ın nübüvvetini tasdike davet olunmuşlardır. Çünkü; Resûlullah umum nasa meb'us bir resûl-ü zişan olup haklarında pek büyük nimet olduğundan ecdatları gibi bu nimetin kadrini bilmezlerse dünyevi ve uhrevi cümle nimetten mahrum ve hüsran-ı ebediye duçar olacaklarına işaret olunmuştur.

***
Vâcib Tealâ Beni İsrail'e ihsan ettiği nimetlerden sekizincisini beyan etmek üzere:

وَإِذْ قُلْنَا ٱدْخُلُوا۟ هَـٰذِهِ ٱلْقَرْيَةَ فَكُلُوا۟ مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ رَغَدًا وَٱدْخُلُوا۟ ٱلْبَابَ سُجَّدًا وَقُولُوا۟ حِطَّةٌ نَّغْفِرْ لَكُمْ خَطَـٰيَـٰكُمْ وَسَنَزِيدُ ٱلْمُحْسِنِينَ (58)

buyuruyor.

[Zikr edin ey Beni İsrail ! Şol zamanı ki biz o zamanda size şu makarr-ı enbiya olan karyeye —ki Beyt-i Mukaddes'tir— girin ve o karyenin me'külâtından bol bol istediğiniz yerden yiyin, sizin için mubahtır ve o karyenin kapısından secde eder olduğunuz halde dahil olun ve deyin ki «Ya Rabbi ! Bizden sudur eden hataya ve maâsiyi tenzil et. Mukteza-yı beşeriyet irtikâb ettiğimiz cürmümüzü af buyurmanı rica ederiz» unvanında istirhamda bulunan ki biz de hatayanızı mağfiret edelim dedik ve böyle demekle size nesayih-i mühimmede bulunduk. Ve sizden ibadet ve tatla ihsan ve emrimize imtisal edenlerin sevaplarını biz ziyade kılarız demekle sizi ibadete terğib ettik.]
Karyeye duhul ile emir; emr-i teklifidir. Karyeyle murad; Eriha veya Mısır olmak ihtimali varsa da esah olan Fahr-i Razi ve Kazi'nin beyanları veçhile Beyt-i Mukaddes'dir. Bu emir. «Arz-ı Tih»de kırk sene kararlarını bitirdikten sonra vaki olmuştur. Ebussuud Efendi'nin beyanı veçhile istedikleri yerde bol bol yemekle emr etmek; o karyede ikamet etmeleri ve iskân olunmaları emrini de mutazammındır.
Beyt-i Mukaddes'te ahali tecemmu ettikleri için karye denilmiştir. Bab'la murad; Bab-ı Hıtta'dır. Vâcib Tealâ Bab-ı Hıtta'dan girerlerken secde ile girmeyi emr etmiştir. Secdeyle murad; kemal-i tezellül ve tevazudan ibaret olan türab-ı mezellete yüzünü sürmek manâsına secdedir. Yahut rükû manasınadır. Herhangi manâ murad olunursa olunsun Arz-ı Tih'ten halâs olmalarına teşekkür manâsını müşirdir.
H i t t a ; bizim matlubumuz günâhlarımızın affolmasıdır. Ya Rabbi ! Bizim günâhlarımızı defter-i â'malimizden tenzil et, demektir. Yani [Hıtta

deyin, eğer siz böyle derseniz biz de hatalarınızı mağfiret ve erbab-ı ihsanın ecirlerini ziyade ederiz] demek olur.
Medarik'te beyan olunduğu veçhile hıtta demenin asilere tevbe ve kefaret, muti ve munkad olan mümin-i halislere terfi-i derecat olduğuna işaret için Vâcib Tealâ mağfireti ve sevapta ziyadeyi hıtta demeleri üzerine terfi buyurmuştur.
Ziyadeyle murad; emr-i âhirette ziyade olduğuna nazaran sevabın ziyadelenmesidir. Amma umur-u dünyada ziyade olduğuna nazaran rızkında vüsati ve o karyenin gayrı başka karyelerin feth olunması gibi nimet-i dünyanın tezayüdüdür.
Hulâsa; Beni İsrail'e «Arz-ı Tih»ten huruç ve karye-i mukaddese duhul teklif olunduğu ve karye-i mukaddeste eklolunmak şanından olan nimetlerin ekline izin verildiği ve karyenin kapısından girerken «Arz-ı Tih»ten halâsa ve arz-ı mübareke duhule şükrolmak üzere secde ile emrolunmaları ve hıtta kelimesiyle istiğfar etmeleri ve bu istiğfarın asilerin mağfiretlerine ve mutilerin terfi-i derecatına sebep ve her zaman insan için emr-i ilâhiye imtisal bais-i fevzüz felah ve sebeb-i saâdet ve selâmet olacağı bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***
Vâcib Tealâ Beni İsrail'e kelime-i istiğfardan mâdûd olan «hıtta» kelimesini tekellüm etmeleriyle emr ettiğini beyandan sonra muhalefet edenlerin muhalefetlerinden dolayı helâk olduklarını beyan etmek üzere
:

فَبَدَّلَ ٱلَّذِينَ ظَلَمُوا۟ قَوْلًا غَيْرَ ٱلَّذِى قِيلَ لَهُمْ فَأَنزَلْنَا عَلَى ٱلَّذِينَ ظَلَمُوا۟ رِجْزًا مِّنَ ٱلسَّمَآءِ بِمَا كَانُوا۟ يَفْسُقُونَ (59)

buyuruyor.

[Bizim hıtta demelerini emretmekliğimiz üzerine taât-ı nahiyemizden huruç eden zalimler kendilerini irşad ve ıslah için söylemelerini emrettiğimiz sözü emrolundukları sözden gayrı bir söze tebdil ettiler.]
Çünkü; biz onlara «Günahımızı affet» manâsına hıtta deyin dedik. Onlar emrimizi istihfaf tarikiyle «hınta-i hamra» yani «kırmızı buğday isteriz»

dediler ve rükû etmeleri için kapının kemeri aşağıya indiği halde oturakları üzerine oturmak suretiyle kapıyı geçerek kavlen ve fiilen muhalefet ettiler. [Binaenaleyh; biz azimüşşan taâtımızdan huruçla zulm eden zalimler üzerine semadan fışıkları sebebiyle taun inzal ettik. O taunla helâk oldular.] Bazı tefasirde beyan olunduğuna nazaran bir saatte binlerce kişinin vefatı mervidir.
Beyzâvî'nin beyanı veçhile sebeb-i necatları olan kelimenin yerine sebeb-i helâkleri olan kelimeyi vaz' ile zulmettiklerinden derhal helâk olmuşlardır.
Helâklerine sebep; emr-i ilâhiye muhalefet olduğundan işaret için azabın inzali emrolundukları sözü tebdil etmeleri üzerine terettüp ettiğinden lâ lafzıyla irad olunmuş ve şu tebdil sebebiyle zalim unvanını ihraz etmeye lâyık olduklarından Cenab-ı Hak iki defa zalim olduklarını beyan buyurmuştur.
Zikr-i ilâhiyi beyan hakkında varid olan elfazı, manâda muvafık lâfz-ı ahare tebdil caizse de tebdil olunmaksızın aynı lâfızla edâ etmek evlâ olduğuna âyet delâlet ettiği gibi manâda mugayir lâfz-ı ahare tebdil etmek caiz olmadığına ve tebdile cür'et eden kimsenin zalim ve fâsık olduğuna dahi âyet sarahatle delâlet eder.
Âsî olanların evvelâ tevbe ve saniyen ibadetle meşgul olmaları evlâ olduğuna işaret için Vâcib Tealâ Sûre-i Araf'ta evvelâ hitta ile istiğfar ve saniyen secde ile ibadet etmelerini emir buyurmuştur. Amma günâhkâr olmayanlara evvelâ ibadet ve saniyen hazm-ı nefsedip taaccübü izale ve tevbe ile meşgul olmak efdal olduğuna işaret için bu âyette evvelen secdeyle ibadet ve saniyen hıtta kelimesiyle istiğfar etmelerini emir buyurmakla iki surede iki fırkanın hükümlerini ayrı ayrı beyan buyurmuştur.
Ebussuud Efendi'nin beyanı veçhile Beni İsrail'in kemal-i kabahatlerine işaret için zamir mevziinde ism-i zahir ve zulümlerini tasrih için ism-i mevsul varid olmuş ve taraf-ı ilâhiden emr olundukları tevbe ve istiğfarın bedeline başka kelime istimal etmekle emr-i ilâhiyi istihfafları sebebiyle vaki olan zulümleri helâklerine badi olduğundan semadan nazil olan bir azapla helâk olmuşlardır. Bunların fıskları evvel ve âhir devam ettiğine işaret için fısklarını beyan hakkında mazi ve muzari siğalarıyla varid olmuştur.

Hulâsa; Beni İsrail'e birçok nimetler verildiği ve hayra ve saâdete vesile olacak şeylerle emr olundukları ve bu evamire imtisal etmeyip tâatten huruç ederek zalim ve fâsık olmaları sebebiyle azab-ı ilâhi ile helâk oldukları bu âyetten müstef ad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ Beni İsrail'e vermiş olduğu nimetlerden dokuzuncu nimeti beyan etmek üzere :

وَإِذِ ٱسْتَسْقَىٰ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِۦ فَقُلْنَا ٱضْرِب بِّعَصَاكَ ٱلْحَجَرَ فَٱنفَجَرَتْ مِنْهُ ٱثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا قَدْ عَلِمَ كُلُّ أُنَاسٍ مَّشْرَبَهُمْ كُلُوا۟ وَٱشْرَبُوا۟ مِن رِّزْقِ ٱللَّهِ وَلَا تَعْثَوْا۟ فِى ٱلْأَرْضِ مُفْسِدِينَ (60)

buyuruyor.

[Zikr edin ey Beni İsrail ! Şol zamanı ki, o zamanda Musa (A.S.) kavmi için su taleb etti. Biz Musa (A.S.)'a «Sen asanı taşa vur» dedik. Emrimize imtisalen Musa (A.S.) asayı taşa vurunca taştan on iki pınar kaynadı. Her nâs için su alınacak mevkiler taraf-ı nübüvvetten tayin olunduğundan on iki fırkadan her bir erleri su içecek mahallerini muhakkak olarak bildiler. Beyinlerinde su için asla nizâa mahal kalmadı ve taraf-ı ilâhiden Beni İsrail'e hitaben «Allah'ın rızkından yiyin ve için ve enva'ı fesad ile fesad edici olduğunuz halde arz üzerinde ifsad etmeyin» denildi ki, fesada sây etmekten külliyen men olunmuşlardır.]
Bu mesele, Beni İsrail hakkında dünya ve âhirete müteallik pek büyük nimetleri camidir. Çünkü; «Sahra-yı Tih»te asla su emaresi olmadığı halde susuzluktan helâke karib oldukları bir zamanda memul edilmeyen bir taşa asayı vurmakla bütün Beni İsrail'in ihtiyacına kâfi nizadan hali suyun cereyanı dünyaca rahatı mucip olan nimetlerin en büyüğü ve hayırlısıdır. Çünkü su; her şeyin ma bih-il hayatı olduğu gibi insanların hayatının bekasına hadim ve devamına vesile olan sebeplerin en büyüğüdür. Zira; su olmadıkça insan için yaşamak mümkün olamaz.
Suyun cereyanı, Sâniin vücuduna ve kudretine ve Musa (A.S.)'ın nübüvvetinin sıdkına delâlet eden delâilin azamı olduğu cihetle umur-u dinde dahi büyük mucizat ve nimettir. Fahr-i Razi'nin beyanına nazaran

asâ ile murad; Hz. Musa'nın elinde ejderha olar asa-yı meşhuredir. Hacerle murad; mutlaka cins-i hacerden birisi olmak ihtimali olduğu gibi dört köşeli bir hacer-i muayyen olmak ihtimali dahi vardır. Bu ihtimale nazaran Hz. Musa emr-i ilâhi üzerine o taşı kendi hurcunda taşır ve suya ihtiyaç his ettiğinde bir münasip mahalle kor, asayı vurur, dört köşenin her birinden üçer pınar cereyan eder ve Beni İsrail'in on iki kabilesinin herbirine bir pınar tayin olunarak herkesin kendi pınarından su alıp ihtiyaçlarını def ettiği mervidir. Ve bu ikinci ihtimal müfessirin beyninde meşhurdur.

Fail-i muhtar olan Sâni' Tealâ'nın vücuduna ve kudret-i kâmilesine iman eden mümin ufacık bir cisimden altı yüz bin nüfustan daha ziyade Beni İsrail'in ihtiyacına kâfi suyun cereyanına taaccüb etmez. Çünkü; kudret-i ilâhiyeye nispetle bu misilli ahvali harikuladenin ehemmiyeti yoktur. Zira; an-ı vahidde Vâcib Tealâ herşeyi halka kadir olunca cism-i sağirden büyük suları halka dahi kadirdir.

Gazevat-ı seniyenin bazılarında ashab-ı kiramın suya muhtaç oldukları zaman bizim Peygamberimiz (S.A.)'in parmakları arasından kâfi miktar suyun cereyanı dahi bu kabil mucizat-ı bahiredendir. Şu kadar ki Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile bizim Peygamberimizin bu babdaki mucizesi daha kavidir. Zira; suyun taştan çıkıp kaynaması adettir. Lâkin parmakların arasından kaynaması ve cereyanı mutad değildir. Şu halde Musa (A.S.)'ın mucizesindeki garabet su çıkmayan bir taştan ve su yokken asayı vurmakla var olmasıdır. Taştan suyun cereyanı her zaman görülmektedir. Amma bizim nebimizin mucizesi hem yokken suyun var olması, hem de mutad olmayan parmaklardan cereyan etmesidir. Binaenaleyh; Peygamberimizin mucizesi iki cihetle harikuladeyi mutazammındır.

Musa (A.S.)'ın bu mucizesi Allah-u Tealâ'nın kudret-i kâmiline ve ilm-i tanımına delâlet eder. Zira; ufacık bir taştan büyük bin suyun cereyanı ve on iki kabileye göre on iki pınara taksim olunması ve asayı vurunca zuhur etmesi ve ihtiyaç bitinceye kadar cereyan edip ihtiyaç bitince kesilmesi elbette kudret-i kâmile eseridir.

Ebussuud Efendi'nin beyanına nazaran hacer; Tur-i Sina'dan alınmış ve Hz. Musa gittiği mahalle götürür mübarek bir taş olduğu veyahut Hz. Âdem'le Cennet'ten inmiş ve evlâd-ı Âdemden enbiyaya tevarüs tarikiyle

intikal ederek asâ ile beraber Şuayb (A.S.)'a gelmiş ve Şuayb (A.S.)'ın da asa ile beraber Musa (A.S.)'a teslim ettiği taş olduğu mervidir. El ilmü indallah.

***
Vâcib Tealâ Ben-i İsrail'in sabırsızlıklarından bazıalrını beyan etmek üzere:

وَإِذْ قُلْتُمْ يَٰمُوسَىٰ لَن نَّصْبِرَ عَلَىٰ طَعَامٍ وَٰحِدٍ فَٱدْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنۢبِتُ ٱلْأَرْضُ مِنۢ بَقْلِهَا وَقِثَّآئِهَا وَفُومِهَا وَعَدَسِهَا وَبَصَلِهَا

buyuruyor.

[Zikr edin ey Beni İsrail ! Şol zamanı ki o zamanda «men» ve «selva» yı yeyip ve kudret-i ilâhiye ile taştan cereyan eden sudan içip meşakkatsiz tayyüş ve rahat ederken dünyaya meyl-ü muhabbetinizden nâşi gaflet üzere dediniz ki «Ya Musa ! Biz taâm-ı vahid üzere elbette sabr edemeyiz. Binaenaleyh; Rabbına duâ et bizim için arzın bitirdiği ekşi ve tatlı otlar ve mizacı soğutmak için eki olunan kabak ve hıyar ve kuvvet-i mizaç için halk olunan buğday ve hazmı kolay olan mercimek ve ekle iştiha ve istek veren soğandan bizim arzu ettiğimiz nimetleri Rabbin Tealâ yerden çıkarsın. Biz eki edelim ki o misilli nimetlerden mahrum olmayalım.»] İşte siz böyle demekle Musa (A.S.)'a ısrar ettiniz.
Beyzâvî'nin beyanı veçhile taâm-ı vahitle murad; «Arz-ı Tih»te eki ettikleri men ve selvadır, muhtelif olmayıp daima bir siyak üzere bulunduklarından taam-ı vahid denmiştir. Beni İsrail Mısır'da zifaatle meşgul olup yerden biten hazravat ve saire ile ülfet etmiş olduklarından o gibi şeyleri talepte bulunmuşlar ve bir taam üzere devam insana melal verip iştihaca noksan iras ettiğinden hava ve heveslerine tebean istemişlerdir. Bu misilli nimetler sahrada ve ıssız çöllerde bulunmayıp mamur beldelerde bulunduğundan bu vesile ile mamurelere vasıl olup «Sahra-yı Tih»ten kurtulmak istemişlerdi. Ellerinde bulunan «men» ve «selva» ya kanaat etmeyip başka şeyler taleb etmek masiyettir diyenler varsa da esah olan bir nimete nail

olan kimse diğer nimeti talepten memnu olmadığı cihetle Beni İsrail'in diğer nimetleri talepleri masiyet değildir. Yalnız Cenab-ı Hakkın onlara zahmetsiz vermiş olduğu rızka kanaat etmeyip Sahra-yı Tih'te mevcud olmayan şeyleri talep etmekle Musa (A.S.)'ı iz'aç ettiklerinden dolayı itab-ı ilâhiye müstehak olmuşlar ve hırs ve tamalarına binaen zaman-ı saâdette bulunanlar tevbih olunmuşlardır.

***

Vâcib Tealâ Kavm-i Musa'nın Musa (A.S.)'a «Biz daima bir siyak üzere taama sabr edemeyiz, bizim için Rabbin Tealâ'ya duâ et de enva'ı afime halk eylesin» demeleri üzerine Musa (A.S.)'ın kelâmım beyan etmek üzere:

قَالَ أَتَسْتَبْدِلُونَ ٱلَّذِى هُوَ أَدْنَىٰ بِٱلَّذِى هُوَ خَيْرٌ ٱهْبِطُوا۟ مِصْرًۭا فَإِنَّ لَكُم مَّا سَأَلْتُمْ

buyuruyor.

[Musa (A.S.) onlara cevabında tevbih ve tekdir tarikiyle dedi ki «Siz hayır olan at» imeniz mukabilinde ondan daha aşağı ve daha adi olan şey mi istersiniz ve alâ olan nimetinizi ednaya mı tebdil edersiniz? O halde Fir'avn’ın memleketi ve Kıpt ahalisinin kıtası olan Mısır'a inin.] Zira; Mısır'da enva'ı mihen ve meşakkat ve zahmet ve felâhat ve ziraatle sizin istediğiniz şeyler mevcuttur. Bin türlü mihnetle aradığınızı orada bulursunuz» demekle kavmini tekdir ve ellerindeki nimetin istedikleri nimetlerden daha hayırlı olduğunu beyan buyurmuştur.
Beyzâvî'nin beyanı veçhile hayr olan nimetle murad; men ve selvadır. Çünkü; men ve selva etle bal yani tatlı ile tuzlu olduğundan vücuda menfaat ve lezzet verdiği ve sâ'y-ü amele muhtaç olmaksızın hasıl olup vücuda zahmetsiz ve yarayışlı bir nimet olduğu cihetle Beni İsrail'in istedikleri soğan, sarmısak gibi hazravattan elbette hayırlıdır. Beni İsrail'in otsuz ve susuz Sahra-yı Tih'e gelmelerine Musa (A.S.) sebep olduğundan dolayı ikide birde Hz. Musa'yı izac etmekten hali kalmazlardı. Arzu ettikleri şu nimetlerin «Sahra-yı Tih» de bitmeyeceğini bildikleri halde «Sahra-yı Tih»ten kurtulmak emniyesiyle Musa (A.S.)'ı

izac ederlerdi. Bu muhavere, kudema-yı Beni İsrail ile Musa (A.S.) beyninde vaki olduğu halde evlâd-ı Beni İsrail ecdatlarının isrine ittiba ettiklerinden zaman-ı saâdette bulunanlara hitab olunmuştur. Çünkü âbâ' ve ecdatlarından vaki olan hataları tahsin ettiklerinden onlar dâ tevbihe müstehak olmuşlardır.

***

Vâcib Tealâ Beni İsrail'in isyanları sebebiyle müptelâ oldukları zül ve meskenete ve gazab-ı ilâhiye mazhar olduklarını beyan etmek üzere :

وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ ٱلذِّلَّةُ وَٱلْمَسْكَنَةُ وَبَآءُو بِغَضَبٍ مِّنَ ٱللهِ ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانُوا۟ يَكْفُرُونَ بِـَٔايَـٰتِ ٱللهِ وَيَقْتُلُونَ ٱلنَّبِيِّـۧنَ بِغَيْرِ ٱلْحَقِّ ذَٰلِكَ بِمَا عَصَوا۟ وَّكَانُوا۟ يَعْتَدُونَ (61)

buyuruyor.

[Onlar eşya-yı hasiseyi istemekle nefislerini zelil ve hakir kıldıktan sonra onlar üzerine zül ve meskenet darb olundu.] Zira;nefislerine hıyanet edip kalpleri kasavetle dolduğundan şikak ve nifak tabiatlarında yer ittihaz etmekle zillü meskenete müptelâ olmuşlardır. Binaenaleyh; Yehud milleti her nerede görülse zelil ve hakir görülür ve nekadar zengin olsalar fakir bir halde sefalet içinde yaşarlar ve onlardan ziyade mala haris bir millet görülmez ve maişetleri de her milletin maişetinden daha aşağıdır. [Zillü meskenet kendilerini ihata ettikten sonra serair-i ibada muttali olan Allah-u Tealâ'nın gazabına mukarin oldular ve gazab-ı ilâhi ile rücû ettiler. Şu gazab-ı ilâhinin nüzulüne sebep; onlar Allah'ın âyetlerine küfr edip ve bigayrı hakkın enbiyayı katl etmeleridir.]
Tabiatlarında olan buğz ve adavet ve hased onları küfran-ı nimete sevk etti. Yalnız küfürle iktifa etmediler. Kendilerine maâlî-i diniyeyi talim ve salâh ve necatlarına sâ'y eden enbiya-yı kiramı katle cür'et ettiler ve bu cür'etlerinin sebebi; [Onlar isyan edip Cenab-ı Hakkın kendilerine tayin etmiş olduğu hudud-u ilâhiyey' tecavüz etmeleridir.] Hatta o kadar tecavüzatta bulundular ki, onlardan ferah ve necat ümidi kalmadı. İnad ve istikbarları haddini tecavüz ettiğinden gazab-ı ilâhiye mazhar ve zillü meskenete elyak oldular.

Beyzâvî'nin beyanına nazaran Allah'ın âyetleriyle murad; deryadan yol bulup geçmeleri, bulutun gölgelemesi, men ve selvanın nüzulü, taştan suyun cereyanı, Tevrat ve İncil gibi kitapların nazil olması, Tevrattaki âyet-i recmi ve Resûlullah'ın evsafını beyan eden âyetleri inkârla küfürlerinde ısrar etmeleri Zekeriyâ ve Yahya ve Eş'iya ve saire gibi enbiyayı kiramı katle cüret etmeleridir. Zira ufacık günâhlara cüret; kebireyi irtikâba sebep olur. Binaenaleyh; insanın günâh-ı kebireyi irtikâp korkusundan günâh-ı sağirenin semtine uğramaması lâzımdır. Çünkü nefis; ahkâm-ı şeriyeyi ihlâle azdan başlar, gittikçe cüretlenir ve hırslanır ve öyle bir hale gelir ki kebireler gözüne hiç görünür, hatta bir dereceye varır ki din-i mübini bütün bütün inkâra cüret eder ve bundan sonra her ne söylense dinlemek ihtimali kalmaz ve bu hal her zaman fasıklarda görülmektedir. Bunlara nazil olan gazab-ı ilâhinin sebebi; küfür ve enbiyayı katl etmeleri olduğu gibi isyan ve hudud-i ilâhiyeyi tecavüzleri dahi sebep olduğuna işaret için (ذَٰلِكَ) lâfzı iki kere zikr olunmuştur. Çünkü; dünyada zelil ve hakir ve âhirette gazab-ı ilâhîye mazhar olmak her iki cihette fesadı mucip olduğundan sebebini beyanda tekid olunmuştur. Binaenaleyh; bir kere zillü meskenetlerine sebep küfürleri ve bir kere de isyanları ve hudud-i ilâhiyeyi tecavüzleri olduğu beyan olunmuştur.
Enbiya-yı ızâmın katli her halde bigayrı hakkın olursa da insanın bihakkın katlini mucip olan katil ve zina ve irtidad gibi onlar indinde katli icab eder.«Esbaptan bir sebep dahi olmadığı halde katlettiler» demektir.

***
Vâcib Tealâ ehl-i kitaba isyanları sebebiyle nazil olan azabı beyandan sonra ehl-i imana vasıl olacak ecr-i azîmi beyan etmek üzere :

إِنَّ ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ وَٱلَّذِينَ هَادُواْ وَٱلنَّصَٰرَىٰ وَٱلصَّٰبِـِٔينَ مَنْ ءَامَنَ بِٱللَّهِ وَٱلْيَوْمِ ٱلْأَخِرِ وَعَمِلَ صَٰلِحًا فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِندَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ (62)

buyuruyor.

[Şol kimseler ki onlar din-i Muhammedi ile tedeyyün ve ihlâs üzere iman ettiler ve şol kimseler ki onlar din-i Musayı kabul ile yehudiyeti veya din-i İsayı kabulle nasraniyeti ihtiyar ettiler veyahut din-i Nuhu ihtiyarla sabiiyette kaldılar. Onlardan Allah'ın vahdaniyetine ve yevm-i ahirete iman edip amel-i salih işleyen kimseler için Rableri indinde ecirleri vardır ve onlar üzerine azap ve ikaptan havf olmadığı gibi onlar mahzun da olmazlar.]
Yani; şol kimseler ki, onlar lisanlarıyla iman ettiler ve ümmet-i Musa'dan Yahudi ve ümmet-i İsa'dan Nasara ve meleklere ibadet eden Sabiiyeden oldukları halde din-i İslâm zuhur edince Allah-u Tealâ'ya ve yevm-i ahrete iman-ı halis ve amel-i salih işleyip sıdkile İslama dahil olanlar için Rableri indinde iman ve amellerine vad olunan ecr-i cezil vardır ve dünyada kılıçtan ve âhirette azaptan onlar ıfeerine korku olmadığı gibi onlar mahzun da olmazlar. Yehud kelimesi Arabî olduğuna nazaran Yehud kabilesi Samirî'nin ihdas ettiği buzağı suretine ibadetten tevbe edip ihtida ettikleri için Yehud denilmiştir. Yahut Yakub (A.S.)'ın büyük oğlu Yahuda'dan muarreb olduğuna nazaran Yakub (A.S.)'ın zürriyetine büyük oğlunun ismine tesmiye kabilindendir ki büyük bir cemaate efradının ferdinden bir zatın ismiyle tesmiyesi kabilinden demek olur.
N a s a r a ; Hz. İsa'ya «Nasıra» Karyesindeki ahali beraber bulunarak nusret ettiklerinden Nesara tesmiye olunmuştur.
S a b i î n ; itaatten huruçla din-i batıla meyi ettiklerinden Sabiîn denmiştir. Çünkü Beyzâvî'nin beyanı veçhile Sabiiye; Nesara ile Mecusi arasında yıldızlara veyahut meleklere ibadet eder bir kavimdir. Asıl dinleri Nuh (A.S.)'ın dini olduğu mervi ise de itikadları bütün bütün batıl olduğu için din namına birşeyleri kalmamıştır. Binaenaleyh; Sabiiyenin kızları ile nikahlanmak ve kestiklerini yemek caiz olamaz. Zira; müşriklerdir. Din-i Muhammedi ile tedeyyün ve iman-ı halis üzere bulunanların nimeti tam ve kederden safi ve daimi olduğunu Cenab-ı Hak bu âyetle beyan buyurmuştur. Zira korku ve hüzünden ari nimet; elbette daim ve halistir. Çünkü; bir nimetin devamı olmazsa tükenmek korkusu ve kederden salim olmazsa hüznü mucip olmak zaruri olduğundan lâyıkıyla iman ve imanlarını amel-i salih işleyip takrir vp takviye edenlerin hüzün ve havfleri olmadığını beyan etmek onların nail oldukları nimetlerin mükemmel ve noksansız olduğunu beyan etmektir.

Hulâsa; gerek suret-i zahirede iman edip batınî nifak üzere olan münafıklar ve gerek Yehud ve Nasara ve Sabiiye ihlâs üzere iman ve imanın muktezası olan â'mal-i salihayı yerine getirirlerse onlar için ecr-i azim vardır ve herkesin azaptan korktukları bir zamanda onlar için korku ve mahzun oldukları bir zamanda onlar için hüzün yoktur.

***

Vâcib Tealâ Beni İsrail üzerine vaki olan nimetlerinden onuncusunu beyan etmek üzere :

وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَـٰقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ ٱلطُّورَ خُذُوا۟ مَآ ءَاتَيْنَـٰكُم بِقُوَّةٍ وَٱذْكُرُوا۟ مَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ (63) ثُمَّ تَوَلَّيْتُم مِّنۢ بَعْدِ ذَٰلِكَ فَلَوْلَا فَضْلُ ٱللَّهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُۥ لَكُنتُم مِّنَ ٱلْخَـٰسِرِينَ (64)

buyuruyor.

[Zikr edin ey Beni İsrail ! Şol zamanı ki o zamanda biz Tevrat'a ittiba ve Musa (A.S.)'a iman ve evamirine imtisal ve ne vahisinden içtinab edeceğinize dair sizden ahd-ü misak aldık. Siz mutabaatten içtinab ve kitabın evamirini ağır addederek kabulden imtina ettiniz. Biz sizi ittibaa sevk için Cibril-i Emin vasıtasıyla üzerinize Tur Dağından bir parçasını kaldırdık ve «Size ita ettiğimiz ahkâmı kemâl-i kuvvet ve ciddiyetle üzerinize alın, kabulünden imtina etmeyin ve illâ dağı üzerinize ilka edip sizi helâk edeceğiz» demekle tehdid ettik ve size emir ve tavsiye suretiyle «Muharremattan ittika etmekliğiniz için kitapta olan ahkâmı tamamiyle tafsil üzere tezekkür edin» demekle menafimize sizi irşad ettik, siz kitaba ittiba ve ahkâmıyla amel etmeye ahd-ü misak ettikten sonra iraz ve amel etmekten imtina eylediniz. Şu halde eğer sizin üzerinize Allah'ın fazlu ihsanı ve merhamet-i sübhaniyesi olmamış olsaydı dünyada ve ahrette zarar edicilerden olurdunuz ve lâkin Allah-u Tealâ resûller göndermek ve kitaplar inzal etmekle merhamet-i ilâhiyesi sizi hüsrandan kurtarmak üzere zuhur etmiştir.]
Beyzâvî, Hâzin ve Medarik'in beyanlarına nazaran Hz. Musa Tevrat'ı getirip ahkâmıyla amel etmek üzerlerine farz olduğunu beyan edince

Beni İsrail Tevrat'ın ahkâmı meşakkatli olup altından kalkamayacaklarını beyanla kabulden imtina etmeleri üzerine Cenab-ı Hak Cibril-i Emin'e emredip Tur Dağının Beni İsrail'i ihata edecek miktarını üzerlerine kaldırdı ve ittiba etmedikleri surette dağın üzerlerine düşüp helâk olacakları kendilerine tebliğ olununca yüzlerinin bir tarafı üzerine secdeye kapanıp diğer kısmıyla semaya nazar ederlerdi ve şu kahr-ı ilâhiyi görünce Tevrat'ın ahkâmını kabule ahd-ü peyman ettiler ve dağ da eski yerine iade olundu.
Yehudun secdeleri elyevm bir yüzleri üzerinedir ve bu secde ile azaptan halâs olduklarını ikrar ederler. Beni İsrail'in misakı; Tevrat'ın ahkâmıyla amel edip isyana bir dahi rücu etmeyeceklerine kaviyyen ikrar vermek ve Hz. Musa'ya ve Allah-u Tealâ'ya ahdetmektir. Bu ahd-ü misakı verdikten sonra Beni İsrail'in Tevrat'ı tahrif ve ameli ihlâl ve enbiyayı katil ve sair maasiye cüret ettiklerini Vâcib Tealâ (ثُمَّ تَوَلَّيْتُم) cümle-i lâtif esiyle beyan buyurmuştur ki Beni İsrail'in kemal-i hamakat ve cehaletlerine ve hakkı kabulde inad ve istikbarlarma işaretle beraber tevbelerini kabul etmekle fazl-ı ilâhiye nail olmamış olsalardı hüsran-ı ebedi ile zarardide olacakları beyan olunmuştur.

***

Vâcib Tealâ Beni İsrail üzerine vaki olan bazı in'amını beyandan sonra onların adem-i itaatlerinden dolayı üzerlerine nazil olan azaptan bazılarını beyan etmek üzere :

وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ ٱلَّذِينَ ٱعْتَدَوْا۟ مِنكُمْ فِى ٱلسَّبْتِ فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا۟ قِرَدَةً خَٰسِـِٔينَ (65) فَجَعَلْنَٰهَا نَكَٰلًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهَا وَمَا خَلْفَهَا وَمَوْعِظَةً لِّلْمُتَّقِينَ (66)

buyuruyor.

[Zat-ı ulûhiyetime kesem ederim ki muhakkak siz şol kimseleri bildiniz. Onlar sizin kavm-ü kabilenizden olarak Cumartesi günü tayin olunan hududu tecavüz ettiler. Onların ahd-i ilâhiden huruçları üzerine biz onlara hitaben dedik ki «Siz zelil ve hakir olarak maymun olun» onlar da derhal surette ve manâda maymun oldular. Binaenaleyh; biz onların

maymun suratlarını o zamanda hazır ve mevcut olanlarına ve ondan sonra gelenlere ibret ve müttakilere mev'ize kıldık.] Çünkü; isyan ve emr-i ilâhiye muhalefetleri sebebiyle onların suretlerini maymun suratına tebdil etmek o zamanda mevcud olan âsîlere ibret olduğu gibi ilâ yevm-il kıyam asilere ibret ve müttakilere vaazdır.
Beyzâvî, Hâzin, Fahr-i Razi ve Nimetullah'ın beyanlarına nazaran bu vaka Davud (A.S.) zamanında sahil-i bahirde mevcud «Eyle» isminde bir karyede sakin olan Beni İsrail üzerine vaki olmuştur. Çünkü; onlar balık avlamak ve satmakla taayyüş ederlerdi. Cenab-ı Hak Cumartesi günü balık avından onları menetti. Onlar da Davud (A.S.)'a o günü avlanmamak üzere ahd vermişken gizlice sahile havuzlar kazıp, arklar açarak o arklar vasıtasıyla Cumartesi günü havuzlarına giren balıkları arkları kapayıp hapsederek ertesi gün avlamak suretiyle hileler düşündüler ve o yolda hilekârlıkla Cumartesi günü balık avına devam ettiklerinden Cenab-ı Hak onların suratlarını maymun suratına tebdil buyurduğunu bu âyetle beyan buyurmuştur. Onlara maymun olmalarıyla emir; suret-i seriada tebeddüllerinden kinayedir, yoksa emr-i teklifi değildir. Çünkü; onlar suretlerini maymun suretine tebdile kadir değillerdir ki emr-i teklifi olsun.
Vâcib Tealâ bu vakanın evvelin ve ahirine ibret ve ehl-i ittikaya va'z-u nasihat olduğunu beyan buyurmuştur. Çünkü; itaati ilâhiyeden huruçla ahdini nakz edenlerin suretlerinin tebeddülü bu misilli kabayiha cüret edecekleri tehdid ettiğinden elbette ibret ve muharremattan nüfuslarını muhafaza eden erbab-ı ittikaya vaazdır.

***

Vâcib Tealâ Beni İsrail üzerine vaki olan ukubattan bazısını beyandan sonra bazı âhari beyan etmek üzere :

وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِۦٓ إِنَّ ٱللهَ يَأْمُرُكُمْ أَن تَذْبَحُوا۟ بَقَرَةً قَالُوٓا۟ أَتَتَّخِذُنَا هُزُوًا قَالَ أَعُوذُ بِٱللهِ أَنْ أَكُونَ مِنَ ٱلْجَٰهِلِينَ (67)

buyuruyor.

[Zikr et ya Ekrem-er Rusul ! Şol zaman ki o zamanda Musa (A.S.) kavmine hitaben dedi ki «Allah-u Tealâ size bir sığır kesmekliğinizi emr eder.» Kavm-i Musa cevap olarak «Ya Musa ! Sen bizi maskara mı ittihaz edersin, sığır boğazlamakla kaatil taayyün eder mi?» dediler.]
Ve böyle demekle Musa (A.S.)'ın kelâmını istihzaya hami ettiler. Musa (A.S.) onların bu kelâmlarına cevap olarak [Nâsı istihza eden cahillerden olmaklığıma Allah-u Tealâ'ya sığınır ve iltica ederim dedi.] Ve kelâmının ciddi ve vahy-i ilâhiye müstenid olduğunu beyan ve onları maskara etmediğini ve istihzanın mertebe-i nübüvvete lâyık olmadığını onlara tefhim etti.
Beyzâvî, Hâzin ve Fahr-i Razi'nin beyanlarına nazaran bu vak'anın cereyanı şöyledir: Beni İsrail'den zengin bir kimsenin bir oğlu ve bir de amcazadesi olup başka varisi bulunmadığından amcazade malına tama'la zenginin oğlunu öldürüp karyenin kapısından dışarı atmıştı. Diğer bir rivayette zenginin oğlu olmayıp amcazadesi varis olacağı cihetle istical ederek zengini katletti, kapı önüne attı. Sabahleyin kaatil bir vaveyla ile maktulün demini taleb etti. Beni İsrail kaatili bulamadıkları cihetle aralarında fitne tezayüd eyledi. Bunun üzerine Beni İsrail Musa (A.S.)'a iltica ederek dediler ki «Cenab-ı Hakka duâ et katil bulunsun ve şu fitne ortadan kalksın.» Musa (A.S.) duâ etti. Cenab-ı Hak da bir sığır boğazlayıp bazı azasını maktule vurunca meyyitin katilini haber vereceğini emr etti. Musa (A.S.) bu emri tebliğ etti. Beni İsrail bunu istihzaya hami ettiler ve dediler ki «Katilin bulunmasıyla ağır kesmek beyninde münasebet nedir, bizi istihza mı ediyorsun?» Bunun üzerine Musa (A.S.) Allah'a istiaze ve teberrie etti.

***
Vâcib Tealâ Musa (A.S.)'ın istiaze ve teberriesi üzerine Beni ul'in tekrar duâyı rica ettiklerini beyan etmek üzere :

قَالُواْ ٱدْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّن لَّنَا مَا هِىَ قَالَ إِنَّهُۥ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَّا فَارِضٌ وَلَا بِكْرٌ عَوَانٌۢ بَيْنَ ذَٰلِكَ فَٱفْعَلُواْ مَا تُؤْمَرُونَ (68)

buyuruyor.

[Onlar Musa (A.S.)'ın «Bir sığır keseceksiniz» demesi istihza olmayıp ciddi olduğunu ve emr-i ilâhinin bu yolda zuhur etliğini tayakkun edince dediler ki «Rabbina bizim için duâ et, bakara genç veyahut koca mı olacak, beyan etsin. Bize keyfiyeti bildirecek beyan-ı ilâhi nasıl zuhur ederse ona göre bulalım.» Böyle demekle Musa (A.S.)'dan duâ etmesini istirham ettiler. Musa (A.S.) onlara cevaben «O bakara bir sığır ki yaşı geçkin ve koca olmayacağını ve yaşı genç ve ufacık dana da olmayacağını ve belki bu ikisi beyninde orta yaşlı olacağını Allah-u Tealâ buyuruyor. Binaenaleyh; emr olunduğunuz şeyi işlemek üzerinize vaciptir, işleyin» dedi.]
Musa (A.S.), çok söylenmek ve taharriyâtta bulunmak haklarında iyi olmayıp hemen memur oldukları sığırı kesivermek kendileri için enfa' olduğuna işaret etmiştir. Lâkin onlar bu işaretten istifade etmediler. Tekrar be tekrar sual ile işi güce vardırdıklarından Cenab-ı Hak da bakara meselesini güçleştirmiştir. Yoksa evvel vürud eden emr-i ilâhi üzerine mutlaka bir sığır kesmiş olsalardı maksud hasıl olurdu. «İbn-i Abbas» Hz.'nin rivayetiyle Resûlullah'ın «Eğer Beni İsrail evvelemirde herhangi bakarayı murad ederse kesmiş olsalardı kifayet ederdi. Lâkin nefisleri üzerine teşdid ettiler, Allahü Zülcelâl da teşdid etti.» mealindeki hadis-i şerifi dahi bu manâyı teyid eder. Kesilecek sığırın ekrneli ahvaline cevapta işaret olunmuştur. Zira; sinni küçük olan nakıs olduğu gibi sinni haddini tecavüz eden dahi nakıs olduğundan orta yaşlı olacağı beyan olunmuştur.
Ebussuud Efendi'nin beyanı veçhile Musa (A.S.) Cenab-ı Hakkın kavminin suallerini is'af ve icabete kemal-i müsaadesine işaret için her defasında cevabı Vâcib Tealâ'ya isnad buyurmuştur. Çünkü evvelinde ciddiyete hamletmediklerinden Cenab-ı Hak tarafından emrolunduğunu beyanda tekide ihtiyaç gördüğü cihetle her suale cevapta Vâcib Tealâ'nın emri olduğunu beyan etmiştir.

***

Vâcib Tealâ Beni İsrail'in kesilmesiyle emr olundukları sığırın yaşma müteallik keyfiyetten suallerine cevaben orta yaşlı olmasını beyandan, sora levninden sual ettiklerini beyan etmek üzere:

قَالُوا۟ ٱدْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّن لَّنَا مَا لَوْنُهَا قَالَ إِنَّهُۥ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَآءُ فَاقِعٌ لَّوْنُهَا تَسُرُّ ٱلنَّٰظِرِينَ (69)

buyuruyor.

[Beni İsrail «Ya Musa ! Rabbine duâ et. Keseceğimiz sığırın rengini bize beyan etsin» dediler. Musa (A.S.) cevabında dedi ki «Rabbim Tealâ» bakaranın rengi şiddetli ve koyu sarı hatta levni bakanlara surur verecek kadar halis olacağını beyan buyuruyor.]
İşte Musa (A.S.) böyle demekle bakaranın rengini tayin buyurdu.

F a k ı ' ; şiddetli sarı demektir. Sarı levnin insana sürür verdiğine bu âyet delâlet ettiğinden Hz. Ali (R.A.) Efendimizin «Bir kimse sarı pabuç giyerse kederi az olur.» buyurduğu Ebussuud ve Medarik'in cümle-i beyanatındandır. İşte bu esasa binaen olmalıdır ki daha yakın zamanlara gelinceye kadar ulemanın ekserisi sarı mest ve sarı pabuç giyerlerdi. Fakat zaman tahavvül ettikçe adâtın tahavvülü zaruri olduğundan bizim zamanımızda sarı mest veya pabuç giyilmeyip bunlar potin ve parlak kunduralara tahavvül etmiştir.

***
Vâcib Tealâ Beni İsrail tarafından kesilecek sığırın levni hakkında vaki olan sualin mutazammın olduğu levnine dair verilen cevapla iktifa ederek derhal emre imtisal edip orta yaşlı ve sarı renkli bir sığır kesivermeleri iktiza ederken tekrar suale avdet ettiklerini beyan etmek üzere:

قَالُوا۟ ٱدْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّن لَّنَا مَا هِىَ إِنَّ ٱلْبَقَرَ تَشَٰبَهَ عَلَيْنَا وَإِنَّآ إِن شَآءَ ٱللَّهُ لَمُهْتَدُونَ (70) قَالَ إِنَّهُۥ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَّا ذَلُولٌ تُثِيرُ ٱلْأَرْضَ وَلَا تَسْقِى ٱلْحَرْثَ مُسَلَّمَةٌ لَّا شِيَةَ فِيهَا قَالُوا۟ ٱلْـَٰٔنَ جِئْتَ بِٱلْحَقِّ

buyuruyor.

[Onlar dediler ki «Ya Musa ! Rabbine bizim için duâ et bakaranın keyfiyet-i muayyene ve müşahhasası nedir? Bize beyan buyursun. Zira; keseceğimiz sığır bizim üzerimize müşabih oldu. Çünkü; her ne zaman sual etmişsek cevabı evsaf-ı müştereke ile zuhur ettiğinden biz tayin edemedik. Meselâ sarı olacağı beyan olundu. Halbuki binlerce birçok sarı sığır var, hangisidir? Eğer meşiyet-i ilâhiye bizim matluba vasıl olmaklığımıza taalluk ederse biz ihtida eder emrolunan sığırı buluruz.»]
Beni İsrail böyle demekle meşiyet-i ilâhiyeye iltica ettiler. Musa (A.S.) [Rabbim Tealâ buyuruyor ki emr olunduğunuz bakara bir bakaradır ki arzı nadas etmiş veyahut kuyudan su çıkarmış, ekin ve sebze suvarmış, yorulmuş ve zayıf düşmüş olmayacak ve cümle uyubdan salim olacak ve kendi levninin gayrı bir levn bulunmayacak. Velhasıl çifte koşulmuş, yorulmuş olmadığı gibi uyubdan salim ve renginde asla karışık olmayacağını beyanla evsafını tamamen tayin edince onlar da «İşte ya Musa ! Şimdi beyan-ı hak ve cevab-ı tam getirdin» dediler.]
Resûlullah (S.A.)'in «Eğer inşaallah dememiş olsalardı ebediyen matluba vasıl olamazlardı.» buyurduğu mervidir. İnşaallah kelimesini husulü murad olan her umurda tekellüm menduptur. Zira; meşiyet-i ilâhiyenin nüfuzuna ve bunun haricinde birşey olmadığına delâlet ettiğinden maksud olan bir işin husulüne vesile ittihaz etmek emr-i lâzım ve menduptur. Binaenaleyh; Sûre-i Kehf'te Vâcib Tealâ «Yarınki gün işlenilecek şeye bugünden inşaallah yarın işlerim» denilmesini tarif ve tenbih buyurmuştur.
Fahr-i Razi'nin beyanına nazaran inşaallah ihtida ederiz demek; «Emrolunduğumuz bakarı buluruz», yahut «Katili buluruz» yahut «Şu sualimizde dalâlet üzere değil hidayet üzereyiz» demektir.

***

Vâcib Tealâ emr olundukları bakara onlar indinde tamamiyle taayyün ve temeyyüz edip itiraza mecalleri kalmadığından zebhettiklerini ve halbuki evvelce birtakım sual ve cevapla taallül ve tereddüd edip kesmeye karib olmadıklarını beyan etmek üzere:

فَذَبَحُوهَا وَمَا كَادُواْ يَفْعَلُونَ (71)

buyuruyor.

[Onlar matlub olan bakara tamamiyle taayyün edince aradılar, buldular ve çarnaçar kestiler.] Halbuki evvelce bakaranın bahası galî olduğundan ve rüsva olunmak korkusuna binaen sual ve cevapla taallül ve tereddüd edip memur oldukları şeyi işlemeye yaklaşmamışlardı. Bu âyette işlemeye karib olmamaları işin evveline ait olup zebh ettikleri memurun bihi hin-i icraya ait olduğundan âyette asla tenakuz şaibesi yoktur. Yani manâ-yı nazm-ı celil şöyledir: [Beni İsrail emrolundukları sığırı kestiler. Amma hemen hemen kesmemeye yaklaşmışlardı. Çünkü; o kadar sual ettiler ve taallül ve tereddüd gösterdiler ki, emr olundukları işi az kaldı işlemeyeceklerdi ve işlemeyecek bir hale yaklaşmışlardı. Fakat çarnaçar cemi-i şeraiti beyan olunup itiraza mecalleri kalmayınca muhalefet edemediler, emr olundukları sığırı kestiler.] demektir.
Fahr-i Razi ve Kazi'nin beyanlarına nazaran bu evsafla mevsuf olan bakara bir yetimin imiş, pederi Beni İsrail'den âbid ve salih bir zat olup vefatına karip bir zamanda şu evsafı cami olan danasını vasi ve ağaçlık bir mer'aya getirerek «Ya Rabbi ! Bu danayı sana emanet ettim. Oğlum büyüdüğünde bununla taayyüş eylesin» demiş idi. Bu vak'a zuhur edince emanet yerini bulmak zamanı hulul eder, o yetimden danayı derisi dolu altına satın alırlar. Halbuki o zamanın rayicine nazaran o sığırın kıymeti üç lira olduğu mervidir. Fakat matlub olan evsafı haiz ancak o sığır bulunup ve onu da birçok zaman arayıp pek güç olarak bulmakla beraber katili bulmak hususunda çekilen mihnetler onunla bertaraf olup fitne ve ıztıraptan halâs onun vücuduna mütevakkıf olduğu cihetle o sığırın kıymeti arttıkça arttı. Binaenaleyh; dana sahibi her ne isterse verip almaya mecbur oldular. Çünkü; pederinin duâsı ve oğluna ulüvv-ü himmeti yerini bulacak ve Allah-u Tealâ'ya olan emaneti lâyıkı veçhile eda olunacak. İşte sulehadan her zaman maddi ve manevi menfaat görüldüğü gibi bilhassa salih bir peder sulbünden nazil olmak insan için her cihetle menfaatten hali olmayacağına hariçte binlerce misal müşahede olunduğu gibi bu misilli ümem-i maziyenin bizlere nakl-ü beyan olunan ahvalleri dahi delil-i kâfidir. Zira sulehaya mensub olmak; insanlar için herzaman bir şereftir. Evlât o şerefi muhafaza ederse nurun alâ nur olur ve eğer zayi ederse pederin şerefine bir halel gelmez.

***

Vâcib Tealâ Beni İsrail üzerine bir sığır kesmek vacip olduğunu ve onların emr-i ilâhiyi istihza ve sualde teşeddüd edip emre imtisale müsaraati terk ile müsamaha ettiklerini beyanla samiîn için bakaranın zebholunmasıyla emrin sebep ve hikmetine kemal-i şevk hasıl olduktan sonra sebebini beyan etmek üzere:

وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَادَّارَأْتُمْ فِيهَا وَاللهُ مُخْرِجٌ مَا كُنتُمْ تَكْتُمُونَ (72) فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا كَذَلِكَ يُحْيِي اللهُ الْمَوْتَى وَيُرِيكُمْ ءَايَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ (73)

buyuruyor.

[Zikr edin ey Beni İsrail ! Şol zamanı ki, o zamanda siz bir nefs-i masumu katl ettiniz, bunun üzerine muhasama ve münazaa eylediniz ve maktul olan nefis hakkında herbiriniz nefsinin beraatini iddia ederek aharı itham etmek istediniz ve herkes emr-i katilde yekdiğerine atf-ı cürüm etmekle nefsinin halâsına say etti ve bu yolda beyninizde fitne ve fesad ve mücadele ve münazaa vuku buldu. Halbuki cemî' esrarınıza muttali' olan Allah-u Tealâ sizin ketmettiğiniz şeyleri izhar eder. Siz her ne kadar saklasanız Allah-u Tealâ o sakladığınız kabayihi elbette ilân eder. Ve yekdiğerinize atf-ı cürüm ettikten sonra biz size bir muayyen bakara kesmekliğinizi emrettik ve siz birtakım suallerden sonra bakarayı bulup kesince biz size emrettik ve «Bakaranın bazı azasını maktul meyyite vurun. Meyyit dirilir, katilini haber verir» demekle katili size bildirmek murad ettik. Siz sığırın bazı azasını katile vurdunuz. Maktul dirildi ve katilini haber verdi. İşte şu maktulü ihya edip size gösterdiğimiz gibi Allah-u Tealâ yevm-i kıyamette mevtayı diriltir ve kıyamette mevtayı ihyanın vukuuna delâlet eden âyetleri sizin taakkul edip mutekadat-ı şer'iyenin cümlesine iman etmeniz için size gösterir.]

Beyzâvî'nin beyanı veçhile emr-i katli ika eden bir şahıs ise de kabileden bir fert olup katil, kabile içinde vuku bulduğundan mecmuuna isnad ve hitab olunarak «Siz katl ettiniz» denmiştir. Çünkü; bir kabileden bir şahsın fiilinin o kabilenin cümlesine isnad olunması adettir. Meyyite

vurulan uzvun bakaranın lisanı veya kuyruğu veyahut baldın olması hakkında rivayetler varsa da âyette tayin olunmadığı için tayininden sükut etmek daha evlâdır. Meyyite sığırın uzvunu vurunca dirilip katili haber verdikten sonra biruh olarak yere düştüğü mervidir. Bu meseleyi beyandan maksat; erbab-ı ukulün tefekkür ve teemmül edip Cenab-ı Hakkın, ölmüş bir şahsı ihyaya kadir olacağına istidlal etmeleridir ve meselenin uzayıp iptida cevap verilmemesi de vacibi edada külfet ihtiyarı lâzım olmak ve yetimin menfaati muhafaza ve yetimin pederi tarafından tevekkülün bereketine işaret olunmak ve pederin evlâdı üzerine şefkati rızıkta berekete vesile olduğunu beyan etmek ve birşeyi arzu eden kimsenin evvelinde kurban kesmesi o şeyin husulüne vesile olmak ve kurban kesen kimsenin iyi kurban intihab etmesi de elzem olduğuna işaret etmek gibi birtakım hikmetler vardır. Çünkü; Beni İsrail katili bulmak hususunda birçok ıztırap çektikleri halde bulamadılar ve bulunmasını ez can-ü dil arzu etmişlerdi. Şu arzularının husulünü Cenab-ı Hak'tan istirham etmeyi Musa (A.S.)'dan rica ettiler. Musa (A.S.)'ın Allah-u Tealâ'ya duâ etmesi üzerine Cenab-ı Hak bir kurban kesip ve kurbanın dilini maktula vurmalarını emir buyurdu. Fakat onlar kurbanın keyfiyetini sual etmekle işi uzattılar. Şeriat-i islâmiye ve bilhassa İmam-ı Azam mezhebinde bu meselenin hükm-ü serisi bir mahalde maktul bulunup katili malûm olmadığında hakim o mahallenin sulehasından elli kişi intihab eder. Onlara katl etmediklerine ve katl edeni bilmediklerine yemin verir. Eğer yemin ederlerse mahalle ahalisi katilden beridir, eğer yeminden nükûl ederlerse mahalle ahalisinden maktulün diyeti alınır.

***

Vâcib Tealâ bu kadar delâili gördükten sonra kalplerinin müteessir olmadığını beyan etmek üzere :

ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُم مِّنۢ بَعْدِ ذَٰلِكَ فَهِىَ كَٱلْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً وَإِنَّ مِنَ ٱلْحِجَارَةِ لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ ٱلْأَنْهَٰرُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَشَّقَّقُ فَيَخْرُجُ مِنْهُ ٱلْمَآءُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ ٱللهِ وَمَا اللهُ بِغَٰفِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ (74)

buyuruyor.

[Maktulü ihya edip katili tayin hususunda münazaa ve mücadeleden ve fitne-i katilden halâs olup kudretullaha delâlet eden âyetleri gördükten sonra kalpleriniz katı oldu. Halbuki gördüğünüz alâmetler kalplerinizi yumuşatmak icab ederdi. Kalpleriniz kasavet peyda edince kulûb-u kaasiye salâbette taş gibidir veyahut kasavette taştan daha şiddetlidir. Zira; taşlardan bazısının sanatla müteessir olup yumuşayanları vardır. Çünkü; taşın bazılarından sular, nehirler cereyan eder ve bazıları yarılır ondan su çıkar, akar ve bazıları Allah'ın havf-ü haşyetinden yukarıdan aşağı dökülür ve şu tadad olunan suretlerin taşlarda bile tesiri görülür. Halbuki sizin kalplerinizde o teessür yoktur. Hariçten ve dahilden müteessir olmak ruh-u insanî şanından iken sizin kalpleriniz taşlardan daha aşağı bir derekeye inmiştir ve Allah-u Tealâ sizin amellerinizin cümlesinden gaflet edici değildir.]

Beyzâvî ve Hâzin'in beyanları veçhile k a s a v e t ; salâbetle beraber kalın ve katı manasınadır. Kalbin kasaveti; «teessürden gayet uzak manâsına ibret almaktan imtina ediyor» demektir. Yahut, kalplerini yumuşatacak birçok şeyi gördükleri için kasavetten uzak olmak lâyık olduğuna işaret zımnında (ثُمَّ) lâfzı varid olmuştur.

Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile (أَو) kelimesi insanları muhayyer kılmak içindir Yani «Katı olan kalpleri isterseniz taşa teşbih edin ve isterseniz daha şiddetli birşeye teşbih edin» demektir. Yoksa tereddüd manâsına değildir. Zira; allâm-ül guyub olan Allah-u Tealâ'dan tereddüd muhaldir. Taştan bazı cihetle intifa olunup kulûb-u kaasiyeden asla intifa olunmadığı cihetle taştan daha eşeddine teşbihin cevazına işaret buyurmuştur.

Allah'ın haşyetinden taşların dökülmesiyle murad; zelzele ve kesret-i bârân ve şiddetli rüzgâr gibi alâmat-ı ilâhiyeden müteessir olup dökülmek veyahut tecelliyat-ı ilâhiyeden müteessir olup emr-i ilâhiye imtisal etmek manasınadır. Kâfirlerin kalpleri ise hiçbir şeyden müteessir olmaz, küfür üzere musir ve inatlarında devam ettiklerinden taştan daha katı olduğu beyan olunmuştur.

Ebussuud Efendi'nin beyanı veçhile kasavet-i kalbi izale edecek birçok âyetleri ve alâmetleri müşahede ettikten sonra Beni İsrail'in kasavetleri uzak bir emir olduğuna ve uzak addolunmaya lâyık bulunduğuna işaret

için istib'ada delâlet eden (ثُـمَّ) kelimesi varid olmuştur. Çünkü; kalbe liynet verecek delâil-i adide görüldükten sonra halâ kasavet üzere bulunmaları hakikatte çok görülen ve insana nazaran uzak addolunmaya seza olan şeylerdendir ve kasaveti kalplerinin devamına işaret için devama delâlet eden cümle-i ismiye varid olmuştur.
Beni İsrail'den küfr üzere ısrar edenlerin kalpleri en katı olan taştan daha aşağı olduğu ve halbuki taşların her nev'i Allah'ın emrine muti ve münkad oldukları ve herbirinde ayrı ayrı su cereyan etmek ve yarılıp içinden su çıkmak ve Allah'ın korkusundan yukarıdan aşağı dökülmek gibi tecelliyat-ı ilâhiye ve haşyet-i sübhaniye görüldüğü halde böyle şeylerin kâfirlerde görülmemesi hakikatte baid addolunan şeylerdendir. Kâfirlerin amellerinden gafil olmadığını beyanla Cenab-ı Hak kalbi katı kâfirleri tehdid etmiştir.

***
Vâcib Tealâ kudema-yı Yehudun kabayihini beyandan sonra zaman-ı saâdette bulunan Yehudun kabayihini de beyan etmek üzere :

أ أَفَتَطْمَعُونَ أَن يُؤْمِنُوا۟ لَكُمْ وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِّنْهُمْ يَسْمَعُونَ كَلَٰمَ ٱللهِ ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُۥ مِنۢ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ وَهُمْ يَعْلَمُونَ (75)

buyuruyor.

[Siz onların kalpleri müteessir olur ve iman etmeye salih ve iman ederler zanneder de size iman ederler mi ümid edersiniz? Bunların kıssalarını işitip habasetlerini ve denaetlerini ve sû-u muamelelerini bilmediniz mi ki imanlarını ümid edersiniz? Halbuki onların âbâ' ve ecdatlarından muhakkak bir fırka vardır ki o fırka kelâmüllahın hak olduğunu teemmül ve taakkul edip bildikten sonra tağyir ve ahkâmını tebdil ederler.] Halbuki kendilerinin mükâbere ve inatlarını bilirlerdi. Şu halde Allah'ın kitabını tahrife cüret edenlerden iman ümid etmek baiddir.

Ekser-i müfessirinin beyanları veçhile bu âyette hitap; Resûlullah'a ve müminleredir. Ve âyet; Yehud taifesini zem ve kadh'dir. Çünkü; onların selefleri kitabullahı tahrif ve enbiya-yı izam hazaratıyla birçok münazaa

ve mücadele ettikleri gibi Resûlullah'ın evsafını dahi ketmettiler ve zaman-ı saâdette bulunanlar Resûlullah’ın âhir zaman nebisi olduğunu şüphesiz bildiler. Lâkin riyâsetlerini muhafaza için dünyalarını din üzerine tercih ettiler. Hatta tenhada birbirlerine hakka nebi olduğunu söylerler. Fakat Araptan olduğu için bize iman lâzım değil derlerdi.
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile bu âyette hemze-i istifham zaman-ı saâdette bulunan Yehudun imanlarını istib'ad içindir ve bu istib'ad seleflerinden vaki olan kabayihle ispat olunmuştur. Çünkü, selefleri Musa (A.S.)'dan enva-ı mucizatı gördükleri halde az bir zamanda Musa (A.S.)'ın müfarakat etmesiyle Samirî'nin yaptığı sığır suretine ibadet ve (حطه) kelimesiyle istiğfar etmeleri enir olundukları halde tebdil ederek (حطه)yerine (خطه) demekle emr-i ilâhiyi istihza ve sair âyetlerde beyan olunan enva-ı kabayihe cüret ettiler. Şu halde manâ-yı âyet şöyledir: [Siz bunların eslâi'ından sudur eden cinayatı işitmediniz mi ki, bunların imarı etmelerini ümid edersiniz?]

***

Vâcib Tealâ Yehudun kabayihinden diğer bazılarını beyan etmek üzere :

وَإِذَا لَقُوا۟ ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ قَالُوٓا۟ ءَامَنَّا وَإِذَا خَلَا بَعْضُهُمْ
إِلَىٰ بَعْضٍ قَالُوٓا۟ أَتُحَدِّثُونَهُم بِمَا فَتَحَ الله عَلَيْكُمْ لِيُحَآجُّوكُم
بِهِۦ عِندَ رَبِّكُمْ أَفَلَا تَعْقِلُونَ (76) أَوَلَا يَعْلَمُونَ أَنَّ ٱللهَ يَعْلَمُ
مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ (77)

buyuruyor.

[Medine'de bulunan yehud taifesi ashab-ı Resûlullah'tan müminlere mülâki olduklarında «Sizin iman ettiğiniz zata biz de iman ettik» derler ve yehudilerden bazıları bazılarıyla halvet olup tenha kaldıklarında «Müminler Rabbiniz iıidinde söylediğiniz sözle size galebe etsinler için mi Allah'ın size feth edip beyan ettiği esrarı onlara haber verirsiniz, bunu haber verir de zararını taakkul ve tefekkür etmez misiniz?» derlerdi. Onlar batınlarında küfrü gizlerler ve zahirde iman ettik derler de gizledikleri ve açıktan işledikleri cemi ef'allerini Allah-u Tealâ'nın bildiğini bilmezler mi?]

Tefsiri Hazin'de beyan olunduğuna nazaran bu âyet Medine'de bulunan Yahudiler hakkında nazil olmuştur. Çünkü; ehl-i Medine Yehudün Tevrat'a iman ettiklerini bildiklerinden Resûlullah hakkında reylerini sual ettiklerinde onların münafıkları «Biz de iman ettik. Tevrat'ta beyan olunan âhir zaman nebisi budur, evsafı Tevrat'a muvafıktır» derlerdi. Sonra rüesa-yı Yehudla tenha kaldıklarında rüesa bunları tekdir eder ve derlerdi ki: Allah'ın sizin üzerinize beyan ettiği esrarı ehl-i imana haber mi verirsiniz ki, bu haber verdiğiniz şeylerle Rabbiniz indinde onlar size galebe ederler ve derler ki: «Siz demediniz mi? Muhammed (S.A.) hakka resûldür ve âhir zaman peygamberidir, evsaf-ı nebevileri Tevrat'a muvafıktır. Bunları beyan ve ikrar ettiğiniz halde niçin iman etmediniz?» İşte böyle demekle Rabbiniz indinde sizi terzil ederler. Şu halde «Hasmınızın eline kılıç veriyorsunuz ve kendi sözünüzle kendinizi ilzam ediyorsunuz. Bunun zararını düşünmez misiniz?» demekle rüesa-yı Yehud, Yehudun münafıklarını tekdir ederlerdi. Çünkü; âhirette bilmeyerek batılı ihtiyar edenden, bilerek batılı ihtiyar edenin cezası ve rüsvalığı ziyade olacağı aşikârdır. Zira; bilerek batılı irtikâb eden kimsenin cinayeti ikidir: Birincisiilmiyle amel etmediğidir. İkinci s i ; batılı irtikâb etmesidir. Şu halde azabı iki kat olacağında şüphe yoktur.
Allah-u Tealâ gizli ve aşikâr efallerini bildiğini beyanla Yehudu tehdid buyurmuştur. Zira; onlar küfrü gizler, imanı izhar eder, Tevrat'ın Resûlullah'a müteallik olan ahkâmını saklar, kelâm-ı ilâhinin mevziini değiştirir ve hilafını izhar ile manâsını tağyir ederlerdi.

***
Vâcib Tealâ ulema-yı Beni İsrail'in hal-ü şanlarını beyandan sonra avâmın halini beyan etmek üzere :

وَمِـنْـهُـمْ أُمِّـيُّـونَ لاَ يَـعْـلَـمُـونَ ٱلْـكِـتَــٰـبَ إلاَّ أَمَـانِـىَّ وَإِنْ هُـمْ إلاَّ يَـظُـنُّـونَ (78)

buyuruyor.

[Yehuddan bazıları ümmiler ki, kitabı ve kitabın inzal ahkâmını ve evamirine imtisal ile nevahisinden içtinabı ve mûtekadât-ı şer'iyeyi

bilmezler. İllâ birtakım yalanlar ve âlimlerinin yazdıkları erâcîfi bilirler ve onlar nefislerinde ukalâ zümresinden değillerdir. Ancak kendilerini ukalâdan zannederler ve umurlarında rüesayı taklid ederler.]
Halbuki itikadatta taklide itibar yoktur. Bu âyette kitabı bilmeyen ümmîlerle murad; Yehudun avamıdır. Zira ü m m î ; okuyup yazmak bilmeyen ceheledir ki, ulema ve rüesayı taklid ve onların söylediklerini bilâ teemmül kabul ederler ve bunların itikadları zan üzere olur. Cehele-i Yehud istidlale muktedir olamadıklarından yakin üzere itikad etmediklerini Cenab-ı Hak bu âyetle beyan buyurmuştur.
E m a n i ; yalan olan sözlerdir ki, Yehud cühelasının rüesasından işittikleri yalan ve iftiralardır. Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile bu âyet maarifin kisbî olup zarurî olmadığına delâlet eder. Zira; kesb etmeyip zanla iktifa edenleri âyette zem vardır. Eğer kisbî olmasa zem lâhik olmazdı. Usul-ü dinde zanla iktifa caiz değildir. Fakat furû-u â'malde zanla.iktifa caizdir. Cehele-i Yehudun reislerinden dinledikleri yalanlar şunlardır : «Cennete kimse girmez, ancak Yehud girer. Yehudiyi Cehennem ateşi mes etmez, illâ muayyen birkaç günde mes eder. Evlâd-ı enbiyadan oldukları cihetle onlar Cehennem'e girmeyeceklerdir.» gibi birtakım yalanlardır.
Yehudda mevcud olan fırkalar ümmet-i Muhammed'de dahi vardır. Zira; hakka inat edip gayrı izlâle sâ'y eden ve ilmiyle âmil olup ifrat ve tefrit cihetlerinden içtinab eden ve sırf mukallid olanlar mevcuttur.

***

Vâcib Tealâ ehl-i kitaptan kitabı bilmeyen cahiller olup onların itikadı ilm-i yakîn üzere müstenid olmayıp zan üzere müpteni olduğunu beyandan sonra onları aldatan ulema ve rüesanın duçar olacakları helâki beyan etmek üzere :

فَوَيْلٌ لِّلَّذِينَ يَكْتُبُونَ ٱلْكِتَٰبَ بِأَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هَٰذَا مِنْ عِندِ ٱللهِ لِيَشْتَرُوا۟ بِهِۦ ثَمَنًا قَلِيلًا فَوَيْلٌ لَّهُم مِّمَّا كَتَبَتْ أَيْدِيهِمْ وَوَيْلٌ لَّهُم مِّمَّا يَكْسِبُونَ (79)

buyuruyor.

[Helâk-i azîm ve hirman-ı cesim şol kimseler içindir ki, onlar kitabın tahrif ve tağyir olunan âyetlerini ve ârâ-yı faside ve efkâr-ı kasidelerine muvafık tevilât-ı batıleyi kendi elleriyle yazarlar ve yazdıkları yalan mukabilinde azıcık bir para almak için yazdıktan sonra «İşte şu bizim yazdığımız taraf-ı ilâhiden nazil olan âyetlerdir.» derler. Onlar elleriyle yazdıkları şeyler sebebiyle helâk-i ebedi onlar içindir. Ve kesbettikleri cinayetten naşi azab-ı ebedi onlara mahsus hazırlanmıştır. Binaenaleyh; kesbettikleri seyyiatın ceza-yı sezasını göreceklerdir.]
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile Cenab-ı Hak Yehudun süfeha ve rüesasını bu âyette iki cinayetle itham buyurdu:
Birincisi; zuafa-yı nası izlâl için elleriyle birtakım batıl şeyleri yazmalarıdır.
İkinci s i ; yazdıkları ebâtıyli Allah-u Tealâ'ya isnad etmeleridir. Bundan Yehud ulemasının garazları; azıcık dünya metaı olduğunu beyanla Yehudun denaet-i tabiatlarını ve habaset-i tıynetlerini beyan buyurmuştur. Çünkü; insanı âkil, ahrette azıcık azab için dünyada birçok mala razı olmazken bilâkis onlar dünyada azıcık mal için âhirette azab-ı ebediyi ihtiyar ettikleri cihetle denaet-i tabiat ve hamakatlerini meydana kodular.
Tevrat'ı tahrifleri ancak.dünya için olup diyanet için olmadığını Vâcib Tealâ bu âyette beyan ve nihayet şekavetlerine işaret buyurmuştur. Batıl üzerine gayrın malını velev bir rıza olsun almak ve o malı ekletmek haram olduğuna âyet delâlet eder. Çünkü; Tevrat'ı tahrif edenlerin aldıkları sahiplerinin rızalarıyladır. Halbuki bu halin azâb-ı azîme sebep olduğu beyan olunmuştur; çünkü; bâtıl mukabilinde aldılar. Binaenaleyh; batıl olan şey mukabilinde mal almak haram olduğu gibi yazmak dahi haram olup azabı mucip olduğu beyan olunmuştur.
Hulâsa; âyette üç cihetle azaba istihkak kesb ettikleri beyan olunmuştur :
Birincisi; azıcık mala tamaen Allah'ın kitabını tahrif edip Allah'a isnad etmeleridir.
İkinci s i ; gayrı izlâl için ebâtıyli yazmalarıdır.
Ü ç ü n c ü s ü ; kesbettikleri mallarıdır.

***

Vâcib Tealâ Yehudun kabayihinden nev'i ahari beyan etmek üzere :

وَقَالُواْ لَن تَمَسَّنَا ٱلنَّارُ إِلاَّ أَيَّامًا مَّعْدُودَةً قُلْ أَتَّخَذْتُمْ عِندَ ٱللهِ عَهْدًا فَلَن يُخْلِفَ اللهُ عَهْدَهُۥٓ أَمْ تَقُولُونَ عَلَى ٱللهِ مَا لاَ تَعْلَمُونَ (80)

buyuruyor.

[Yehud taifesi elbette bizi ateş mes etmez illâ muayyen birkaç günde ateş mes eder dediler. Ya habibim ! Sen tevbih ve tekdir tarikiyle onlara cevaben söyle ki, «Siz muayyen birkaç günde azap mes edeceğine dair Allah'tan ahid mi aldınız? Eğer Allah'tan ahd aldınızsa Allah-u Tealâ ahdinde elbette hulfetmez, ahdini yerine getirir. Yoksa Allah-u Tealâ üzerine bilmediğiniz şeyleri iftira olarak mı söylüyorsunuz?»]
Beyzâvî ve Hâzin'in beyanlarına nazaran eyyam-ı madûde ile muradları; buzağıya ibadet ettikleri kırk gün müddettir ki onlar o kırk gün mukabilinde âhirette kırk gün yanacaklarını itikad ederlerdi. Yahut onların itikadında dünyanın müddeti yedi bin senedir. Her bin seneye mukabil bir gün Cehennemde kalarak yedi gün yanacaklarını murad etmişlerdir.
A h i d l e murad; haber ve vaaddir. Yani «Sizin sayılı birkaç gün muazzep olacağınıza dair Allah'tan haber ve vaad mi aldınız? Eğer vaad aldınızsa Allah-u Tealâ vaadinde hulfetmez» demektir.
(أَمْ) kelimesi hemzeye mukabildir. Yani «Ahd mi aldınız, yoksa bilmeyerek Allah'a iftira mı edersiniz?» demektir. Allah-u Tealâ'nın vaadinde ve vaîdinde kizb olmayacağına âyet delâlet eder. Zira; Cenab-ı Hakkın ahdinde yani vadinde hulf etmeyeceği beyan olunmuştur. Çünkü; Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile vaadinde hulf, yalan ve noksandır. Vâcib Tealâ ise noksandan münezzehtir.
Delile istinad etmeksizin söz söylemek batıl olduğuna âyet delâlet eder. Zira; bilmedikleri şeyi söylemeleriyle Cenab-ı Hak tekdir buyurdu.

***

Vâcib Tealâ Yehudun «Cehennem ateşi bize isabet etmez. Ancak birkaç gün isabet eder» dediklerini red etmek üzere :

بَـلَـىٰ مَـن كَـسَبَ سَيِّـئَـةً وَأَحَـٰطَتْ بِـهِۦ خَطِيٓـَٔـتُـهُۥ فَـأُوْلَـٰٓـئِـكَ أَصْحَـٰبُ ٱلـنَّـارِ هُمْ فِـيـهَـا خَـٰـلِـدُونَ (81)

buyuruyor.

[Ey Yehud ! Emr-i hal ve şan sizin dediğiniz gibi değil, belki indallah hak ve sabit olan ve ibadı üzerinde cari ve müstemir bulunan sünnet-i seniyye-i ilâhiye günâh kesb edip ve kesbetmiş olduğu hatalar o kimsenin her tarafını ihata ederse işte o makule kimseler Cehennem'e mülâzimler ve ebediyen cehennemde kalıcılardır.]
Beyzâvî ve Fahr-i Razi'nin beyanları veçhile her tarafını mâsiyet ihata eden kimseyle murad; kâfirdir. Çünkü; mümin her ne kadar fasık olsa dahi kalbiyle tasdiki ve lisanıyle ikrarı bulunduğundan her tarafını hatâya istiab edemez. Zira; «hatîe ihata etmiş» demek; «mâ'siyetten hâli bir uzvu kalmamış» demektir. Bu manâya nazaran hatîe, ancak kâfirde tahakkuk edebilir.
Bir kimse bir günâh işleyip de o günâhtan halâsın çaresini aramazsa daha büyüğüne cüret eder ve gittikçe günâhı tezayüd eyler ve nihayet o derece musir ve münhemik olur ki asla azasından hiçbir uzvunun masiyetten hâli kaldığı zamanı bulunmaz. Çünkü; her azanın kendine göre masiyetten haz ve nasibi vardır. Hatta masiyetten o kadar lezzet alır ki, bütün emeli masiyet olduğu gibi masiyetten men' edeni dahi sevmez olur.
Fahr-i Razi;nin beyanı veçhile s e y y i e ; sağire ve kebire cümle maüsiye şamil olduğundan maâsiden herhangisi olsa muhalledün finnar olmasını mucip olur. Vehmini def için muhalledün finnar olmasını mucip olan cemi cevanibini ihata eden mâsiyet olduğu beyan olunmuştur. Cehennem'i icab eden esbaba dünyada müdavemet ve mülâzemet ettiklerinden âhirette dahi müsebbeb olan Cehennem'e ebedi mülâzim olacakları beyan olunmuştur.
Bâlâda beyan olunduğu veçhile âyet-i celile kâfirler hakkında olduğundan günâh-ı kebire sahibinin muhalledün finnar olmasına delâlet etmeyeceği cihetle ehl-i kebirenin muhalledün finnar olmasına dair Mû'tezilenin bu âyetle istidlalleri batıldır. Bu âyette h a t î e ile

murad; şirk ve küfür olduğuna dair «İbn-i Abbas» Hz.'nin rivayeti dahi mutezileyi red eder.

***

Vâcib Tealâ kâfirlerin muhalledün finnar olacaklarını beyandan sonra müminlerin muhalledün filcennet olacaklarını beyan etmek üzere :

وَٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ وَعَمِلُوا۟ ٱلصَّٰلِحَٰتِ أُو۟لَٰٓئِكَ أَصْحَٰبُ ٱلْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَٰلِدُونَ (82)

buyuruyor.

[Şol kimseler ki onlar iman ettiler ve imanlarının muktezası olan amel-i salihi işlediler. İşte iman edenler ve amel-i salih işleyenler Cennet'e mülâzimlerdir, onlar Cennet'te ebedi kalıcılardır.]
Beyzâvî ve Fahr-i Razi'nin beyanları veçhile Vâeip Tealâ'nın Kur'ân'da mürtemir olan âdâtı; âsî olanları azabıyla tehdid buyurduğu gibi muti olanları sevabıyla tebşir etmektir. Zira; küfr üzere musir olanlara azab-ı dâimle hükmedince adaletini ve fazl-ü ihsanını izhar için iman üzre devam edenlere de nimeti bâkiyesiyle hükmeder, binaenaleyh müminin azaptan korkusu ve sevabı ümidi idi, her ikisi müsavi olmak lâzım olduğuna Resûlullah «Müminin azaptan havfiyle rahmeti ümidi tartılmış olsa her ikisi denk olmalı» hadisiyle işaret buyurmuştur.
Bu âyet; amelin imandan hariç olduğuna delâlet eder. Zira ameli iman üzere atf etmek: matufla matufun aleyhin mugayir olması kavaid-i Arabi iktizasından olduğu gibi amel, imanda dahil olsa imanı zikirden sonra ameli zikir tekrarı mucip olurdu. Kelâm-ı ilâhi ise faidesiz tekrardan münezzehtir. Bu âyet-i celile küfürden mada büyük günâhı irtikâb eden müminin günâhı miktarı azab olunursa da Cennet'e dahil olacağına delâlet eder. Zira; iman ve amel edenin Cennet'e gireceğine ve onda muhalled kalacağına âyet delildir.

***

Vâcib Tealâ Beni İsrail'in dünyaca nimetlerini ve o nimetlere şükretmeyip birtakım masiyetler irtikâp ettiklerini beyandan sonra onlara vaki olan bazı tekâlif-i ilâhiyeyi beyan etmek üzere :

وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَٰقَ بَنِىٓ إِسْرَٰٓءِيلَ لَا تَعْبُدُونَ إِلَّا ٱللَّهَ
وَبِٱلْوَٰلِدَيْنِ إِحْسَانًا وَذِى ٱلْقُرْبَىٰ وَٱلْيَتَٰمَىٰ وَٱلْمَسَٰكِينِ
وَقُولُوا۟ لِلنَّاسِ حُسْنًا وَأَقِيمُوا۟ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتُوا۟ ٱلزَّكَوٰةَ ثُمَّ
تَوَلَّيْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا مِّنكُمْ وَأَنتُم مُّعْرِضُونَ (83)

buyuruyor.

[Ey Resûl-i Ekrem ! Zikret şol zamanı ki o zamanda biz azimüş-şan Beni İsrail'den ahd-ü misak aldık ve onlara dedik ki «Siz ibadet etmeyin, ancak mabudun bilhak olan Allah-u Tealâ'ya ibadet edin.»] Zira, Allah-u Tea sizi yoktan var etti ve enva-ı lûtf-ü keremiyle terbiye ve taltif eyledi. Binaenaleyh; ibadete müstehak ancak Vâcib Tealâ olduğundan ibadetinizi ona hasretmeniz lâzımdır. [Ve sizin vücudunuza sebeb-i zahiri olup besleyen ve büyüten, ananıza ve babanıza ihsan edin.] Onların ihtiyacına malınızı sarf ve aza ve cevarihinizle hizmet edin ki onların size hal-i sahavetinizde vaki olan nimetlerinin şükrünü ifa ve hukuk-i ebeveyni ancak eda etmiş olasınız. [Ve ebeveyniniz vasıtasıyla size mensub olan akraba ve taallükatınıza ve umuruna tekeffül etmiş kimsesi bulunmayan yetimlere ve bazı mevaniden dolayı maişetini kesbe muktedir olamayan fukara ve mesakîne ihsan ve şefkat ve merhamet edin ki onların hukukunu ve meziyet-i insaniyeyi yerine getirmiş olasınız ve size karabeti olan ve olmayan cemi' nasa güzel söyleyin ki cinsinize olan rikkat ve mahabbeti izhar etmekle onları memnun etmiş olasınız. Ve insanlara hüsn-ü muamelenizle beraber cemii azanızın şükrü olan namazı ikameyle canib-i ilâhiye teveccüh-ü tamla teveccüh edesiniz ve yalnız ibadet-i bedeniyeyle iktifa etmeyip nefsinizden denaet-i buhlü izale için zekâtınızı muhtaç olanlara verin kî malınızın şükrünü eda etmiş olasınız. Biz; saâdet-i dünyeviyenizle vusule sebep olan şu ibadatla emr ettikten sonra siz bu tekâlifi arkanıza atarak iraz ettiniz. İllâ sizden pek az kimseler tekâlifi kabul ve muktezasıyla amel ettiler, halbuki siz haktan iraz edicisiniz.]

Tefsir-i Hâzin’ın beyanı veçhile Vâcib Tealâ bu âyette insan üzerine lâzım olan vezaifi icmalen tertip üzere beyan buyurmuştur. Çünkü; Allah'ın insanlar üzerine nimeti büyük ve çok olup halk ettiği insan için vacip olan; herşeyden evvel Allah'a ibadettir. Bundan sonra tatbiki azîm ve vacip olan ebeveyne riayet ve itaattir. Çünkü; insanın ebeveyni; vücuduna sebep olup hal-i sahavetinde ve herşeye muhtaç olduğu bir zamanda her umurunu kâfil ve her hususunu himaye ederek kendisini enva'ı lûtf-ü kerem ve şefkatle terbiyen ettiklerinden insan için ikinci mertebede vazife; onlara itaat ve şükürlerini ifa etmektir. Binaenaleyh; ebeveyni kâfir olsalar dahi masiyet olmayan şeylerde onlara itaat vaciptir. Eğer ebeveyni kâfir ise onları tatlı lisanla dine davet etmek ve âsî ise ibadete terğib ve teşvik eylemek kezalik onlara riayet cümlesindendir.
Bundan sonra lâzım olan husus akrabaya riayettir. Zira akrabanın hukuku; ebeveyn vasıtasıyla hasıl olduğundan ebeveynin hukukuna tabi ve o cümledendir. Binaenaleyh üçüncü mertebede vazife; onların hukukuna riayet etmektir.
Pederi vefat etmiş çocuğa -yetim- ibraz-ı şefkat ve riayet ve kendisinin ihtiyacını defetmek dördüncü mertebede vazife-i insaniyedendir. Çünkü; eytamın mesalihini tesviye edecek kimsesi olmadığından bunlar her veçhile mutac-ı atıfettir. Kezalik fakrü vifaka kendini bürümüş, ihtiyaç her tarafını ihata etmiş olan miskinlere merhamet beşinci mertebede vazife-i insaniyedendir. Bundan sonra cümle nasla hüsn-ü muamele ve muaşeret lâzım olduğundan Cenab-ı Hak cemii nasa hüsn-ü muaşeret ve tatlı lisanla ülfet lâzım olduğunu beyan ve tavsiye buyurmuştur. Çünkü âlemin intizamı; insanların yekdiğeriyle hüsn-ü muaşeretine mutavakkıftır. Nitekim emr-i bilmâ'ruf ve nehy-i anilmünker bunu müeyyiddir.
Bundan sonra Vâcib Tealâ ibadat-ı bedeniye ve maliye ile emir buyurduğu halde Beni İsrail'in pek çokları şu tekâlifi edaya ikrar verdikten sonra ikrarlarından istinkâf edip tekâlifi kabulden İmtina ettiklerini Vâcib Tealâ yine bu âyet-i kerimede beyan buyurmuştur.
Bu âyette hitap; Beyzâvî'nin beyanı veçhile asr-ı saâdette mevcut olanlara ve onlardan evvel geçmiş olan Yehudun mecmuuna tağlib tarikiyle hitab olma ihtimali kavidir. Hitap, Yehuda olmak itibarıyla âyet,

Yehud üzerine vacip olan ahkâmı beyan hakkındaysa da aynı ahkâmla ümmet-i Muhammed dahi mükelleftir. Zira; Allah-u Tealâ'nın ümem-i salife hakkında Kur'ân'da beyan buyurduğu ahkâmla bu ümmetin mükellef olması kavaid-i usuliyemiz iktizasındandır.
Hulâsa; Tevrat'ta ancak Allah-u Tealâ'ya ibadet edip gayre etmemek ve anaya babaya hüsn-ü hizmet ve iyilik etmek ve akrabaya riayet ve yetimlere ve miskinlere ihsan ve nâs ile hüsn-ü muaşeret eylemek ve namazı ikame ve zekâtı eda etmek üzere Beni İsrail'den ahd alındığı ve bu ahdden onların birçokları dönüp içlerinden az kimselerin itaat ettiğini Allah-u Tealâ bu ahkâm-ı Kur'ân'da beyan buyurduğu için bizim üzerimize de riayet vacip olduğu ve binaenaleyh bizim de bunlarla mükellef olduğumuz bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***
Vâcib Tealâ Beni İsrail üzerine vaki olan bazı tekâlif-i ahari kabule ahd-ü misak aldığını beyan etmek üzere :

وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَـٰقَكُمْ لاَ تَسْفِكُونَ دِمَآءَكُمْ وَلاَ تُخْرِجُونَ أَنفُسَكُم مِّن دِيَـٰرِكُمْ ثُمَّ أَقْرَرْتُمْ وَأَنتُمْ تَشْهَدُونَ (84)

buyuruyor.

[Zikr edin şol zamanı ki ey Beni İsrail ! O zamanda biz sizden ahd-ü misak aldık ve dedik ki sizin bazınız bazınızın kanlarınızı bigayrı hakkın dökmeyin ve bazınız bazınızı vatanınızdan zulüm ve taaddi ile çıkarmayın. Bu minval üzere size vesayamız vaki olduktan sonra bitta' v'i verrıza bu ahdi kabul ve ikrar ettiniz. Halbuki cümleniz hazır ve müttefik idiniz.]
Fahr-i Razi'nin beyanına nazaran âyette hitap; zaman-ı saâdette bulunan Yehud ulemasına veyahut halef ve selef mecmuuna olmak ihtimali varsa da esah olan eslâf-ı Yehuda hitaptır. Âbâ ve ecdatlarının hatalarına ahlâf ve ensalleri tebiyyet ettiklerinden dolayı ahlâfı tevbih ve abalarının seyyiatından iştirak ettiklerini beyandır.
Ahd-ü misak almanın manâsı; tekidle emretmek ve Tevrat'ta vaki olan emir ve nehyi kabul ettiklerini beyan eylemektir. İnsan kendi nefsini

katilden mücanebet üzere bulundurmak tabii ve zaruri bir hal olduğu halde «Kendi kanınızı dökmeyin» demek, «Bazınız bazınızı ruhsat-ı şer'iye olmadıkça öldürmeyin» veyahut «Aharini katl etmeyin ki kendi kanınızın kısâsen dökülmesine sebep olmasın» veyahut «Sizi katledecek kimselerle mukatele etmeyin ki kanınızın dökülmesine sebep olmayısınız» demektir.
«Nefsinizi memleketinizden çıkarmayın» demek; «Bazınız bazınızı çıkarmayın» yahut «Sizi vatanınızdan çıkarmaya sebep olan vesaile tevessül etmeyin» demektir.
«Siz ikrar ettiniz» demek; «Bu ahkâmı kabul ettiniz ve kabulünüze bazınız bazınıza şehadet edersiniz» veyahut. «Eslâfınızın kabulüne siz bugün şehadet edersiniz» veyahut «Siz bu ikrar ve kabulde hazırsınız» demektir. Çünkü eslâfının ikrarını ahlâfı hazır gibi bilirler ve kabullerine şehadet ederler.

***
Vâcib Tealâ Beni İsrail'den katl-i nef's etmemek ve zulmen bir kimseyi vatanından tardeylememek üzere ahd-ü misak aldığını beyandan sonra ahdi nakzettiklerini beyan etmek üzere :

ثُمَّ أَنتُمْ هَٰٓؤُلَآءِ تَقْتُلُونَ أَنفُسَكُمْ وَتُخْرِجُونَ فَرِيقًا مِّنكُم مِّن
دِيَٰرِهِمْ تَظَٰهَرُونَ عَلَيْهِم بِٱلْإِثْمِ وَٱلْعُدْوَٰنِ وَإِن يَأْتُوكُمْ
أُسَٰرَىٰ تُفَٰدُوهُمْ وَهُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ إِخْرَاجُهُمْ

buyuruyor.

[İkrar verip ahdi kabul ettikten sonra siz ahdi nakzetmiş şol kimselersiniz ki bazınızı bazınız katl ettiniz ve sizden bir fırkayı vatanlarından zulmen ihraç ettiniz ve ihraç olunanların mazarratına ihraç edenlere zulüm ve taaddi ve mâ'siyetle muavenet ettiniz ve onlardan esir olarak düşman elinde size gelirlerse bedellerini feda etmekle onları esaretten halâs ettiniz. Onları ihraç etmek sizin üzerinize haramdır.]
Tefsir-i Hazin'de beyan olunduğu veçhile Cenab-ı Hak Tevrat'ta Beni İsrail üzerine bazısı bazısını katl etmemek ve zulmen vatanlarından çıkarmamak ve düşmanlarına muavenet etmemek ve düşman elinden

esiri halâs etmek üzere ahd-ü misak almıştı. Bunlar bu ahkâm-ı erbaadan katil, vatandan ihraç ve düşmanlarina muavenet etmekle bu üçünü ihlâl edip yalnız dördüncüsü olan esiri halâs cihetine riayet ederlerdi. Çünkü; Beyzâvî'nin beyanı veçhile Yehûd olan «Beni Kurayza» Arap'tan «Evs» kabilesinin ve yine Yehûddan «Beni Nadîr» Arap'tan «Hazreç» kabilesinin müttefikleri olup zaman-ı cahiliyede Arapların yağma ve ğaret gibi âdât-ı kериheleri icabı Evs'le Hazreç daima birbirlerine ğârât eder ve müttefikleri Yehûdlar onlarla beraber koşarlar, galip gelen, mağlûp olanları tarumar eder ve bittabi galip tarafında bulunan Yahudiler, mağlûp tarafında bulunanlara aynı muameleyi reva görür ve katil ve vatanlarından ihraç ve düşmanları bulunan Araplara muavenet ederler, sonra mağlûp taraftan esir olan Yahudileri Arapların elinden para ile alır, azad ederlerdi. Bir taraftan esaretlerine sebep olup diğer taraftan para cem edip esaretten halâslarına sâ'y ettiklerinden bu gülünç manzaranın sebebinden sual olunduğunda «Müttefiklerimizden ayrılamayız ve lâkin Yehûddan esir olanın halâsına sâ'y etmekliğimizi bize Tevrat emrediyor» derlerdi.

***

Vâcib Tealâ bu hallerini tevbih etmek üzere :

أَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ ٱلْكِتَـٰبِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ فَمَا جَزَآءُ مَن يَفْعَلُ ذَٰلِكَ مِنكُمْ إِلَّا خِزْىٌ فِى ٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا وَيَوْمَ ٱلْقِيَـٰمَةِ يُرَدُّونَ إِلَىٰٓ أَشَدِّ ٱلْعَذَابِ وَمَا ٱللَّهُ بِغَـٰفِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ (85)

buyuruyor.

[Siz kendi cinsiniz yahûdileri katil ve vatanından ihraç eder ve dindaşlarınızın düşmanlarına muavenet eder ve rüserayı azad etmekle Tevrat'ın bazısına iman ve bazısına küfür mü ediyorsunuz? Sizden kitabın bazı ahkâmına iman ve bazı ahkâmına küfr eden kimsenin cezası olmadı, illâ hayat-ı dünyada rüsvalık ve hakir olmak ve yevm-i kıyamette azab-ı Cehennemin ziyade şiddetlisine red ve ilka olunmaktır. Halbuki Allah-u Tealâ sizin amelinizden gafil değildir.]

Bir kavmi katil ve memleketlerinden teb'id ve hanelerinden kemal-i hakaretle çıkarmak zulüm ve taaddi olup fitne-i azimeye badi olduğundan iktidar, kuvvet ve şevkete muhtaç olduğu cihetle Vâcib Tealâ zulüm ve tecavüz üzere muavenette bulunduklarını beyan buyurmuştur.
Âyet-i celile asıl zulmün hürmetine delâlet ettiği gibi zalime muavenetin hürmetine dahi delâlet eder. Bu âyetin evvelinde zikr olunan f i d a ; birşeyi sıyanet için mukabilinde ivaz ve bedel vermektir. Bu makamda ise; esiri esaretten kurtarmak için verilen bedeldir. Çünkü Yahudiler; kendi cinslerinden esir olan Yahudilerin bedelini vermekle esaretten halâs ederlerdi.
Kitabın bazısına iman ile murad; esiri esaretten kurtarmaktır. Çünkü Tevrat; esiri esaretten halâs etmekle emreder ve Yehûd da bu emre riayet ederlerdi. Bazısına küfürle murad; katil ve zulümle dindaşlarını vatanlarından çıkarmak ve düşmanlarına muavenet etmektir. Çünkü; Tevrat bunlardan Beni İsrail'i nehy ve nehyin ahkâmına riayetle emretmişti. Bu ahkâma riayetle emr edip ahd-ü misak aldığı halde Yehûd, nakz-ı ahdetmişlerdir. Binaenaleyh; bazısına riayet ve bazı ahare adem-i riayetlerinden dolayı Cenab-ı Hak tevbih ve bu ahd-i nakzedenlerin cezası dünyada rüsvalık ve zill-ü hakaret olduğunu beyanla Yehûdu tehdid buyurmuştur. Çünkü akvamı bir noktaya cem eden din ve rabıtaları şeriattır.
Aklen malûm olduğu gibi hissen dahi müşahede olunmaktadır ki, hangi ümmet ikrar verip kabul ettiği şeriatin ahkâmını ihlâl ve hudûd-u ilâhiyeyi tecavüz ederse o ümmetin rabıtası çözülür ve yekdiğerine irtibatı kalkınca bittabi satvet ve şevketi zevale yüz tutar. Binaenaleyh; heyet-i mecmuası dünyaca zelîl ve hakir olup â'dânın ayakları altında ezilirler ve yevm-i kıyamette azabın en şiddetlisine uğrarlar.

أُوْلَـٰٓئِكَ ٱلَّذِينَ ٱشْتَرَوُاْ ٱلْحَيَوٰةَ ٱلدُّنْيَا بِٱلأَخِرَةِ فَلاَ يُخَفَّفُ عَنْهُمُ ٱلْعَذَابُ وَلاَ هُمْ يُنصَرُونَ (86)

[Şu kitabın bazısına iman ve bazısına küfr edenler şol kimseler ki onlar âhiret mukabilinde hayat-ı dünyayı satın almışlardır ve hava ve heveslerine muhalif olan evamiı-i ilâhiyeyi ihmal ederek huzuzat-ı ahret

üzerine hava ve heveslerini tercih ettiklerinden onlardan azap tahfif olunmadığı gibi hiçbir kimse tarafından nusret ve yardım dahi olunmazlar.] Şu halde kitabın cemî'i ahkâmıyla âmil olanların nail oldukları iltifat-ı ilâhiyeden sakıt ve azâb-ı ebedîye giriftar olurlar.

***

Vâcib Tealâ Beni İsrail'e ihsan ettiği nimetlerden diğer bazılarını beyan etmek üzere :

وَلَقَدْ ءَاتَيْنَا مُوسَى ٱلْكِتَـٰبَ وَقَفَّيْنَا مِنۢ بَعْدِهِۦ بِٱلرُّسُلِ وَءَاتَيْنَا عِيسَى ٱبْنَ مَرْيَمَ ٱلْبَيِّنَـٰتِ وَأَيَّدْنَـٰهُ بِرُوحِ ٱلْقُدُسِ أَفَكُلَّمَا جَآءَكُمْ رَسُولٌۢ بِمَا لَا تَهْوَىٰٓ أَنفُسُكُمُ ٱسْتَكْبَرْتُمْ فَفَرِيقًا كَذَّبْتُمْ وَفَرِيقًا تَقْتُلُونَ (87)

buyuruyor.

[Zat-ı ulûhiyetime kasem ederim ki, muhakkak Biz Azimüş-şan ibadın mesalih-i diniye ve dünyeviyelerini câmî' kitah-ı ma'hûd olan Tevrat'ı Musa (A.S.)'a verdik ve Musa (A.S.) Tevrat'la hükmedip vefat ettikten sonra resûlleri, Musa (A.S.)'a tâbi kıldık ve onlar da Musa (A.S.)'ı takib edip vefat ettikten sonra İsa (A.S.)'a umur-u dünya ve umur-u âhiretlerini beyan eder beyyineler ve açık deliller verdik ve İsa'yı ruh-i kudüs olan İncil ile teyid ve takviye ettik. Bu kadar delâil-i vazıha ile resûllerimiz geldiklerinde siz itaat etmediniz de heınezaman arzunuzun hilâfına resûl geldiğinde iman etmekten nefsinizi büyük addederek resûlleri tahkir ettiniz ve iman etmeye meyl-ü rağbet etmediniz, rusûl-ü kiramdan bir fırkayı tekzip ve diğer bir fırkayı katlettiniz.] Binaenaleyh; imandan tecerrüd ettiniz.
Bu âyet-i celile Beni İsrail'e resûl göndermek ve kitap inzal etmek gibi nimetleri verdiği halde şükr etmeyip küfr ettiklerini beyanla habâset-i tıynetlerini meydana koymuştur. Musa (A.S.)'dan sonra birçok resûlle)' geldiğine ayet delalet ettiği gibi şeriat-ı Musa. cümlesine şeriat, olduğuna ve Musa (A.S.)ın şeriati, şeriat-i İsa'nın zuhuruna kadar devam ettiğine dahi delâlet eder. Çünkü Musa (A.S.)'a kitap verildiğini ve diğer

resûllerin Musa (A.S.)'a tâbi olduklarını beyan etmek; Musa (A.S.)'dan sonra gelen resûllerin şeriat-ı Musa ile amel ettiklerine delâlet eder. Amma, İsa (A.S.)'ın şeriatı ve kitabı Musa (A.S.)'ın şeriatinin ekser-i ahkâmını neshedip şeriatı cedide sahibi olduğundan icmalen resûller geldiklerini beyandan sonra tafsilen İsa (A.S.)'ı Vâcib Tealâ beyan buyurmuştur.
Lâfz-ı İsa Arabidir. İbranisi İşu'dur. Lâfz-ı Meryem hadim manasınadır. Beyt-i Mukaddes'e hizmet ettiğinden Meryem denilmiştir.
B e y y i n a t l a murad; Beyzâvî ve Fahr-i Razi'nin beyanları veçhile mevtayı ihya etmek ve gözsüzlerin gözlerini iade eylemek ve bazı muğayyebattan haber vermek gibi Cenab-ı Hakkın İsa (A.S./a vermiş olduğu mucizat-ı zahiredir.
R u h - u K u d ü s ' l e murad; Cibril-i Emin'dir. Zira Ruh-u Kudüs; Ruh-u Mukaddese manâsına olduğu cihetle Cibril-i Emin'in şanına ta'zim ve ulüvvü mertebesini beyan için Ruh-u Kudüs denilmiştir. Yahut Cibril-i Emin ile din-i mübin ihya olunduğundan insanın bedenindeki ruhuna teşbih tarikiyle Cibril'e Ruh-ül Kudüs denilmiştir. Cibril, enbiyaya vahiy inzaline memur olup mükellefin dahi dinlerini vahy ile ihya ettiklerinden ruh denilmeye sezadır. Yahut, Ruh-ul Kudüs; İncil'dir. Zira; umur-u dinin ihyasına ve umur-u dünyanın intizamına vesile olduğundan Ruh denilmiştir. Çünkü; bünye-i insaniye her türlü kemalâtını ruh vasıtasıyla ikmal ettiği gibi cemiyet-i beşeriyenin her ferdi dînî ve dünyevî kemalât ve saadâtını kitabullah vasıtasıyla ikmal ettiğinden ruha teşbih tarikiyle kinayeten ruh denilmiştir. Yahut Ruh-ul Kudüs'le murad; İsa (A.S.)'ın mevtayı dirilttiği esnada tevessül ettiği İsm i Adamdır. Şu halde bu âyette Ruh-ul Kudüs'le herhangi manâ murad olunursa olunsun o manânın İsa (A.S.)'ın nübüvvetini teyid ettiğini Cenab-ı Hak beyan buyurmuştur.

***

Vâcib Tealâ Yehûdun bazı enbiyayı katil ve bazılarını tekzip ettiklerini ve imandan imtina ile temerrüdlerine işaret ve küfürlerini beyandan sonra Resûlullah'a karşı adavetlerini beyan etmek üzere:

وَقَالُواْ قُلُوبُنَا غُلْفٌۢ بَل لَّعَنَهُمُ اللهُ بِكُفْرِهِمْ فَقَلِيلاً مَّا يُؤْمِنُونَ (88)

buyuruyor.

[Onlar «Bizim kalplerimiz perdelidir, senin davetini işitmeyiz ve sözünü dinlemeyiz» dediler. Sen onlara cevap olarak tevbih ve tekdir suretiyle, de ki sizin kalplerinizde perde yoktur, belki hased ve inadınızdan dolayı hakkı işitmezsiniz, Allah-u Tealâ onlara küfürleri sebebiyle lânet etti. Binaenaleyh; onlardan gayet az kimseler iman ederler.]
Yani; Resûlullah Yahudileri din-i İslama davet ettiğinde onlar hased ve inadlarına binaen dediler ki: «Bizim kalplerimiz senin söylediğin sözleri duymaktan perdelidir ve bizim kalbimiz ilmile doludur. Senin söylediğine ihtiyacımız yoktur. Eğer söylediğin sözlerde dinlenecek birşey olsa dinleriz ve lâkin işitmeye şayan birşey olmadığından kulağımıza girmez» demişlerdi. Cenab-ı Hak onların bu kelâmlarını reddedip buyuruyor ki, Onların kalplerinde perde yoktur, belki küfrü ihtiyarları sebebiyle Allah-u Tealâ onlara lânet ve dergâhından tardetti ve küfür gibi bir cinayeti irtikâplarından dolayı Allah-u Tealâ onları tevfikuidan uzak kıldı. Binaenaleyh; onlardan iman eden gayet az kimselerdir.
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile (قَلِيلاً) müminin sıfatı olduğuna nazaran manâ-yı nazım: [Onlardan az kimseler iman eder] demektir. Yahut (قَلِيلاً) imanın sıfatı olduğuna nazaran manâyı nazım: [onlar teklif olundukları ahkâmın pek azıcığına iman ederler.] Meselâ «Allah-u Tealâ'ya iman ederler, resûllere iman etmezler.» demektir.

***
Vâcib Tealâ Yahûdun efal-i kabihalarından nev'i âhari beyan etmek üzere :

وَلَمَّا جَآءَهُمْ كِتَٰبٌ مِّنْ عِندِ ٱللَّهِ مُصَدِّقٌ لِّمَا مَعَهُمْ وَكَانُوا۟ مِن قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى ٱلَّذِينَ كَفَرُوا۟ فَلَمَّا جَآءَهُم مَّا عَرَفُوا۟ كَفَرُوا۟ بِهِۦ فَلَعْنَةُ ٱللَّهِ عَلَى ٱلْكَٰفِرِينَ (89)

buyuruyor.

[Vakta ki yahûda, evvelin ve ahirinin ulûmunu ve mutekadat-ı diniye vedünyeviyeyi ve umum hakaik ve maarifi cami kitap -Kur'ân'dır- ind-i ilâhiden geldi. Onlarla beraber bulunan Tevrat'ı ve enbiya-yı izama nazil olan sair kitapları tasdik eder Kur'ân gelince onlar küfrettiler. Halbuki bu kitap nazil olmazdan evvel yahûd, o kitabın nazil olacağını kâfirler üzerine fütuhat addederler ve o kitabın sahibiyle kâfirlere galebe edeceklerini ve diniyle tedeyyün eyleyeceklerini maaliftihar beyan ederlerdi. Vakta ki onlara bildikleri ve kitaplarıyla nüzulünü istidlal ettikleri kitab-ı mübin geldi, fakat o zaman o kitaba küfr ettiler.] Hased ve inatları o kitaba ve kitabın sahibine iman etmelerine müsaade etmedi, mâni oldu. Evvelki sözlerini kamilen unuttular, bab-ı ilâhiden tard ve teb'ide müstehak oldular.
Binaenaleyh; Allah'ın lâneti kâfirler üzerine daima nazil ve variddir. Kur'ân-ı Azimüşşan, enbiya-yı sabıkanın kitaplarını taraf-ı ilâhiden kullarını tarîk-ı hakka irşad için inzal olunduğunu tasdik ettiğinden kitab-ı müsaddık denilmiştir. Yahûd taifesi Kur'ân nazil olmazdan evvel Tevrat'ın beyanı veçhile Kur'ân'ın nazil olacağını ve Kur'ân'ın sahibi olan Hz. Muhammed (S.A.) vasıtasıyla müşriklere galebe edeceklerini ve nüzulü zamanı takarrub ettiğinden kendi zamanlarına tesadüf edeceğini maaliftihar beyan ettikleri halde Kur'ân nazil olunca hasedle riyâsetlerinin zevalinden havf ve endişe ederek ikrarlarından nükûl ve dünyayı din üzerine tercih eyleyerek küfrettiklerini Cenab-ı Hak beyan ve lânete istihkakları ancak küfürleri için olduğuna işaret olarak zamir yerinde ism-i zahir olarak
(عَلَى ٱلْكَٰفِرِينَ) buyurmuştur. Çünkü; (عَلَى ٱلْكَٰفِرِينَ) bedelinde (عليهم) denilse olabilirdi. Lâkin lânete istihkakları küfürlerinden dolayı olduğuna işaret fevt olurdu. Çünkü; müştak üzere hükmün tertibi o müştakın me'haz-i iştikakı hükme illet olduğunu müş'ir olduğundan (كَٰفِرِينَ) lâfzı mehaz ve iştikak; olan küfrün lânete illet olduğuna delâlet eder.

***

Vâcib Tealâ Yahudilerin küfürlerini beyandan sonra o küfürlerinin sebebim ve küfrü ihtiyarlarına binaen gazap üzere gazaba müstehak olduklarını beyan etmek üzere :

بِئْسَمَا ٱشْتَرَوْا۟ بِهِۦٓ أَنفُسَهُمْ أَن يَكْفُرُوا۟ بِمَآ أَنزَلَ ٱللَّهُ بَغْيًا أَن يُنَزِّلَ ٱللَّهُ مِن فَضْلِهِۦ عَلَىٰ مَن يَشَآءُ مِنْ عِبَادِهِۦ فَبَآءُو بِغَضَبٍ عَلَىٰ غَضَبٍ وَلِلْكَٰفِرِينَ عَذَابٌ مُّهِينٌ (90)

buyuruyor.

[Ne çirkin oldu şol şey ki, o şey mukabilinde onlar nefislerini satın aldılar. Güya zann-ı fasitlerince Allah'ın inzal ettiği Kur'an'a küfürleriyle nefislerini azab-ı ilâhiden kurtarmış oldular. Kullarından dilediği kimse üzerine fazl-ü kereminden Allah'ın Kur'ân'ı inzal etmesine hased ve zulüm ve tuğyanlarından naşi Allah'ın inzal ettiği kitabına küfretmeleri ne fena şey oldu ki, şakaveti saâdet zan ettiler. Enbiya-yı izama hased edince onlar gazap üzere gazapla rucu ettiler. Dünyada ve âhirette hakaret edici azabkâfirler üzerine olucudur.]
Beyzâvî'nin beyanı veçhile (ٱشْتَرَو); sattılar manasınadır. Buna nazaran manâ-yı nazım: [Allah'ın inzal ettiği Kur'ân'a küfürleri mukabilinde nefislerinin saâdetini ve huzuzâtını sattılar. Ne çirkin ve fena şey oldu küfürleri ki, o küfürleri bedelinde saâdeti nefsaniyelerini sattılar.] Yahut (ٱشْتَرَو) satın aldılar manasınadır. Buna nazaran manâ-yı nazım : [Ne berbat oldu şol şey ki, .o şey mukabilinde onlar nefislerini satın aldılar ve güya azaptan kurtardılar. Halbuki nefisleri mukabilinde ihtiyar ettikleri fena şey Allah'ın kitabına küfretmeleridir.]
Küfürlerinin sebebi ve illeti; Allah'ın dilediği kuluna kitap inzal etmesine hased ve buğz-u adavetleri olduğu beyan olunmuştur.
Fahr-i Razi ve Ebussuud Efendi'nin beyanları veçhile Hz. Musa'ya ezalarından dolayı gazaba müstehak oldukları gibi âhir zaman nebisineküfürlerinden naşi dahi gazab-ı âhare müstehak olduklarından Yâhûdun gazapları ikidir. Yahut İsa (A.S.)'a küfürleri ve bazı enbiyayı katilleri sebebiyle müstehak oldukları gazap üzerine Resûl ullah'a da küfürleri sebebiyle gazab-ı ahare müstehak olduklarından gazap üzerine gazapla rucu ettikleri bu âyette beyan olunmuştur. Velhasıl Yahûda gazabın her ne sebeple olursa olsun iki kat olduğu muhakkaktır. Zira; küfürleri esbab-ı müteaddideyle hasıl olduğundan onlar üzerine gazap da müteaddiddir ve azapları onları zelil ve hakir kılacağı kafidir. Çünkü;

onların küfürlerinden dolayı azaplarının onlara ihanet edeceği beyan olunmuştu.

***

Vâcib Tealâ Yahûdun efal-i kabihalarından nev-i âhari beyan etmek üzere :

وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ ءَامِنُواْ بِمَآ أَنزَلَ الله قَالُواْ نُؤْمِنُ بِمَآ أُنزِلَ عَلَيْنَا وَيَكْفُرُونَ بِمَا وَرَآءَهُۥ وَهُوَ ٱلْحَقُّ مُصَدِّقًا لِّمَا مَعَهُمْ قُلْ فَلِمَ تَقْتُلُونَ أَنۢبِيَآءَ ٱللهِ مِن قَبْلُ إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ (91)

buyuruyor.

[Yahûda «Allah'ın inzal ettiği Kur'ân'a iman edin» denildiğinde onlar «Bizim üzerimize inzal olunan Tevrat'a iman ederiz» derler ve kendi kitapları olan Tevrat'ın maadasına küfrederler. Halbuki Tevrat'ın başkası olan Kur'ân onlarla beraber bulunan Tevrat'ın taraf-ı ilâhiden münzel kitap olduğunu tasdik edici olduğu halde haktır ve sadıktır, iman etmeye lâyıktır. Ya Ekrem-er Rusûl ! Onlara cevap ve ilzam olarak sen de ki «Eğer dediğiniz gibi Tevrat'a iman edici oldunuzsa bundan evvel Allah'ın nebilerini niçin katlettiniz? Tevrat size onları katledin mi dedi? Ve o katlettiriniz nebiler size Tevrat'ın hilafını mı emr ederdi? Sebep ne idi ki onları katl ettiniz? Allah'ın kitabına iman eden, Allanın nebilerini katleder mi? Siz ise katlettiniz, şu halde imanınız yalandır.»]

Kütüb-ü semaviyenin cümlesine iman lâzımken Yehûd, bazısına iman edip bazısına iman etmedikleri için Vâcib Tealâ bu âyetle onları zem'etmiştir. Zira; Tevrat'a iman ettikleri iddialarıyla kendi amelleri beyninde tenakuz vardır. Çünkü; Tevrat, cümle kitaba imanın vücubunu emri ve tavsiye eder. Kur'ân'a imanın vücubuna sebep Kur'ân'ın hak olduğu ve hakkaniyeti, mucizat-ı zahire ile nübüvvet davası sabit olan peygamberin o kitabın taraf-ı ilâhiden münzel olduğunu haber vermesi ve Kur'ân'a muarazaya kıyam edenleri aciz bırakmasıyla sabit olduğuna işaret için Vâcib Tealâ Kur'ân'ın taraf-ı ilâhisinden nazil olduğunu beyan buyurmuş ve Yehûd taifesinin Tevrat'a iman davaları kâzip ve hariçte ef'allerine mütenakız olduğunu beyanla Cenab-ı Hak Yahûd taifesini

rüsva kılmıştır. Çünkü; enbiyayı katletmek küfür olduğu gibi alelhusus Tevrat, bigayrı hakkın avam-ı nasın katlinden bile onları nehyettiği halde enbiya-yı izamı katletmekle beraber Tevrat'a iman ettiklerini iddia etmeleri mütenakızdır. Çünkü; ahâd ve avam-ı nası katletmekten nehyeden bir kitab-ı celilüşşanın, enbiya-yı izamı da katilden menedeceği evleviyetle sabittir.
Şu halde bir taraftan enbiyayı katletmek diğer taraftan Tevrat'a iman ettik diye iddiada bulunmak elbette tenakuz teşkil eder. Çünkü; Tevrat'ın ahkâmı hiçbir kimseyi bigayrı hakkın katletmemektedir. Halbuki birçok peygamber katlettikleri nass-ı Kur'ân'la sabittir. Gerçi enbiyayı katleden Yahudiler zaman-ı saâdette bulunanlar değillerse de âbâ ve ecdatlarının ef'ali onları imandan çıkarıp onların imanları yalan olduğu gibi bunların imanı dahi yalan olduğunu beyan sırasında eslâfının hataları da bunların yüzlerine vurulmuş ve abaları tarafından ika' edilen fiil-i katil, kinaye tarikiyl bunlara isnad olunmuştur. Çünkü; bunlar abalarının ef'aline razı olup masiyete rıza ise aynı masiyet olduğundan keenne enbiya katilde bunların da rızalarına binaen medhaldar addolunmuşlardır.

***
Vâcib Tealâ Beni İsrail'in «Biz iman ettik» dedikleri kelâmlarını enbiyayı katletmeleriyle ve kütüb-ü münzelenin bazısına iman etmediklerini beyanla reddettiği gibi az bir zamanda buzağı suretine ibadet ettiklerini beyan ile dahi reddetmek üzere :

وَلَقَدْ جَآءَكُم مُّوسَىٰ بِٱلْبَيِّنَٰتِ ثُمَّ ٱتَّخَذْتُمُ ٱلْعِجْلَ مِنۢ بَعْدِهِۦ وَأَنتُمْ ظَٰلِمُونَ (92)

buyuruyor.

[Zat-ı ulûhiyetime kasem ederim ki, birtakım mu'cizât-ı zahire ve alâmat-ı adîdeyle Musa (A.S.) size geldi ve dava-yı nübüvvetini teyid ve tasdik eder delillerle nübüvvetini ispat etti. Musa (A.S.) Tûr-u Sina'ya münacata gittikten sonra tasni' edilen dana suretini siz zalim olduğunuz halde mabud ittihaz ettiniz.]

Halbuki Musa (A.S.) sizin noksanınızı ikmal ve mesalihinizi tekmil hususunda fevaid-i uhrâ istirhamına gitmişti. Siz ise Samîri gibi bir münafıkın hiyle ve desayisine aldanarak dana sureti gibi hakir ve zelil birşeyi mabud ittihazına kadar cüret ettiniz. İşte ibadetinizi müstehak olmayan birşeye tevcih ettiğinizden dolayı nefsinize zulmettiniz. Beni İsrail'in buzağı suretini mabud ittihaz ettikleri gerçi bundan evvel zikrolunmuşsa da âyetlerin üslûp ve ibareleri beyninde fark olduğu gibi sevk olunan maksatlar beyninde de fark vardır. Zira evvelki âyetten maksat; Beni İsrail'e taraf-ı ilâhiden tevali eden nimetlere karşı şükretmek lâzımken küfürle mukabele ettiklerini beyan için sevkolunmasıdır. Bu âyetten maksat ise Musa (A.S.)'ın vahdaniyet-i ilâhiyeyi ispat için getirmiş olduğu delâile karşı «Dana suretini mabud ittihaz eden siz değil misiniz ki, Tevrat'a iman ettiğinizi iddia ediyorsunuz?» demektir.
Şu halde Resûlullah'a karşı olan muameleleri Musa (A.S.)'a yaptıkları muameleleri gibidir. Binaenaleyh; âyetlerde maksat itibariyle tekrar yoktur.

***
Vâcib Tealâ Beni İsrail'in kendi kitaplarına iman etmediklerini delil-i aharla ispat ve beyan etmek üzere:

وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَٰقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ ٱلطُّورَ خُذُوا۟ مَآ ءَاتَيْنَٰكُم بِقُوَّةٍ وَٱسْمَعُوا۟ قَالُوا۟ سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَأُشْرِبُوا۟ فِى قُلُوبِهِمُ ٱلْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْ قُلْ بِئْسَمَا يَأْمُرُكُم بِهِۦٓ إِيمَٰنُكُمْ إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ (93)

buyuruyor.

[Zikredin ey Beni İsrail ! Şol zamanı ki o zamanda Tevrat'a iman edeceğinize dair biz sizden ahd-ü misak aldık ve Tur Dağını üzerinize kaldırmakla tehdit ettik ve dedik ki «Size verdiğimiz kitabın ahkâmını kuvvet ve ciddiyetle ahzedin ve evamir ve nevahimizi işitin ! Mucibiyle amel edin.» Bizim bu emrimiz üzerine eslâfınız «Emrinizi kulaklarımızla işittik, kalbimizle isyan ettik» dediler ve onların küfürleri sebebiyle dana

suretine muhabbetleri kalplerine içirilmiştir.] Zira; buzağının aşk-u mahabbeti onları mest-i lâ yakil haline getirmiş keenne kalpleri danaya ibadetin mahabbetini sünger gibi soruyor (emiyor) içilen suyun mideyi ihata edip her tarafına yayıldığı gibi buzağı suretine mahabbetleri onların kalplerini ihata etmiştir. Ey resûlüm ! Sen onları ilzam ve iskât tarikiyle alâ vechittekdir vetta'riz [De ki: Eğer müminseniz size imanınızın emrettiği şey ne çirkin şey oldu ki kitabullahı inkâr ve resûlleri tekzip ve katledip danaya ibadet ediyor sunuz. Mümin olan kimse bunlara cür'et eder mi? İmanla bu ef'al-i kabiha bir arada geçinir mi? Bu cinayatı irtikâpla beraber kitabı niza iman ettiğinizi nasıl iddia edersiniz, kavliniz fiilinize müten kız değil mi, müminseniz size bunları imanınız mı emrediyor?] İmanın muktezası böyle kabayih emretmek midir? Şu halde bu cinayâta cüretiniz imanınızın olmadığına delâlet eder.» Gerçi bu âyetin bazı kısmı bundan evvel zikrolunmuşsa bu makamda tekiden «İşittik, isyan ettik» dediklerini beyana bir mukaddimedir.
Kalplerine buzağının mahabbeti içirilmek; kal lerini libasa, buzağının mahabbetini boyaya teşbih tarikiyle fa mahabbetlerini mahsûsatla izah etmek kabilindendir. Yani «Elbisenin boyayı sorduğu gibi (emdiği gibi) kalpleri ve bütün damarları dana suretinin mahabbetini sormuş (emmiş) ve vücutları her tarafına hulul etmiş» demektir.

***
Vâcib Tealâ Yahûdun kabayihinden nev-i ahari beyan etmek üzere :

قُلْ إِن كَانَتْ لَكُمُ ٱلدَّارُ ٱلْآخِرَةُ عِندَ ٱللهِ خَالِصَةً مِّن دُونِ ٱلنَّاسِ فَتَمَنَّوُا۟ ٱلْمَوْتَ إِن كُنتُمْ صَٰدِقِينَ (94) وَلَن يَتَمَنَّوْهُ أَبَدًۢا بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ وَٱللهُ عَلِيمٌۢ بِٱلظَّٰلِمِينَ (95)

buyuruyor.

[Ey habib-i zişanım ! Yahûda hitaben sen de ki, «Eğer sizin zu'münüz gibi dar-ı âhiret ahar dine mensup olan nasın dûnunda indallah size mahsus ve münhasır ise ve sözünüzde sadıksanız ölümünüzü isteyin.»] Zira; sizi lezaiz-i âhirete ve niam-ı bakiyeye isal eden ölümdür. Siz de, ahret nimetlerinin kendinize mahsus olduğunu iddia ediyorsunuz, sözünüz

doğruysa âhireti arzu edin. Bir an evvel âhirete vasıl olmak için Cenab-ı Hak'tan mevtinizi temenni edin. [Onlar kesb-i yedleri olan hırs ve tul-ü emel ve riyâset-i dünyeviye ve maasi-i saire gibi lezaiz-i âhirete mani olacak takdim ettikleri kendi elleriyle yaptıkları birtakım günâhları sebebiyle ebeden ölümü istemezler. Halbuki Allah-u Tealâ zalimleri bilir ve hallerine göre mücazat eder.]
Tefsir-i Hazin'de beyan olunduğu veçhile Yahudiler «Hiçbir kimse Cennete dahil olmaz. İllâ Yahudi dahil olur. Zira; biz Allah'ın oğulları ve ahbaplarıyız» derlerdi. Cenab-ı Hak «Cennet sizinse isteyin ölümünüzü» buyurdu. Çünkü Cennet; lezzetin makam ve mesvası olduğunu bir kimse yakinen bilince şu dar-ı alâm ve ekdar olan dünyadan bir an evvel halâs olup makam-ı rahat olan Cennet'e varmak ister. Cennet'e vuslat ise ölüm vasıtasıyla olacağından elbette ölümü istemek lâzım gelir. Yahûd ise davalarında kâzip olduklarından ebeden ölümü istemediklerini beyanla Cenab-ı Hak davalarını reddetmiştir. Ölümü temenni edemediklerinin sebebi; Kur'ân'a ve Muhammed (A.S.)'a küfretmek ve Tevrat'ı tahrif eylemek gibi ebeden nar-ı Cehennemi mucip olan maâsiyi kesbetmeleri olduğunu ve kendileri zalim olduklarını beyanla tehdit buyurmuştur.
Yahûdun iddia-yı batıllarının sebebi; şeriatlarının mensuh olmayacağını itikad etmek ve enbiya-yı kiram sülâlesinden olmalarıyla iftihar edip onlar tarafından azaptan halâs edileceklerini ümid eylemek gibi birtakım hayalâta müptenidir.

***
Vâcib Tealâ Yahûdun kabayihinden nev-i âhari beyan etmek üzere:

وَلَتَجِدَنَّهُمْ أَحْرَصَ ٱلنَّاسِ عَلَىٰ حَيَوٰةٍ وَمِنَ ٱلَّذِينَ أَشْرَكُوا۟ يَوَدُّ أَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرُ أَلْفَ سَنَةٍ وَمَا هُوَ بِمُزَحْزِحِهِۦ مِنَ ٱلْعَذَابِ أَن يُعَمَّرَ وَاللهُ بَصِيرٌۢ بِمَا يَعْمَلُونَ (96)

buyuruyor.

[Zat-ı ulûhiyetime kasem ederim ki, eğer sen Yahûdun ahvalini teftiş etsen ve kalplerinde olan serâire vakıf olsan onları nasın en ziyade hayata haris, olanlarından bulursun ve bilhassa âhir ete iman etmeyen

müşriklerden daha ziyade Yahudileri hayata haris bulursun. Hatta onlardan bir tanesi bin sene muammer olmak ister. Halbuki onun bin sene muammer olması onu azab-ı Cehennemden uzak kılamaz. Allah-u Tealâ onların ömürlerinde kendilerinden sudur eden cemi' amellerini bilici ve amellerine göre mücazat edicidir.]
H ı r s; birşeyi şiddetle taleb etmektir. (وَمِنَ ٱلَّذِينَ) manâ cihetinden nâs üzerine matuf olduğuna nazaran manâ-yı âyet: [Ey habibim ! Sen nâs içinde pek ziyade hayata ve uzun müddet dünyada yaşamaya haris Yahûd milletini bulursun. Ve bilhassa âhireti itikad etmeyip bütün emeli dünyaya maksur olan müşriklerden daha ziyade hayata haris elbette Yahudilerdir.] Zira; dünyada tûl-ü emele, Yahûdun meyl-ü rağbeti her milletten ziyadedir. Halbuki onların kendi iddiaları ve itikad-ı batılları gibi âhiret saâdeti onlara mahsus olsa âhirete bir an evvel gitmek için mevti temenni ederlerdi. Mevti temenni etmeyip bilâkis hayata haris olmaları davalarının kizb-i mahz olduğuna delâlet eder.
Mürşiklerde nasta dahildir. Fakat hayata mahabbetleri herkesten ziyade olduğundan Yahûdun hayata hırsını mübalâğa tarikiyle beyan etmek için ayrıca zikrolunmuşlardır. Çünkü; müşrikler âhirete iman etmeyip hemen emelleri hayat-ı dünyaya matuf olduğundan elbette çok yaşamayı herkesten ziyade isteyecekleri tabiidir. Halbuki Yahûd; ehl-i kitap olmak ve âhirete imanları bulunmak itibariyle haşr-ü neşri ikrar ederken âhirete iman etmeyenlerden daha ziyade yaşamaya haris olmaları elbette hayata mahabbetin en ziyadesidir ve bu cihetle âyette Yahûdu tevbih ve tekdir-i azim vardır. Müşrikler âhirete iman etmediklerinden hayata mahabbetleri, yalnız huzuzat-ı dünyeviyeden müstefid olmak için olduğundan mahabbetleri sırf dünyaya münhasırdır. Amma Yahudilerin dünyaya mahabbetleri olduğu gibi âhirette azab-ı Cehennemden dahi korkuları olduğundan iki cihetle dünyada kalmak isterler. Binaenaleyh; Yahûdun hayata hırsları müşriklerden ziyadedir. Şu halde «Hayata bu kadar şiddetle haris olan kimselerden ölümü temenni etmek mümkün olur mu? Elbette ölmeyi arzu etmezler» demektir.

***

Vâcib Tealâ Yahûdun kabayihinden nev-i ahari beyan etmek üzere :

قُلْ مَن كَانَ عَدُوًّا لِّجِبْرِيلَ فَإِنَّهُۥ نَزَّلَهُۥ عَلَىٰ قَلْبِكَ بِإِذْنِ ٱللَّهِ مُصَدِّقًا لِّمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَهُدًى وَبُشْرَىٰ لِلْمُؤْمِنِينَ (97) مَن كَانَ عَدُوًّا لِّلَّهِ وَمَلَٰٓئِكَتِهِۦ وَرُسُلِهِۦ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَىٰلَ فَإِنَّ ٱللَّهَ عَدُوٌّ لِّلْكَٰفِرِينَ (98)

buyuruyor.

[Resûl-ü Ekrem'im; Sen Yahûda hitaben de ki «Bir kimse emin-i vahyimiz olan Cibril'e Kur'ân'ı inzalinden dolayı adavet ederse Cibril'e adavete bir sebep yoktur.» Zira; Cibril-i Emin kendinden evvel nazil olan kitapları tasdik edici ve müminleri doğru yola sevk ve Cennetle tebşir edici olduğu halde nazil olan Kur'ân'ı biiznillâh senin hıfzına inzal etti. Kendi indinden inzal etmez ki ona adavet olunsun. Bir kimse Allah'a ve meleklerine ve resûllerine ve Cibril'e ve Mikâil'e adavet ederse gazab-ı ilâhiye müstehak kâfiri billâhtır. Binaenaleyh; müstehakk-ı azaptır. Zira; Allah-u Tealâ kâfirlere adavet edici ve küfürlerinden dolayı kahr-ü gazap edicidir.]
Beyzâvî'nin ve Nimetullah Efendi'nin beyanları veçhile âyet-i celile Yahûd hakkında nazil olmuştur. Çünkü; günden güne Resûlullah'ın dini zuhur ve terakki edip kütüb-ü sabıkayı nâsih olan Kur'ân'ın nüzulü şöhret bulunca Medine-i Münevvere ve etrafında olan Yahûd ıztıraba düştüler ve Resûlullah'a «meleklerden vahyi kim getirdiğini» sual ettiler. Resûlullah «Cibril-i Emin'ın geldiğini» haber verince «O bizim düşmanımızdır. Her vakit bize zararla gelir ve daima bizim dinimizi neshe s'ay eder» demeleri üzerine bu âyetin nazil olduğu mervidir. Yahut Hz. Ömer birgün Medine'de Yahûdun medreselerine geldi ve Cibril'den onlara sual etti. Onlar «Cibril bizim düşmanımızdır. Zira; bizim esrarımızı Muhammed (A.S.)'e haber verir ve husuf ve küsûf gibi kullar üzerine nazil olan azabın sahibidir.» dediler.
Mikâil'den sual edince «Ucuzluk ve selâmet onun eliyle olur» dediler. Ömer (R.A.) «İnd-i ilâhide mertebeleri nedir?» dediğinde Yahudiler «Cibril sağında Mikâil solunda, beynehümada adavet vardır.» dediler. Hz. Ömer «Eğer sizin dediğiniz gibi olsa beyinlerinde adavet olmaz ve siz Himyer kabilesinden daha ziyade kâfirsiniz, bunlardan birine adavet eden kimse Allah'a adavet eder» dedi. Badehu huzur-u risalete geldi,

gördü ki bu âyetle Cibril-i Emin gelmiş ve gitmiş. Resûlullah «Ya Ömer ! Rabbin sana muvafakat etti» buyurmuştur.
Cibril-i Emin Kur'ân'ı Allah'ın izniyle getirdiği cihetle Kur’ân'ı getirdiğinden dolayı Cibril'e adavet Allah-u Tealâya adaveti müstelzim olduğu için Cenab-ı Hak Cibril'e adavet eden kimsenin Allah'a adavet etmiş olacağını beyan buyurmuştur.

Âyette şartın cevabı mukadderdir. (فقد خلع الانصاعن نفسه) demektir. Yani «Cibril'e adavet eden nefsinden insafı soymuş çıkarmıştır. Yahut Cibril'e adavet eden kütüb-ü münzelenin kâffesine küfretmiş olur.» Yahut «Cibril'e adavet eden kendi gazab-ı kahrından helâk olsun, yok olsun» demektir. Zira; Cibril Kur'ân'ı senin kalbine Allah'ın izni ve emriyle inzal etti. Binaenaleyh; Cibril'in adavete müstehak bir hali yoktur. Kur'ân ise, kütüb-ü sabıkayı ve bilhassa Cibril'e adavet eden Yahûdun kitapları olan Tevrat'ı tasdik edici ve müminleri â'mâl-i salihaya hidayette kılıcı ve â'mâl-i salihayı eda edenlere sevabını müjdeleyicidir.

Kur'ân, Resûlullah üzerine nazil olduğu halde Kur'ân'ı fehme ve hıfz etmeye mahal kalb olduğundan kalb-i nebevileri tahsis olunmuştur. Kur'ân’ın hidayetiyle ihtida ve tebşiratıyla mübeşşer olarak intifa eden müminler olduğu için Cenab-ı Hak müminleri tahsis buyurmuştur. Yoksa doğru yolu göstermek manâsınca Kur'ân’ın hidayeti herkese şamildir. Zira Kur'ân; amme-i nası doğru yola davet eder. Fakat bu davete icabet eden ancak ehl-i imandır.

Cebrail ve Mikâil melâike cümlesinde dahillerse de fazilet ve şereflerine binaen ayrıca isimleri tasrih edilmiş ve Cebrail'in Mikâil'den efdal olduğuna işaret için de Cebrail zikirde takdim olunmuştur. Melâikeye adavet etmek küfrolduğuna ve Vâcib Tealâ'nın kâfirlere adaveti küfürlerinden dolayı bulunduğuna işaret için zamir mevziinde ism-i zahir olarak (كَـٰفِـرِيـنَ) lâfzı gelmiştir. Çünkü adavetin kâfire tasrih olunması kâfirdeki sıfatı küfrün Vâcib Tealâ'nın onlara adavetine sebep ve illet olduğunu müş'irdir.

***

Vâcib Tealâ Yahûdun kabayihinden nev-i ahari beyan etmek üzere :

وَلَقَدْ أَنزَلْنَآ إِلَيْكَ ءَايَٰتٍ بَيِّنَٰتٍ وَمَا يَكْفُرُ بِهَآ إِلاَّ ٱلْفَٰسِقُونَ (99)

buyuruyor.

[Zat-ı ulûhiyetime kasem ederim ki, muhakkak biz azimüşşan sana açık ve vazıh surette hakkı beyan edip doğru yolu gösterici âyetler ve mucizeler inzal ettik. Bizim o âyetlerimize küfretmez, illâ fasıklar ve hakkı kabul etmeyen mütemerridler küfrederler.]

Fahr-i Razi'nin beyanına nazaran ayat-ı beyyinatla murad; Kur'ân'ın âyetleridir. Zira Kur'ân'ın âyetleri; gayrileri muarazadan aciz kıldığı için nübüvveti teyid eder beyyinat-ı vazıhadandır. Yahut âyetler, hem Kur'ân'a hem de Resûlullah'ın nübüvvetini tasdik eden sair mucizatı nebeviyenin cümlesine şamildir.

Kur'ân'ın bazı âyetleri fesahat ve belâğetiyle nübüvvet davasının sıdkına ve bazı âyetleri mugayyebattan haber verdiği cihetle mugayyebata ve bazı âyetleri tevhide ve bazı âyetleri ahkâm-ı şerayia vazıh surette delâlet ettiği cihetle alâmet ve delâlet manâsına ayat-ı beyyinat denilmiştir.

Küfür; bilerek veya bilmeyerek Hakkı inkâr etmektir. F a s ı k la murad; tâat-ı ilâhiyeden huruç edip haddini tecavüz etmektir. F ı s k , mutlak zikrolunduğu cihetle fıskın kemali ve nihayeti olan küfür muraddır. Şu halde manâ-yı nazım: [Âyetlere küfür (inkâr) etmez illâ haddini tecavüz eden mütemerrid kâfirler inkâr eder] demektir.

Bu âyet; Yahûd ulemasından İbn-i Suryan’ın Resûlullah'a «Sen bize bir şey getirmedin ki biz bilelim ve âyet getirmedin ki ittiba edelim» demesi üzerine nazil olmuş ve onun kelâmını reddetmiştir. Çünkü; Resûlullah'a «Sen bize birşey getirmedin» dediğini red olarak Cenab-ı Hak matluba delâlet eder âyetleri inzal ettiğini ve âyetlere küfr etmeyip ancak taât-i ilâhiyeden çıkmış fasıklann küfrettiğini beyanla İbn-i (Suryan)’ın hem kâfir hem kâfirin fasıklarından olduğuna tariz ve işaret buyurmuştur.

***

Vâcib Tealâ Yahûdun cinayetlerinden nev-i ahari beyan etmek üzere:

أَوَكُلَّمَا عَـٰهَدُواْ عَهْدًا نَّبَذَهُ فَرِيقٌ مِّنْهُم بَلْ أَكْثَرُهُمْ لاَ يُؤْمِنُونَ (100)

buyuruyor.

[Onlar küfrederler ve her ne zaman bir ahdi muahede ederlerse «birşeye söz verirlerse» onlardan bir fırka o ahdi nakzeder, arkasına atmakla bütün bütün terkeder. Ahdini vefa etmez değil mi? Belki onların ekserisi iman etmezler.]

Yani; onlar nasıl fasık olup taât-ı ilâhiyeden huruç etmezler? Elbette huruç etmişlerdir. Zira; onlar hernezaman Allahü Tealâ ve resûlüyle bir ahd üzere muahede ederlerse onlardan bir fırka-i azîme o ahdi unutur, arkaya atarak nakzeder, belki onların ekserisi iman etmezler. Binaenaleyh onlar fasıklardır. Nakz-ı ahdetmek Yahûdun bir adet-i müstemirreleri olduğuna işaret için umum ezmine ve evkata delâlet eden (كُلَّمَا) lâfzı varid olmuştur. İstifham ise ahdi nakzlarını inkâr için

varid olmuştur. Yani; «Rusûl-ü kiramın lisanları üzerine vaki olan ahd-i ilâhiyi nakzetmek beşer için münkerattan çirkin bir hal» demektir.

Tevrat-ı Şerifte Vâcib Tealâ resûlünün ahvalini ve evsafını ve iman lâzım olduğunu beyan edip onlar da Tevrat'ı kabul etmeleriyle. Resûlullah'a iman edeceklerini muahede etmiş olduklarından Resûlullah ba's olununca hasedlerinden nâşi iman etmedikleri cihetle ahdi nakzettiklerini Cenab-ı Hak bu âyetle beyan buyurmuştur. Çünkü; onlar Resûlullah’ın bi'setinden evvel ba's olunacağını ve ba's olunduğunda iman edeceklerini ve muin ve nasır olacaklarını ve aleyhine olarak bir kimseye muavenet etmeyeceklerini yeminleriyle tekid ederek beyan ettikleri halde Resûlullah ba's olununca iman etmedikleri gibi (Hendek) gazasında Resûlullah’ın aleyhine Kureyş'e muavenette bulunmakla dahi nakz-i ahd etmişlerdir.

***

Vâcib Tealâ Yahûdun kabayihinden nev-i ahari beyan etmek üzere :

وَلَمَّا جَآءَهُمْ رَسُولٌ مِّنْ عِندِ ٱللهِ مُصَدِّقٌ لِّمَا مَعَهُمْ نَبَذَ فَرِيقٌ مِّنَ ٱلَّذِينَ أُوتُوا۟ ٱلْكِتَـٰبَ كِتَـٰبَ ٱللهِ وَرَآءَ ظُهُورِهِمْ كَأَنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ (101)

buyuruyor.

[Vakta ki Yahûda, taraf-ı ilâhiden kendilerinin iman ettikleri kitaplarını tasdik edici Resûl-ü Muazzam gelince kendilerine kitap ita olunan Yahûddan bir fırka, Allah'ın kitabını arkalarına attılar, asla iltifat etmediler ve kitaplarının muktezasıyla asla amel etmediler. Şol haysiyette ki, keenne kitaplarının ahkâmım asla bilmezlermiş gibi bir hal

üzere bulundular. Belki Tevrat'ın o resûle müteallik ahkâmım bilkülliye unuttular.]

Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile Resûlullah, Hz. Musa'nın risaletini ve Tevrat'ın sıhhatini beyanla tasdik ettiği gibi Tevrat da, Resûlullah'ın geleceğini beyan edip Resûlullah'ın gelmesi dahi Tevrat'ı musaddık olmuştur.

Kitap verilenlerle murad; kitaba iman edenlerdir. Gerek mesailine alim olsun ve gerek alim olmasın mutlaka kitabı tanıyanlardır. Kitapla murad; Kur'ân olmak ihtimali varsa da esah olan Tevrat'tır. Zira arkaya atmak; temessük ettikten sonra olacağından ve Kur'ân'a Yahûd asla temessük etmeyip Tevrat'a temessük ettiklerinden arkaya atıp amelini terk ettikleri kitap; Tevrat'tır.

Beyzâvî'nin beyanı veçhile Yahûd; dört fırkadır:
Birinci fırka; Tevrat'a iman edip hukukunu ifaya sa'yeden müminlerdir. Bu kısım, Yahûddan akall-i kalildir.
İkinci fırka; Tevrat'a aleni muhalefet edip ahkâmını arkaya atan kâfirlerdir.
Üçüncü fırka; aleni surette Tevrat'ın ahkâmını terketmediler. Fakat cehaletlerinden dolayı ahkâmını ihlâl ve terkedenlerdir. Bu fırka, Yahûdun ekseriyetini teşkil eder.
Dördüncü fırka; zahirde Tevrat'la amel ederse de gizlice ahkâmını terkederler ve hakikat-i hali bilirler, lâkin inaden ve istikbaren bilmemezlikten gelenlerdir. Bu kısım, Yahûdun münafıklarıdır.

***
Vâcib Tealâ Yahûdun kabayihinden nev-i ahari beyan etmek üzere :

وَٱتَّبَعُوا۟ مَا تَتْلُوا۟ ٱلشَّيَـٰطِينُ عَلَىٰ مُلْكِ سُلَيْمَـٰنَ وَمَا كَفَرَ سُلَيْمَـٰنُ وَلَـٰكِنَّ ٱلشَّيَـٰطِينَ كَفَرُوا۟ يُعَلِّمُونَ ٱلنَّاسَ ٱلسِّحْرَ

buyuruyor.

[Yahûd Tevrat'ı arkaya atıp ahkâmıyla ameli terkettiler de Süleyman (A.S.)'ın mülkü ve saltanatı üzerine şeytanların tilâvet ve iftira ettikleri şeylere ittiba ettiler. Süleyman (A.S.)'ın mülk ve saltanatını ve ins-ü cinnin müsahhar olmasını sihirle yaptı ve nail oldu diyerek Süleyman (A.S.)'ı küfre nispet ettiler. Halbuki Süleyman (A.S.) kâfir olmadı ve lâkin ins-ü cinnin şeytanları kâfir oldular. Zira; onlar nasa sihri talim ederlerdi.] Şeyatinin haberlerine tabi olan Yahudilerle murad; zaman-ı saadette mevcud olanlardır. Yahut zaman-ı Süleymanda mevcut olanlar olduğuna dair ihtilâf varsa da Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile esah olan Yahûdun her sınıf ve nev'ine ve her zamanda bulunanlara şamildir. Zira; Yahûdun ekserisi Süleyman (A.S.)'ın nübüvvetini inkârla «Mülûk-ü dünyadan bir padişahtır, bu saltanata sihir sebebiyle malik olmuştur» derlerdi. Vakta ki ufk-u nübüvvetten Resûlullah tulü edip Tevrat ile Kur'ân usul-ü itikadda muvafakat edince Resûlullah'a muarazayla Tevrat'ın ahkâmını terk ve sihr için yazılmış kitapları aldılar ve onlarla meşgul oldular ve Süleyman (A.S.)'a sihir nispet ettiler. İşte Cenab-ı Hak onları bu âyetle reddetmiştir.
Tilâvetle murad; haberdir. Şeytanlarla murad; cinnin keferesidir. Çünkü; onlar meleklerden işittikleri bazı haberleri kâhinlere ve müneccimlere vesvese tarikiyle ilka ve işittiklerine birçok yalanlar ilâve ederek haber verdiler, kâhinler de kitaplar telif ederek kıraat ve talim ve taallümüne devam ettiler. Sihir talim ve taallümü ve kâhinlerin kitaplarını okumak Süleyman (A.S.) zamanında şayi oldu ve «Süleyman (A.S.)'ın mülkü bununla tamamdır ve ins-ü cinnin ve tuyur-u vuhuşun ve rüzgârların itaatleri sihirledir.» demekle Süleyman (A.S.)'a sahirdir demişlerdir.
Onların iftiraları; Süleyman (A.S.)'ın mülkü üzerine olması ve o mülke sihir vasıtasıyla malik oldu demeleridir. Zira; onlar shir kitaplarını okurlar ve «Süleyman (A.S.)'ın ilmi bundan ibarettir» derlerdi.
Süleyman (A.S.)'ı sihre nispet etmek halka sihri kabul ettirmek içindir. Yahut nübüvvetini ikrar etmeyerek hakikatte sahirdir derlerdi.
Sihrin manâ-yı aslisine gelince: bazı esbab-ı hafiye ile batılı kak suretinde göstermektir ve tahsilinde Şeytan'dan istiane olunmak lâzımdır. Şu halde sihir şerre alet olmak ye habais-i nefis sahibi bulunmak da sahir için evsaf-ı lâzimedendir. Zira; teâvün ve tenasurda münasebet şarttır.

Binaenaleyh; sihri iltizam edip Şeytan'dan muavenet bekleyen Şeytan gibi habis olmadıkça Şeytan muavenet etmez. Ehl-i sünnet indinde sihrin vücudu ve hakikati vardır, fakat sihri işlemek küfürdür.
Sihrin enva-ı adidesi vardır; birinci nev'i Gildanilerin sihridir. Gildaniler yıldıza ibadet ve yıldızın müessir olduğunu itikad ederler ve onlar sihirleriyle ebdanda hasıl olan, maraz, cünûn, mevt gibi tesiri yıldızdandır derlerdi. Gildaniler, İbrahim (A.S.) zamanında mevcud olan ahalidir. İbrahim (A.S.) onların yıldıza ibadet ve yıldızın arz üzerine tesir ve tedbirini itikad etmek gibi sahîf ve batıl diyanetlerini iptal için ba's olunmuştur ve o yolda muaraza ve onları ilzam ettiği de Sûre-i En'am'da mezkûrdur.
Sihrin cisimde tesiri vardır, lâkin sahirin bir cismi, âhar bir cisme tebdil veyahut yeniden bir cisim icad etmek gibi umur-u mühimmeye iktidarı yoktur. Ancak sahir, çok hiyel ve desayisle ve Şeytan’ın muavenetiyle ve birtakım sa'y-ü gayretle sihir sayesinde hakîr birşey iktisab eder. Eğer sihirle taklip veya halk-i ecsama kadir olsa az bir sihirle birçok mal kesbedip zelil ve hakir olmazdı. Halbuki âlemde sahir kadar sefil ve hakir bir kimse görülmemiştir. Kezalik kimyacıların kalbi hakayık için serdettikleri iddialar dahi yalandır. Zira; bazı alât ve edviye ile bakırı altın veya gümüşe kalb etmiş olsalardı şimdiye kadar kimyacıların dünyayı altınla doldurmaları lâzım gelir ve padişahların madenlere sarf-ı makderet etmektense kimyacılığa azıcık mal sârfıyla birçok hazineler tedarik etmeleri daha evlâ olurdu ve kimyacılık vasıtasıyla suhuletle bakırdan altın istihsal etmek büyük büyük kaleler fethetmekten elbette daha mühimdir. Halbuki hiçbir zamanda ve hiçbir hükümdarda böyle birşeyin husulünü tarihler zikretmediği gibi bunun hakkında kütüb-ü şer'iyede dahi rivayet görülmüyor. Altın ve gümüşün kimya ile meydana gelmesi Cenab-i Hakkın onlar da halk ettiği kıymete ve hikmete de münafidir.
Çünkü; suhuletle altın ve gümüşün iktisabı mümkün olsaydı nâs beynimde altın ve gümüşün kadri kalmaz ve muamelât sektedar olacağından âlemin intizamı haleldar olacağı şüphesizdir. Şu halde kimyacıların sarfettiği paralar ve çektiği emekler heder ve hebadır ve husulüne dair serd ettikleri delâil esassız evham ve hülyadan ibarettir.

Sihrin hükm-ü şer'isine gelince : Eğer sahir, sihrindeki tesiri kendi fiilinden veyahut alât ve edevatından mütevellid bulunduğunu itikad ederse küfürdür ve eğer tesirin Cenab-ı Hak'tan olduğunu itikad ederse taallümü haram ve fiiliyatı günâh-ı kebairdendir. Zira; Tefsir-i Hazin'de beyan olunduğu veçhile Resûlullah'tan (Ebu Hüreyre) Hz.'nin rivayet ettiği hadis-i şerifte Resûlullah (S.A.) «Mühlik olan yedi şeyden ihtiraz edin» buyurduğunda ashab-ı kiram tarafından «O yedi şey nedir ya Resûlallah?» dediklerinde «Allah-u Tealâ'ya şirk, sihir, bigayrı hakkın katl-i nefis, yetimin malını ekletmek, zina, esna-yı harpte âdâdan firar etmek ve afife olan bir hatuna zaniyesin demektir.» buyurduğu mervidir. Şu halde bu hadis-i şerifin beyanı veçhile sihir; katl-i nefse ve zinaya muadil büyük günâhtır.
İkinci nevi; eshab-ı evhamın sihridir. Vehmiyata tabi olarak bazı şeyleri tevehhümatla halka suret-i âharde göstermektir.
Üçüncü nevi; şeyatinden istiane tarikiyle harikulade gibi bazı şeyler ihtira' etmek ve halka göstermektir.
Dördüncü nevi; göz boyamak tabir olunan şeydir. Bu nev'e şa'beze denir ki bu fende hazık olan, halkı bir nevi fiiliyatla meşgul ederken ansızın halkın haberi olmadan fiil-i âhar ihdas ve halk onu gözetmedikleri halde zuhur edivermesi hayreti mucip olup taaccüplerini celbeder ve kuvve-i basıranın kemal-i süratle hareket eden birşeyi şey-i âhar suretinde görmek adetidir. Meselâ sür'atle seyreden vapurda bir kimse suya nazar etse vapuru durur, suyu gider görür, halbuki emir berakistir. Rahmet yağarken semadan nazil olan katreleri semadan yere kadar çekilmiş birer hatt-ı müstakim suretinde görür ve bir kimse birşeyle meşgul iken yanında şey-i âhar hadis olur, haberi olmaz.
Sihrin, beşerin ebdanına ve zihnine ve aklına tesiri muhakkaktır. Hatta bir Yahudiyertin Resûlullah'a sihredip vücud-ü nebevilerine zaaf arız olduğu ve (Raufe) denilen kuyuya ilka edilen sihri melâikenin haber vermesiyle oradan çıkarılınca Resûlullah'ın zaafı zail ve bu misilli sihir ve isabet-i ayndan istiaze için (Muavezeteyn) sûrelerinin nazil olduğu mervidir.

***

Vâcib Tealâ şeyatinin nâsa sihir talimiyle kâfir olduklarını beyandan sonra Harut ve Marut isminde meleklere inzal olunan sihri dahi talim ettiklerini beyan etmek üzere:

وَمَآ أُنزِلَ عَلَى ٱلْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَٰرُوتَ وَمَٰرُوتَ وَمَا يُعَلِّمَانِ مِنْ أَحَدٍ حَتَّىٰ يَقُولَآ إِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْ فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُونَ بِهِۦ بَيْنَ ٱلْمَرْءِ وَزَوْجِهِۦ وَمَا هُم بِضَآرِّينَ بِهِۦ مِنْ أَحَدٍ إِلَّا بِإِذْنِ ٱللَّهِ

buyuruyor.

[Şeyatîn insanlara (Küfe) kurbünde Babil denilen beldede Hârut ve Mârut isminde iki melek üzerine nazil olan sihri dahî talim ederler. Halbuki Hârut ve Mârut kendilerinden sihir öğrenmek için müracaat eden kimseye «Ancak biz fitneyiz. Nâsı imtihan için geldik; sen sihir öğrenmekle küfretme» deyinceye kadar hiçbir kimseye sihir talim etmezlerdi. Harut ve Mârufun bu suretle vukubulan tavsiye ve nasihatlerine rağmen o gelen kimse söz dinlemeyerek behemehal sihir öğrenmeyi arzu eyler ve ısrar ederse nâs meleklerden zevç ve zevce beyinlerini tefrik edecek sihirleri öğrenirler. Halbuki sihirle onlar bir kimseye zarar edemez, ancak Allah'ın izniyle zarar ederler.] Zira; sihrin nefsinde tesiri olmayıp ancak tesir, Cenab-ı Hak'tandır. Yalnız sihir esbab-ı âdiye kabilindendir. O esbaba tevessül edince müsebbibi olan bazı eseri halk etmek Allah-u Tealâ'ya mahsustur.
B a b i l ; Küfe kurbünde Nemrud'un beldesidir. Nemrud'un köşkü yıkıldığında nâsın lisanı teferruk edip herkes bir türlü söyleyerek hiçbiri öbürünün lisanını anlamaz bir hale geldiği cihetle akıbet herbiri bir tarafa gidip yurt tutmaya vesile olduğundan Babil denilmiştir.
Melekler bilûmum maâsiden masumdurlar. Sihir talimi haram olduğu halde Harut'la Marufun sihir talimlerinin sebebi Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile o zamanda sihir teammüm etmiş ve sâhirler nübüvvet davasına kalkışmış, şu halde sihri mu'cizeden tefrik etmek lâzım gelmiş. Halbuki sihri mucizeden tefrik ise mucizenin mahiyetlerini bilmeye tavakkuf ettiğinden Cenab-ı Hak bu iki meleği beşer suretinde gönderdi. Onlar da nâsa sihir talim eder ve derlerdi ki: «Sihri bilin ve lâkin amel etmekle küfretmeyin.» Yahut âyette beyan olunduğu veçhile Vâcib Tealâ kullarını

imtihan için bu melekleri nâstan arzu edenlere sihir talimi için gönderdi. Onlar nâstan müracaat edenlere nasihat ederler ve «Biz nâsa fitne ve imtihan için geldik. Sihir talimine ve mucibiyle amel etmeye heves edip küfretmeyin» derlerdi. Nâstan mümin olanlar imanlarını muhafaza eder ve nasihati kabul ederler ve kâfir olanlar taallüm ederler ve nasihat kabul etmezlerdi. Melekler bu talimde emr-i ilâhiyi infaz edip Allah-u Tealâ'ya muti oldukları için masiyette bulunmamışlardır. Zira; talimleri emr-i ilâhiye mübtenidir.

Nâstan şakî olanlar zevçle zevce beynini tefrik eden şeyleri taallüm ederlerdi. Her ne suretle sihretseler sihrin zararı ancak Allah-u Tealâ'nın halkıyla olduğu cihetle nefsi sihir esbap kabilinden olup tesirini Allah-u Tealânın halk ettiğini Vâcib Tealâ bu âyette beyan buyurmuştur.

وَيَتَعَلَّمُونَ مَا يَضُرُّهُمْ وَلاَ يَنفَعُهُمْ وَلَقَدْ عَلِمُواْ لَمَنِ ٱشْتَرَٰهُ مَا لَهُۥ فِى ٱلاَخِرَةِ مِنْ خَلَٰقٍ وَلَبِئْسَ مَا شَرَوْاْ بِهِۦٓ أَنفُسَهُمْ لَوْ كَانُواْ يَعْلَمُونَ (102)

[Nâstan sihir taallümü ihtiyar eden şakiler kendilerine mazarrat verip dünyada ve âhirette asla menfaat vermeyen şeyi taallüm ederler. Zira; sihirle muradiarı şer olduğundan zarar görürler, menfaat görmezler. Zat-ı ulûhiyetime kasem ederim ki, Allah'ın kitabını sihre tebdil eden kimseler için âhirette nasib olmadığını Yahûd muhakkak bildiler. Zatıma yemin ederim ki eğer Yahûd bilmiş olsalardı, mukabilinde nefislerini sattıkları sihir ne çirkin şey oldu !] Veyahut «Nefislerini verip mukabilinde satın aldıkları sihir ne çirkin şey oldu, eğer bilselerdi ihtiyar etmezlerdi.»

Yani; şeyatînin haber verdiği yalanları ve batıl sihirleri ihtiyareden ve kitabullahı onlara değişen kimseler için âhirette nasip olmadığını Yahûd bildiler, fakat huzuzat-ı şehevaniyelerine tâbi olduklarından sırf muzır olan şeyi ihtiyarla ebedi helâke müstağrak oldular. Ve lâkin Allah-u Tealâ hakkı için eğer irtikâp ettikleri sihrin kabâyihini bilmiş olsalardı nefisleri mukabilinde aldıkları sihir ne berbat ve ne fena şey oldu.

Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile Yahûd Allah'ın kitabını arkalarına atıp şeyatînin haberlerinden te'lif olunan eracif dolusu kitaplara temessük ettikleri cihetle kitabullah mukabilinde keenne sihri satın almış

olduklarından ve meleklerin sihri talimden maksatları sihri bilmekle beraber ondan ihtirazla menafi-i âhirete vasıl olmak iken Yahûd öğrendikleri sihri menafi-i dünyaya sarfettikleri cihetle keenne menafi-i âhiret mukabilinde sihri satın almış olduklarından bu âyette şira lâfzı varid olmuştur.
Yehûd'un bir kısmı sihir kitaplarından sihri taallüm edip nası davet ve diğer bir kısmı da cahil olup onların davetine icabet ettiklerinden âyetin evvelinde sihri bilen kısma işaret için bildikleri ve aharinde bilmeyen kısma işaret için bilmedikleri beyan olunmuştur. Yahut sihri ihtiyarla âhirette nasipleri olmadığını bildiklerine ve âhirette fevt olan nimetin miktarını bilmediklerine işaret için âyetin evvelinde bildikleri ve âhirinde bilmedikleri beyan olunmuştur. Yahut hakikati bilirler, lâkin bildikleriyle amel etmediklerinden keenne ilimleri adem-i ilim menziline tenzil olunarak âyetin evvelinde bildiklerine ve âhirinde adem-i intifalarına işaret olunmuştur.
Şu tevcihatın her cümlesine nazaran âyetin evveliyle âhiri beyninde asla tenakuz şaibesi yoktur. Çünkü; bir kısmı taallüm edip bildiklerinden ve diğer kısmı taallüm etmeyip bilmediklerinden her iki kısma işaret olunmuştur.

***
Vâcib Tealâ Yehûd'un irtikâp ettikleri ef'al-i kabihalarından dolayı âhirette nasipleri olmadığını beyandan sonra iman etmiş olsalardı ecr-ü mesubata nail olacaklarını beyan etmek üzere:

وَلَوْ أَنَّهُمْ ءَامَنُوا۟ وَٱتَّقَوْا۟ لَمَثُوبَةٌ مِّنْ عِندِ ٱللَّهِ خَيْرٌ لَّوْ كَانُوا۟ يَعْلَمُونَ (103)

buyuruyor.

[Yahûd, eğer Allah'a ve resûllerine ve kitaplarına ihlâs üzere iman ve muharremattan içtinapla ittika etmiş olsalardı onlar taraf-ı ilâhiden ecr-ü mesubata nail olurlar ve haklarında saadet olurdu. Zira; taraf-ı ilâhiden azıcık mesûbat onlar için bilmiş olsalar dünya ve mafihadan hayırlıdır.] Çünkü; dünya nimeti fani, sevap bakîdir.

***

Vâcib Tealâ Resûlullah'ın bi'setinden evvel Yehûd'dan vâki olan kabayihi beyandan sonra Resûlullah'ın bisetinden Yahudilerin vaki olan kabayihini beyan etmek üzere:

يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ لَا تَقُولُوا۟ رَٰعِنَا وَقُولُوا۟ ٱنظُرْنَا وَٱسْمَعُوا۟ وَلِلْكَـٰفِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ (104)

buyuruyor.

[Ey müminler ! Huzur-u nebeviye geldiğinizde Resûlullah'a (رَٰعِنَا) demeyin (ٱنظُرْنَا) deyin ve şu vesayamızı dinleyin ve kâfirler için acıtıcı azap vardır.]

Yani; ey müminler ! Huzur-u nebeviye dahil olduğunuzda kemal-i edep ve terbiye üzerine dahil olun ki, resûlünüze hürmetsizlik iş'ar edecek ve Yehûd'un ta'nına vesile olacak şeylerde bulunmayın ve bilhassa (رَٰعِنَا) demekle hitab etmeyin belki (ٱنظُرْنَا) yani «Bize nazar et» demekle nazarı merhamet ve atıfetini istirham edin ve şu vasiyetimizi dinleyin. Zira; dinlemekte sizin için menfaat ve kâfirler için âhirette azab-ı elim vardır.

Beyzâvî, Fahr-i Razi, Hazin ve Nimetullah'ın beyanlarına nazaran âyetin sebeb-i nüzulü; eshab-ı Resûlullah vakayi-i mühimmede huzur-u nebeviye geldiklerinde «Ya Resûlallah ! Kelâmında teenni buyurmakla, bize riayet et ki, biz Kelâmı Nebevini fehmedelim ve sözümüzü dinlemekle bize riayet buyur ki, mazhar-ı atıfetin olalım» manâsına (رَٰعِنَا) derlerdi. Yahudiler bu sözü işitince fırsat buldular. Çünkü onların lisanında (رَٰعِنَا) ruunetten me'huz «Ey ahmak kişi» manâsına kelime-i hakarettir. Eshab-ı Resûlullahtan (رَٰعِنَا) dediklerini işitince beyinlerinde «Biz Muhammed'e gizli seb ederdik, şimdi alenen seb etmemize fırsat var, alenen seb edelim» dediler. Resûlullah'ın huzuruna geldiklerinde râina derler ve birbirlerine bakarak gülerlerdi. Sa'd b. Muaz Hazretleri onların lisanlarını bildiğinden derhal maksatlarını anladı ve Yehûda hitaben: «Bundan sonra eğer sizden bir kimse Resûlullah'a hitaben (رَٰعِنَا) derse kılıçla boynunu vururum» demesi üzerine bu

âyet nazil olmuştur ki, Yehûd'un bu sebeple Resûlullah'a sebbine meydan kalmamıştır.
Bu kelimede manâ cihetinden Resûlullah'a (رَاعِنَا) demek sahih ise de ehl-i Hicaz indinde makam-ı istihzada istimal olunduğundan istimal cihetinden dahi sû-u edebi müş'irdir. Binaenaleyh; ehl-i îman (رَاعِنَا) demekten nehyolunmuşlardır. Fakat (ٱنظُرْنَا) lafzıyla hitapta Resûlullah'ın nazar-ı inayetini talep ve istirham olduğundan hürmetsizlik manâsını müş'ir değil, bilâkis ta'zîmi müş'irdir. Resûlullah'ın kelâmını itaat üzere işitmek ve tamamiyle fehmetmek üzere işitmelerini emretmekle Resûlullah'a tazîm etmelerini Cenab-ı Hak tavsiye buyurmuştur.

***

Vâcib Tealâ Yedûhun ve sair kâfirlerin Resûlüne adavetlerini beyandan sonra kâfirlerin şerrinden hazer etmelerini Resûlüne ve müminlere tavsiye etmek üzere :

مَّا يَوَدُّ ٱلَّذِينَ كَفَرُواْ مِنْ أَهْلِ ٱلْكِتَٰبِ وَلاَ ٱلْمُشْرِكِينَ أَن يُنَزَّلَ عَلَيْكُم مِّنْ خَيْرٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَاللهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَن يَشَآءُ وَاللهُ ذُو ٱلْفَضْلِ ٱلْعَظِيمِ (105)

buyuruyor.

[Ehl-i kitaptan olan kâfirler ve müşrikler, sizin üzerinize Rabbinizden hiçbir hayırü bereket ve ıslah-ı halinize ve dünyada ve âhirette saadetinize dair birşey nazil olduğunu istemezler. Allah-u Tealâ kullarından dilediğini rahmetiyle mümtaz kılar ve istediğine âyetlerini inzal eder; Zira Allah-u Tealâ fazl-ı azim ve ihsan-ı kesir sahibidir.] Hikmet-i ilâhiyesi iktizası istediği kuluna ihsan eder. Kimsenin itiraza hakkı ve mecali yoktur. Zira; her ne işlese mülkünde tasarruftur.
R a h m e t le murad; vahy-i ilâhidir. V a h y ; Allah'ın ihsanıdır. Binaenaleyh; vahyini inzale dilediği kulunu ihtiyar ettiğinden nübüvvet; mevhibe-i ilâhiye olup abdın kisbi ve sa'yiyle değildir.
Gerek Yehûd ve gerek putlara ibadet eden müşrikler ehl-i iman üzerine nazil olan Kur'ân'a hased ve adavet ettiklerini ve hiçbir zaman hayra nail

olduklarını istemediklerini ve daima buğz ve gazap üzere bulunduklarım beyanla ehl-i imana kâfirlerin zahirde gösterdikleri meveddete aldanmamalarmı tavsiye buyurmuştur.
Tefsir-i Hazin'de beyan olunduğuna nazaran müminler, Yahudilere «Muhammed (S.A.)'e iman edin» dediklerinde «Sizin iman ettiğiniz bizim iman ettiğimizden hayırlı değildir» demeleri üzerine bu âyetin nazil olduğu mervidir.

***
Vâcib Tealâ Yehûd'un din-i İslama nesh-i ahkâm cihetinden ta'n ettiklerini reddetmek üzere:

مَا نَنسَخْ مِنْ ءَايَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِّنْهَآ أَوْ مِثْلِهَآ أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ ٱللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ (106)

buyuruyor.

[Herhangi bir âyeti biz nesih veyahut nisyan ettirirsek kullarımız hakkında o âyetten daha hayırlı veyahut ahkâmıyla amelin suhuletinde ye ecr-ü mesubatında ona müsavi olan bir âyeti getiririz. Allah-u Tealâ'nın herşeye kadir olduğunu ey Resûl-ü Ekrem'im sen bilmedin mi? Elbette bildin.] Şu halde Allah-u Tealâ bir âyeti ve ahkâmını kaldırıp yerine ondan hayırlısını getirmeye dahi kadirdir.
N e s i h ; indeş-şer' bir hükm-ü şefinin muahhar bir delil-i şer'î ile ref ve izale olunmasıdır. Bir âyetin hükmü bir zamana mahsus olarak nazil olur. O zamanın hitamında Vâcib Tealâ onun hilâfına veyahut umumi ise hususi bir âyet inzaliyle o âyetin hükmünü kaldırır ve binaenaleyh; o âyetin hükmü nihayet bulmuş olur.
Nesih; ilm-i usulde beyan olunduğu veçhile üç suretle cereyan eder:
Birincisi; lâfzı ve manâsı mensuh olur.
İkinci s i ; yalnız manâsı mensuh, lâfzı baki olur.
Ü ç ü n c ü s ü ; lâfzı mensuh, manâsı baki olur. Nesih; aklen ve sem'an caiz ve naklen vakidir. Çünkü; Resûlullah'a nazil olan Kur'ân; kütüb-ü sabıkanın cümlesini neshettiği gibi İncil, Tevrat'ın ve Tevrat kendinden evvelki şerayiin birçok ahkâmını neshetmişlerdir. Meselâ Hz. Âdem

şeriatinde zürriyet-i Ademin tekessürü matlub olup meydanda Âdem'in sulben evlâdından başka kimse olmadığından kardeşin kardeşi tezevvüc etmesi meşru idi. Zira; hâl ve maslahata ve takib olunan gaye ve hikmete muvafık olan da bu idi. Biraz müddet sonra insanlar tekessür ettiğinden kardeşin kardeşi nikâh etmesine ihtiyaç kalmadığı cihetle bu hüküm nesholunmuştur. Hz. Nuh (A.S.) şeriatinde hayvanatın her ney'ini ekletmek mubah idi. Hz. Musa şeriatinde hayvanattan birçoklarının ekli nesholunmuş ve şeriat-i Muhammediye makablinde olan şeriatleri furû' cihetinden neshetmiştir. Lâkin usul-ü itikadiye cemii şerayi'de müsavi olup asla tegayyür kabul etmediğinden mesail-i itikadiyede nesih yoktur. Nesih; emir ve nehiy gibi ahkâma müteallik olan kısımlarda cari olup vukuat-ı hikâye ve haber kısımlarında cari olmaz.
Kur'ân-ı azimüşşan'da nesih vakidir. Meselâ; zevci vefat eden hatunun iddeti bir senede tamam olacağına dair olan âyet dört ay on günde iddetini ikmal edeceğine dair olan âyetle nesholunduğu gibi iptida-yı islâmda huzur-u Risalette fısıltı yapacak kimse sadaka vermekle memur iken, badehu sadaka nesholunmuştur. Kıtal ile iptida emrolunduğunda bir müminin on kâfire karşı sabır ve sebatı vacip iken sonra bir kişinin iki kâfire karşı sabır ve sebatı vacip olup ziyadesi nesholunmuştur. Çünkü; bir zamanda emzice ve bünye-i insaniyeye muvafık devanın diğer zamanda muvafık olmadığı gibi bir zamanda insanların mizaç ve bünye mesalihine muvafık olan ahkâmın diğer zamanda muvafık olmadığından evvelki hüküm nesholunur, yerine ondan daha kolay ve mesalihe muvafık ikinci bir hüküm gelir.
«Bir âyeti neshedersek ondan hayırlısını getiririz» demek; «İbad üzerine gayet kolay ve menfaatta ziyade ve sevabı çok olan hükmü getiririz.» demektir. Yoksa, «Bir âyet diğer âyetten hayırlıdır» manâsına değildir. Zira; kelâm-ı ilâhinin cümlesi müsavidir.
Teheccüd namazının farziyeti nesholundu. Çünkü; ibad için dünyaca külfet ve meşakkat kalktığından farziyetinin neshi hayırlıdır.
Eyyam-ı madudatta oruç bütün Ramazan ayında oruca tahvil olundu. Gerçi ekall-i neshile eksere tahvilde ebdan üzere külfet ve meşakkat vardır. Lâkin ecr-ü sevabı çoktur. Amma bir hükmü nesihle onun mukabilinde mislini getirmekte sevap aynıdır. Zira nasih; mensuha müsavidir. Meselâ kıble (Beyt-i Mukaddes) iken (Kâbe-i Muazzama)'ya

tahvil olunduğu gibi. Her iki cihete teveccühte külfet müsavi olduğu gibi sevap dahi müsavidir.
Gerçi Mutezile mensuh olan âyetin mukaddem, nasih olan âyetin muahhar olup muahhar olan bir şeyin kadim olamayacağını beyanla Kur'ân'ın hadis olmasını bu âyetle istidlal ediyorlarsa da nasih ve mensuh olmak elfaz ve ibaratın avarızından olup elfaz ve ibaratın hadis olduğunda ise niza' olmadığı cihetle nesholan elfazın hadis olmasından kelâm-ı ilâhinin hadis olması lâzım gelmez.
Tefsir-i Hazin'de beyan olunduğu veçhile âyetin sebeb-i nüzulü kâfirler «Muhammed (S.A.) eshabına bir gün birşeyle emreder, yarın nehyeder ve birgün bir söz söyler, yarın sözünden döner. Şu halde her ne söylerse kendi indinden söyler» demeleri üzerine bu âyet nazil olmuştur.

***

Vâcib Tealâ neshin cevazını beyandan sonra semavat ve arzın mülkü kendine mahsus olup emir ve nehyeylemek ve emr-ü nehyini neshetmek kendi has mülkünde tasarrufu olduğu cihetle hiç kimsenin itiraza salâhiyeti olmadığım beyan zımnında:

أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ ٱللهَ لَهُۥ مُلْكُ ٱلسَّمَـٰوَٰتِ وَٱلأَرْضِ وَمَا لَكُم مِّن دُونِ ٱللهِ مِن وَلِىٍّ وَلاَ نَصِيرٍ (107)

[Sen bilmedin mi semavat ve arzın mülkü muhakkak Allah-u Tealâ'ya mahsus olup sizin için Allah'ın gayrı umurunuza bir mütevelli bir yardımcı olmadığını? Elbette bildin.]
Yani; ey Habib-i Ekrem'im ! Semavat ve arzın mülkü Allah-u Tealâ'ya mahsus olup semavat ve arzda bilâ fütur dilediği gibi tasarruf ettiğini ve âfak-ı âlemde keyfe ma yeşa tasarruf etmekle beraber nefsinize müracaat edince dünyada ve âhirette Allah'ın gayrı sizin için bir yardımcı ve umurumuza kayyım ve mütevelli olmadığım sen bilmedin mi? Şu halde Allah-u Tealâ size emir ve nehyeder ve istediği hükmü sizin üzerinizden kaldırır ve istediğini ibka eder. Zira; mülkünde tasarruf onundur, itiraza kimsenin mecali ve hakkı yoktur. Dilediği kuluna mertebe-i nübüvveti ihsan eder ve dilediği mekâna şeref verir ve kıble ittihaz olunmasını emreder. Binaenaleyh; bir zamanda ehl-i imana Beyt-

i Mukaddes'i kıble kılar, diğer zamanda kıblenin Kabe olmasını emreder ve her iki suret ise mülkünde tasarruftur ve bir kimsenin hukukuna tecavüz yoktur. Hergün ve her saatte ahar bir cihete teveccüh etmekle emretse kimin itiraza salâhiyeti vardır ve kim zarar görür?

***

Vâcib Tealâ mülk kendinin olup emir ve nehy zatına mahsus olduğunu beyandan sonra Resûlü üzerine bazı esrarı sual sadedinde ısrar edenleri tevbih etmek üzere:

أَمْ تُرِيدُونَ أَن تَسْـَٔلُوا۟ رَسُولَكُمْ كَمَا سُئِلَ مُوسَىٰ مِن قَبْلُ وَمَن يَتَبَدَّلِ ٱلْكُفْرَ بِٱلْإِيمَـٰنِ فَقَدْ ضَلَّ سَوَآءَ ٱلسَّبِيلِ (108)

buyuruyor.

[Umurunuzu Allah'a ve resûlüne tefviz edip tamamiyle inkıyad ve itaat eder ve her gelen ahkâma riayet eder misiniz, yoksa resûlünüze nazil olan âyetlerin esrarından sual etmek mi murad edersiniz? Bundan evvel Musa (A.S.)'a sual olunduğu gibi.] Çünkü; Beni İsrail'in ahvalini ıslah sadedinde gelen âyetlerin esrarını anlamak için ısrar üzere Musa (A.S.)'dan onlar sual ederlerdi. Siz de onlar gibi ahvalinizi ıslah için nazil olan âyetlerin hikem-i hafiyatını ilhah ve ısrar üzere sual etmeyin. [Bir kimse küfrü imana tebdil ederse doğru yolu ve tarik-i müstakimi yitirmiş (kaybetmişedir.]
Bu âyette Beyzâvî'nin beyanı veçhile (أَمْ) kelimesi muttasıla olursa (الم تعلم)'e mukabildir. Buna nazaran manâ-yı âyet: [Siz Allah'ın her şeye malik olduğunu ve istediği gibi emirü nehyettiğini ve eşyanın küllisine kadir olduğunu bilmediniz mi? Yoksa bildiniz de Musa (A.S.)'ın ümmeti gibi resûlünüze nesih ve saire gibi herşeyin esrarından sual etmek mi istersiniz?] demektir. Lâkin (أَمْ) kelimesi munkatıa olursa Resûlullah'a itimadın lüzumunu ve birşeyin esrarını ve hikmetini anlamak üzere sualde ısrar etmemelerini tavsiye etmektir. Buna nazaran manâ-yı âyet: [Belki siz Beni İsrail'in Musa (AS.)'dan takatlerinin fevkinde «Aleni bize Allah'ı göster» dedikleri gibi siz de tahammülünüzün fevkinde birçok şeyler sual etmek mi istersiniz? Halbuki resûlünüzün

risaletine delâlet eder mucizat-ı bahire ve delâil-i zahire geldikten sonra sizin için bu misilli sualler caiz değildir, hemen itaat ve inkıyadınız lâzımdır. Zira; nübüvveti mucizatla sabit olduğundan size vacip olan itaattir. Eğer taannüd ederek sualde ısrar ederseniz imandan sonra küfretmiş olursunuz. İmandan sonra küfreden kimse, matlubuna isal eden ve sebeb-i necatı olan tarik-i imandan muhakkak çıkmış olur] demektir.
Âyet-i celilenin Yehûd hakkında nazil olduğu mervidir. Çünkü onların, Tevrat'ın birden nazil olduğu gibi Resûlullah üzerine semadan birden bir kitap nazil olmasını talebetmeleri üzerine âyetin nazil olduğu mervidir. Yahut âyette hitap; müminleredir. Zira müminler; kendileri hakkında menfaat olmayan birçok şeylerin sualine mübaşeret etmeleri üzerine bu âyetin nazil olduğu mervidir. Şu halde âyette müminleri faydasız şeyleri sual etmekten men' ve zecir olmakla beraber inad ederek sual etmenin küfrolduğuna ima ve işaret buyurulmuştur.
Her ne kadar beyan olunduğu veçhile âyetin kimler hakkında nazil olduğuna dair iki rivayet varsa da Fahr-i Razi'nin beyanına nazaran esah olan; âyet Yahudiler hakkında nazil olmuştur. Zira; âyetin gerek sabıkı ve gerek bundan sonra gelecek olan lahıkı Yehûd hakkında olduğundan bu âyetin dahi Yehûd hakkında olması nazm-ı âyete mülayimdir.

***
Vâcib Tealâ Yahûdun bazı kabayihini beyandan sonra ehl-i imana hasedlerinden naşi yapmak istedikleri hiyel ve desayisi ve fena maksatlarını beyan etmek üzere :

وَدَّ كَثِيرٌ مِّنْ أَهْلِ ٱلْكِتَـٰبِ لَوْ يَرُدُّونَكُم مِّنْۢ بَعْدِ إِيمَـٰنِكُمْ كُفَّارًا حَسَدًا مِّنْ عِندِ أَنفُسِهِم مِّنْۢ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ ٱلْحَقُّ فَٱعْفُوا۟ وَٱصْفَحُوا۟ حَتَّىٰ يَأْتِىَ ٱللَّهُ بِأَمْرِهِۦٓ إِنَّ ٱللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ (109)

buyuruyor.

[Ehl-i kitaptan pek çokları şiddet-i adavetleri neticesi kendi nefislerinden galeyan eden hasedlerinden naşi sizin için hak zahir ve tebeyyün edip

iman ettikten sonra sizi küffar olarak reddetmiş olsalar mahabbet ederler ve sizi dinlerine red ile katlinizi vacip, mürted kılmaktan maksatları dinlerinde salâbet ve gayretlerinden değildir, belki size hased ve inatlarındandır. Çünkü; kendi kitapları sizin dininizin hak olduğuna şehadet eder ve onlar da hakkaniyetini bilirler. Şu halde siz onları intikam ve ukubetinizden af edin ve onları ta'yib ve tekdirden iraz edin ve Allah-u Tealâ'nın onlar hakkında emri ve hükm-ü kafisi gelinceye kadar sabırü sebat edin. Zira, Allah-u Tealâ herşeye ve bilhassa sizin intikamınızı onlardan almaya kadirdir.]

H a s e d ; âharin nimetini çekememekle o nimetin zevalini arzu etmek ve izalesi için hiyel ve desayise teşebbüs etmektir ki'cemi-i edyanda haramdır. Bu hal insanlar beyninde adem-i imtizaca ve tefrikaya bâdi ve âlemde fitne ve fesada bâis ve hercümerce sebep olduğundan asayiş-i intizamı ihlâl eden ahlâkın en fenasıdır. Hatta müminin mürted olmasını arzu etmek gibi bir fenalık olmadığı halde bu fenalığa bile hasedin sebep olduğunu Cenab-ı Hak bu âyette beyan buyurmuştur.

Hased, aharin nimetinin zevalini arzu etmeye sebep olduğu gibi, hased eden kimsenin ilelebed helâkine dahi sebep olacağı İblis'in helâkiyle sabittir. Çünkü; İblis'in küfrü Hz. Âdem'e hasedinden neş'et etmiştir. Amma gayrıda olan nimetin devamıyla beraber kendinin dahi o nimete nail olmasını arzu etmek gıptadır ki haram değildir ve gıpta kabilinden olan arzuda beis yoktur.

Ehl-i kitap, müminlerin nail oldukları nimet-i imanın zevalini arzu ettiler ki saadet-i dareynden mahrum olsunlar.

A f ı v la emir; onların hasedine ve küfürlerine rızayı mucip olmaz. Çünkü afvile emir; onlara mukabele ve cevabı bir müddet-i muvakkatada terkle emirdir. Zira, emir; mutlak değildir, belki «onlar hakkında emr-i ilâhi gelinceye kadar mukabeleyi terkedin» demekten ibarettir.

Emr-i ilâhi ile murad; Beyzâvî'nin beyanına nazaran Kureyza kabilesinin katli ve Beni Nadîr'in beldelerinden tard ve tebidlerine dair emr-i ilâhinin gelmesidir. Şu halde afvile emir mutlak olmayıp emr-i ilâhinin gelmesiyle mukayyed olunca «Bu âyet, kıtal âyetiyle mensuhtur» demeye hacet yoktur. Çünkü; emr-i ilâhi gelince afvile emrin hükmü hitam bulmuş ve diğer âyetle nesha ihtiyaç kalmamıştır.

Neshe müteallik olan bahiste beyan olunduğu veçhile afvile emir zamanında ehl-i imanın kılleti ve zâ'fiyeti sebebiyle mukabele etmek ehl-i iman hakkında maslahata muvafık değildi. Zira mukabele ve onlarla mücadelenin uyandıracağı ateş-i fitneyi söndürmeye henüz ehl-i imanın kuvveti kâfi olamadığından Vâcib Tealâ onlara kâfi şevket-i islâmiyenin tekemmülüne kadar sükût etmelerini tavsiye buyurmuştu. İşte umur-i müslimine mütevelli ve re'si kârda bulunan zevat için bu âyet-i celile büyük bir derstir. Çünkü re'si kârda bulunan zevatın ümmetin ahvalini iyi bilmesi ve kuvvetini tamamiyîe tetkik etmesi ve kuvve-i maddiye ve maneviyesini nazarından uzak'tutmaması, hariçten zuhur edecek belâyâya mukabelenin zamanı olup olmadığını bilmesi ve mukabeleye kuvvet kâfi değilse kâfi derece kuvveti ikmal edinceye kadar müdâratla vakit kazanması umur-u lâzimeden olduğuna âyet delâlet eder. Zira; Vâcib Tealâ Yehudun şerrini defa kuvvet iktisab edinceye kadar resûlüne Yehud hakkında afıvla muamele etmek ve sözlerini duymamakla emir buyurmuştur. Â'dânın küllisine karşı hüküm; her zaman bu minval üzeredir.
Ayet-i celilenin sebeb-i nüzulü; (Uhud) vakasından sonra Yehuddan bir taife eshaptan (Huzeyfe) ve (Ammar) (R.A.)'ya dediler ki: «Görmediniz mi size isabet eden inhizamı? Eğer siz din-i hak üzerine olsanız münhezim olmazdınız. Bizim dinimize dönerseniz sizin hakkınızda hayırlı olur. Zira; biz sizden efdaliz ve dinimiz de haktır». Yahudilerin böyle demeleri üzerine (Ammar) Hz.'leri «Ey Yehûd ! Sizin dininizde nakz-ı ahdetmek caiz midir?» dedi. Yahudiler «Katiyen nakz-ı ahdetmek caiz değildir» deyince Ammar: «Ömrüm oldukça ben Muhammed (S.A.)'e küfretmemek üzere ahdettim, dönemem» dedi. Yahudiler de «Bu adam dininden dönmüş» dediler. Huzeyfe Hz.'leri de «Ben Rab yönünden cihetullah'a, din yönünden islâma, iman yönünden Kur'ân'a, kıble yönünden Kabe'ye ve kardeş yönünden müminlere razı oldum, sizin sözünüz kulağıma girmez» diyerek huzur-u Risalete gelip bu hali haber vermeleri Resûlullah'ın da onlara «İsabet ettiniz, felah buldunuz» buyurması üzerine bu âyetin nazil olduğu siyer-i kebirde mezkûrdur.

***

Vâcib Tealâ ehl-i imana vakt-i merhununa kadar kâfirlerin muamelesine sabır ve sükûtle muamele etmelerini de emrettikten sonra mücerred afıvla iktifa olunmayıp ibadetle dergâh-ı ülûhi-yete iltica etmeleri lâzım olduğunu beyan etmek üzere:

وَأَقِيمُوا۟ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتُوا۟ ٱلزَّكَوٰةَ وَمَا تُقَدِّمُوا۟ لِأَنفُسِكُم مِّنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِندَ ٱللَّهِ إِنَّ ٱللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ (110)

buyuruyor,

[Siz affedin ve Yahûdun sû-u muamelelerine şiddet göstermeyin de cemi-i bedeniniz ve revabıt-ı kalbiyenizle üzerinize farz olan namazı ikame etmekle dergâh-ı ulûhiyetimize teveccühtü tamla teveccüh ve iltica edin ve masivadan kat'i alâka ederek ibadat-ı maliyeden zekâtınızı müstehak olanlara verin ve şurasını iyi bilin ki nefsiniz için hayır olarak namaz ve zekât gibi takdim ettiğiniz ibadatm kâffesinin ecr-ü mesubatını Allah-u Tealâ indinde noksansız hazırlanmış bulacaksınız. Zira; Allah-u Tealâ sizin cümle â'mâlinizi görücü ve muktezasına göre fazl-ü kereminden sevap vericidir.] Binaenaleyh; ameliniz asla zayi olmaz.
Ayet-i celile hayra terğib ve serden tenfirdir. Çünkü; Allah-u Tealâ her ameli görüp ona göre ceza verince edna aklı olan güzel ceza almak için elbette hayra sa'yeder ve çirkin cezayı görmemek için elbette serden içtinab eder.

***
Vâcib Tealâ Yahûdun ehl-i imanın zihnini iğfal için serdettikleri bazı kelâmlarından âhari beyan etmek üzere:

وَقَالُوا۟ لَن يَدْخُلَ ٱلْجَنَّةَ إِلَّا مَن كَانَ هُودًا أَوْ نَصَٰرَىٰ تِلْكَ أَمَانِيُّهُمْ قُلْ هَاتُوا۟ بُرْهَٰنَكُمْ إِن كُنتُمْ صَٰدِقِينَ (111)

buyuruyor.

[Yehûdun cümle-i hilelerinden birisi de onlar müminleri iğfal için dediler ki, «Elbette Cennet'e dahil olmaz illâ Yahudi veyahut Nasara olan dahil

olur. Şair milletlerden ve edyan erbabından dahil olacak yoktur.] Yehûd böyle demekle ehl-i imanın zihinlerini iğfal etmek istediler. İşte onların şu sözleri şehevat-ı nefsaniyelerinin arzu ettiği ebatîl ve eraciflerdir. Ve delil-i aklî ve nakliye müstenid değildir. [Eğer davalarının bir delile müstenid olduğunu iddia ederlerse ey Habib-i Zişanım ! Sen onlara hitaben de ki «Eğer sözünüzde ve şu davanızda sadıksanız davanızı ispat edecek delilinizi getirin.»]
Yehud, Nasarayı ve Nasara Yehûdu tekfir edip her iki fırka birbirinin Cennet'e gireceğini itikad etmediklerinden âyette zamir ehl-i kitaba râci olmakla tafsil olunmak lâzımdır. Yehûd, «Cennet'e kimse dahil olmaz, illâ Yahudi olan kimse dahil olur» dediği gibi Nasara da «Cennet'e kimse dahil olmaz, illâ Nasara olan kimse dahil olur» dediler, demektir.
Yehûdun istedikleri müminler üzerine hayır nazil olmaması ve irtidad etmeleri ve Cennet'e Yehudun gayrı bir kimsenin dahil olmaması ve daha bunların emsali birçok batıl emelleri olduğuna işaret için (أَمَانِيُّ) cemi' siğasıyla varid olmuştur.

***
Vâcib Tealâ Yehûd ve Nasara'ın davalarını reddetmek üzere :

بَلَىٰ مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُ أَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهِ وَلاَ خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلاَ هُمْ يَحْزَنُونَ (112)

buyuruyor.

[Ey ehl-i kitap ! Emr-i hal ve şan sizin dediğiniz gibi değildir. Belki Allah-u Tealâ'ya ihlâs üzere amelini güzel eda edici olduğu halde zatını teslim eden bir kimse için Rabbisi indinde ecr-i azîm vardır. Binaenaleyh; onlar üzerine havf yoktur ve mahzun dahi olmazlar.]
Yani; ey ehl-i kitap ! İhlâs üzere Rabbisine inkıyad eden için Cennet vardır. Sizin zu'munuz gibi Cennet size mahsus değildir. Evet ! Cennet size mahsus olur: Eğer bulunduğunuz tarikatınızı tağyir ve nefsinizi Allah-u Tealâ'ya teslim ve ibadetinizi cemii şerait ve âdabına riayetle eda ederseniz Cennet sizin için olur. Zira; şu evsafı haiz olan Cennet'e girer.

İnsanın azasının eşrefi ve havass-i müdrikenin mahalli ve ibadatın âzami olan secde, yüzle hasıl olduğundan cümle azaya bedel yüz tabir olunmuştur. Âyette ihlâs üzere amelin ecr-ü mesubata ve istihkaka sebep olduğuna delâlet vardır.
İ h l â s ibadattını Allah-u Tealâ'ya mahsus kılmak ve nza-yı ilâhiyi talepten başka ameliyle birşey murad etmemekten ibarettir. İhlâsta ameli işlemeye bais ve sebep olan irade ve niyete mukarin olmak lâzımdır. İnsandan sudûreden ef al, Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile üçtür :
Birincisi; ibadettir. İbadet niyete mukarin olmayınca kabul olunmaz. Binaenaleyh; niyete mukârin olmayan ibadetin sevabı yoktur.
İkinci s i ; mübahathr. Mubah olan birşey niyet vasıtasıyla ibadete inkılâbeder. Meselâ taam etmek, mubah olduğu halde ibadete kuvvet iktisabetmek niyetiyle eklolunursa ibadet olur.
Ü ç ü n c ü s ü ; fazilettir. Fazilet, niyet sebebiyle sevabı tekessür eder. Meselâ mescidde bulunan bir kimse beytullahı ziyaret niyetiyle dahil olmuşsa, sevaba nail olduğu gibi itikâf niyetiyle ve namazı gözetmek niyetiyle de olursa ayrı ayrı sevaba nail olurlar. Amma mâsiyet, niyet-i hasene sebebiyle taâta tahavvül etmez. Meselâ haram maldan mescid yapmış olsa ibadet olamaz. Zira; haramdır.
Ebussuud Efendi'nin beyanı veçhile bu âyet, Yehûd'un Cennet'in kendilerine mahsus olması iddialarını red ve gayrılarından nefyettikleri şerefi islâmiyet vasıtasıyla gayrılara isbat etmek manâsını mutazammın olmakla Yehûd'un itikadını iptal etmiştir.
Ecr-ü mesûbaUna nail olmakhğın şartı; â'mâlini şer'in beyanı veçhile yerine getirmek suretiyle ihsan etmektir. Çünkü ihsan; a'mâli cemii şerait ve erkânım lâyık olduğu vech üzere eda etmektir.

***
Vâcib Tealâ Yahûd'un ve Nasara'nın kelâmlarını icmâlen beyandan sonra tafsîlen beyan etmek üzere :

وَقَالَتِ ٱلْيَهُودُ لَيْسَتِ ٱلنَّصَٰرَىٰ عَلَىٰ شَيْءٍ وَقَالَتِ ٱلنَّصَٰرَىٰ لَيْسَتِ ٱلْيَهُودُ عَلَىٰ شَيْءٍ وَهُمْ يَتْلُونَ ٱلْكِتَٰبَ كَذَٰلِكَ قَالَ ٱلَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ مِثْلَ قَوْلِهِمْ فَاللهُ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ ٱلْقِيَٰمَةِ فِيمَا كَانُوا۟ فِيهِ يَخْتَلِفُونَ (113)

buyuruyor. .

[Yehûd «din bizim dinimiz ve kitap bizim kitabımız ve nebi bizim nebimizdir, Nasara emr-i dinde muteber birşey üzerinde değildir, belki tarik-ı haktan hurûc etmiş dalâlet üzerindedir», dediler ve Nasara «Bizim dinimiz hak, şeriatimiz müebbed ve nebimiz muhalleddir. Yehud umur-u itikad ve amelde muteber bir şeriat üzerinde değildir», dediler. Halbuki Yehud ve Nasara kitaplarını tilâvet ve iman ve irfan iddia ederlerse de henüz cehalet ve ihtilâftan kurtulmamışlardır. Çünkü; bunların dediklerinin mislini kitaptan haberi olmayan ve nebi bilmeyen ve din ve şeriat tanımayanlar derler ve aynı sözü söylemek kitapsız olanlara yakışır, yoksa ehl-i kitaba böyle cahilane ta'n ve teşni' lâyık değildir. Halleri şu minval üzere olunca Allah-u Tealâ onların ihtilâf ettikleri mesailde yevm-i kıyamette ahvâl ve amellerinin muktezasıyla. hükmeder.]
Yehud ve Nasara ile murad; cemaat-i muayyene olmak ihtimali varsa da esah olan umum Yehud ve Nasara'ntn itikadlanın beyandır. Halbuki Yehud'un tilâvet ettiği Tevrat; İsa (A.S.)'ı ve İncil'i ve Nasara'nın tilâvet ettiği İncil de Musa (A.S.)'ı ve Tevrat'ı tasdik eder. Fakat onlar bu kitapları kıraat ettikleri halde bile ilimleriyle beraber inkâra cür'et ettiler.
Bilmeyenlerle murad; Arab'ın müşrikleridir. Çünkü; onlar da: «Müslümanlar hiçbir din üzere değildir» derlerdi. Millet-i islâmiye beyninde zuhur eden fırkaların halleri dahi böyledir. Zira; bir fırka öbür fırkayı tekfir eder. Halbuki cümlesi Kur'ân'ı tilâvet ederler. Cümle milletler ve fırkalar beyninde vaki olan ihtilâfı, yevm-i kıyamette hal ve fasl ve herkesin ameline göre hükmedeceği Vâcib Tealâ bu âyette beyan buyurmuştur.
(Necran) denilen beldenin Nasara taifesinden bazı kimselerin huzûr-u Risalete meb'ûs olarak geldiklerini işiten ve etraf-ı Medine'de bulunan Yahudilerden birçok kimseler huzur-u Risalete dahil oldular. Bu esnada tarafeyn münakaşaya başladılar, münakaşa gittikçe kesb-i şiddet etti. Yahudiler Nasaraya «Siz emr-i dinde bir meslek-i sahih üzere değilsiniz» demekle İsa (A.S.)'ı ve İncl'i inkâr ettiler ve Nasara da Yahudilere aynı mukabelede bulunarak Çenab-ı Musa ve Tevrat'ı inkâr ettiler. Her iki

tarafı şu nârava hallerinden dolayı tevbih ve tekdir ve müşrik-i Arap'tan farkları olmadığım beyan için bu âyet-i celilenin nazil olduğu mervidir.
Vâcib Tealâ bu sûrenin evvelinde Kur'ân'ın hidayet ve saadeti; mü'min ve müttekilere mahsus olup insanların mü'min, kâfir ve münafık olmak üzere üç kısım olduğunu beyandan sonra tarihe nakld kelam ederek, Hz. Âdem'in hilkatini ve Şeytan'la aralarında cereyan eden ahvali izahla hilkat-i Âdem'in cümle insanlara ni'met olduğundan bahisle o ni'mete karşı şükrün vücûbunu ve Şeytan'ın adavetinden ihtirazın lüzumunu da ihtar ve tavsiyeden sonra ehl-i kitabın en ehemmiyetlisi olan ve milletler içinde ibretâmiz sergüzeştlere maruz kalmış bulunan Beni İsrail'in sevabıkı ahvalini tasvir ve tafsil ile bir taraftan Yahudileri imana davet, diğer taraftan da ümmet-i Muhammed'i ilm-i tarihin ehemmiyet ve dikkatine tergîb buyurmuştur.
Zira ümmetler ve cemaatler teşkilât-ı içtimaiyelerini ne gibi esaslara bina ve devr-i terakkilerini ne gibi şeylerle ikmal ve şevketti kuvvetlerini ne gibi tedbirlerle muhafaza ve ne gibi sebeplerle devr-i inkıraz ve idbarlarını ihzarettiler ve sebeb-i felah ve helâkleri neler oldu ve hasma karşı ne gibi mihnetlere göğüs gerdiler ve ne gibi hazırlıklarla galebe çaldılar veya mağlûb oldular? Bunların cümlesi tarihen mazbut olduğundan her millet için ilm-i tarih, nazım-ı yegânedir. Çünkü tarih; insanların an'anatını ve adât-ı hasene ve kabihasını beyan ettiğinden bir millet kavmiyetini hemen tarihiyle muhafaza edebilir. Eğer tarihiyle an'anâtını muhafaza etmezse. kavmiyetini muhafaza edemez. Kavmiyetini muhafaza edemeyen millet mevcudiyetini idame ettiremez. Zira; kavmiyetini kaybedince, efrat beyninde olan revabıtı kırmış olacagından irtibat kalkar. Binaenaleyh; efrad beyninde taavün ve tenasura riayet kalmaz. Efrad beyninde revabit ve taâvün olmaygcemiyetin asabına zaaf târî olup akıbet münkariz olacağı şüphesizdir. Şu halde cemiyât-ı beşeriyenin mevcudiyetini muhafazaya hadim olan esbabın mühim olanlarından birisi de tarihtir.

***

Vâcib Tealâ Beni İsrail'in vukuatını ve hiyel ve desayisini ve enva-ı kabayihini beyandan sonra, umum üzere mesacidin hürmeti lâzım olup, tahrip edenlerin eşedd-i zulümle zalim olduklarını beyan etmek üzere :

وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّن مَّنَعَ مَسَٰجِدَ ٱللهِ أَن يُذْكَرَ فِيهَا ٱسْمُهُ ۥ وَسَعَىٰ فِى خَرَابِهَآ أُوْلَٰٓئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَن يَدْخُلُوهَآ إِلاَّ خَآئِفِينَ لَهُمْ فِى ٱلدُّنْيَا خِزْىٌ وَلَهُمْ فِى ٱلاَخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ (114)

buyuruyor.

[Allah'ın mescidlerini, o mescidlerde Allah'ın ismi zikrolunmaktan menedip, mescidlerin harabına sa'yeden kimseden ziyade zalim kim olabilir?] Elbette indallah muazzam ve ism-i celil-i ilâhinin zikrolunması için bina olunmuş mescidlerin hedmine badi olandan ve ibadullahı ibadetten men' ile mescidin tatiline sa'yeden kimseden ziyade bir zalim olamaz. [İşte şu mescidin harabına sa'yeden erazil ve eşkiya için mescidlere dahil olmak olmadı. İllâ havf ve endişe edici oldukları halde dahil olurlar. Onlar için dünyada rüsvalık ve katil ve esaret ve zillet ve âhirette azab-ı azîm vardır.]
Âyetin sebeb-i nüzulünü beyan hakkında zikr olunacağı veçhile mesacidle murad; Mescid-i Haram veyahut Beyt-i Mukaddes olmak ihtimali varsa da umum namaz için hazırlanmış mescidler murad olunmak ihtimali galiptir. Mescidin tahribi Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile iki kısımdır:
Birincisi; maddeten yıkmak suretidir.
İkinci s i ; manâ cihetinden tahrib etmek ki, nâsı mescidde ibadetten men' ile tatil etmektir. Çünkü; cemaatten mahrum olan mescid, zahirde ma'mur ve müzeyyen olsa dahi manâda haraptır. Zira; herşeyde maksat ve gaye muteberdir. Mescidden maksat olan cemaat olmayınca o mescid maksattan ârî muattal ve haraptır. Şu halde harabiyetine sebep olan kimse elbette herkesten ziyade zalimdir.
Mesacide duhûlün havfe mukârin olmasıyla murad; mescide giren kimsenin kemal-i tezellül ve tevazu üzere dahil olmasıdır. Yani; mescidi tahribetmek şöyle dursun, mescide girecek kimsenin kemal-i havf-u haşyetle girmesi lâzımdır, yahut mescidi tahribe sa'yedenlerin ilm-i ilâhi ve kazayı sübhanide ehl-i imandan havfü haşyet üzere dahil olacakları muhakkak demektir. Buna nazaran âyet-i celile; ehl-i imanın Mescid-i

Haram'ı müşriklerin elinden tahlis edeceklerine işareti ve va'd-i ilâhiyi mutazammındır.
Bu âyet-i celile mesacidin indallah muhterem olup insanlara dahi mescide hürmet ve ta'zîmetmek vacip olduğuna delâlet eder. Zira mescidi yıkan ve nâsı ibadetten men' ile tatil eden kimsenin müşrikten daha ziyade zalim olduğunu beyanetmek; mescidin indallah fevkalgaye muazzam olduğuna delâlet ettiği gibi, insanlar için de tazimin vacip olduğuna delâlet eder. Zira; emkinenin teâlî ve terakkisi zikr-i ilâhiyle olup mesacid, zikrullah için hazırlandığı cihetle emkinenin elbette âlâ ve efdalidir. Binaenaleyh mü'min için abdestsiz mescide girmek caiz olmaz. Mesacidin efdaliyetine dair diğer ayat-ı beyyinat ve ehâdis-i nebeviyat pek çoktur. Bu makamda bu âyetin, mesacidin fezâiline delâleti kâfi görüldüğünden diğerlerinin zikrine hacet görülmemiştir.
Âyetin sebeb-i nüzulü; Rum Meliki Titos [Roma kumandanlarından İmparator «Vespazyanos» un oğludur. Titos; filvaki pederinden sonra imparator olmuştur. Fakat Kudüs'ün zapt ve tahribi kendi imparatorluğu zamanında değil, pederi zamanındadır.] Beni İsrail ile harbederek (Beyt-i Mukaddes)'i tahrip ve Beni İsrail'i katil ve esir edip Tevrat'ı yaktı ve (Beyt)'i yıktı ve içine kelpler ve cifeler doldurdu. Hz. Ömer zamanında ehl-i islâm tarafından yeniden bina edilinceye kadar harap kaldı. Bu âyetin, onun hakkında nazil olduğu (İbn-i Abbas) Hz.'den mervidir. Yahut âyet, Mekke'nin müşrikleri hakkında nazil olmuştur. Zira; onlar (Hudeybiye) senesi Resûlullah'ı ve ashabını (Mescid-i Haram)'ı ziyaretten menettiler. Resûlullah ashabıyla beraber (Hudeybiye)'de Mekke'den gelen elçilerle akd-i musalaha ederek (Beyt)'i ziyaret etmeksizin geri dönmüşlerdi. Âyet-i celile müşriklerin zulmünü beyan hakkında nazil olmuştur.
Her iki rivayete nazaran gerek (Beyt-i Mukaddes) ve gerek (Kâbe-i Muazzama) mescid-i vahid oldukları halde şanlarına ta'zîm ve secde.mevzileri müteaddid olmak itibariyle cemi' siğasıyla varid olmuştur. Bu âyetin hükmü; Allah-u Tealâ'ya ibadet maksadıyla bina olunmuş olan mescidlerin cümlesine şâmildir. Şu halde umum mescidlerde hüküm böyledir. Zira; mescid lâfzı umumuna şamildir. Çünkü; itibar, lâfzın umumunadır, sebeb-i nüzulün hususuna değildir.

Beyzâvî'nin beyanına nazaran âyetin lâfzı haber ise de manâsı müşrikleri mescide ithalden nehiydir. İmam-ı Azam indinde müşriklerin mescide duhûlü maalkerahe caiz olup İmam-ı Malik indinde caiz değildir. İmam-ı Şafii indinde (Mescidi Haram)'a duhulleri caiz değilse de sair mesacide duhulleri caizdir.

***

Vâcib Tealâ müşriklerin «İbadet ancak mekân-ı mahsusa ve heykel-i muayyen huzuruna münhasır olup başka mahalde ibadet caiz olmaz» itikadında bulunanların Mescid-i Haram'dan ehl-i imanı men ile ziyade zulmettiklerini beyandan sonra ehl-i islâm için ibadet her yerde caiz olduğunu beyanla müminlerin her yerde ibadetlerinin cevazına işaret ederek münkesir olan kalplerini taltif ve edyan-ı saire erbabının itikadlarının butlanına işaret etmek üzere:

وَلِلَّهِ ٱلْمَشْرِقُ وَٱلْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا۟ فَثَمَّ وَجْهُ ٱللَّهِ إِنَّ ٱللَّهَ وَٰسِعٌ عَلِيمٌ (115)

buyuruyor.

[Ey habibim ! Sen ehl-i islâmı tesliye ve mağmum olan kalp» lerini mesrur etmek için de ki: «Müşriklerin sizi Mescid-i Haram'ı ziyaretten menettiklerinden dolayı mahzun olmayın ve ibadetinizi bir mekâna hasretmeyin, belki maşrik ve mağrip ve bunların ihata ettiği yeryüzünün cümlesi Allah'ın mülküdür.» Binaenaleyh; tasarrufu ona aittir, her kıt'ası Allah-u Tealâ'ya mahsustur. Zira; herhangi emkineye teveccüh-ü tamla teveccüh ederseniz Allah'ın canib-i manevisine teveccüh edersiniz. Çünkü; Allah-u Tealâ mekândan münezzeh olduğu halde kulûb-u beşerin ihatasından vâsi'dir ve ilmi herşeyi ve bilhassa sizin teveccühünüzü ihata edicidir.] Zira; ilminden hiçbir zerre hariç değildir. Şu halde Mescid-i Haram'dan men olunmakla ibadetten mahrum olmanız lâzım gelmez, her nereye teveccüh ederseniz zat-ı manevisine teveccüh ettiğiniz cihetle, ibadetiniz makbuldür. Allah'ın mülkü (Mescid-i Haram)'a münhasır değildir. Her yer Allah'ındır ve her yerde Allah-u Tealâ'ya ibadet hasıl olur.

Âbidin hal-ü şanı ma'buda karşı ibadette bulunmaktır. Lâkin Vâcib Tealâ madde ve cihetten münezzeh olup bu manâca zat-ı ulûhiyetine istikbal muhal olduğundan esna-yı salâtta istikbal etmeleri için nâsa bir mekân-ı muayyen teşri' ve tayin buyurdu ki, o mekâna istikbali vech-i pakine istikbal mesabesinde kılmıştır.
Vechullah ile murad; huzur ilmî ve manevîce zatullah demektir. Yahut vech ile murad; rıza-yı ilâhidir. Buna nazaran «Her ne reye teveccüh ederseniz rızaullah oradadır» demek olur.
V ü s 'a t l e murad; kudretinde ve mülkünde vüs'attır. Yoksa zatında vasi manâsına demek değildir. Zira zatında vâsi' demek; müteba'ız ve mütecezzi olmak iktiza ettiğinden muhaldir. Şu halde mülkü vâsi'; kullarına atası ve ihsanı bol demektir.
Beyzâvî'nin beyanı veçhile maşrik ile mağribi zikirden murad; arzın nahiyelerini beyanla arzın küllisinin Allah-u Tealâ'ya mahsus olduğunu ve bir mekânın diğer mekândan Allah'ın mülkü olmak cihetinden farkı olmadığını beyan etmektir.
V e c h u l l a h ile murad Allah'ın emrettiği cihet demektir. Şu halde manâ-yı âyet: «Maşrik ve mağrip ve onların ihata ettiği cümle emkine Allah'ın mülküdür. Siz (Mescid-i Haram)'da veyahut (Beyt-i Mukaddes)'te namaz kılmaktan men olundunuzsa, arzın küllisini ben size mescid kıldım. Allah-u Tealâ her nereye teveccühünüzü emreder ve siz de o cihete teveccüh eylerseniz. Allah'ın emrettiği cihete teveccüh etmiş olursunuz ve rızasına muvafık olan cihet de emrolunan mahalde mevcuttur. Zira; kıble lizatiha kıble değildir. Belki Allah'ın kıble kılmasıyla kıble olduğundan Allah-u Tealâ her nereye teveccühü emrederse işte o cihet kıbledir. Şu halde ehl-i islâmın (Beyt-i Mukaddes)'ten kıblesini (Kâbe)'ye tebdiline taaccüb etmeyin. Çünkü; Allah-u Tealâ mülkünde tasarrufa tamla mutasarrıftır. İstediği mahalle şeref verir ve kullarının yüzlerini o mekâna tevcih ettirir, kimsenin itiraza salâhiyeti yoktur.»
Fahr-i Razi ve Hâzin'in beyanları veçhile ehl-i islâm Beyt-i Mukaddes'e teveccüh ederken kıble, Kabe'ye tahvil olunduğundan Yehud'un «Ehl-i islâm için muayyen bir kıbleleri olmayıp bazı zaman bir tarafa ve bazı kere de öbür tarafa teveccüh ediyorlar» diyerek tayib etmeleri üzerine Yahudileri red ve mü'minleri tesliye için âyet-i celile nazil olmuştur. Yahut bu âyet nafile namazlar hakkında nazil olmuştur. Çünkü; hayvan

üzerinde imâ ile nafile namaz kılan kimse için herhangi cihete teveccüh ederse caizdir. Yahut hal-i seferde havanın karanlığıyla kıbleyi farketmeyen kimselerin içtihatlarının meşruiyetini beyan için âyetin nazil olduğu mervidir. Çünkü; İbn-i Abbas Hz.'nin rivayetine nazaran ashab-ı Resûlullah'tan bir cemaat müsaferetlerinde havanın karanlığından kıbleyi bilemediler, herkes içtihadı üzere bir canibe teveccüh etti. Havadan zulmet kalkınca gördüler ki, teveccühlerinde isabet yok, hata etmişler. Huzur-u Risalete gelip, bunu haber vermeleri üzerine bu âyetin nazil olduğu mervidir.
Şu halde içtihadda hatanın ma'füv olduğuna ve vaki olan hatayı tedarik etmek lâzım olmadığına ve hal-i seferde kıbleyi tayin edemeyen kimsenin taharri ve içtihadı nereye vaki olursa o cihete teveccühün cevazına bu âyet sarahatle delâlet eder.

***
Vâcib Tealâ, Yahud ve Nasâra'ın küfriyâtından bazısını badelbeyan bazı ahari beyan etmek üzere :

وَقَالُواْ ٱتَّخَذَ ٱللَّهُ وَلَدًا سُبْحَـٰنَهُۥ بَل لَّهُۥ مَا فِى ٱلسَّمَـٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ كُلٌّ لَّهُۥ قَـٰنِتُونَ (116) بَدِيعُ ٱلسَّمَـٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضِ وَإِذَا قَضَىٰٓ أَمْرًا فَإِنَّمَا يَقُولُ لَهُۥ كُن فَيَكُونُ (117)

buyuruyor.

[Kitabî ve gayr-i kitabî bilûmum kâfirler «Allah-u Tealâ veled ittihaz etti»], dediler.
Allah-u Tealâ veled ittihazından münezzeh ve niüberra oldu. Belki semavat ve arzın ve onlarda mevcut olanların cümlesi Allah-u Tealâ'ya mahsus ve Allah'ın mahlûkudur, herbiri Allah'a mutî' ve munkadlardır. Allah-u Tealâ'nın mahlûku olan mevcudat, Allah'ın nasıl veledi olabilir ve beyinlerinde nasıl mücaneset tasavvur olunur, mücaneset olmayınca beyinlerinde tevalüd nasıl tasavvur olunabilir? Cenab-ı Hak, semavat ve arzın halikıdır. Allah-u Tealâ bir emrin vücudunu irade buyurup, halk olunmasıyla hükmettiğinde o şeye Allah-u Tealâ «ol» buyurur. Ve derhal

o şey «vücut bulur.» Asla emr-i ilâhi ile o şey arasında fasl edecek zaman bulunmaz ve hemen vücut bulur.
Vâcib Tealâ'ya, Yehûd (Üzeyr) Allah'ın oğlu Nasara dahi (İsa) Allah'ın oğlu ve müşrikler de melekler Allah'ın kızları demekle veled isnadına cür'et ettiler. Allah-u Tealâ zatını veled ittihazından tenzih buyurdu. Zira; (سُبۡحَـٰنَهُ) lâfzı kelime-i tenzih ve takdistir. Veled ittihazından münezzeh olduğunu, semavat ve arz ve onlarda bulunan mevcudatın kâffesi Allah'ın mahlûku ve Allah'ın tasarrufu tahtında memlûkü olduğunu beyanla ispat etmiştir. Çünkü; cümle mevcudat Allah'ın mahlûku olunca, mahlûkla halik beyninde cinsiyet olmadığından mahlûk, Halika veled olamaz ve bu âlem-i mükevvenatı halka kaadir olan zat-ı celilüşşanın veled ittihazına ihtiyacı olmaz. Veled ittihaz ve ihtiyar etmek; muhtaç olduğunda ihtiyacını defi' ve kocalığında muavenet taleb etmek ve temşiyetinden âciz olduğu mesâlihini tesviye ettirmek ve hin-i vefatında namını ve eserini ibka etmek maksatlarına mebnidir. Şu halde veled ittihaz etmek, fakr-u aciz ve ihtiyaç gibi avarıza maruz olmasa, muhtemel olan kimse hakkında tasavvur olunup bunlardan münezzeh olan kimse hakkında tasavvur olunmadığından, Cenab-ı Perverdigâr hakkında veled tasavvur olunmaz. Çünkü veled; teşbihi ve ihtiyacı ve sür'atle fani olmayı müstelzim bulunduğundan, Vâcib Tealâ hakkında veled ittihazı muhaldir. Hatta hayvanat ve nebatat süratle fenaya gittiklerinden veled ittihaz ederler ki, âlemde nesilleri münkariz olmasın. Amma âlem-i eflâk mümkinattan olduğu halde dünyanın bakâsı müddetince baki kalacağından kendine müşabih ve velede benzer birşey ittihaz etmemiştir. Çünkü; vakt-i merhununa kadar inkıraz yoktur. Eşyanın küllisinin Allah-u Tealâ'ya mutî ve münkad olduğu beyan olunmuştur. Ve ma'dum olan şeyler ilm-i ilâhide mevcut olup nasıl tekevvün edeceğini, bildiğinden ma'duma vücut bulmasıyla emir, caizdir.
B e d i ' ; maddesiz ve bir misal sebketmeksizin semavat ve arz icad etmektir. Semavat ve arz icad etmek; semavat ve arz ve onlarda mevcut olan hiçbir şeyin Vâcib Tealâ'nın veledi olmadığına ikinci bir delildir. Zira; veled valideynin unsurundan ve maddesinden infisal etmek lâzımdır. Mümkin ve hadis ve Allah'ın mahlûku olan şeyler elbette Vâcib Tealâ'ya müşabih ve münasip olamaz ki, veledi olsun. Zira; hadisin kadîme ve mümkinin vacibe ve muhtacın ganiye hiçbir zaman münasebeti olamaz.

Beyzâvî'nin beyanı veçhile bu dalâletin sebebi; şerayi-i mütekaddime erbabıdır. Çünkü; şerayi-i mütekaddime erbabı Vâcib Tealâ'ya sebeb-i evvel olduğu cihetle eb ıtlak ederler ve hatta Allah-u Tealâ'ya eb-i evvel ve kendi babalarına eb-i sani derlerdi. İşte cehele-i Nasara bunu hakikî baba manâsına hamlederek veled isnadına cüretle küfretmişlerdir.

***

Vâcib Tealâ Yehud ve Nasara ve müşriklerin kabayihinden bazı âhari beyan etmek üzere:

وَقَالَ ٱلَّذِينَ لاَ يَعْلَمُونَ لَوْلاَ يُكَلِّمُنَا اللهُ أَوْ تَأْتِينَآ ءَايَةٌ كَذَٰلِكَ قَالَ ٱلَّذِينَ مِن قَبْلِهِم مِّثْلَ قَوْلِهِمْ تَشَٰبَهَتْ قُلُوبُهُمْ قَدْ بَيَّنَّا ٱلآيَٰتِ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ (118)

buyuruyor.

[Ehl-i kitabın ve müşriklerin cehelesi ve şuûnatı ilâhiyeyi bilmeyen kimseler dediler ki, «Allah-u Tealâ bize tekellüm etmiş olsaydı veyahut senin nübüvvetine delâlet eder âyet bize gelseydi biz sana iman ederdik. Allah-u Tealâ'nın senin dininin hak olduğuna bizim dinimizin hükmü kalmayıp mensuh bulunduğuna dair bizimle kelâmı ve bize vahyi yok ve kat'iyete delâlet eder âyeti de yok. Binaenaleyh; biz sana iman etmediğimiz gibi senin sözünü dahi kabul edemeyiz.»] İşte böyle demeleriyle müşrikler ve ehl-i kitabın cehelesi davet-i nubüvvetpenahiye icabetten imtina ettiler. [Ey Resûl-i zişanım ! Senin zamanında ümmetinden sana böyle dedikleri gibi, bunlardan evvel ümem-i salifeden dahi peygamberlerine bunların dedikleri gibi dediler. Zira; kalpleri birbirine müşabihtir. Çünkü; sözlerinde ve işlerinde birbirine benzedikleri gibi, küfürde ve kasavet-i kalpte ve enbiyayı tekzip ve muhali taleb etmekte dahi birbirlerine müşabehetleri vardır. Hatta Hz. Musa'ya «Allah'ı aleni bize göster ve Allah'ın kelâmını işitelim» dediler ve kendileri için sual caiz olmayan şeyleri sual ettiler. Halbuki biz azimüşşan yakın üzere hakâyıkı bilen erbab-ı ilme nübüvvet-i Muhammed (S.A.)'e delâlet eden âyetleri muhakkak beyan ettik. Nübüvvette asla şüphe edecek bir cihet kalmadı.] Zira; Muhammed

(S.A.)'in dava-yı nübüvveti ispat için getirmiş olduğu mucizat-ı bahireyle Kur'ân-ı Azimüşşan, hakkı arayan erbab-ı ilmekâfidîr. Davâ-yı nübüvveti ispatta delil-i âhare ihtiyaç yoktur.
Fahr-i Razi ve Kazi'nin beyanları veçhile, Vâcib Tealâ'nın enbiyaya vahyile ve melâikeye tekellümünü işittikleri cihetle kâfirler de kendilerini kelâm-ı ilâhiye ehil görerek istikbar ettiklerinden, şüpheye düştüler ve bu kelâma cür'et ettiler ve Kur'ân'ın nübüvvete delâlet eder âyet olduğunu inkârla «Cenab-ı Hak bize tekellüm etmezse hiç olmazsa nübüvvetine delâlet eden bir âyet getir de biz de sana iman edelim» dediler. Vâcib Tealâ kâfirlerin şu iki taleplerinden evvelki talepleri olan mükâleme-i ilâhiyeye ehil ve lâyık olmayıp muhali talepten ibaret olduğuna işaret için o ciheti cevaptan müstağni addederek, ikinci taleplerine kendileri erbab-ı yakînden olmayıp, erbab-ı cehaletten olduklarına işaretle beraber erbab-ı îkan ve hak arayıcıları için Muhammed (S.A.)'in nübüvvetini ispata kâfi âyetlerini beyan ettiğini zikirle cevap vermiştir. Çünkü, matlubu ispata kâfi delil beyan ettikten sonra, ikinci bir delil talep etmek inat ve istikbardan ibaret olduğu cihetle, istedikleri âyeti inzal buyurmamıştır. Zira; ikinci bir âyet gelse, üçüncü bir âyet, üçüncü gelse, dördüncü bir âyet daha isteyecekleri ve ilâ gayrin nihaye bu suretle taleplerinde devam edip duracakları ve iman etmeyecekleri malûm olduğundan muannidane mes'ulleri is'af olunmamıştır. İşte bu esasa binaen müddeinin dâvasını ispata kâfi beyyinesini mahkemede hakim istima ettikten sonra, mudde-a aleyh daha şahit getirsin diye taleb eylese, hakim tekrar şahit istemez. Zira; şahidi, davayı ispata kâfi gördükten sonra ziyade-i talep abestir.

***

Vâcib Tealâ, kâfirlerin tekrar âyet talebinde ısrar edince Resûlünün getirdiği mucizelerin kâfi olduğunu ve Resûlünün tebliğde noksanı olmayıp, lâyıkı veçhüzere tebliğ ettiğini beyanla, kâfirlerin ısrarlarından Resûlünün hasıl olan kederini izale etmek üzere :

إِنَّآ أَرْسَلْنَـٰكَ بِٱلْحَقِّ بَشِيرًا وَنَذِيرًا وَلَا تُسْـَٔلُ عَنْ أَصْحَـٰبِ ٱلْجَحِيمِ (119)

buyuruyor.

[Ey Habib-i Ekrem'im ! Biz azimüşşan hakka mülâbis ve mukârin olarak seni, mü'minleri Cennetle tebşir edici ve kâfirleri Cehennem'le korkutucu olduğun halde, ibadm halini ıslah için gönderdik. Vezaif-i risaleti eda ettikten sonra, senin davetine icabet etmeyen ashab-ı cahîmden mesul olmazsın.]

Hulâsa; Resûlullah’ın ümmetinden amel edenleri Cennet'le müjdeleyici ve isyan edenleri Cehennem'le korkutucu olduğu halde hakka mukârin olarak irsal olunduğu ve emr-i tebliği lâyıkı veçhile eda ettiğinden dolayı davetine icabet etmeyip ehl-i Cehennem olanların hallerinden mes'ul olmayacağı bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***
Vâcib Tealâ kâfirlerin küfürde inatlarını ve Resûlünün onlara karşı sabır ve sebatını beyandan sonra ebâtıyle ısrarda kâfirlerin şiddetini ve kemal-i adavetlerini beyan etmek üzere :

وَلَن تَرْضَىٰ عَنكَ ٱلْيَهُودُ وَلاَ ٱلنَّصَٰرَىٰ حَتَّىٰ تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ قُلْ إِنَّ هُدَى ٱللهِ هُوَ ٱلْهُدَىٰ وَلَئِنِ ٱتَّبَعْتَ أَهْوَآءَهُم بَعْدَ ٱلَّذِى جَآءَكَ مِنَ ٱلْعِلْمِ مَا لَكَ مِنَ ٱللهِ مِن وَلِيٍّ وَلاَ نَصِيرٍ (120)

buyuruyor.

[Sen Yehud ve Nasaranın millet ve dinlerine ittiba' edinceye kadar Yehud ye Nasara, elbette senden razı olmazlar.] Zahirde izhar ettikleri mahabbet ve ünsiyetlerine kafiyen itibar yoktur. Zira; sahtedir. Zahirleri bâtınlarına muvafık değildir. Çünkü; kendi dinlerinin hakkaniyetini iddia ettiklerinden daima senin onların dinlerine ittiba' etmeni arzu ederler. [Ey Resûlüm ! Alâ tarikinnasiha sen onlara de ki: «Allah'ın kullarını ıslah ve irşad için hidayeti ve tarîk-ı müstakimi göstermesi ancak hidayettir ve o hidayet-i ilâhiye din-i islâmdır. İhtida etmek isteyenler din-i islâma ittiba' etmelidir. Çünkü; din-i islâmın zuhurundan sonra onun haricinde ibadı irşad edecek hidayet ve tarîk-ı selâmet yoktur.] Zira; Kur'ân’ın

nüzulünden sonra doğru yolu göstermek Kur'ân'a münhasırdır. Kur’ânın haricinde tarîk-ı necatı irae eyleyecek ve itimad edecek bir kitap ve şeriat kalmamıştır. [Eğer ey habibim ! Sen ve sana tebaiyet eden mü'minler şol şeyden sonra onların arzu ve emellerine ittiba' ederseniz ki, o şey; sana gelen ilm-i Kur'ân ve hidayet-i islâmdır. Bundan sonra milel-i sairenin arzuyu batıllarına ittiba' ederseniz, senin için Allah'ın gazabından seni kurtaracak bir veli ve bir yardımcı yoktur ki senden, onlara tebaiyetinden dolayı vaki olan azabı kaldırsın.]
H i d a y e t ; ancak hidayet-i ilâhiye olan din-i islâm olup Yehud ve Nasara’ın davet ettikleri dinleri aynı dalâl olduğuna işaret için hidayet, hasra delâlet eden zamir-i fasılla varid olmuştur.
Resûlullah'a gelen ilimle murad; Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile malûm ve muayyen olan din-i islâmdır.
Beyzâvî'nin beyanı veçhile âyet-i celilede Yehud ve Nasara’ın imanından Resûlullah’ın kat-ı ümid etmesinde mübalağa vardır. Havaya ittibam elbette batıl olacağına ve küfürle lâzım gelen azaba şefaat olmadığına ve insanlar için taklit lâyık bulunmadığına ve bir kimseyi tehdid etmek, delâil nasbedip o kimseye doğru yolu gösterdikten sonra, olacağına âyet-i celile sarahaten delâlet eder.
Ayette hernekadar hitap Resûlullah'a ise de murad-ı ilâhi ümmetini Yehud ve Nasaraya ittibadan nehyetmektir. Yehud ve Nasara Resûlullah'tan müsaade isterler ve iman edeceklerini va'd ederlerdi. Cenab-ı Hak onların sözlerinin yalan olduğunu ve iman etmek niyetinde olmadıklarını ve adavetlerinin şiddetini beyan içni bu âyeti inzal buyurduğu mervidir.
Hulâsa; Yehud ve Nasara kendi milletlerine tabi olup dinlerini kabul etmedikçe ehl-i imandan hiçbir veçhile razı olmayacakları, hidayet ve doğru yol ancak Cenab-ı Hakkın Kur'ân'da gösterdiği tarîk olup, onun haricinde olan tarîka itibar olmadığı ve hidayet-i ilâhiye geldikten sonra başka milletlerin hava ve arzularına ittiba' eden kimseler için Allah'ın gazabından kurtaracak bir yardımcı ve muavenet edecek bir dost bulunmayacağı, bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ Yehud ve Nasara'dan iman etmeyenlerin iman etmek ihtimalleri olmadığını beyandan sonra, iman edenlerin hakka mü'min olduklarını beyanla methetmek üzere :

ٱلَّذِينَ ءَاتَيْنَٰهُمُ ٱلْكِتَٰبَ يَتْلُونَهُۥ حَقَّ تِلَاوَتِهِۦٓ أُو۟لَٰٓئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِۦ وَمَن يَكْفُرْ بِهِۦ فَأُو۟لَٰٓئِكَ هُمُ ٱلْخَٰسِرُونَ (121)

buyuruyor.

[Şol kimseler ki onlara biz kitap verdik. Verdiğimiz kitabı tağyir ve tahrif etmeksizin evamir ve nevahisinin müştemil olduğu ahkâmı teemmül ve tedebbür ederek lâyıkıyla tilâvet ederler. İşte onlar o kitaba iman ederler ve eğer bir kimse o kitaba küfrederse, ancak küfredenler zarar-ı ebediye duçar olucolardır.] Zira; kitabı tağyir ve tahrif ve ahir zaman nebisinin evsafını inkârla küfredip imanı küfre ve menfaati mazarrata tebdil ettiklerinden ebedi nar-ı cahîmde kalıcılardır.
Fahri Razi'nin beyanı veçhile hakka tilâvetle murad; kıraatinde huzu' ve huşu'a riayet ve maânisini teemmül ve ahkâmıyla amel etmek ve hill-ü hürmete dikkat etmekten ibarettir. Şu halde kitabullahı taraf-ı ilâhiden nazil olduğu veçh üzere kıraat etmek ve kelimatını yerinden değiştirmemek ve hilâf-ı hakikat olarak te'vil etmemek matlup olup kitaptan intifa' etmek de hakkıyla tilâvet ve maânisini lâyıkıyla fehmetmektir. Ve hakka tilâvet ve maânisini tefekkür etmeyenlerin dünyada ve âhirette zarardide olacaklarına âyet sarahatla delâlet eder.
Kitabı tilâvet edenlerle murad; Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile birkaç ihtimal vardır: Birinci ihtimal; Ashab-ı Resûlullah'tır. Buna nazaran Kur'ân'ı tilâvet edenleri methetmekle lâyıkı veçh üzere lâfzını tahriften muhafaza ve manâsını teemmül üzere tilâvet etmeye, âyette ehl-i imanı tergîb vardır. İkinci ihtimal; Ehl-i kitabın Kur'ân'a iman edenleridir. Üçüncü ihtimal; Ehl-i kitaptan kitaplarını tahrif ve tağyir etmeksizin amel edip tilâvet edenler muraddır. Yahut Hayber'in fetholunduğu gün Hz. Ali'nin biraderi (Cafer) Hz. ile Habeş'ten gelen kırk kişi hakkında nazil olmuştur. Onlardan otuz ikisi Habeş'ten, sekizi Şam rahiplerinden olup, şeref-i islâmla müşerref olmuşlardı.

Yahut âyetle gerek ehl-i kitaptan ve gerek ümmet-i Muhammedden bilûmum mü'minler muraddır.

***

Vâcib Tealâ Beni İsrail'e vermiş olduğu nimetleri tadadla ahdini ifaya ve nimetin şükrünü edaya davet ve enva-ı kabayihi tadadla tevbih ve küfriyâtını meydana koymakla kendilerini tekdir ettikten sonra tekrar Beni İsrail'i insafa davet etmek üzere nimetlerinden bazılarını tadad zımnında:

يَـٰبَنِىٓ إِسۡرَٰٓءِيلَ ٱذۡكُرُواْ نِعۡمَتِىَ ٱلَّتِىٓ أَنۡعَمۡتُ عَلَيۡكُمۡ وَأَنِّى فَضَّلۡتُكُمۡ عَلَى ٱلۡعَـٰلَمِينَ (122) وَٱتَّقُواْ يَوۡمٗا لَّا تَجۡزِى نَفۡسٌ عَن نَّفۡسٖ شَيۡـٔٗا وَلَا يُقۡبَلُ مِنۡهَا عَدۡلٞ وَلَا تَنفَعُهَا شَفَـٰعَةٞ وَلَا هُمۡ يُنصَرُونَ (123)

buyuruyor.

[Ey Beni İsrail ! Zikr edin sol nimetlerimi ki, o nimetleri ben sizin üzerinize in'am ettim ve muhakkak ben size kitap vermek ve içinizden nebi ba's etmek gibi lûtuflarımla kendi âlemleriniz ahalisi üzerine tafdîl ettim ve sizi erbab-ı şeriat ye ilm-i kemâl sahibi kıldım. Şu halde emrime imtisal edin ve hükmümden çıkmayın ve kahr-ü gazabımdan hazer edin ve sol günden korkun ki o günde bir nefis diğet nefis yolunda hiçbir şeyle cezalanmaz ve kimse kimsenin yükünü götürmez ve herkes kendi vizr-ü vebalini götürür ve nefs-i âsiye bedelinde fidye kabul olunmaz ki, o fidye sebebiyle azab-ı ilâhiden halâs olsun ve o nefs-i kâfireye bir şefîin şefaati menfaat vermez ki, o şefaat sebebiyle azabı hafif olsun ve nüfus-i âsiyeye bir kimse tarafından yardım olunmazlar ki, o yardımcı sebebiyle ğazab-ı ilâhiyi def etsinler.]
Arap indinde muhavere birçok safahat ve şubelere teferruk ettikten sonra, meseleden maksadı hulâsa etmek üzere başlanan noktayla maksada hitam vermek âdet olup ve bu âdet buleğa ve hutaba indinde makbul olduğundan, muhaverede kabul olunan şive-i Arap üzere Beni İsrail'in kıssaları, başlandığı maksadı tekrar beyanla hitam bulmuştur.

***
Vâcib Tealâ, Resûlullah'ın hicretinden sonra başlıca Medine'de âdâvet edenlerin Yehud olduğu ve Medine etrafında bulunan kabailin Yehuda ehl-i kitap olduklarından dolayı bir derece manevi inkıyadları bulunduğu cihetle Yehud iman ederlerse kabail kolaylıkla iman edeceklerine binaen bu surede Yehuda nushu pendle imana davet ve iman etmediklerinde, halkın zihinlerini iğfal etmemeleri için enva-ı kabayihini ve enbiya-yı sabıkayla cereyan eden ahval-i feci'alarını beyanla halkın kulûbundan mevkilerini iskat ve kemal-i hased ve inat ve adavetlerini beyandan sonra, cümle milel beyninde nübüvveti tasdik olunan ve kulûb-u nâsta daima mevki-i muazzame mahfuz olan İbrahim (A.S.)'ın hallerini beyan ile halkı imana davet etmek üzere :

وَإِذِ ٱبْتَلَىٰٓ إِبْرَٰهِـۧمَ رَبُّهُۥ بِكَلِمَـٰتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّى جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِن ذُرِّيَّتِى قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِى ٱلظَّـٰلِمِينَ
(124)

buyuruyor.

[Zikr et ey Resûlüm ! Şol zamanı ki, o zamanda Rabbisi, cedd-i â'lân, İbrahim'i Nemrud'un ateşi ve mancınığı ve veledini kurban etmesi ve vatanından uzak düşmesi gibi bazı mesaip ve sair evamir ve nevahi ahkâmıyla müptelâ kıldı ve imtihan muamelesi yaptı. İbrahim (A.S.) da emrolunduğu ve müptelâ kılındığı kelimatın her birini emrolunduğu veçh üzere fütursuz ve kusursuz tamamiyle eda etti, asla noksan bırakmadı. İbrahim (A.S.) vazife-i ubudiyeti kemaliyle eda edince, Rabbisi mahabbetini izhar ederek: «Ya İbrahim ! Ben seni nâsa muktedâbih kılacağım» dedi. İbrahim (A.S.) Rabbisinin lûtfunu görünce: «Ya Rabbi ! Benim zürriyetimden dahi nâsa muktedâbih kıl» dedi. İbrahim'in şu istirhamına cevap olarak Rabbisi: «Senin zürriyetinden salih olanlar muktedâbih olurlar, velâkin benim nübüvvetimden ibaret olan, ahdim zalimlere isabet etmez. Zira; hudud-u ilâhiyemizden çıkmış birtakım fasıklar, bizim tarafımızdan hilâfet ve niyabete nail ve müstehak olamazlar» dedi.]

Tefsir-i Hâzin'de beyan olunduğu veçhile İbrahim (A.S.) Babilden veyahut (Küfe) civarında (Kûsi) denilen karyeden ve Nemrud'un zamanına tesadüf eden nâs cümlesindendir. İbrahim (A.S.) Yahud ve Nasara indinde muhteremdir. Zira Yahud, nesep cihetinden İbrahim (A.S.)'a mensup olmakla o nispetten teşerrüf ettikleri gibi kezalik Nasara da bir kısmı neseben intisap ve bir kısmı da dinen nebilerinin İbrahim (A.S.) neslinden bulunmasıyla teşerrüf ederlerdi ve Kabail-i Arabın kâffesi evlâd-ı İbrahim'den bulunmakla iftihar ve teşerrüf ettiklerinden İbrahim (A.S.) cümle milletler beyninde muhteremdir. Binaenaleyh; İbrahim (A.S.)'ın bazı menakibini beyanla Resûlullah'ın kavlini ve şeriatini kabule Vâcib Tealâ insanları davet etmiştir. Çünkü; İbrahim (A.S.) tekâlifi tamamen yerine getirmiş ve evlâdına imamet taleb ettiğinde, Vâcib Tealâ zalimlerin imamete ehil olmadığını beyan etmiştir ve kıblenin (Kâbe)'ye tahavvülüne razı olmayan Yehuda karşı (Kabe) İbrahim (A.S.)'ın kıblesi olduğu beyan olunmuştur. Bunların cümlesi inadı terkle iman etmek icap eden ahvaldendir. Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile kelimat ile murad; bu âyetlerde beyan olunan imamet ki nübüvvet, Beyt-i Şerifi tathir ve temellerini refi' ve evlâdına duâ gibi meşakkat-i azîmi mutazammın olan şeylerdir. Çünkü nübüvvet ahkâm-ı ilâhiyi tebliğde birçok külfeti ve meşakk-u miheni mutazammın olduğu gibi Beyt-i Şerifi tathir ve binasını yapmak ve Beyt'in levazımından olan menasik-i haccı eda ve menasikini lâyıkıyla yerine getirmek elbette meşakkat-i azîmeyi mutazammındır.
Yahut k e l i m a t ile murad; İbn-i Abbas Hz.'den rivayet olunduğu veçhile evamir ve nevahisidir ki on şeyden ibarettir. İbrahim (A.S.) şeriatinde bu on şeyi eda etmek farz idi, bizim şeriatimizde ise sünnettir. Beşi baştadır ki mazmaza, istinşak, baş taramak, bıyığını kesmek, misvak istimal etmek gibi nezafete ait olan şeylerdir. Diğer beşi sair bedendedir. Sünnet olmak, kasığını tıraş etmek, koltuğundaki kılları yolmak, tırnağını kesmek ve suyla istinca etmek gibi bedene ait olan nezafetten ibarettir.
Yahut müptelâ olduğu kelimat ile murad; efâl-i hac ki, tavaf, sa'y, remiy, ihram ve kezalik Nemrud'un ateşi ve veledini zebh ile memur olması ve hicret etmesi gibi tekâlif-i ilâhiye ve küffarla ve pederiyle tevhid-i ilâhiye dair mübahaseleridir.

İ m a m e t l e murad; nübüvvet veyahut herşeyde halka muktedâbih olmasıdır. Cenab-ı Hak bu va'dini incaz buyurduğundan İbrahim (A.S.)'ın zürriyeti ilâ yevm-il kıyame halka muktedâbih olmuştur. Ve evlâdından nübüvvet mertebesini ihraz edenler de eksik olmadı ve kıyamete kadar mertebe-i nübüvveti ihraz etmek onun nesline münhasır kaldığından âhir zaman nebisi de İbrahim (A.S.)'ın nesl-i necibinden tulü' etmiştir.
A h d ile murad; imamet olduğundan zalimlere imamet ve nübüvvet isabet etmeyeceği beyan olunmuştur. Binaenaleyh âyet-i celile enbiya-yı kiramın günâhtan masum olmalarına delâlet eder.
Şu iptilânın nübüvvetten evvel veyahut sonra olduğuna dair ulema beyninde ihtilâf varsa da âyette zamanı tayine delâlet olmadığından bizim için el ilmü indallah demek evlâdır. Zira; nübüvvetten evvel veya sonra olmasına bir hüküm taallûk etmediğinden tayinden bahsetmekte bizim için bir fayda yoktur.

***
Vâcib Tealâ İbrahim (A.S.)'a tekâlifini icmalen beyandan sonra bazılarını tafsil etmek üzere :

وَإِذْ جَعَلْنَا ٱلْبَيْتَ مَثَابَةً لِّلنَّاسِ وَأَمْنًا وَٱتَّخِذُوا۟ مِن مَّقَامِ إِبْرَٰهِـۧمَ مُصَلًّى وَعَهِدْنَآ إِلَىٰٓ إِبْرَٰهِـۧمَ وَإِسْمَـٰعِيلَ أَن طَهِّرَا بَيْتِىَ لِلطَّآئِفِينَ وَٱلْعَـٰكِفِينَ وَٱلرُّكَّعِ ٱلسُّجُودِ (125)

buyuruyor.

[Zikr et ya Muhammedi Şol zamanı ki o zamanda biz seni nasa imam ve tarîk-i hakka irşada mezun kıldıktan sonra, Kâbe-i Muazzama'yı nâsa merci ve nâsın sevap ve emniyet mahalli kıldık.] Zira Kâbe-i Muazzama bütün me'lûfatı terk ve ehl-ü evlâd ve mal gibi şeylere alâkayı kat' ile bize teveccühe vesile olup cima', fısk, fücur, mücadele ve katil gibi kabayih kabilinden teveccüh-i hakikiye mani olan esbaptan vazgeçerek, ihlâs üzere ef'al-i haccı eda eden ziyaretçilerin sevap mahalli ve cemi' mahlûkata emniyet yeridir. Çünkü; o mahall-i mübareke dahil olan kimsenin emniyeti kefalet-i ilâhiye tahtındandır. Binaenaleyh; dahil olanlar emindirler. [Ey Kabe'yi ziyaret eden ehl-i iman ! Ziyarete

muvaffak olduğunuzda halilimiz İbrahim (A.S.)'ın makam-ı mübarekinden namaz kılacak mahal ittihaz edin ki, İbrahim'in sünnetine iktida etmiş olasınız. Hac için ziyarete gelenlere vaki olan emirden sonra İbrahim ve oğlu İsmail (A.S.)'a emrettik ve dedik ki, beytimi tavaf edenlere ve Beyt-i Şerif indinde ikamet edenlere ve rükû ve sücudla namaz kılanlara beytimi tathir edin ki, abidler taharet-i hakikiyeden ibaret olan ibadetlerini putlardan ve necasetten tahir olan bir mevkide eda etsinler.]

Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile beyt ile murad; Kâbe-i Muazzama ve etrafında bulunan Harem-i Şeriftir. Çünkü mevzi-i sevap ve emniyet, yalnız (Kâbe)'ye münhasır değil belki (Harem) dahilinin kâffesi mevzi-i emniyettir.

Harem-i Şerife dahil olan; ubudiyetin vazifesini eda ettiği cihetten sevaba ve bir dahi avdet etmek ve Kâbe-i Muazzamayla müşerref olmak niyetinde bulunduğu cihetle Beyt-i Şerifin merci, manâsına mesabe kılındığı beyan olunmuştur.

Şu halde Harem-i Şerif; menafi-i diniye ve dünyeviyeye mahaldir. Zira; sevabı ziyade olup, hac gibi erkân-ı islâmiyeden mühim bir ibadeti eda etmek ve o şerefe nail olmak ancak o mahalde müyesser olur. Dünya cihetinden menfaat ise, ticaret ve mevsim-i hacda enva-ı mekâsib husul bulduğu gibi hac sebebiyle turuk ve maabirin tamiri ve beldelerin muhtelif ahvalini müşahede ve halkın yekdiğerinin haline muttali olması gibi sayılmaz ve tükenmez menafii de mutazammındır.

M a k a m - ı İ b r a h i m ile murad; İbrahim (A.S.fın mübarek kademinin eseri olan taşın bulunduğu mahaldir. Yahut Kabe'yi bina ederken duvarlar yukarı kalktığında İbrahim (A.S.) in ayağının altına koyduğu taşın mahallidir. Hz. Ömer'den rivayet olunan hadis-i şerif de bu manâyı teyid etmektedir. Çünkü; birgün Resûlullah Efendimiz, Ömer (R.A.)'ın elinden tutar ve Makam-ı İbrahim'i gösterir. Hz. Ömer: «Pederimiz İbrahim (A.S.)'ın makamını musalla ittihaz etmeyelim mi? Ya Resûlallah !» der. Resûlullah Efendimiz de : «Henüz musalla ittihaz olunmasıyla emrolunmadım» buyurur, o gün ikindiden sonra gün inmeksizin bu âyetin nazil olduğu mervidir. Ve bu emir ümmet-i Muhammed hakkında istihbab içindir. Yani; o makam-ı mübarekte namaz kılmak müstehabdır.

M u s a l l a ile murad; mahall-i duâ olup duânızda mahal ittihaz edin demek ihtimali varsa da evlâ olan o makamda namaz kılmak muraddır. Çünkü salât; duâ manâsına gelirse de, birşey mutlak zikrolununca kemaline sarfolunmak kaidesine tevfikan o makamda namaz kılmak muraddır.
B e y t i n t a h a r e t i y l e murad; necaset ve put gibi lâyık olmayan şeylerden tathir ve takva üzere tesis etmektir.
T a i f î n ile murad; hac ve umre için gelip tavaf ve ziyaret edenlerdir. A k i f i n ile murad; o makamda mücavir ve mutavattın olarak ikamet edenlerdir. R u k â ' ile murad; namaz kılanlardır,

***
Vâcib Tealâ İbrahim (A.S.)'ın ahvalinden bazı ahari beyan etmek üzere:

وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ ٱجْعَلْ هَٰذَا بَلَدًا ءَامِنًا وَٱرْزُقْ أَهْلَهُۥ مِنَ ٱلثَّمَرَاتِ مَنْ ءَامَنَ مِنْهُم بِٱللَّهِ وَٱلْيَوْمِ ٱلْآخِرِ قَالَ وَمَن كَفَرَ فَأُمَتِّعُهُۥ قَلِيلًا ثُمَّ أَضْطَرُّهُۥٓ إِلَىٰ عَذَابِ ٱلنَّارِ وَبِئْسَ ٱلْمَصِيرُ (126)

buyuruyor.

[Zikr et ya Muhammedi Şol zamanı ki o zamanda İbrahim (A.S.) duâ ve duâsıyla menfaat-i ammeyi murad eder olduğu halde dedi ki : Ey benim Rabbim ! Şu Beyt-i Şerif'i ve etrafını afat-ı dünyeviye ve sair korkulacak şeylerden emin ve salim bir belde kıl ve o belde ahalisinden Allah'a ve yevmi âhirete iman eden kimseleri enva-ı meyvalar ve rızıklarla merzuk et ki, iman ve iz'anlarının mükâfatını görsünler. İbrahim (A.S.)'uı evvelâ ehl-i Mekke'ye mutlak ve icmal suretiyle duâ ve saniyen ehl-i iman olanlara tahsisle duâsını tafsil edince Vâcib Tealâ ehl-i beldeden kâfir olan kimseleri ben azıcık bir zaman rızk-ı dünyevi ile merzuk ederim buyurdu. Çünkü küfürleri dünyaca rızıklarına mani değildir. Dünyada merzuk kıldıktan sonra o makule kâfirleri azab-ı nara muztar kılarım. Onların varacakları mahal ki, azab-ı Cehennem'dir. Ne kötü ve çirkin oldu buyurmakla] ehl-i Mekke'yi imana davet ve imanın zıddı olan küfrü ihtiyar edenleri azab-ı Cehennemle tehdit buyurmuştur.

Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile İbrahim (A.S.)'ın maksadı belde ahalisine umumiyetle bir duâdır. Zira Mekke; ekinsiz, otsuz ve ağaçsız bir vadi olduğundan, rahmet-i ilâhiye ve lûtf-u subhaniden merzuk olmalarını istirham etmiş, fakat imamet ancak mümin ve müttâkilere mahsus olduğuna kıyasla duâsını müminlere hasretmişse de, Vâcib Tealâ'nın rızkı ihsan-ı dünyevi olup dünyada rızık ise, mü'mine ve kâfire şâmil olduğunu beyanla kâfirleri dahi dünyada az bir müddetde merzuk edeceğini tasrih etmiştir.
Ehl-i Mekke'nin merzuk olmalarını talep etmek emr-i dünyayı talep ise de, hüsnüniyete ve maksad-ı âliye mukârin olarak umur-u dünyayı talep caizdir. Zira; Mekke'nin ucuzluk ve bolluk olması huccacın umurunu teshil edeceği cihetle emr-i celil-i haccı kullarının eda etmesine vesile olduğundan zahirde umur-u dünyayı talep ise de hakikatte âhireti taleptir.
Harem-i Şerif bazı cihetten İbrahim (A.S.)'ın duâsından evvel muhterem ise de, İbrahim (A.S.)'ın duâsından sonra daha ziyade muhterem ve kaht-u galadan ve sair afattan emin olmuştur.

***
Vâcib Tealâ İbrahim (A.S.)'ın menakıbından bazılarını beyandan sonra bazı âhari beyan etmek üzere :

وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَٰهِـۧمُ ٱلْقَوَاعِدَ مِنَ ٱلْبَيْتِ وَإِسْمَـٰعِيلُ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّآ إِنَّكَ أَنتَ ٱلسَّمِيعُ ٱلْعَلِيمُ (127)

buyuruyor.

[Zikret ya Muhammedi Şol zamanı ki o zamanda İbrahim (A.S.) oğlu İsmail'le beraber Beyt-i Şerifin temellerini ve esaslarını yerden kaldırdı ve ikisi beraber beytin binasına sa'yile emeklerinin ve ibadetlerinin ind-i ilâhide makbul olmasını istirham ettiler ve dediler ki: Ey enva-ı ni'metleriyle bizi terbiye eden Rabbimiz ! Bizim amelimizi bizden kabul et. Zira; sen bizim ihlâs üzere amelimizi bilici ve sen tazarru' ve niyazımızı işiticisin.]

Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile Beyt-i Şerifin İbrahim (A.S.)'dan evvel mevcut olduğuna bu âyet delâlet eder. Zira; İbrahim (A.S.)'ın kavaidi ref'etmesi kavaidin esası mevcut olduğunu müş'irdir. Çünkü; tarih ve siyer kitaplarında beyan olunduğu veçhile beyti iptida Hz. Âdem bina ettiği ve Hint'ten yaya olarak gelmek sureti ile kırk defa hac eylediği İbn-i Abbas Hz.'den mervidir.
Beyti bina etmekte İbrahim (A.S.)'a oğlu İsmail (A.S.)'ın iştirak ettiğine âyet delâlet eder. İbrahim (A.S.) bina ederken oğlu İsmail (A.S.)'ın taşını ve çamurunu getirdiği mervidir. Hz. Âdemin bina ettiği beyt, Tufan-ı Nuh'ta yıkılıp kaybolduğundan Cenab-ı Hak İbrahim (A.S.)'a tekrar binasını emreyledi ve mevkiini Cibril-i Emin gösterdi. Âdem'in koymuş olduğu temeller toprak içinde kalmıştı, İbrahim (A.S.) onu buldu. O temeller üzerine binayı vaz etti. İbrahim (A.S.) oğluyla mesaisini birleştirerek beyti bina ettikten sonra amellerinin kabulünü Cenab-ı Hak'tan tazarru' ve niyaz ettiler.

***
Vâcib Tealâ ikinci duâlarını beyan etmek üzere ala tarik-il hikâye :

رَبَّنَا وَٱجْعَلْنَا مُسْلِمَيْنِ لَكَ وَمِن ذُرِّيَّتِنَآ أُمَّةً مُّسْلِمَةً لَّكَ وَأَرِنَا مَنَاسِكَنَا وَتُبْ عَلَيْنَآ إِنَّكَ أَنتَ ٱلتَّوَّابُ ٱلرَّحِيمُ (128)

buyuruyor.

[İbrahim ve İsmail (A.S.), ikisi de amellerinin kabulünü istirhamdan sonra tekrar duâ ettiler ve dediler ki: Ey enva-ı nimetleriyle bizi terbiye eden Rabbimiz ! Sana niyaz eder ve deriz ki, bizim her ikimizi sana muti' ve munkad kıl ve cemi' umurumuzu sana tefviz edelim ve eda-yı ubudiyette ihlâs üzere bulunalım ve bizim zürriyetimizden de sana muti' ve munkad bir cemaat halk et ki, onlar sana inkıyad-ı tam üzere ibadet etsinler ve bize ibadet ve ef'al-i haccımızı göster ki biz rıza-yı ilâhiyene muvafık ibadet edelim ve bizim üzerimize merhametinle rucu' buyur ve tevbemizi kabul ve sehven sudur eden zellemizi affet. Zira; sen kullarının tevbelerini kabul ile merhamet buyurucusun.] demekle hem kendilerinin hem de zürriyetlerinin muti' olmalarını istirham ettiler.

Zürriyetin küllisi muti' olmayıp içinden bazılarının asi ve zalim olacaklarına işaret için zürriyetlerine duâda ba'za delâlet eden (½) kelimesi varid olmuştur. Zira; cümlesinin salâh üzere ittifakı olamaz ve cümlenin salâh ve ittika üzere ittifakı umur-u maaşı ihlâl edeceğinden her zaman muti' ve asî her iki sınıfın bulunması hikmet-i ilâhîye iktizasındandır. Zürriyet şefkate, ecanibden ziyade müstehak olup zürriyetin salâhıyla ecanip de salih olacağına işaret için evvel kendi zürriyetlerinin muti' olmalarına duâ ettiler. Menasik-i şerayi' ve erkân-ı hac ve sair umur-u dinde muti' olmalarını ve tevbelerinin kabulünü Allah-u Tealâ'dan istirham etmeleri zürriyetlerini talim ve tevbeye irşad içindir.
Tevbelerinin kabulünü istirham etmeleri kendilerinden masiyet sudur etmesine delâlet etmez. Zira; hazmen linefsihi tevbeye müracaat etmişlerdir. Yahut mâsiyetten kemal-i ihtirazlarını tevbe suretinde göstermişlerdir. Yahut zürriyetlerinden asi olanları tevbeye irşad için tevbelerinin kabulünü istirham etmişlerdir.
Âyet-i celile abdin fiilini halk edici Allah-u Tealâ olduğuna delâlet eder. Zira tevbe; abdin fiilidir. Eğer Mû'tezilenin dedikleri gibi abid fiilini kendi halkedecek olsaydı İbrahim (A.S.) tevbeyi Cenab-ı Hak'tan taleb etmezdi. Halbuki Allah-u Tealâ'dan taleb etti ki abdin fiilini Allah'ın halketmesine delildir.

رَبَّنَا وَٱبْعَثْ فِيهِمْ رَسُولاً مِّنْهُمْ يَتْلُواْ عَلَيْهِمْ ءَايَـٰتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ ٱلْكِتَـٰبَ وَٱلْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْ إِنَّكَ أَنتَ ٱلْعَزِيزُ ٱلْحَكِيمُ (129)

[Ey bizim Rabbimiz ! Sana itaat ve inkıyad eden cemaat-i müslimenin içinde kendilerinden onlar üzerine âyetlerini tilâvet eder ve onlara kitabını ve tevhid-i zatîye sülükten ibaret olan hikmetini talim eder ve onları necaset-i maâsiden ve ibadet-i evsandan ve sair nekayıstan tenzih eder bir Resûl göndermeni senden istirham ederiz. Zira; sen cümleye galip ve kahir ve icad-ı efalinde hakimsin.] İşlerin hiçbir zaman hikmetten hali olamaz.
Beyzâvî, Hâzin ve Fahr-i Razi'nin beyanlarına nazaran bu âyette r e s u l ile murad; âhir zaman peygamberi bizim nebimiz Muhammed (A.S.)'dır.

Zira; İsmail (A.S.) ile beraber İbrahim (A.S.)'ın zürriyetinden Resûlullah'tan başka resûl ba's olunmamıştır. Şu halde duâları müstecaptır ve duâlarının eseri Resûlullahtır, Resûlullah'ın «Ben pederim İbrahim (A.S.)'ın duâsı ve Hz. İsa'nın müjdesi ve validemin rü'yasıyım» kavl-i şerifi bu manâyı teyid etmektedir. Valide-i Resûlullah'ın rüyâsı: Fahr-i Kâinat Efendimizin dünyaya tulûu zamanında hane-i saadetten bir nur çıkar ki, o nurun ziyası Şam'da olan köşkleri ve konakları göstermiştir. Bu ru'yaya işaret ederek Resûlullah: «Ben validemin rü'yasıyım» buyurmuştur.

A y â t ile murad; vahdaniyete ve nübüvvete delâlet eden deliller ve vahy-i ilâhiyle gelen âyetlerdir ki o âyetleri Resûlullah ümmetine tebliğ buyurdu. K i t a b ile murad; Kur'ân'dır,
H i k m e t ile murad; nüfus-u beşeriyeyi tekmil eden maarif ve ulum-u diniye ve fıkıh ve hakla batıl beynini fasl ve hill-ü hürmet beynini tefrik eden ahkâm-ı diniyedir.
Bu âyette beşeriyetin noksanını ikmale lâzım olan evsafın kâffesini Resûlullah'ın cami' olduğu beyan olunmuştur. Çünkü; evvelâ esas-ı şeriat olan âyetleri ümmetine tilâvet etmek, ikinci merrede vahy-i ilâhi olan kitabın ahkâmını talim ve mesail-i diniyeyi öğretip nası cehaletten halâs etmek, üçüncü merrede ibadın umur-u dünya ve umur-u âhirete müteallik mesâlihine hadim olan hikmeti talim etmek ve dördüncü merrede şirk ve ibadet-i evsan gibi küfriyâttan tathir ve beşeriyetin muhtaç olduğu şeylerin kâffesini ihraz edip nevakısmı ikmal edeceğini beyan etmektir. Bunların cümlesi bu âyette zikrolunmuştur.

***

Vâcib Tealâ İbrahim (A.S.)'ın menakıb-ı celilelerini beyandan sonra İbrahim (A.S.)'ın ahlâk-ı hamidelerinden i'raz edenlerin halleri taaccübe şayan olduğunu beyan etmek üzere :

وَمَن يَرْغَبُ عَن مِّلَّةِ إِبْرَأهِـمَ إلاَّ مَن سَفِهَ نَفْسَهُ ۥ وَلَقَدِ ٱصْطَفَيْنَـٰهُ فِى ٱلدُّنْيَا وَإِنَّهُ ۥ فِى ٱلاَخِرَةِ لَمِنَ ٱلصَّـٰلِحِينَ
(130)

buyuruyor.

[İbrahim'in milletinden kim iraz eder? Kimse iraz etmez, illâ nefsine ihanet eden ve zulmet içinde nefsini terk eden kimse iraz eder. Zat-ı ulûhiyetime kasem ederim ki, biz azimüşşan muhakkak dünyada İbrahim'i ihtiyar ve nâs beyninde nübüvvete intihab ettik ve İbrahim (A.S) âh'irette elbette salihler zümresindendir.]
Şu halde İbrahim'in milletine ittiba etmek lâzımdır. (مَـن) lâfzı Beyzâvî'nin beyanı veçhile istifham-ı inkâri ve İbrahim (A.S.)'ın milletinden iraz edenlerin hallerini istib'ad içindir. Çünkü; gerek Yehud ve Nasara ve gerek Arap cümlesi İbrahim (A.S.)ra intisapla iftihar ve menakibini zikirle telezzüz ve ef'aline iktida etmekle teşerrüf ederken Resûlullah'a imandan iraz etmeleri emr-i münker ve hallerine baid addolunan şeylerdendir. Zira; İbrahim (A.S.)'ın menakibinden birisi kendi zürriyetine şefkatinin ziyade olması ve onların mesalihine gayet mahabbet etmesi ve bu cümleden kendi zürriyetinden resûl ba's olunmasına duâ buyurmuş olmasıdır ve bu duâsı eseri ahir zaman nebisi ba's olunmuş iken menakıbine iktida ile iftihar edenler menakibi cümlesinden olan resûle ittiba' etmediler ki, bu hal millet-i İbrahim'den iraz olup şayan-ı taaccüptür. Zira; bir taraftan iktida iddia ederler diğer taraftan açık ve vazıh surette milletinden iraz ederler.
Bu âyette İbrahim (A.S.)'ın milletinden murad; Resûlullah'ın bisetine dair olan duâsı eseri olarak Resûlullah'ın ba's olunmasıdır. Zira; millet-i İbrahim aynı din-i İbrahim demek değildir. Çünkü; din-i islâm usul-ü itikadda İbrahim (A.S.)'ın dinine muvafık ise de, fürû-u a'mal cihetinden din-i İbrahim mensuhtur. Binaenaleyh, din-i islâma dahil olan bir kimse din-i İbrahim ahkâmından mensuh olanlarını elbette terketmiştir. Bu terkinden dolayı o kimse mezmum olmak lâzım gelmez. Ancak menakıb-i İbrahim cümlesinden olan bu duâsı eseri ba's olunan Resûle iktidayı terkinden dolayı mezmum olur.
Millet-i İbrahim'den iraz eden kimsenin sefahetiyle hükmün illeti; dünyada Cenab-ı Hakkın İbrahim (A.S.)'ı ihtiyar buyurması ve âhirette salihîn zümresinden olmasıdır. Çünkü; hem dünya hem âhiret saadetini ihraz eden bir zatın mesleğinden iraz eden elbette sefih ve hafif-ül aklolup nefsine hakaret edendir,

Tefsir-i Hâzin'de beyan olunduğuna nazaran âyetin sebeb-i nüzulü; (Abdullah b. Selâm)'ın birader zadelerinden (Muhacir) ismindeki bir kimsenin imandan imtina etmesidir. Çünkü; (Abdullah b. Selâm);" biraderzadeleri (Seleme) ile (Muhacir)'i din-i islâm'a davet sadedinde «Ey biraderzadelerim; Siz bilirsiniz ki Allah-u Tealâ Tevrat'ta İsmail (A.S.)'ın neslinden ismi Ahmed bir nebi ba'sedeceğim. Ona iman eden ihtida eder ve necat bulur, iman etmeyen dalâlette kalır ve melun olur» deyince (Seleme) iman edip (Muhacir)'in imandan imtinaı üzerine âyetin nazil olduğu mervidir.

***

Vâcib Tealâ İbrahim (A.S.)'ı ihtiyar ettiğini beyandan sonra ihtiyarının selebini beyan etmek üzere:

(131) إِذْ قَالَ لَهُۥ رَبُّهُۥٓ أَسْلِمْ قَالَ أَسْلَمْتُ لِرَبِّ ٱلْعَٰلَمِينَ

buyuruyor.

[Şol zamanda biz İbrahim'i ihtiyar ettik ki o zamanda Rabbisi İbrahim'e hitaben: «Sen islâm üzere sebat et ve itaat ve inkıyadında devam et» dedi. Rabbisinin emrine imtisalen İbrahim de: «Alemlerin Rabbisine inkıyad ve itaatte devam ettim» dedi.]
Yahut [Ya Muhammedi Zikr et şol zamanı ki o zamanda Rabbisi İbrahim'e «İslâm ol, inkıyada devam et» dedi. İbrahim de «Âlemlerin Rabbisine inkıyadda sebat ettim» dedi.]

İbrahim (A.S.)'ın nail olduğu menâsıba neylinin sebebi, itikad-ı tam ve ihlâs-ı kâmil üzere Rabbisinin emrine amade ve ibadetine müsaraat etmesi olduğuna âyet-i celile delâlet eder. Vâcib Tealâ 'nın ibrahim (A.S.)'a islâmla emri bulûğundan ve nübüvvetini izhardan evveldir. Veyahut nübüvvetini izhardan sonradır. Ona nazaran (اخص) , (أَسْلِمْ) manasınadır ki, ihlâsla ve istikametle emirdir.

***

Vâcib Tealâ İbrahim (A.S.)'ın menakıbından diğer birini zikretmek üzere:

وَوَصَّىٰ بِهَآ إِبْرَٰهِـۧمُ بَنِيهِ وَيَعْقُوبُ يَـٰبَنِىَّ إِنَّ ٱللَّهَ ٱصْطَفَىٰ لَكُمُ ٱلدِّينَ فَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنتُم مُّسْلِمُونَ (132)

buyuruyor.

[İbrahim (A.S.) oğullarına millet-i İslâmiye ve vahdet-i zatiyeyi vasiyet etti ve din-i hak üzere olmalarını emretti ve Yakup (A.S.) da oğullarına vasiyet etti, dedi ki: Ey benim oğullarım ! Allah-u Tealâ sizin için din-i islâm ki, adalet ve tevhid üzere müştemil olan bir din-i celili ihtiyar etti. Şu halde siz vefat etmeyin, illâ Allah'ın sizin için ihtiyar ettiği din üzere muti' ve münkad olduğunuz halde vefat edin.] İşte Yakup (A.S.) böyle dernekle evlâdına din-i hak üzere sebat etmelerini emretti.
İbrahim (A.S.)'ın dört oğlu olduğu mervidir ki onlar da İsmail, İshak, Medin ve Müdan'dır. Yakup (A.S.)'ın Sûre-i Yusuf'un tefsiri sırasında isimleri tadad olunacağı veçhile on iki oğlu olduğu meşhurdur. Umur-u dinin ehemmiyetine ve evlâda şefkat ise ağyardan ziyade olduğuna işaret için gerek İbrahim ve gerek oğlu Yakup (A.S.) âhir ömürlerinde umur-u dine dikkat ve itina etmekle vasiyet etmişlerdir.
Beyzâvî'nin beyanına nazaran Yahud taifesi Resûlullah'a: «Sen bilmez misin Yakup (A.S.) hin-i vefatında evlâdına Yehudiyetle vasiyet etti» demeleri üzerine onları tekzip için âyet-i celile hin-i vefatında islâmiyet üzere sebat etmelerini vasiyet ettiğini beyan hakkında nazil olmuştur.

***
Vâcib Tealâ Yehud'un yalan iddialarını reddetmek üzere :

أَمْ كُنتُمْ شُهَدَآءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ ٱلْمَوْتُ إِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِنۢ بَعْدِى قَالُوا۟ نَعْبُدُ إِلَـٰهَكَ وَإِلَـٰهَ ءَابَآئِكَ إِبْرَٰهِـۧمَ وَإِسْمَـٰعِيلَ وَإِسْحَـٰقَ إِلَـٰهًا وَٰحِدًا وَنَحْنُ لَهُۥ مُسْلِمُونَ (133)

buyuruyor.

[Yakup (A.S.) mevte hazır olduğu zaman siz gaip miydiniz, yoksa hazır mıydınız? Şol zamanda ki o zamanda Yakup (A.S.) oğullarına sual etti ve dedi ki: «Benim vefatımdan sonra siz kime ve hangi şeye ibadet edersiniz?» Oğulları dediler ki: Biz senin ve babaların İbrahim ve İsmail ve İshak (A.S.)'ın mabutları mabud-u vahid olan Allah-u Tealâ'ya ibadet ederiz. Halbuki biz ancak o mabud-u vahide itaat ve inkıyadda devam ve sebat ederiz.] İşte Yakup (A.S.)'ın oğulları böyle demekle pederlerinin emeline devam ve emrine itaat edeceklerini izharla pederlerini mesrur ettiler.
Yani; ey Yehud ! Yakup (A.S.)'ın hin-i vefatında hazır mıydınız ki Yehudiyet vasiyet ettiğini iddia ediyorsunuz? Halbuki Yakup (A.S.) islâmiyet üzere sebat ve tevhide devam edeceklerine ahd-ü misak almış ve onları din-i hak üzere takrir etmiştir. Bir kimsenin amcası, pederi makamında olduğundan Yakup (A.S.)'ın amcası İsmail (A.S.) pederi idadından madut kılınmıştır. Ve Resûlullah ammisi Abbas Hz. Hakkında (هذا بقية انىابا) yani: «Şu zat-ı şerif benim babalarımın bakiyesidir» buyurmuş olduğu hadis-i şerif, bu manâyı teyid ve kişinin amcası pederi makamında olduğunu teşrih eder.
Âyetin manâsında zikr olunan tafsilât (أَمْ) kelimesi muttasıla olduğuna nazarandır. Amma (أَمْ) kelimesi munkatıa olup istifham-ı inkârı manâsını mutazammın olduğuna nazaran manâyı âyet: [Ey ehl-i kitap ! Yakup (A.S.)'a mevt hazır olduğunda oğullarına vasiyet ettiği zaman siz hazır değildiniz. Ne dediğini ve ne gibi şeyler vasiyet ettiğini bilmezsiniz. Şu halde nasıl Yehudiyet vasiyet ettiğini iddia eder ve bilmediğiniz şeyi isnada cür'et edersiniz.] demektir.
Babanın evlâdına şefkati ve hayırla nasihati elzem ve umur-u dinden olduğuna bu âyet delâlet eder. Zira; Yakup (A.S.) muhtazar olduğu zamanda hususan evlâdına nasihatte bulunduğunu bu âyet natıktır ki her mü'mine lâzım olan hin-i vefatında evlâdına diyanet noktasından nasihat etmek ve hayır öğüt vermek v din-i islâmda sebat etmelerini emir ve tavsiye etmek lâzım olduğuna işaret olunmuştur. Çünkü enbiyanın menakıbını Kur'ân'da beyan etmek; o misilli mesleğe sülûke terğibdir.

***

Vâcib Tealâ İbrahim ve Yakup (A.S.)'ın bazı menakıb-ı celiklerini ve oğullarına vâsiyetlerini beyandan sonra enbiya-yı izam silsilesinden olanların, enbiyanın şefaatiyle bilûmum seyyiatının af olunacağını ve cür'et ettikleri bir takım cinayetlerin yanlarına kalacağını tevehhüm edenlerin vehimlerini def ve izale etmek ve insanın intifa edeceği şeyin ancak kendi amel-i salihi olduğunu beyan zımnında:

تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُم مَّا كَسَبْتُمْ وَلاَ تُسْأَلُونَ عَمَّا كَانُواْ يَعْمَلُونَ (134)

buyuruyor.

[Şu menakıb ve vasiyetleri beyan olunan İbrahim, İsmail, İshak ve oğlu Yakup (A.S.) cümlesi geçmiş ve zamanları münkariz olmuş bir cemaattir. O cemaat için kesbettikleri amelleri var, sizin için dahi kesbettiğiniz ameliniz vardır. Siz onların amel ettikleri fiillerinden sual olunmazsınız.]
Yani; ey Yehud ve Arab'ın müşrikleri ! Şu eserleri ve oğullarına vasiyetleri zikrolunan enbiya-yı izam hazarâtı geçmiş bir cemaat-i kübradır. Onların haberlerini ve şeriatlerini ve say-ü amellerini beyandan maksat; onlara ittiba ve mesleklerine sülük etmekle intifa etmenizdir. Onların imledikleri a'mâli işleyip ef'ali yerine getirmeyince sizin mücerret onlara intisabınızın menfaat vermeyeceğini size beyan etmektir. Zira; onların eserine ittiba ederseniz intifa' edersiniz. Eğer ef'aline muvafakat etmezseniz intifaınız yoktur. Çünkü; onların kesbettikleri amelleri, onlara ait ve sizin kesbettiğiniz ameliniz size aittir. Siz onların amelinden mesul olmazsınız.
Evlâdın, valideynin sevabından müstefid olmayacağına âyet delâlet ettiğinden Yehud'un itikad-ı batıllarını reddetmiştir. Çünkü; onlar babalarının hasenatından intifa edeceklerini itikad ederlerdi. Halbuki ameli, kendinin cezasını iktiza eden kimsenin nesebi o kimseyi cezadan halâs edemeyeceğine âyet delâlet ettiği gibi hadis-i Resûlullah da mevcuttur.
Hulâsa; taklidin butlanı ve babanın sevabından evlâdın müstefid olmayacağı gibi vizr-ü vebalinden de mutazarrır olmayacağı ve abid

amelini kâsib olduğu ve kesbinden mesul olup gayrın kesbinden mesul olmayacağı bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ din-i islâmın sıhhatine dair delâili beyandan sonra din-i islâma ta'n edenlerin şüphelerini beyan ve cevabını zikretmek üzere :

وَقَالُوا۟ كُونُوا۟ هُودًا أَوْ نَصَـٰرَىٰ تَهْتَدُوا۟ قُلْ بَلْ مِلَّةَ إِبْرَٰهِـۧمَ حَنِيفًۭا وَمَا كَانَ مِنَ ٱلْمُشْرِكِينَ (135)

buyuruyor.

[Yehud ve Nasara fırkalarından her biri yani Yehud fırkası: «Yahudi olun ki, ihtida edip matlubunuza vasıl olasınız» dediler. Kezalik Nasara fırkası: «Nasara olun ki, tarîk-ı hakka ihtida edip matlubunuza vasıl olasınız» dediler. Ey Resûl-ü Zişanım ! Sen Yehudiyet ve Nasraniyete ümmetini davet eden fırkalara karşı de ki: Biz sizin ârâ-yı faside ve efkâr-ı kaside ve itikadat-ı batılanıza ittiba etmeyiz, belki edyan-ı batıladan meyledici olduğu halde doğru olan millet-i İbrahim (A.S.)'a ittiba ederiz. Halbuki İbrahim (A.S.) Allah-u Tealâ'ya şirk edicilerden olmadı.] İşte Cenab-ı Peygamber böyle demekle halkı din-i hakka davet etti.

İbrahim (A.S.)'ın müşriklerden olmadığını beyan etmek; Yehud ve Nasaraya tarizdir. Yani; «Siz İbrahim (A.S.)'a intisap dava edersiniz, halbuki siz şirk üzerinesiniz. İbrahim (A.S.) ise şirkten beridir.» demektir. Yehud ve Nasara dinlerinin hak olduğundan bahisle ehl-i islâmı dinlerine davet etmeleri üzerine Vâcib Tealâ onları tarîk-ı hakka davet ve dinde delâille istidlal lâzım olduğuna ve delâili beyanla işaretten sonra: «Eğer ittiba lâzım ise hak olduğu müttefekun aleyh olan millet-i İbrahim'e ittiba etmek lâzımdır. Halbuki ey Yehud ve Nasara ! Siz İbrahim (A.S.)'la iftihar ettiğiniz halde ona bile ittiba etmiyorsunuz.» demekle davetlerinin batıl olduğunu beyan buyurmuştur.

Tefsir-i Hazin'de beyan olunduğuna nazaran Yahud'un rüesasıyla (Necran) denilen beldenin Nasarasından meb'us olarak Medine'ye gelen Nasara rüesası hakkında bu âyetin nazil olduğu mervidir. Çünkü; Yehud: «Bizim nebimiz Musa (A.S.), enbiyanın efdali ve dinimiz, edyanın efdali

ve kitabımız iktidaya şayan olup ittiba lâzımdır, şu halde Yehud olun ki, matlubunuza vasıl olasınız» dediler ve Nasara da aynı iddiada bulununca onları red için bu âyetin nazil olduğu mervîdir.

***
Vâcib Tealâ Yehud ve Nasaranın iddialarını bir delil ile reddettikten sonra delil-i âharle dahi reddetmek üzere :

قُولُوٓاْ ءَامَنَّا بِٱللَّهِ وَمَآ أُنزِلَ إِلَيۡنَا وَمَآ أُنزِلَ إِلَىٰٓ إِبۡرَٰهِـۧمَ وَإِسۡمَٰعِيلَ وَإِسۡحَٰقَ وَيَعۡقُوبَ وَٱلۡأَسۡبَاطِ وَمَآ أُوتِيَ مُوسَىٰ وَعِيسَىٰ وَمَآ أُوتِيَ ٱلنَّبِيُّونَ مِن رَّبِّهِمۡ لَا نُفَرِّقُ بَيۡنَ أَحَدٖ مِّنۡهُمۡ وَنَحۡنُ لَهُۥ مُسۡلِمُونَ (136)

buyuruyor.

[Ey müminler ! Sizi Yehudiyet ve Nasraniyete davet eden fırkalara karşı siz onları irşad ve tarîk-ı hakka davet için: «Biz ferd-i vahid ve kadirü kayyum olan Allah'a ve bize ahvalimizi ıslah için inzal olunan Kur'ân'a ve İbrahim ve İsmail ve İshak ve Yakup (A.S.)'a inzal olunan şerâyi' ve ahkâma ve enbiya-yı kiramın ensaline ve ahfadına nazil olan ahkâma ve Musa ve İsa (A.S.)'a i'ta olunan kitaplara ve o kitaplarda olan âyetlere ve ahkâma ve Rablerinden nebilerine i'ta olunan ahkâmın cümlesine iman ettik. Biz enbiya-yı kiramdan hiçbirini öbüründen farketmeyiz, cümlesine imanı vacip bilir ve iman ederiz. Halbuki biz Allah-u Tealâ'ya itaat ve inkıyad ediciyiz» deyin] ki onlar tarîk-ı hakkın cümlesine iman etmek ve beyinlerini tefrik etmemek olduğunu itikad etsinler ve kendi nebilerine iman vacip olduğu gibi âhir zaman nebisine de iman vacip olduğunu bilsinler ve iman eylesinler.
Âyet-i celile, Yehud ve Nasaranın itikadlarını red ve iptaldir. Çünkü bir nebinin nübüvvetini bilmek; yedinde olan davasına muvafık mu'cizesiyle olur. Mu'cizeyi izhar ettikten sonra iman etmek vaciptir. Mucizeyle davasını ispat eden zevatın bazısına iman edip bazı ahare imanı terk etmek tenakuzdur. Zira; Yehuda Musa (A.S.)'a niçin iman ettiklerini sual etsen «Mucizeyle nübüvvetini ispat ettiği için» diye cevap verdikleri halde aynı davayı mu'cizesiyle ispat eden Muhammed (S.A.) hakkında

amellerini tatbik etmemek, beyinlerini tefrik ve tenakuzdur. Amma bizim, enbiya-yı sabıkaya ve şeriatlerine iman edip de şeriatleriyle amel etmediğimiz tenakuz değildir. Zira şeriatlerinin zamanlarında amel vacip ve hakka şeriat olduğunu ikrar ve itiraf etmek, şimdi amel vacip olduğunu ikrar etmek değildir. Çünkü; bir kitabın hükmü bir zamanda cari olup diğer zamanda cari olmamak ve nesholunmak âdet-i ilâhiye cümlesindendir. Her kitap ve şeriatin zamanındaki hakkaniyetini itiraf etmekle filhal elyevm amel etmek icap etmez ki, bir taraftan iman etmek diğer taraftan amel etmemek tenakuzdur denilsin.

***
Vâcib Tealâ imanda tarîk-ı hakkı beyandan sonra o tarîk üzere iman edenlerin ihtida edeceğini beyan etmek üzere :

فَإِنْ ءَامَنُوا۟ بِمِثْلِ مَآ ءَامَنتُم بِهِۦ فَقَدِ ٱهْتَدَوا۟ وَّإِن
تَوَلَّوْا۟ فَإِنَّمَا هُمْ فِى شِقَاقٍ فَسَيَكْفِيكَهُمُ ٱللَّهُ وَهُوَ ٱلسَّمِيعُ ٱلْعَلِيمُ
(137)

buyuruyor.

[Eğer şu itikad-ı hakkı sizden işittikten sonra onlar sizin imanınız misilli iman ettiğiniz şeye iman ederlerse muhakkak ihtida etmiş olurlar ve eğer iman etmezler de iraz ederlerse onlar münazaa ve cidal ve şikak ve adavet-i asliyelerinde devam etmektedirler ve halleri.böyle olunca, yakında Allah-u Tealâ Yehud ve Nasara'nın şerrinden sana kifayet eder. Zira; Allah-u Tealâ onların batıl sözlerini işitici ve küfrü nifaklarını bilicidir.]
Yani; sizin mümin olduğunuz gibi onlar da mümin olurlarsa muhakkak ihtida etmiş ve tarîk-i hakkı bulmuş olurlar ve eğer iman etmez,iraz ederlerse onların garazları din-i hakkı aramak değildir, belki münazaa ve adavetlerini izhar etmektir. Yehud ve Nasara şikak ve nifaklarından dönmeyip sebat edince Cenab-ı Hak Resûlüne ve esbahma kuvvet-i kalp ve metanet olmak üzere düşmanlarının serlerine kifayet edeceğini vaad buyurmuştur. Akıbet vaadi ilâhi zuhur edip ehl-i islâmın aziz, mansur ve muzaffer olması ve Yehud ve Nasaranın zelil, hakir ve makhur olup

şevket-i islâmiyenin günden güne tezayüdü Resûlullah'ın hakka nebi olduğuna delâlet eder mu'cizedir. Çünkü âyet; gaipten haberdir ve haber verdiği şeyin haber verildiği veçh üzere zuhur etmesi Resûlullah'ın davasını ispat eder mu'cizattandır.

***

Vâcib Tealâ din-i Muhammedi'nin sıhhatine delâlet eden delâili zikirden sonra delâilin vazıh ve celi olduğunu beyan etmek üzere :

صِبْغَةَ ٱللهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ ٱللهِ صِبْغَةً وَنَحْنُ لَهُۥ عَـٰبِدُونَ (138)

buyuruyor.

[Yehud ve Nasara hilaf ve şikakı izhar ettikten sonra siz onlara deyin ki: «Millet-i Hanifiye olan millet-i İbrahim'e ve dini Muhammedi'ye tebaiyet olmadı illâ Allah'ın dini ve fıtratı oldu ve din cihetinden Allah-u Tealâ'dan ahsen kim olabilir? Elbette kimse olamaz. Halbuki biz, ancak Allah-u Tealâ'ya ibadet edicileriz.»]

S ı b ğ a ; fıtrat manasınadır. Yani: «Biz, Allah'ın bizi yarattığı fıtrat üzere iman ederiz» demektir. Allah'ın fıtratı; insanların iptiçia İslâmiyet üzere yaratılmasıdır. Her sabi meydana geldiğinde fitrat-i islâmiye üzerine meydana gelip sonra bazılarının pederi Yahudi olduğundan o sabiyi Yehudiyete ve bazıları Nasrani olduğundan çocuğunu Nasraniyete ve bazıları da Mecusiyete alıştırdıklarına dair hadis-i şerif mervidir. Şu halde fıtrat-i asliye insanın ziyneti olup eseri boya gibi hariçte görüldüğünden fıtrat-ı asliye boyaya teşbih edilmiş ve bu suretle fıtrata sıbğa denilmiştir. Yahut sıbğa; hidayet manasınadır. Buna nazaran manâ-yı âyet: [Allah-u Tealâ bizi kendi hidayetiyle hidayette kıldı ki biz tarîk-ı hakkı bulduk. Hidayet cihetinden Allah-u Tealâ'dan ziyade güzel kim olabilir? Kimse olamaz. Zira; Allah'ın hidayeti herkesin hidayetinden güzeldir.] demektir. Boyalı elbisenin zahirinde boya göründüğü gibi hidayetin eseri hariçte görüldüğü için hidayet boyaya teşbih olunmuştur. Yahut sıbğa; iman manasınadır. Zira; boya elbisenin içine girdiği gibi iman da kalbe girdiğinden iman boyaya teşbih olunmuştur.

Yahut sıbğa; din manasınadır. Zira; boyanın eseri hariçte görüldüğü gibi dinin taharet, salât, zekât ve sair ibadat gibi ahkâmı da hariçte görüldüğünden dine sıbğa denmiştir. Yani: «Ey Yehud ve Nasara ! Biz din-i ilâhî ile tedeyyün ederiz. Din cihetinden Cenab-ı Hak'tan ahsen kim olabilir? Elbette Allah'ın dini daha güzeldir.»
Yahut Nasara'daki müşakele suretiyle din-i mübin-i islâma sıbğa denmiştir. Çünkü; Nasara kiliselerinde mahfuz olan (Ma'mudiye) ismindeki suda çocuklarını yıkarlar ki o su sarı boya ile boyanmıştır. O suda yıkanmadıkça çocuğu Nasrani tanımazlar. Her ne zaman çocuk sarı suda yıkanırsa şimdi Nasrani oldu derler. Şu halde onların zu'munca sanki Nasraniyet o sudadır. Onların indinde din; boyayla hasıl olduğundan onlara karşı din-i islâma Allah'ın sıbğası denmiştir. Yani; «Ey Nasara ! Siz din-i Nasarayı elinizle küpe koyduğunuz sarı boyadır zannediyorsunuz. Halbuki din; Allah'ın beyan ettiği manevi bir boyadır ki, o boya vücudun her tarafını ihata eder, kalbe ve kalıba sirayet eder, azanın her cüzünde eseri görülür, asla zail olmaz ve sizin boyanız gibi elle yapılmış birşey değildir.» demektir.

***

Vâcib Tealâ Yehud ve Nasaradan herbirinin müminlerle mücadele ve münazaaları temadi edince hikmet ve maslahat üzere onlarla mükâleme olunmasını Resûlüne emretmek üzere:

قُلْ أَتُحَآجُّونَنَا فِى ٱللَّهِ وَهُوَ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ وَلَنَآ أَعْمَٰلُنَا وَلَكُمْ أَعْمَٰلُكُمْ وَنَحْنُ لَهُۥ مُخْلِصُونَ (139)

buyuruyor.

[Yehud ve Nasara'ya hitaben sen de ki: «Ey Yehud ve Nasara ! Siz bize Allah-u Tealâ hakkında mı mücadele ve muhasama ediyorsunuz? Halbuki Allah-u Tealâ bizim ve sizin Rabbimizdir. Bizim için a'mâlimiz var, salih ve fasid cezasını göreceğiz ve sizin de amelleriniz var, elbette cezasını göreceksiniz. Halbuki biz ancak Allah-u Tealâ'ya amelimizde ihlâs ediciyiz.»]

Yehud ve Nasara Allah-u Tealâ'nın Arap'tan nebi ba'settiğine, itiraz etmeleri üzerine âyetin nazil olduğuna nazaran Allah'ın efalinde münazaa ve mücadele etmişlerdir. Çünkü; onlar «Enbiyanın küllisi bizdendir, eğer Muhammed (S.A.) nebi olmuş olsaydı Arap'tan olmaz, bizden olurdu.» demişlerdi. Vâcib Tealâ onların bu ef'alini red ve inkâr etmiştir. Zira; Allah-u Tealâ'ya kulların cümlesinin nispeti müsavidir. Allah-u Tealâ bizim ve sizin Rabbiniz olunca siz kendinizi neden mansıb-ı nübüvvete hak ve elyak görüyorsunuz? Halbuki, hakkı tercih bize aittir. Zira; biz amelimizde ihlâs üzerineyiz. Sizin gibi riyâ ve şirk ve sair kabayih bizde yoktur. Gerek bizim ve gerek sizin amellerimizin cezası kendimize aittir. Sizin amelinizden bize bir zararı yok ki o zazarı def için size söz söylemiş olalım. Maksadımız size mücerred nasihattir, kendimize ait bir garazımız da yoktur.

***

أَمْ تَقُولُونَ إِنَّ إِبْرَٰهِـۧمَ وَإِسْمَـٰعِيلَ وَإِسْحَـٰقَ وَيَعْقُوبَ وَٱلْأَسْبَاطَ كَانُوا۟ هُودًا أَوْ نَصَـٰرَىٰ قُلْ ءَأَنتُمْ أَعْلَمُ أَمِ اللهُ وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّن كَتَمَ شَهَـٰدَةً عِندَهُۥ مِنَ ٱللهِ وَمَا اللهُ بِغَـٰفِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ (140)

[Yehud ve Nasara, biz millet-i İbrahim'e tebaiyet ederiz dediğimizi teslim ettiler mi? Yoksa İbrahim ve İsmail ve İshak ve Yakup ve bunların ensal ve ahfadı Yahudi yahut Nasara oldular diyerek iddia ederler. Eğer mükâbere ve muânede ederler ve bu sözlerinde ısrar eylerlerse ya Ekrem-er Rusûl ! Sen onlara hitaben sual et ve de ki: «Siz mi ziyade bilirsiniz, yoksa Allah-u Tealâ mı ziyade bilir? Allah-u Tealâ zikrolunan enbiya-yı kiram hazaratından Yehudiyet ve Nasraniyeti nefyetmiştir. Eğer sizin dediğiniz gibi onlar Yahudiyet üzere olmuş olsaydı Allah-u Tealâ nefyetmezdi. Allah-u Tealâ indinde sabit ve muhakkak olan şehadeti Allah'tan ketmedenden ziyade zalim kim olabilir?»] Yani; ehl-i kitaptan zalim kimse yoktur. Zira; Allah-u Tealâ onların kitaplarında İbrahim (A.S.)'ın ve sair tadad olunan enbiyanın Yehudiyet ve Nasraniyet üzere olmadığına ve Muhammed (S.A.)'in nübüvvetine şehadet ettiği halde Vâcib Tealâ'nın bu şehadetini ketmettiler. Halbuki [Ey Yehud ve

Nasara ! Allah-u Tealâ sizin amelinizden gaflet edici olmadı.] Binaenaleyh; amelinizin her cüzüne ceza vericidir.

***

تِلْكَ أُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُم مَّا كَسَبْتُمْ وَلاَ تُسْأَلُونَ عَمَّا كَانُواْ يَعْمَلُونَ (141)

[Şu müşarün ileyhim olan enbiya-yı kiram bir cemaat-i azimedir. Onlar geçtiler ve zamanları münkariz oldu. Kesbettikleri amellerinin ecri onlara aittir ve sizin için dahi kesbettiğiniz amelinizin cezası vardır. Onların amelinden siz mes'ul olmazsınız.]
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile bu âyet Yehuda vaaz ve onları âbâlarıyla iftihardan men'dir. Çünkü; onlar zikrolunan enbiya-yı kiramla iftihar ve onlara itimad ettiklerinden bu âyetle herkes kendi ameliyle muahaze olunup âharin amelinden mesul olmayacağını beyan etmek, onları gayra itimaddan nehyetmektir. Zira; enbiya-yı izamın tarîkları nefsinde güzeldir, fakat o tarikatlar, onların kendi zamanlarına mahsus olduğundan bu zamana mahsus olan tarîkat-ı Muhammediye terk olunmaz. Çünkü; herkes bulunduğu zamanın ahkâmıyla mükelleftir.

Vâcib Tealâ Yahud milleti (kıble)nin (Beyt-i Mukaddes)'ten Kabe'ye tahavvülünü din-i islâma ta'na vesile ittihaz ettiklerini ve bu ta'nlarının cevabını beyan etmek üzere:

سَيَقُولُ ٱلسُّفَهَآءُ مِنَ ٱلنَّاسِ مَا وَلَّـٰهُمْ عَن قِبْلَتِهِمُ ٱلَّتِى كَانُواْعَلَيْهَا قُل لِّلَّهِ ٱلْمَشْرِقُ وَٱلْمَغْرِبُ يَهْدِى مَن يَشَآءُ إِلَىٰ صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ (142)

buyuruyor.

[Nâstan sefih olanlar derler ki, «Ehl-i islâmı, üzerine teveccüh ederek namaz kıldıkları kıblelerinden hangi sebep döndürdü?» Habib-i zişanım ! Sen onlara cevaben de ki: «Maşrık ve mağrib cihetleri Allah-u Tealâ'ya mahsustur. Binaenaleyh; istediği kimseyi doğru yola hidayette kılar.»]

Yani; Medine-i Münevvere'de kıble Beyt-i Mukaddesken Kâ'be'ye tahavvül edince aklı zayıf, dünya ve âhiret umurunda tedbiri noksan olan sefihler «Muhammed (S.A.)'i ve Ashabını namazda teveccüh ettikleri kıbleden hangi şey döndürdü, maksat namazda muayyen bir mahalle teveccüh olunca, onu tahvil etmekte ne gibi bir fayda var?» demekle ta'nettiler. Habibim ! Sen o sefihlerin ta'nına cevaben «Maşrık ve mağrib ve onların aralarında olan emkinenin cümlesi Allah'ındır. Binaenaleyh; Vâcib Tealâ size şeref verir ve teveccühle emrederse müminler için o mahalle teveccüh ve tazım etmek lâzımdır. Zira; her taraf Allah'ın mahlûku ve mülkü olunca istediği mahallin kıble olmasını emreder ve kullarından dilediği kulunu doğru yola irşad eyler ve hiçbir kimse itiraz hakkını haiz değildir.» diyerek süfehanın ta'nını reddet.
Bu âyette s ü f e h a ile murad; Yahudiler veyahut Mekke müşrikleri veyahut Medine münafıkları olmasına dair rivayet mevcut ise de, esah olan Hâzin ve Beyzâvî'nin beyanları veçhile her üç fırkanın muradolmasında bir mâni yoktur. Zira; lâfzın her üç fırkaya şâmil olması ve herbirinden ayrı ayrı kıble hakkında ta'nın vuku'bulması hasebiyle âyetde her üçünün murad olunduğuna delâlet eder. Çünkü; Yehud kavmi, kıblenin Kabe'ye tahviline razı olmadıklarından kıblenin tahvilini din-i islâma ta'na fırsat addettikleri gibi Medine'de bulunan münafıklar dahi Resûlullah'a ve dinine ta'na harîs olduklarından kıblenin tahavvülünü ta'na vesile ittihaz ettiler ve ona göre ta'nlarını yürüttüler ve fırsat buldukça müminlerden zayıf olanların kalplerini teşvişten hâli kalmadılar ve istihza tarikiyle «Bir taraftan diğer tarafa kıbleyi döndürmek nefsine tebaiyet etmektir» dediler. Müşrikler ise esasen din-i Muhammedi'ye ta'na fırsat aramaktan hâli kalmadıklarından, kıblenin Kabe'ye tahavvülünü işitince : «Muhammed (S.A.) evvelâ ecdadının kıblesini terketmişken şimdi nedamet ederek Beyt-i Mukaddes'i terk ve Kabe'ye teveccühle babalarının kıblesine rücu' etti. Şu halde icad ettiği dinden usandı, ecdadının dinine dönmesi muhtemeldir» dediler. Velhasıl kıblenin tahavvülü şu üç fırka arasında birçok söze sebep olduğundan âyette (سُّفَـهَـآ ءُ) lafzıyla her üçü de murad olunmak makama daha münasiptir. Binaenaleyh (سُّفَـهَـآ ءُ) tabiriyle her üçü de zem olunmuşlardır. Çünkü s ü f e h a ; sefihin cemidir. S e f i h ; aklında noksan ve hiffet olan kimsedir. Şu halde gerek umur-u dünyada ve gerek

umur-u âhirette isabet-i re'ye malik olmayan ve ne yaptığını bilmeyen kimseye sefih denir.
Kıblenin Beyt-i Mukaddes'ten Kabe'ye tahvili Resûlullah'ın Medine'yi teşrifinden dokuz veya on ay sonra vuku bulduğu (Enes) Hz.'den ve on üç ay sonra vuku bulduğu (Muaz) Hz.'den mervidir.
Vâcib Tealâ bunların ta'nına karşı maşrık ve mağrip cümlesi Allah-u Tealâ'ya mahsus olduğunu beyanla cevap verilmesini Rasulüne emretti. Cevabın hulâsası şudur: Emkinenin cümlesi Allah-u Tealâ'nın mahlûku olmak noktasından birbirinden farkı olmayıp kâf fesi müsavi olduğu cihetle lizâtihi kıble olmaya hiçbir mekânı diğerine hakk-ı tercihi yoktur. Şu halde Allah-u Tealâ nereyi kıble kılar ve teveccühle kullarına emrederse o mekân diğerleri üzerine tercih olunur ve o mekânın şerefini veren ancak Cenab-ı Hak'tır. Binaenaleyh; şurası kıble oluyor da burası neden olmuyor gibi itiraza hiç kimsenin salâhiyeti olamaz. Zira; Allah-u Tealâ mülkünde mutasarrıftır. İstediği yere şeref verir, kıble kılar ve kulları da o mahalle tazim ederler. İşte şu esasa binaen bir müddet Beyt-i Mukaddes'i kıble kıldığı gibi diğer bir zamanda da Kabe'yi kıble kıldı ve o mahalle teveccühünü emretti. İlâ yevm-il kıyam ehl-i iman oraya teveccüh etmekle mükelleftir ve buna itiraz hakkını kimseye vermediğinden, itiraz edenleri sefahetle zemmetmiştir.
Namazda lâzım olan huzur-u kalp ve hareketi terkle sükûnet salâtın cümle erkânında bir cihete teveccühle olacağı gibi müminler arasında ülfet ve ittifak etmek marzî-i ilâhi olup bu ise cümlesinin bir babanın evlâdı gibi bir cihete teveccüh edilmekle vasıl olunacağından, Cenab-ı Hak umum mümininin namazda teveccühlerine bir cihet tayin buyurdu ki, ittifak üzere o cihete teveccühle beyinlerinde olan mahabbet ve ittifakı izhar etsinler. İşte buna binaen bir cihete teveccüh vacip kılınmıştır. Yahut Kabe; kürre-i arzın vastında olduğundan, ibadetin efdali olan namazda Kabe'ye teveccühü emretti ki, herşeyde vasatı ve adaleti ihtiyar etmek lâzım olduğuna işaret etmiştir.
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile kıblenin Beyt-i Mukaddes'ten Kabe'ye tahvilindeki hikmet; bizim peygamberimize tazimdir. Zira Kâbe'nin bulunduğu Mekke; Resûlullah'ın tulu'ettiği mahal olduğundan, o mahalle Resûlullah'ın tuluundan dolayı tazim etmek o nebiyyi zişana tazim demektir. Resûlullah'a tazim ise dininin intişarına sebeptir. Çünkü;

indallah kadrinin âli olmasıyla kulub-u nasta mevki-i nebevileri ne kadar büyürse emrine ve nehyine inkıyad da o derece ziyade olacağında şüphe yoktur.
Yehud taifesi Resûlullah'ın Beyt-i Mukaddes'i kıble ittihaz ettiğinden dolayı «Bizim kıblemiz olmasa ve kıbleye biz irşad etmesek, kıble bilmezler ve kıbleleri yoktu» diyerek ta'n etmişlerdi. Onların bu gibi sözleri eshab-ı Resûlullah'tan bazılarının zihinlerini teşviş etmesi ve Resûlullah'ın da kıblenin Kabe olmasını arzu buyurması üzerinç. Cenab-ı Hak habibine tekrîm olmak ve bazı kimselerin zihinlerine arız olan teşvişi kaldırmak üzere kıbleyi Kabe'ye tahvil buyurmuştur.
Hulâsa; ehl-i imanın günde beş kere mescidlertie içtimalarına vesile olan namazda bir noktaya teveccühlerinde dinn islâmı muhafazaya ve ehl-i islâm için pek mühim olan ittihad-ı islâmın lüzumuna işaret zımnında Cenab-ı Hak, her mü'minin namazda Kabe'ye teveccühünü emretmiştir. Çünkü dünyada mevcut bütün müslümanların en mühim ibadetlerinde bir noktaya teveccühlerini emretmek; cümlesinin bir noktada ittihad edip kalplerinin bir yere merbut olmasını emretmektir.

***
Vâcib Tealâ kıblenin Kabe'ye tahvilini beyan ve Kabe'nin kıble olması ümmet hakkında büyük bir nimet olduğuna işaretten sonra ümmet-i Muhammed'in ümmet-i vasat olmasıyla cümle ümmetlerin hayırlısı olduğunu beyan etmek üzere :

وَكَذَٰلِكَ جَعَلْنَٰكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِّتَكُونُوا۟ شُهَدَآءَ عَلَى ٱلنَّاسِ وَيَكُونَ ٱلرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا

buyuruyor.

[Ey Resûl-ü Ekrem'im ! Biz vasat bir kıbleye sizi hidayette kılmakla in'am ettiğimiz gibi ümmet-i vasat kılmakla dahi in'am ettik ki, siz yevm-i kıyamette cümle nâs üzerine şahid olasınız ve Resûlünüz de sizin üzerinize şahid ola ve sizi tezkiye ede.]
Yani; ey nebiy-yi zişan; Sırat-ı müstakim olan Kabe'ye teveccühle sizi hidayette kıldığımız gibi yevm-i kıyamette nâs üzerine şahid olmaklığmız

için sizi âdil ve hayırlı bir ümmet dahi kıldık ve Resûlünüz sizin hüsnü halinize şehadet etsin için, biz sizi hayırlı kıldık. İnsanların cümlesi ubudiyette müşterek oldukları halde bazılarına fezâil-i ahlâkiyesinden dolayı ziyade şeref vermek Allah'ın ihsanıdır. Binaenaleyh; ümmet-i Muhammed'e kütüb-ü semaviyenin efdali olan Kur'ân'la amel ettiklerinden dolayı diğer ümmetlerden ziyade şeref vermek lûtf-i ilâhidir, İşte efdal-i ümmet olduklarını Cenaba Hak yevm-i kıyamette sair ümmetler üzerine şehadet etmeleriyle ve şehadetlerini Resûlünün tezkiye edeceğini beyanla ispat etmiştir. Ve bu ümmetin şehadeti âhirette nasın aleyhine, enbiya-yı kiramın lehinedir. Çünkü; yevm-i kıyamette nebilerine itaat etmeyen insanlar, kendilerine meb'us olan nebinin tebliğini inkâr etmeleri üzerine nebileri de tebliğ ettiğini iddia edince, Vâçip Tealâ rusûl-ü kiramdan davalarını ispat için şahit isteyeceğini ve resûller de ümmet-i Muhammed'in şehadetleriyle ispat-ı müddea edeceklerini bu âyetle beyan etmiştir. Çünkü ümmet-i Muhammediye; enbiya-yı sabıkanın ümmetlerine olan tebliğlerini Kur'ân'ın beyanı veçhile şehadet edeceklerine âyet-i celile delâlet eder ve şahitlerin şehadetleri ise tezkiyeyle kabul olunacaklarından Cenab-ı Hak Resûlünün ümmetini tezkiye edeceğini beyan etmiştir. Çünkü; ümmetin şehadeti Kur'ân'dan aldıkları ilimle olup Kur'ân'ı ümmetine tebliğ eden de Resûlullah'tır. Binaenaleyh Resûlullahın, ümmetinin şehadeti doğru olduğuna şehadet edeceği beyan olunmuştur.
Şehadetin kabulünde şahidin adaleti şart olduğundan Cenab-ı Hak bu ümmetin adil olduğunu beyan buyurmuştur. Çünkü v a s a t ; adil manâsına olduğu cihetle ümmet-i vasat demek ümmet-i adil demektir.
Fahri Razi'nin beyanı veçhile icma-ı ümmetin edille-i şer'iyeden olmasına bu âyet delâlet eder. Zira Cenab-ı Hakkın bu ümmeti adalet sahibi ve hayırlı olmasıyla tavsif buyurması; ittifaklarının ihticaca salih bir delil-i şer'î olmasını icabeder. Gerçi efrad-ı ümmetin kâffesi âdil olmaz ve lâkin her ferdin ayrı ayrı âdil olmamasından heyet-i mecmuasının âdil olmaması lâzım gelmez. Ve âdil olduklarına dair hitab-ı ilâhi ise mecmuuna olup ayrı ayrı her ferde değildir. Binaenaleyh; bir cemaat içinde bazı ferdin fasık olmasından dolayı ittifak ettikleri mesailde o cemaatin adaletine halel gelmez. Çünkü; cemaat içinde muteber ve sahib-i adalet birçok kimselerin bulunması, şehadetlerinin kabulüne

kâfidir. Binaenaleyh; ümmet-i Muhammed'in icmâı edille-i şer'iyedendir.
Hulâsa; Kabe'nin kıble-i vasat olduğu gibi Kabe'ye teveccühle mükellef olan ümmetin de ümmet-i vasat olduğu ve adaletinden dolayı bu ümmetin yevm-i kıyamette sair ümmetler aleyhine şehadetinin kabul olunacağı ve Resûlullah'ın da ümmetini tezkiye edeceği, bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***
Vâcib Tealâ kıblenin tahviline itiraz edenleri sefahetle zem edip ümmet-i Muhammed'in adalet sahibi olduğunu ve adaletlerine binaen şehadetlerinin kabul olunacağını beyandan sonra kıblenin tahviline sebeb-i âhari beyan etmek üzere :

وَمَا جَعَلْنَا ٱلْقِبْلَةَ ٱلَّتِى كُنتَ عَلَيْهَآ إلاَ لِنَعْلَمَ مَن يَتَّبِعُ ٱلرَّسُولَ مِمَّن يَنقَلِبُ عَلَىٰ عَقِبَيْهِ وَإِن كَانَتْ لَكَبِيرَةً إلاًعَلَى ٱلَّذِينَ هَدَى الله

buyuruyor.

[Ey habib-i zişanım; Senin teveccüh ettiğin kıbleyi biz meşru kılmadık, illâ Resûlümüze ittiba edip devam edenlerle ittibaı terkle arkasına dönüp irtidad edenleri bilelim için meşru kıldık ve kıbleyi tahvil çok kimseler üzerine elbette ağır ve büyük bir iş oldu, illâ Allah'ın hidayette kıldığı kimseler üzerine ağır olmadı.]
Yani; kıblenin tahvilini ve teveccühle eda-yı salât ettiğin Kabe'nin kıble olmasını biz emretmedik, ancak insanları imtihan ve Resûlümüze ittiba edip etmeyenleri bilmek ve irtidad edenleri ve etmeyip dininde sebat edenleri birbirinden tefrik etmek için emrettik.
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile bu âyet kıblenin Kabe'ye tahvilinin hikmetlerinden birini beyan için varid olmuştur. Çünkü; Resûlullah iptida-yı islâmda Kabe'ye karşı namaz kılarken hicret-i nebeviye üzerine, Beyt-i Mukaddes'i kıble ittihaz etmekle emrolunmuştu. Bir müddet sonra bundan evvelki âyetlerde beyan olunduğu veçhile kıblenin Kabe'ye tahavvülü birçok kimseler ve bilhassa Yahudiler üzerine ağır

oldu. Ancak Resûlullah'a ittiba edip imanında sebat edenler üzerine ağır olmadı. Zira; onlar doğru yola hidayette kılındıklarından derhal kıblenin tahavvülünü kabul ettiler, Amma hidayetten nasibi olmayanlar arkalarına döndüler, irtidad ettiler ve evvelce geldikleri küfrün yolunu tekrar tuttular.

***

Vâcib Tealâ herşey vücut bulmazdan evvel ne olacağını ve nasıl vücut bulacağını bildiği için bu âyette ilim; tefrik manasınadır. Yani «Biz bilelim» demek; «Biz tefrik edelim» demektir. Yoksa «Tahavvül sebebiyle sebat edenleri ve sebat etmeyip de irtidad edenleri bilelim ve bu tahavvül ilmimize sebep olsun» demek değildir. Zira; Cenab-ı Hakkın ilmi ezelîdir, herkesin halini her zaman bilir. Şu halde tahavvül; irtidad edenler beynini tefrika sebep olmuştur. Yahut (لِنَعْلَمَ)'deki ilim; ru'yet manasınadır. Yani; «Kıbleyi Kabe'ye tahvil etmedik, illâ şu tahvil sebebiyle irtidad edenlerle dininde sebat edenleri görelim için tahvil ettik» demektir.
Kıblenin tahavvülü kendilerine ağır olan kimselerle murad; müşrikler ve Yahudiler ve irtidad eden münafıklardır. Çünkü; Resûlullah Mekke'de Kabe'ye müteveccihen eda-yı salât ederken, Medine'de Beyt-i Mukaddes'i kıble ittihaz etmek müşrikler üzerine pek ağır oldu. Zira; evvelden beri tazîm etmekle ülfet ettikleri ve büyüklüğü kalplerinde yer etmiş olan Kabe'nin terkolunması elbette onlar üzerinde büyük bir tesir bırakmıştı. Bir müddet sonra kıblenin Beyt-ül Mukaddes'ten Kabe'ye tahavvülü Yahudilere güç geldi ve kezalik Kabe'den Beyt-i Mukaddes'e ve Beyt-i Mukaddes'ten Kabe'ye tahavvül edince iman edenlerden birçok irtidad edenler oldu. Zira; tahavvülâtı havsalalarına sığdıramadılar ve «Muhammed (S.A.)'in dininde yakîni olsaydı, kıblede reyi tebeddül edip durmazdı. Reyinin tebeddülü hâşâ dininde yakın olmamasına delâlet eder.» demekle tereddüde düştüler ve irtidad ettiler.

***

Vâcib Tealâ kıblenin tahavvülü sebebiyle müminlere arız olan bir şüpheyi izale etmek üzere:

وَمَا كَانَ ٱللَّهُ لِيُضِيعَ إِيمَـٰنَكُمْ إِنَّ ٱللَّهَ بِٱلنَّاسِ لَرَءُوفٌ رَّحِيمٌ
(143)

buyuruyor.

[Allah-u Teala sizin Beyt-i Mukaddes'e karşı kıldığınız namazlarınızı zayi etmedi. Allah-u Tealâ nâsın amelini ziya'dan esirger ve ibadetlerini kabul buyurmakla merhamet eder.]
Kıblenin Kabe'ye tahavvülü üzerine Yahudiler, müminleri iğfal etmek sadedinde «Haber verin bize: eğer Beyt-i Mukaddes'e doğru kıldığınız namaz hidayet ise, ondan niçin döndünüz ve eğer dalâlet ise bir müddet niçin diyanet ittihaz ve o cihete neden teveccüh ettiniz ve dalâlet üzere namazlarınız zıyaa uğramadı mı?» demeleri üzerine onlara cevap olarak bu âyet nazil olmuştur. Yani; Allah'ın emrettiği kıbleye karşı eda olunan ibadetin zayi olmayacağını beyanla ehl-i imanı tesliye buyurmuştur. Çünkü; Allah'ın emri daima hidayettir ve nehyettiği şeyi irtikâb etmek dalâlettir. Yoksa emrettiği şey dalâlet olmadığı gibi, emri veçh üzre işlenilen amel de zayi olmaz.
Hulâsa kıblenin tahavvülündeki hikmet; dininde sebat edenlerle kıblenin tahavvülünü bahane ederek dininden irtidad edenlerin birbirinden tefrik edilmesi olduğu ve kıblenin tahavvülü çok kimseler üzerine ağır gelip yalnız Allah-u Tealâ’nın hidayette kıldığı kimselere ağır gelmediği ve kıblenin Beyt-i Mukaddes olduğu zamanlarda kılınan namazların zayi olmadığı ye Allah-u Tealâ'nın kullarının amellerini ziya'dan esirgeyici ve kabul etmekle merhamet buyurucu olduğu, bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***
Vâcib Tealâ kıblenin tahvilindeki hikmeti beyandan sonra bu tahavvülün arzu-yu risaletpenahiye de muvafık olduğunu beyan etmek üzere :

قَدْ نَرَىٰ تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِى ٱلسَّمَآءِ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَىٰهَا فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ ٱلْمَسْجِدِ ٱلْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنتُمْ فَوَلُّوا۟ وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُۥ

buyuruyor.

[Ey Resûl-i Ekrem'im ! Bazı kere kıblenin tahavvülünü arzu sadedinde senin yüzünün semaya döndüğünü biz görürüz. Sen yüzünü semaya çevirip kıblenin Kabe'ye tahavvülünü arzu edince biz de seni elbette bir kıbleye döndürürüz ki, o kıble, senin razı olduğun kıbledir. Bazı mekasıd-ı hasene üzerine Kabe'nin kıble olmasını habib-i zişanım sen isteyince döndür yüzünü Mescid-i Haram'ın bir canibine ve ey ümmet-i Muhammed ! Her nerede bulunursanız siz de çevirin yüzünüzü Mescid-i Haram'ın bir cihetine.]
Yani; ey Nebi-i Zişan ! Kabe'nin kıble olması için yüzünü semaya döndürdüğünü biz görüyoruz. Binaenaleyh; biz elbette seni razı olduğun kıbleye döndürürüz. Hal böyle olunca döndür yüzünü. Mescid-i Haram tarafına ve ey müminler ! Her nerede olursanız olun, siz de yüzünüzü Mescid-i Haram'a döndürün. Çünkü; Mescid-i Haram içinde bulunan Kabe cümlenize kıble kılınmıştır.
Fahr-i Razi ve Beyzâvî'nin beyanları veçhile Kâbe-i Muazzama; iki kıblenin mukaddemidir. Kabe, Arab'ın kendisine intisapla iftihar ettikleri İbrahim (A.S.)'ın kıblesi olduğu cihetle Arapların suhuletle islâmiyeti kabullerine sebep olacağından, Kabe'nin kıble olmasını gönlünden arzu etmesine ye bu arzunun is'afını Cenab-ı Hak'tan bekleyerek bu hususa dair vahiy gelmesini gözetmesine binaen sema cihetine nazar ederdi. Cenab-ı Hak âyette Resûlünün bu halini hikâyeyle beraber kıblesini elbette razı olduğu bir kıbleye tahvil edeceğini vaadetti ve vaadi akabinde derhal Kabe'yi kıble kılmakla Resûlünün istediğini verdi.
Resûlullah'ın Beyt-i Mukaddes'i kıble ittihazı Mekke'de midir, yahut hicretten sonra mıdır? Bu hususa dair rivayet muhteliftir ve Beyt-i Mukaddes'e teveccühle emirden sonra salâtta Beyt-i Mukaddes'e teveccüh farzolmuştu. Badehu Mekke'ye teveccühle emir Beyt-i Mukaddes'e teveccühü neshetmiştir. Binaenaleyh; Beyt-i Mukaddes'e teveccüh caiz değildir. Resûlullah'ın Kabe'nin kıble olmasını arzusu; mesalih-i diniye içindir, yoksa arzuyu nefsanîsine mebni değildir. Âyette v e c i h ile murad; yalnız yüz değil cemV bedendir. Binaenaleyh; namazda yalnız yüzüyle teveccüh kâfi değil, cemi bedenle teveccüh vaciptir. Ş a t ı r l a murad; caniptir. Şu halde manâ-yı nazım: [Namazda cemi bedeninle Mescid-i Haram canibine teveccüh et] demektir.

Binaenaleyh; namazda Kâbe'nin bulunduğu cihete teveccüh kâfidir, yoksa aynı Kabe'ye teveccüh lâzım değildir. Zira; uzak belde ahalisi için ayn-ı Kabe'yi tayin ederek teveccüh mümkün olmadığından Cenab-ı Hak Kabe'nin cihetine teveccühle emredip Kabe'nin tayiniyle teklif etmemiştir. Binaenaleyh; her mümine lâzım olan; Kabe'nin hangi cihette olduğunu bilmektir ki, namazda o cihete teveccüh etsin ve her nerede bulunursa yalnız Kabe'nin bulunduğu ciheti tayin eylesin.
Kabe'ye teveccühle emir; (Bedir) vakasından iki ay mukaddem Receb-i Şerifte (Beni Seleme) nin Mescidinde öğle namazının iki rekâtini kıldıktan sonra geldi ve namaz içinde Resûlullah Kabe'ye teveccüh buyurdu, cemaat de beraber Kabe'ye teveccühle safları düzelttiler. O mescid-i şerife (Mescid-i Kıbleteyn) denilmiştir.
Âyette beyan olunduğu veçhile Cenab-ı Hak Resûlüne tazim için evvelâ Resûlüne emreyledi ve sonra Kabe'ye teveccühle bilûmum ehl-i imana emrile ümmetinin Resûlüne ittiba etmeleri lâzım olduğuna işaret buyurdu.

***

Vâcib Tealâ Kabe'ye teveccüh olunmasını ehl-i imana emrettikten sonra ehl-i kitabı, kıble hak olduğunu bildikleri halde ittiba etmediklerinden dolayı tehdid etmek üzere :

وَإِنَّ ٱلَّذِينَ أُوتُوا۟ ٱلْكِتَـٰبَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ ٱلْحَقُّ مِن رَّبِّهِمْ
وَمَا اللهُ بِغَـٰفِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ (144)

buyuruyor.

[Şol kimseler ki, onlara kitap verildi. İşte kıblenin tahvilinin Kableri tarafından gelen emir üzere hak olduğunu bilirler ve muhakkak olarak bildikleri halde ittiba etmezler. Halbuki Allah-u Tealâ onların amellerinden gafil değildir.] Binaenaleyh; her birerlerinden sual edecek ve amellerine göre ceza verecektir.
Ehl-i kitabın kıblenin hak olduğunu bilmeleri kendi kitapları vasıtasıyladır. Zira; her şeriatta bir kıbleye teveccühü emretmek âdet-i ilâhiye olduğunu icmalen bildikleri gibi Resûlullah'ın iki kıbleye namaz

kılacağını ve akıbet Kabe'nin Resûlullah'a kıble olacağım dahi tafsîlen kitapları haber vermiş ve kendi resûlleri anlatmıştır. Bu ciheti yakînen bildikleri halde iman etmedikleri gibi ta'netmekten de hâli kalmamışlardır. İşte bunun cezasını göreceklerini, Cenab-ı Hak amellerinden gafil olmadığını beyanla zikretmiş ve onları tehdid buyurmuştur.

***

Vâcib Tealâ ehl-i kitabın kıblenin hak olduğunu bildiklerini beyandan sonra onların hali inattan ibaret olup asla tebaiyet etmeyeceklerini beyan etmek üzere :

وَلَئِنْ أَتَيْتَ ٱلَّذِينَ أُوتُوا۟ ٱلْكِتَـٰبَ بِكُلِّ ءَايَةٍ مَّا تَبِعُوا۟ قِبْلَتَكَ وَمَآ أَنتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتَهُمْ وَمَا بَعْضُهُم بِتَابِعٍ قِبْلَةَ بَعْضٍ

buyuruyor.

[Ey Resûl-ü Ekrem'im ! Zat-ı ulûhiyetime kasem ederim ki, eğer sen kıblenin hak olduğuna dair her delili getirsen kendilerine kitap verilen ehl-i kitap senin kıblene tabi olup sana iktida etmezler ve sen de onların kıblesine tabi olmazsın. Değil senin kıblene tabi olmak, ehl-i kitabın bazısı bazı âharin kıblesine dahi tabi olmazlar.]

وَلَئِنِ ٱتَّبَعْتَ أَهْوَآءَهُم مِّنۢ بَعْدِ مَا جَآءَكَ مِنَ ٱلْعِلْمِ إِنَّكَ إِذًا لَّمِنَ ٱلظَّـٰلِمِينَ (145)

[Ey habibim ! Zat-ı ulûhiyetime yemin ederim ki, sana ilm-i yakın geldikten sonra, sen onların arzularına farz-ı muhal olarak tebaiyet etsen bu takdirde sen bile zalimlerden olursun. Halbuki senin zalimlerden olmaklığın muhaldir. Şu halde onların arzularına tebaiyet etmekliğin dahi muhaldir.]
Yani; ehl-i kitap kıblenin hak olduğunu bildikleri halde kıblenin hak olduğuna dair bütün âyetleri getirsen ve her birine ayrı ayrı göstersen senin kıblene asla tâbi olmazlar. Ve sen de onların kıblesine tâbi

olmazsın. Zira; senin kıblen taraf-ı ilâhiden tayin olunmuş ve o cihete teveccühünüz farz kılınmıştır. Amma ehl-i kitap sırf hased ve inatlarına binaen senin kıblene tebaiyet etmezler.

Bu âyette ümmet-i Muhammedi ehl-i kitabın arzularına ittibadan şiddetle nehiy vardır. Çünkü âyette hitap; zahirde Resûlullaha ise de hakikatte ümmetinedir. Zira; Resûlullahın onlara tebaiyeti muhal olup tebaiyeti farz olunsa nefsine zulmedeceğini beyan etmek ümmetini tehdid etmektir. Çünkü; Resûlullah'a mahbûb-u ilâhi olduğu halde-mefrûz olan tebaiyeti suretinde zulmolununca âhâd-ı ümmet tebaiyet ederse zulüm olacağı evleviyetle sabit demektir. Binaenaleyh âyet; ümmetin din-i islâm üzere sebat etmesinin lüzumuna işaret olmakla beraber hakka delâlet eden deliller geldikten sonra hilâfına hareket edenleri tehdid etmiştir.
Ehl-i kitaba ne kadar mu'cize gelse iman etmeyecekleri de bu âyette beyan olunmuştur. Çünkü; ehl-i kitabın iman etmedikleri bir şüphe üzerine olmayıp ancak hasedlerinden neş'et ettiği cihetle hasedleri mu'cizeyle zail olmaz ki iman etsinler.
İşte bu gibi ahkâm-ı şer'iyeye vukufu olmayan kimseler ehl-i kitaba uhuvvet ve hürmet etmek istemişler ve bazı âdât ve an'anelerini kabul ile mahabbetlerini celbe çalışmışlarsa da Balkan fecîa-i ahîresi bu misilli harekâtın ve onlara lüzumundan ziyade muhabbetin yanlış olduğunu ve onlar da asla mürüvvet ve insaf olmadığını meydana koymuş, bu ve bunun emsali âyetlerin sırrı zuhur etmiştir. Binaenaleyh; onlara mahabbet edenler ve fayda bekleyenler de yanlış olduğunu anlamışlardır, fakat bade harab-ül Basra.
Şu halde ehl-i küfürde vefa olmadığını ve inadlarından vazgeçmeyeceklerini bu âyet ehl-i imana beyan ettiği gibi Resûlullah'ın, onların kıblelerine tâbi olmayacağını beyanla dahi onların ümitlerini kesmiştir. Zira; onlar: «Eğer Muhammed (S.A.) bizim kıblemiz üzerinde sebat etseydi âhir zaman nebisi olması muhtemeldi» demekle kendi zu'mlarınca Resûlullah'ı tekrar Beyt-i Mukaddes'e döner ümid ederlerdi. İşte Cenab-ı Hak bu âyetle şu ümidlerini yitirmiştir.
Hulâsa; Yehud ve Nasara'nın hiçbir veçhile arzularına ittiba caiz olmadığı ve ittiba edildiği surette zulüm irtikâb edilmiş olacağı ve ittiba edenlerin

kahr-ı ilâhiye müstehak olacakları bu âyetten rrrüstefâd olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ ehl-i kitabın iman etmedikleri, inadlanndan mütevellid olduğunu beyandan sonra inadlarımn miktarını beyan etmek üzere :

ٱلَّذِينَ ءَاتَيْنَٰهُمُ ٱلْكِتَٰبَ يَعْرِفُونَهُۥ كَمَا يَعْرِفُونَ أَبْنَآءَهُمْ
وَإِنَّ فَرِيقًا مِّنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ ٱلْحَقَّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ (146) ٱلْحَقُّ
مِن رَّبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ ٱلْمُمْتَرِينَ (147)

buyuruyor.

[Şol kimseler ki, onlara biz kitap verdik. Onlar kitabın ve Resûlümüzün hakka Resûl olduğunu kendi oğullarım bildikleri gibi bilirler. Ve ehl-i kitaptan bir fırka elbette hakkı saklarlar. Halbuki onlar Rabbin tarafından gelen Kur'ân’ın ve kıblenin hak olduğunu bilirler. Şu halde elbette sen hak olan şeyde şek edenlerden olmazsın.]
Fahr-i Razi ve Hâzin'in beyanları veçhile bu âyette ehl-i kitapla murad; Yehud ve Nasara'ran uiemasıdır. Zira; kitaplarında Resûlullah'a mahsus olan ahkâm ve evsafı oğullarını bildikleri gibi bilirler. Bu evsafla Resûlullah'ı görünce derhal ahir zaman peygamberi olduğunu bilen onlardır, avam tabakası değildir. Onların kendi oğullarında nasıl şüpheleri yoksa, Resûlullah'ın hakka resûl olduğunda dahi o suretle şüpheleri olmaz. Hatta Hz. Ömer (R.A.) (Abdullah b. Selâm) Hz.'den bu âyetin manâsını sual ettiğinde (Abdullah) Hz. «Resûlullah'ı görünce Tevrat'ta beyan olunan evsafa muvafık hakka resûl olduğunu oğlum gibi bildim, asla şüphem kalmadı, belki oğlumda şüphem olabilir, çünkü kadınların ne yaptıklarını bilemeyiz» deyince Hz. Ömer'in, (Abdullah)’ın alnından öptüğü mervidir.
Ehl-i kitap Resûlullah'ı evsafıyla bildikleri gibi Resûlullah davasını mucizesiyle de ispat etmiş olup o suretle de bilindiğinden hakka resûl olduğunda tereddüde hiç mahal plmadığı halde inat ve istikbarları imanlarına mani olmuştur. Bu veçhile hakkı ketmeden fırka ise ulemadır. Çünkü; kitapta evsaf-ı Resûlullah'ı görüp saklayan onlardır. İşte kıblenin

de hak olduğunu bu minval üzere bilirler, fakat bildikleri hakikati avam-ı nastan saklarlardı.
Resûlullah'ın hak olan şeylere asla tereddüdü olmadığı halde : «Sen şek edicilerden olma» diyerek nehyolunması ümmetini nehiydir. Yani, «Ey müminler ! Ehl-i kitap Resûlünüzün nübüvvetini şüphesiz bilip hakkı saklayınca siz asla şek edicilerden olmayın» demektir.
Hulâsa; Resûlullah'ın hakka nebi olduğunu ehl-i kitabın bildikleri ve oğullarında şüpheleri olmadığı gibi Resûlullah'ın da risaletinde şüpheleri olmadığı ve ehl-i kitaptan ulema fırkasının hakkı ketmettikleri ve hak olan şeyde Resûlullah şek etmediği gibi ümmetinin dahi şek etmesi caiz olmadığı bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***
Vâcib Tealâ Kabe'nin kıble olduğunu ve ehl-i kitabın o kıbleye tâbi olmayacaklarını beyandan sonra, ümmetin her ferdi sakin oldukları mahallin vaziyet-i coğrafiyeleri icabı kıbleden bir cihete malik olup o cihete teveccüh edeceklerini beyan etmek üzere:

وَلِكُلٍّ وِجْهَةٌ هُوَ مُوَلِّيهَا فَٱسْتَبِقُوا۟ ٱلْخَيْرَٰتِ أَيْنَ مَا تَكُونُوا۟ يَأْتِ بِكُمُ ٱللَّهُ جَمِيعًا إِنَّ ٱللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ (148)

buyuruyor.

[Kabilelerden her kabile ve efradın Kabe'ye teveccüh edecek bir ciheti vardır, herkes o cihete teveccüh eder. Şu halde ey müminler ! Hayrata ve enva-ı ibadata sür'at edin ve birbirinize müsabaka edercesine hayrat cihetine koşun ki, sebeb-i saadetinizi kazanmış olasınız. Zira; siz ve ehl-i kitap her nerede olursanız hepinizi Allah-u Tealâ yevm-i kıyamette cem'edip huzuruna getirecektir. Çünkü; Allah-u Tealâ herşeye ve bilhassa sizi ihya edip arsa-i mahşere getirmeye kadirdir.] Binaenaleyh; sa'yedin ki, o zaman atiye-i ilâhîyeye nail olasınız.
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile ehl-i islâmdan herkesin kıbleden bir ciheti var demek «Herkes beldesine göre ve bulunduğu mahalle nazaran bir cihete malik» demektir. Meselâ Kabe; bazı kavmin cenup cihetinde bulunur: Bizim beldelerde olduğu gibi. Bazı kavmin meskûn olduğu yere

göre şimal cihetinde bulunur. Yemen gibi. Bazısına göre şark cihetinde bulunur: Mısır-ı Vusta'daki beldeler gibi. Bazısının Kabe'ye teveccühü garba doğru olur: Hindistan'da Bombay beldesi gibi. Binaenaleyh; herkes kendi beldesinde kıble hangi cihete tesadüf ederse, namazı o cihete müteveccihen kılar.
Yahut (وَلِكُلٍّ وِجْهَةٌ) demek erbab-ı şeriatten herbirinin bir ciheti, bir kıblesi var demektir. Binaenaleyh; enbiyadan bazısının kıblesi (Beyt-i Mukaddes) ve bazısının (Kâbe)'dir ve meleklerden bazılarının kıblesi (Arş-ı Â'lâ) ve bazılarının (Beyt-i Ma'mur)'dur.
Ehl-i islâma nazaran h a y r a t la murad; Kâbe-i Muazzama'ya teveccühle ibadettir. Zira Kabe'ye tazim ve ibadette o cihete teveccüh; ayn-ı ibadet olup bittabi âhiretçe nail-i ecr-ü mesûbat olunacağı gibi dünyaca da teveccüh eden için bir şereftir.
Hulâsa; her belde ahalisinin beldesinin mevki-i coğrafisine göre Kabe'ye teveccüh edecek bir cihete malik olması ve her şahsın hayrata sür'at etmesi vacip olduğu ve mükellefin hangi mekânda olursa olsunlar, huzur-u Bâride cem'olunacakları ve Allah-u Tealâ'nın herşeye ve bilhassa insanları haşre kadir olduğu, bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ her insan için Kabe'ye nazaran bir ciheti olduğunu beyandan sonra her nerede olursa namazda kıbleye teveccüh lâzım olduğunu beyan etmek üzere :

وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ ٱلْمَسْجِدِ ٱلْحَرَامِ وَإِنَّهُ لَلْحَقُّ مِن رَّبِّكَ وَمَا الله بِغَٰفِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ (149)

buyuruyor.

[Ey Resûl-ü Ekrem'im ! Sen hangi mekândan çıkarsan yüzünü Mescid-i Haram canibine döndür ve namazda Mescid-i Haram'a dönmek Rabbin Tealâ tarafından haktır ve hak olduğunda asla şüphe yoktur. Halbuki Allah-u Tealâ sizin amelinizden gaflet etmez.] Zira; amellerinizin her cüzünü bilir. Binaenaleyh; âhirette amelinize göre ceza verir.

Bu âyette Resûlullah her nereye gitse namazda Kabe'nin bir cihetine teveccüh etmesi lâzım olup Kabe'nin gayrı bir cihete teveccüh caiz olmadığı beyan olunmuştur. Ümmeti hakkında dahi hükm-ü şer'i aynen böyledir. Zira Resûlullah'a birşeyle emir; hassa-i nebiden olmazsa ümmeti hakkında da ayn-ı emirdir. Amma Resûlullah'a mahsus olursa, ümmete o emrin şümulü olmaz.

وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ ٱلْمَسْجِدِ ٱلْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا
كُنتُمْ فَوَلُّوا۟ وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُۥ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ
إِلَّا ٱلَّذِينَ ظَلَمُوا۟ مِنْهُمْ فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَٱخْشَوْنِى وَلِأُتِمَّ نِعْمَتِى
عَلَيْكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ (150)

[Ey habibim ! Herhangi mekândan sefere çıkarsan Mescid-i Haram cihetine yüzünü döndür. Ve ey ümmet-i Muhammedi Hangi mekânda bulunursanız namazda yüzünüzü Mescid-i Haram cihetine döndürün ki, na'sın ve bilhassa Yahudilerin sizin üzerinize delilleri ve itirazları olmasın. Ancak na'stan nefislerine zulümle hakkı saklayanlar, Kabe'nin kıble olmasına itiraz ederler. Siz onlardan korkmayın, ancak benden korkun. Zira; onlar itiraz etseler de size bir zarar edemezler. Sizin maslahatınız için emrettiğim şeye muhalefet ve itiraz etmeyin. Çünkü; sizin doğru yolu bulmanız ve nimetimi sizin üzerinize itmam etmek için sizin kıblenizi Beyt-i Mukaddes'ten Kabe'ye tahvil ettim.] Şu halde derhal itaat edip itiraz etmemeniz lâzımdır.
Vâcib Tealâ namazda, Mescid-i Haram'a teveccühle üç defs emretmiştir. Zira; insan ya Mescid-i Haram'da bulunur:
Birinci emir oraya mahsustur. Veya Mescid-i Haram haricinde ve Mekke dahilinde bulunur:
İkinci emir de haric-i Mescid, dahil-i Mekke olanlara mahsustur.
Üçüncü emirse belde haricinde olanlara mahsustur; Binaenaleyh; âyetlerde tekrar yoktur. Çünkü bir insanın hali; namazda bu üçten hâli olamaz. Zira; namaz kılacak kimse ya Mescid-i Haram içinde kılar veyahut Mescid-i Haram haricinde Mekke'nin içinde kılar veyahut Mekke'nin haricinde dünyanın neresinde bulunursa orada kılar. Şu halde emirlerden herbiri bir mekâna mahsus olduğundan tekrar yoktur. Zira; herbirinden maksat başkadır. Mekke'den başka beldelerde bulunanlar

Kabe'ye teveccühle memur oldukları gibi, nefs-i Mekke'de bulunanlar ve Mescid-i Haram dahilinde olanlar dahi namazlarında Kabe'ye teveccühe memurdurlar.
Yukarıda zikrolunan her emirde ayrı ayrı birer faide beyan olunmuştur. Meselâ; birinci emrin arkasında ehl-i kitabın kıblenin hak olduğunu bildikleri halde kabul etmediklerini ve ikinci emrin akabinde kıblenin hak olduğuna Vâcib Tealâ'nın şehadetini ve üçüncü emrin akabinde nâsın elinde ümmet-i Muhammed'e karşı delilleri olmasın diye emrettiğini beyan buyurmuştur. Binaenaleyh emirlerin herbiri ayrı ayrı birer faide üzerine müştemildir. Kıblenin tahvili şeriat-i islâmiyede evvel vaki olan nesholmasına binaen şüpheyi izale için tekrar be tekrar fevaid-i azimeyi mutazammın emir gelmiştir. Medine-i Münevvere'de Resûlullah Beyt-i Mukaddes'i kıble ittihaz ettiği zaman Araplar «Muhammed (S.A.), Hz. İbrahim'in milletinden olduğunu iddia eder, halbuki onun kıblesini terkeder» diyerek Resûlullah'a ta'nederlerdi. Badehu kıble Kabe'ye tahavvül edince Arapların bu cihetten ta'nı kesildiği gibi Yahudilerin de ta'nı kesilmiştir. Zira; Yahudiler «Muhammed (S.A.) bizim dinimiz için mensuhtur dediği halde kıblemize namaz kılar. Eğer dediği doğru olsa kıblemiz de metruk olurdu» diyerek ta'nederlerdi. Kabe, kıble olunca onların da Resûlullah'a bu suretle ta'nlarının kapısı kapanmıştır. Binaenaleyh; kıblenin Kabe'ye tahvili her iki milletin kıble cihetinden şan-ı risalete lâyık olmadık itirazlarına nihayet vermiştir.
Kıblenin Kabe'ye tahvili kabail-i Arab'ın din-i islâmı kabule temayüllerine sebep olduğundan, Vâcib Tealâ Kabe'nin kıble olmasını ümmet hakkında nimetinin itmamına ve kullarının ihtidalarına vesile olduğunu beyan buyurmuştur.
Hulâsa; bir kimse dünyanın her neresinde bulunsa namazda Kabe cihetine teveccüh lâzım olduğu ve Kabe'nin kıble olması taraf-ı ilâhîden gelen emir üzere hak olduğu ve Kabe kıble olunca Yahud'un kendi dinlerini tervice hüccetleri kalmadığı ve hak üzere olan kimsenin ehl-i batılın ta'ından korkmayıp ancak Allah'tan korkması vacip olduğu ve kıblenin tahvili Allah'ın kullarına nimetini itmam için olup, hidayete vesile olacağı bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ kullarına nimetini itmam için kıbleyi tahvil ettiğini beyandan sonra ümmeti irşad için resûl göndermesi dahi itmam kabilinden olduğunu beyan etmek üzere:

كَمَآ أَرۡسَلۡنَا فِيكُمۡ رَسُولٗا مِّنكُمۡ يَتۡلُواْ عَلَيۡكُمۡ ءَايَٰتِنَا وَيُزَكِّيكُمۡ وَيُعَلِّمُكُمُ ٱلۡكِتَٰبَ وَٱلۡحِكۡمَةَ وَيُعَلِّمُكُم مَّا لَمۡ تَكُونُواْ تَعۡلَمُونَ (151)

buyuruyor.

[Sizin cinsinizden size resûl göndermekle nimetimi itmam ettiğim gibi kıblenizi Kabe'ye döndürmekle dahi nimetimi itmam ettim ki, o Resûl-ü muazzam sizin üzerinize vahdaniyetimize delâlet eden âyetlerimizi okur ve sizi günâhlarınızdan tathir eder ve size kitabı ve o kitabın şâmil olduğu hikmeti talim eder ve sizin bilmediğiniz şeyleri dahi size öğretir.]
Yani; ey ümmet-i Muhammed ! Size nimetimi itmam için resûl gönderip vahdaniyet ve hakkaniyete delâlet eden âyetlerimizi okumak ve günâhlarınızdan sizi tathir eylemek ve Kur'ân gibi ahkâmı dünyeviye ve uhreviyeyi cami bir kitabı size talim etmek ve o kitabın cami' olduğu ahkâmını ve sünnetini ve emr-i dinde fekaheti ve daha bilmediğiniz birçok şeyleri talim etmekle nimetimizi itmam ettiğimiz gibi kıblenizi Kabe kılmakla dahi itmam ettim.
Vâcib Tealâ bu âyette Resûlünün birtakım mezaya-yı âliye ve menakıb-ı celilelerini beyanla erbab-ı inadı insafa davet etmiştir. Çünkü; Resûlün kendi cinslerinden olması ümmet hakkında ünsiyete ve imanı kabulde suhulete vesile olduğundan nimet olduğu gibi resûl hakkında dahi büyük bir nimet ve ayrıca bir şereftir. Çünkü; resûl meb'us olduğu milletin içinden yetişmiş ve onların kendi ırkından bulunmuş olmakla her hâli onlara malûm olup iffet, emanet ve taharet-i tıynet sahibi olduğunu bilmeleri emr-i dini tebliğde kolaylığa vesile olacağı gibi, meb'us olduğu millet nazarında bir kıymeti ve bir mevki-i âli sahibi olacağı cihetle düşmanlarının indinde bile kadrinin takdir olunacağında şüphe yoktur. Binaenaleyh; kendi kavmini irşad ve ıslaha memur olmak o nebi için elbette bir şereftir ve ümmeti üzerine hak ve hakikatin delillerini tilâvet etmesi ve o deliller vasıtasıyla imanı kabul eden kimseleri şirkten ve sair

günâhlardan tathir ve tasfiye ve kitabın ahkâmını ümmetine talim eylemesi ve enbiya-yı sabıkanın ve ümmetlerinin hallerini ve aralarında cereyan eden mübahaseleri ve geçmişte vaki olmuş ve ileride vuku bulacak şeyleri ümmetine bildirmesi elbette Resûlullah'ın menakıb-ı celilelerindendir.
K i t a p l a murad; Kur'ân olduğu gibi h i k m e t l e murad; mekarim-i ahlâk ve mahasin-i efal ve Kur'ân'ın cami olduğu hakaik ve nüketi mezâyâsıtdır.
Hulâsa; Kabe'nin kıble olması kullarına nimetini itmam kabilinden olduğu gibi kendi cinslerinden resûl göndermesi dahi nimeti itmam olduğu ve o resûlün vahdaniyete delâlet eden âyetleri ümmeti üzerine tilâvet ve ümmetini ahlâk-ı zemime ve ef'al-i kabihadari tasfiye ve kitabı ve kitabın bütün ahkâmını talimle ümmetini tezyin eylemek ve helâla ve harama dair olan ahkâmın hikemiyatını bildirmek ve bu ümmetin bilmediği birçok vukuatı öğretmek gibi mezâyâ-yı âliye sahibi olduğu bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ resûl göndermek ve kıble cihetinden nimetini itmam ettiğini beyandan sonra nimetin şükrünü eda ve zat-ı ulûhiyetini zikretmenin lüzumunu beyan etmek üzere:

فَٱذْكُرُونِىٓ أَذْكُرْكُمْ وَٱشْكُرُوا۟ لِى وَلَا تَكْفُرُونِ (152)

buyuruyor.

[Sizin üzerinize nimetimi itmam edince siz beni zikredin, ben de sizi zikredeyim ve bana şükredin, küfretmeyin.]
Yani; ben size şu mühim nimetleri verince siz lisanınızla teşbih ve tehlil ve kalbinizle benim kudret ve azametimi tefekkür etmekle beni zikredin ve zikriniz mukabilinde sevap vermekle ben de sizi zikredeyim ve ibadetinizle bana şükredin ve günâhınızla küfretmeyin.
Vâcib Tealâ bu âyette zatını zikirle emir buyurmuştur. Zikrin iki kısmı vardır:

Birincisi; lisanla zikirdir. Teşbih ve tehlil, hamd ve sena, esma-yı hüsnayı okumak ve Kur'ân'ı tilâvet etmek zikr-i lisanı cümlesindendir.
İkinci s i ; kalple zikirdir ki, Allah-u Tealâ'nın zatına ve sıfatına delâlet eden âyetleri ve tekâlif-i ilahiyeye delâlet eden evamir ve nevahiyi ve mahlûkatta olan acaip ve garaibi düşünmek ve mahlûkatın her zerresinin zât-ı ulûhiyetine delâlet eder parlak birer ayna mesabesinde olduğunu idrak etmek zikr-i kalbi cümlesindendir. Amma bütün azanın ibadetle meşgul olması kendine göre zikir ise de bu kısımlara ibadet denmekle maruf olduğundan, zikrin bu gibi ibadetlerde istimali müteâref değildir.
Bu âyette (فَٱذۡكُرُونِيٓ) emri; ibadat-ı ilâhiyenin kâffesine şamil olduğundan bu cümle birçok manâyı camidir. Meselâ: «Siz beni duâ ile zikredin, ben de sizi duânızın kabulüyle zikredeyim» ve «Siz beni hamd-ü sena ile zikredin, ben de sizi nimet vermekle zikredeyim» ve «Siz beni dünyada zikredin, ben de sizi âhirette zikredeyim» ve «Siz beni bol zamanınızda zikredin, ben de sizi dar zamanınızda zikredeyim» ve «Siz beni ihlâs üzre zikredin, ben de sizi azaptan halâsla zikredeyim» demektir.
Hulâsa; bu âyet enva-ı ibadata icmalen şâmil olup, kulun zikrine yolda cereyan ederse, Allah'ın o kuluna lûtfü ona göre tecelli edeceği ve binaenaleyh; abid zikirle Rabbisine müracaat edince onu iltifatından mahrum etmeyeceği bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***
Vâcib Tealâ enva-ı ibadâtı icmalen (فَٱذۡكُرُونِيٓ) emriyle beyandan sonra ibadat içinden bazı mühim olanlarını beyan etmek üzere :

يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ ٱسۡتَعِينُواْ بِٱلصَّبۡرِ وَٱلصَّلَوٰةِۚ إِنَّ ٱللَّهَ مَعَ ٱلصَّـٰبِرِينَ (153)

buyuruyor.

[Ey müminler; Sabır ve salâtla Allah'tan yardım taleb edin. Zira; Allah-u Tealâ sabreden kullanyla beraberdir.]
Yani; ey ehl-i iman ! Bilcümle umur ve hususunuzda nefsi günâhlardan muhafaza ve arzusunda men' ve belâya tahammül etmekten ibaret olan

sabırla ve cemî azanızla canib-i Hakka teveccühten ibaret olan salâtla Allah'tan yardım isteyin. Zira; cemî sıfat-ı kemaliyeyi cami' olan Allah-u Tealâ'nın inayeti sabredenlerle beraberdir. Binaenaleyh sabrınız ve ibadetiniz ve bilhassa namazınızla Allah'ın inayetini bekleyin.
Fahr-i Razi ve Hazin'in beyanları veçhile s a b ı r ; nefsi arzusundan men' ile beraber enva-ı mekârihe tahammül etmekten ibaret olduğu cihetle sabır olmayınca hiçbir ibadet olamayacağından sabır, ibadeti edaya yegâne yardımcıdır. Namaz ise; ümmül ibadât ve âlemlerin Rabbisine münacat olduğu cihetle salata devam, sair ibadata muavenet olduğundan, Cenab-ı Hak bu âyette hususat-ı sairede dahi Allah'ın yardımına bunları vesile kılmakla emretmiştir.
Bu âyette s a b ı r l a murad; oruç veya cihad olduğuna nazaran âyetin manâsı: [İşlerinizde oruçla ve cihadla ve namazla Allah'ın muavenetini isteyin] demektir. Yani: «Siz oruç ve namaz ve cihadı fisebilillâh gibi ibadetlerle Allah'a ibadet edin ki, Allah-u Tealâ da size yardım etsin» demektir.
İşte bu âyet-i celile; fiil-i Resûlullah'la tefsir olunmuştur. Zira; Resûlullah'ın bazı umur-u mûhimmenin keşfini talepte namazı miftah addettiği ve bir belâya tesadüfünde namaza sür'at buyurduğu mervidir. Binaenaleyh bilûmum ehl-i hayr; musibetlerin nüzulünde namaza iltica etmekte müttefiklerdir. Çünkü; belâyayı halk eden Allah-u Tealâ ölüp, namaz dahi cemî aza ile Allah-u Tealâ'ya teveccüh ve iltica olduğundan halika karşı kemal-i tevazu' ile yüzlerini türab-ı mezellete sürmek ve halk ettiği musibetin ref'ini halikından istirhama bu gibi mühim ibadetleri vesile ittihaz etmek birtakım mesaibin defi esbabının en kuvvetlisi olduğu cihetle, Cenab-ı Hak umur-u mühimmede salâtla istiane olunmasını emretmiştir. Şu halde bir belâya müptelâ olan kimsenin o belânın defi için başkaca maddi esbabına tevessül etmekle beraber namazla dahi Cenab-ı Hakka iltica ile belânın define çalışması lâzımdır.
Hulâsa; insan maddi kuvvetlerle mesaibe karşı göğüs gerdiği gibi manevi ibadetle dahi halika iltica etmek,lâzım olduğu; bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ sabırla ve salâtla istianeyi emirden sonra düşmanla muharebede sabır sebebiyle telef olan insanların zayi addolunmamasını tavsiye etmek üzere:

وَلَا تَقُولُوا لِمَن يُقْتَلُ فِى سَبِيلِ ٱللَّهِ أَمْوَٰتٌۢ بَلْ أَحْيَآءٌ وَلَٰكِن لَّا تَشْعُرُونَ (154)

buyuruyor.

[Düşmanla esna-yı muharebede Allah yoluna katlonunan kimselere ölmüşler demeyin, belki onlar dirilerdir ve lâkin siz bilmezsiniz.]
Yani; fisebilillâh muharebede şehid olan kimseler bedenleri itibariyle ölmüşlerse de hayat-ı hakikiye itibariyle onlar hayattadırlar. Binaenaleyh; siz onlara ölülerdir demeyin. Zira; onlar dirilerdir. Ancak onların diriliği cismanî olmayıp ruhanî olduğundan hal-i hayatta olan insanlar hayat-ı ruhaniyeyi idrak edemezler.
Tefsir-i Hâzin'de beyan olunduğu veçhile mümin olarak vefat edenlerin cümlesi kabirlerinde Cennet nimetini tadarlarsa da indallah şehidlerin hürmet ve nimetleri ziyade olduğundan bu âyette şühedanın hayatta oldukları zikrolunmuştur. Kabirde müminin nimeti ve kâfirin azabı tadacak kadar hayata malik olacaklarına bu âyette delâlet vardır. Sak ölülere ölü denmek caizse de şehidlerin mertebe-i âliye sahibi olduklarına işaret için şühedaya ölü demekten müminler nehyolunmuşlardır. Zira onlar; âlenvi ğaybde indallah nimetlerle mütena'im ber hayattır. Fakat bu dünyada hissimizle biz idrak edemediğimizden Allah-u Tealâ : «Siz bilmezsiniz» demiştir. Filhakika onların hayatlarını biz ancak Allah'ın ve Resûlünün haber vermeleriyle biliriz, yoksa hisle idrak mümkün değildir.
Fahr-i Razi, Hâzin ve Kazi'nin beyanları veçhile bu âyetin sebeb-i nüzulü; (Bedir) gazasında şehid olan zevat için nâs «Şehitler öldüler ve lezzat-ı dünyadan mahrum kaldılar» demeleri üzerine onlar hakkında nazil olmuştur. Yani; «Ey nâs ! Siz onlara öldüler diyorsunuz. Halbuki onlar cismen ölmüşlerse de ruhan ölmemişlerdir. Ve siz onlara nimetten mahrum oldular diyorsunuz, halbuki onlar nimet-i ebediyeye nail olmuşlardır» demek olur.

Hulâsa; rıza-yı Bârî için düşmanla mücahedede şehid olanların dünyaca bizim idrak edeceğimiz derecede hayatları yoksa da lezzet-i âhireti tadacak kadar hayat sahibi oldukları ve lâkin o hayatı bilmediğimizden dolayı onlara ölü demek caiz olmadığı bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ sabırla ve salâtla istiane edilmesini tavsiye ettikten sonra sabır lâzım olan bazı belâya ile müptelâ kıldığını beyan etmek üzere:

وَلَنَبْلُوَنَّكُم بِشَىْءٍ مِّنَ ٱلْخَوْفِ وَٱلْجُوعِ وَنَقْصٍ مِّنَ ٱلأَمْوَالِ وَٱلأَنفُسِ وَٱلثَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ ٱلصَّابِرِينَ (155) ٱلَّذِينَ إِذَآ أَصَابَتْهُم مُّصِيبَةٌ قَالُوٓاْ إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّآ إِلَيْهِ رَاجِعُونَ (156)

buyuruyor.

[Zat-ı ulûhiyetime yemin ederim ki biz, sizi düşmandan korku ve açlık ve mallarınızdan ve şahıslarınızdan ve meyvalarınızdan noksanla elbette imtihan ederiz. Ey Resûlüm ! Sen bu misilli belâya sabredenleri sevapla tebşir et. Ve sabredenler şol kimseler ki, onlara bir musibet isabet ettiğinde onlar: «Biz Allah'ın kullarıyız ve ancak dünyada her umurumuzda ve âhirette onun himayesine rücu ederiz. Başka merciimiz yoktur» demekle mesaibe rızalarını izhar ederler.]
Yani; belâyaya sabretmek lâzımdır. Zira; zatıma yemin ederim ki, ey insanlar ! Biz sizi düşmanlarınızın hücumu korkusu ve kıtlıktan ve ğalâyı es'ardan neş'et eden açlık ve malınıza afat isabet etmek ve mukatele ve mücahedeyle nefsinize noksan arız olmak ve bağ ve bahçelerinizde meyvalarınızın afat sebebiyle noksan olması gibi azıcık birşaylerle elbette imtihan ederiz. Habibim; bu gibi belâya sabreden kimseleri sen sabırla tebşir et ki, o sabredenler bir musibetin isabetinde Allah'a iltica ederler ve derler ki, «Biz Allah'ın kuluyuz ve ancak dünyada ve âhirette Allah'ın rahmetine ve inayetine iltica ederiz.»
Belâya ile Allah'ın kullarını imtihanındaki hikmet; kazaya razı olanlarla olmayanlar nâs beyninde zahir olsun ve muti' olanlarla âsî olanlar bilinsin. İptilâ; imtihan manâsına ise de Vâcib Tealâ hakkında manâ-yı

aslisi tasavvur olunamaz. Zira; Allah-u Tealâ her şeyi vukuundan evvel bildiğinden imtihana ihtiyacı yoktur. Çünkü imtihan; bilmediği birşeyi tecrübeyle bilmektir. Binaenaleyh; Vâcib Tealâ hakkında bu manâca imtihan mutasavver değildir. Yalnız bazı kullarını musibetle müptelâ kılar ki, onlara bu suretle imtihan muamelesi yapması, onların hallerini diğer kullarına bildirmesi içindir. Zira; insanlar birşeyi vukuundan evvel bilemediklerinden imtihanla bilmek onlara mahsus olup musibet ise insana imtihan olur. Nasıl ki demirin safisini derunundan ateş ayırdığı gibi musibet de insanların hâlis olanlarını âsi olanlarından ayırır. Çünkü; belâya rıza gösterip sabredenler Allah'ın hâlis kullarıdır ve sabretmeyenler ise âsi olanlardır.
Havf yani korku, düşmandan zuhuru melhuz olan fenalığın kalpte hasıl ettiği ıztırap ve elemdir. İnsanları azıcık birşeyle imtihan mümkün olduğuna işaret için âyette azlığa delâlet eden (شَىْءٍ) lâfzı varid olmuştur. Emvalde ve insanlarda noksan; afât-ı semaviye sebebiyle olduğu gibi muharebe ve saire gibi esbab-ı adiye ile dahi olur. Ve meyvalarda noksaniyet ise birtakım afetlerle olduğu gibi sa'y-ü ameli ve imaratını terkle dahi olur. Bu sebeplerden herhangisiyle noksan arız olsa, insanları imtihan için olduğunu Vâcib Tealâ bu âyette beyan buyurmuştur.
Binaenaleyh; bu gibi belâyaya müptelâ olmamak için ubudiyette sabitkadem olmak ve mukteza-yı kusur müptelâ olduktan sonra kusurunun affını dilemekle belânın üzerinden kaldırılmasını Cenab-ı Hak'tan daima istemek lâzımdır. Belânın vukuundan evvel haber vermek Resûlullah için mu'cize olduğu gibi insanların metanet-i kalbiyelerine de vesile olur. Zira; musibetin geleceğini bilen bir kimse, o musibete hazırlandığından sabrı ve metaneti ziyade olduğu cihetle, o musibet geldiğinde çok feryad etmez. Binaenaleyh; Cenab-ı Hak bu âyette beyan olunan mesaible imtihan olunacaklarını haber verdi ki vukuunda sabretsinler, feryad etmesinler ve ihlâs üzere bulunsunlar. Çünkü; insanın hal-i iptilâsında ihlâsı ve Rabbisine ilticası ziyade olduğundan bazı mesaibe müptelâ olmak ihtimalini düşünen kimse tuğyan etmez ve daima ihlâs üzere vukuata intizar eder. Fakat düşünmeyen kimsede bittabi ihlâs da olmaz.
Fahr-i Razi'nin beyanına nazaran bu âyette muhatap; müminlerdir. Zira; Vâcib Tealâ nimetine karşı şükretmelerini emirden sonra belâyasına

karşı sabırla tavsiye etmiş ve sabredenleri tebşir eylemesini Resûlüne emreylemiştir.
Beyzâvî'nin beyanı veçhile m u s i b e t ; insana isabet eden sevilmeyecek bir şeydir. Resûlulah'ın «Mümine eza veren herşey; mümine musibettir» hadîs-i şerifi bu manâyı teyid eder ve musibet zamanında: (إِنَّــا للهِ وَإِنَّــآ إِلَـيْـهِ رَٰجِعُـونَ) kelime-i tayyibesi ümmet-i Muhammede mahsus bir atiye-i ilâhiyedir. Zira; bu kelimeyle musibete rıza göstermek sair ümmete verilmemiştir. Çünkü; Allah-u Tealâ’nın o kulunu musibetle terbiye ettiği bir zamanda «Biz Allah'ın mahlûkuyuz ve akıbet Allah'ın huzuruna rücu edeceğiz» diyerek teslimiyetini ve musibete razı olduğunu izhar etmesi büyük bir meziyet olmakla onun mukabilinde verilecek olan büyük ecri de bu ümmete mahsus kılmıştır.
Hulâsa; ehl-i iman hakkında musibet; ukubet olmayıp ayn-ı nimet olduğu ve musibetin halikı Allah-u Tealâ bulunduğu ve musibet zamanında (إِنَّــا للهِ) cümlesiyle mukabele etmek; Allah'tan her ne gelirse razı olduğunu izhar demek olduğu ve bu cümleyle âhireti, haşri ve neşri ikrar ettiği cihetle büyük sevaba nail olacağı, bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***
Vâcib Tealâ musibete sabredenleri tebşir etmesini Resûlüne emrettikten sonra tebşir olunacakları nimetleri beyan etmek üzere:

أُوْلَــٰٓئِـكَ عَلَـيْـهِمْ صَلَـوَٰتٌ مِّـن رَّبِّـهِمْ وَرَحْـمَـةٌ وَأُوْلَــٰٓئِـكَ هُمُ ٱلْـمُـهْـتَـدُونَ (157)

buyuruyor.

[Bir musibet isabet ettiğinde Allah-u Tealâ'ya teslimiyetle rücu eden kimseler üzerine Rablerinden medh-ü senadan ibaret olan salevat ve lûtf-ü ihsandan ibaret olan rahmet nazil olur. İşte onlar; ancak ihtida edenlerdir ki, doğru yola vasıl olmuşlardır.]
S a l a v a t ; filasıl duâ manâsınaysa da bu âyette şu evsafı haiz olan kullarım Allah-u Tealâ’nın mağfiret ve tezkiye etmesi ve medh-ü sena buyurmasıdır. R a h m e t l e murad; lûtf-ü ilâhidir. Ve bu sıfatları cami'

olan kullarına rahmetin çokluğuna işaret için (salevat) lâfzı cemî siğasıyla varid olmuştur.
Bir kimseye musibet isabet ettiğinde şu kelime-i tayyibeyle Rabbisine iltica ederse Allah-u Tealâ'nın o musibeti o kimse üzerinden kaldıracağı ve âhiretini güzel kılacağı ve o musibetten zayi olan şey mukabilinde ondan daha iyisini halk edeceği Beyzâvî ve Hâzin'de mezkûr ehâdis-i şerifeyle sabittir.
Evsaf-ı mezkureyi haiz olan kimselerin bu sıfatlar sayesinde ihtidalarıyla murad; Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile dünyada sahibini enva-ı hayra isal eder tarîka ve âhirette Cennet'e götürecek sevaba vasıl olmalarıdır. Binaenaleyh kazaya rıza; tarîk-ı selâmettir. Çünkü abid; Allah'ın gayrı her neye muhabbet ederse muhabbeti o şeyin afatına sebep olur. Binaenaleyh; muhabbet-i ilâhiyenin gayrı hiçbir şey baki olmadığından herşey zeval bulur, ancak muhabbet-i ilâhiye kalır. Meselâ Hz. Âdem Cennet'e muhabbet edince araya Şeytan'ın hilesi girdi ve Hz. Âdem Cennet'ten yeryüzüne indi velbu suretle elinden Cennet gitti, fakat Âdem (A.S.) zikrullahla beraber kaldı. Hz. Yakup, Yusuf (A.S.)'a fazlaca muhabbet etti. Beyinlerinde senelerce iftirak vukubulup Hz. Yakup ancak zikr-i Hakla kaldı. Binaenaleyh, insana lâzım olan; ifratla tefritten sakınmakla beraber birşeye fart-ı muhabbetten çekinmektir. Çünkü; dünyanın her cüzünde zeval zaruri olduğundan muhabbetin akıbeti gönül azabı ve mihnettir. Şu halde muhabbet; ancak zevalden münezzeh, ezelen ve ebeden daim ve baki olan Allah-u Tealâ'ya olmak lâzımdır.

***

Vâcib Tealâ Kabe'yi kıble kılmakla Resûlüne nimetini itmam ettiğini beyandan sonra (Safa) ile (Merve) arasında sa'yetmek dahi nimetini itmam cümlesinden olduğunu beyan etmek üzere :

إِنَّ ٱلصَّفَا وَٱلْمَرْوَةَ مِن شَعَآئِرِ ٱللهِ فَمَنْ حَجَّ ٱلْبَيْتَ أَوِ ٱعْتَمَرَ فَلاَ جُنَاحَ عَلَيْهِ أَن يَطَّوَّفَ بِهِمَا وَمَن تَطَوَّعَ خَيْرًا فَإِنَّ ٱللهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ (158)

buyuruyor.

[(Safa) ile (Merve) Allah'ın alâmetlerindendir. Hal böyle olunca bir kimse Beyt-i Şerif'i hac etmek veyahut sünnet veçh üzere umre yapmak kasdederse (Safa) ile (Merve)'yi tavaf etmekte onun üzerine günâh yoktur. Eğer bir kimse nafile olarak" hac ve umre ve Beyt'i tavaf gibi hayır işlerse, ecr-i azîme nail olur. Zira; Allah-u Tealâ ibadete sevap verici ve hayır işe razı olucu ve o kulunun ef'alini bilicidir.]
Yani; Mekke-i Mükerreme'de (Safa) ile (Merve) denmekle maruf olan iki ufacık tepeler ef'al-i hacdan bazısına mahal olduklarından alâmât-ı nahiyedendirler. Bu iki tepe, erkân-ı dine alâmet olunca bir kimse Beyt'i hac etmek veya umre yapmak isterse bu tepeleri tavaf etmekte o kimse için günâh yoktur. Eğer bir kimse nafile hayır işlerse sevaba nail olur. Zira; Allah-u Tealâ kullarının amelini bilici ve sevap vericidir. ,
H a c ; filasıl birşeyi kasd etmek manâsınaysa da burada kütübü fıkhiyede beyan olunan efal-i hac muraddır ki erkânı; üçtür:
Birincisi; ihram,
İkinci s i ; Arafat dağında arefe günü vakfe yani orada bulunmak,
Ü ç ü n c ü s ü ; Arafattan avdetinde Beyt'i tavaf etmektir. Bu üçü haccın farzlarıdır ki bunlardan biri noksan olsa hac sahih olmaz ve işbu feraiz-i selâseden mada haccın birçok vacipleri ve sünnetleri de vardır.
U m r e ; niyetle tavaf ve (Safa) ile (Merve) arasında sa'y etmektir. Hac ile umrede bu iki dağ arasında sa'yetmek vaciptir. Terkederse kurban lâzım gelir. Binaenaleyh; terkeder ve kurban da kesmezse günâhkâr olur.
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile tekâlif-i ilâhiye üç kısımdır:
Birincisi; her âkilin hasen olmasıyla hükmettiği şeydir ki, zikrullah gibi. Vâcib Tealâ bu kısmı (فـا ذكـر ونـي) emriyle beyan etmiştir. Zira; insanın kendine ihsan eden zatı zikir ve medh etmesi ve nimetine mukabil şükrüne devam eylemesi güzel birşey olduğuna her âkil hükmedebilir.
İkinci s i ; hastalık, fakirlik ve naks-ı emval ve saire gibi musibetlerdir ki bunu evvelemirde akıl çirkin görür. Zira; kullarını hasta etmekte Allah'ın bir menfaati olmadığı halde kullarının zararı vardır. Binaenaleyh; akıl bunun hüsnünü idrak edemeyince kubhuna hükmecter. Fakat bu kısmın güzel olmasına dair hükm-ü şer'i varid olmuştur. Allah-u Tealâ Kur'ân’ın da, Resûlü de hadîsinde güzel olduğunu ve kullarına birçok menfaati

bulunduğunu beyan edince akıl bunun hasen olduğunu teslim eder. Bu kısma Cenab-ı Hak (ولنبلونكم) nazmıyla işaret etmiştir.
Ü ç ü n c ü s ü ; aklın güzel veya çirkin olmasıyla hükmedemediği şeylerdir ki hac ve umre gibi. Çünkü; akıl evvelemirde bunlara, menfaat ve mazarrattan hâli, abes olmasıyla hükmeder. Lâkin şeriat, ibadet hasen olduğunu beyan edince, akl-ı selim derhal kabul eder. Bu kısmı da Vâcib Tealâ bu âyetle beyan buyurmuştur. Çünkü; Cenab-ı Hak ef'al-i haccın meşruiyetini beyan etmese, akıl onun iyi birşey olduğunu bilemez.
Fahr-i Razi, Beyzâvî ve Hazin'in beyanları veçhile âyetin sebeb-i nüzulü; zaman-ı cahiliyette (Safa)'da (Üsafe) ve (Merve)'de (Naile) isminde birer put vardı. Âhâli-i cahiliye bu putları ziyaret için (Safa) ile (Merve) arasında sa'yeder ve gider gelirlerdi. İslâmiyet gelip, putlar kırılınca ehl-i islâm bittabi say'den menolundular. Fakat bazı kimselerin: «(Safa) ile (Merve) arasında sa'yetmek meşru olsa» diyerek temennide bulunmaları üzerine Cenab-ı Hak bu âyetle (Safa) ile (Merve) arasında sa'yetmeyi meşru kılmıştır ki, Hz. (Hâcer)'in sünneti ihya olunsun ve müslümanlar sevaptan mahrum olmasınlar. Şu kadar ki, zaman-ı cahiliyette sa'yetmek; putları ziyaret için idi, amma islâmiyette sa'y; ayn-ı ibadet olmuştur. Gerçi ikisi de aynı sa'yden ibarettir, fakat maksatlar başka olduğundan maksada göre hüküm lâhik olmuştur.

***

Vâcib Tealâ hacla umreyi beyandan sonra ahkâm-ı dini saklayan kimselerin lânete müstehak olduklarını beyan etmek üzere :

إِنَّ ٱلَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَآ أَنزَلْنَا مِنَ ٱلْبَيِّنَٰتِ وَٱلْهُدَىٰ مِنۢ بَعْدِ مَا بَيَّنَّٰهُ لِلنَّاسِ فِى ٱلْكِتَٰبِ أُو۟لَٰٓئِكَ يَلْعَنُهُمُ ﷲ وَيَلْعَنُهُمُ ٱللَّٰعِنُونَ (159)

buyuruyor.

[Şol kimseler ki onlar bizim nâsa kitaplarında beyan ettiğimizden sonra hakka delâlet eder delilleri ve doğru yolu gösterir hidayetten olarak inzal ettiğimiz ahkâmı saklarlar. İşte o ahkâm-ı şer'iyeyi nastan saklayan kimselere Allah-u Tealâ ve bilûmum lânet ediciler lânet ederler.]

Yani; nâsın menfaati için inzal olunan kitaplarında bizim nâsa ahkâmı beyan ettiğimizden sonra hakka ve vahdaniyete delâlet eden beyyinelerden ve herkesi matluba isal eder hidayetten olarak inzal ettiğimiz ahkâmı saklayanlara Allah-u Tealâ lânet eder ve lânet etmek şanından olan herşey lânet eder.
Bu âyetin Y'ehud uleması hakkında nazil olduğunu beyan edenler varsa da esah olan; ahkâm-ı dinden birşeyi saklayan kimselerin cümlesine şâmildir. Amma saklayan kimse hangi milletten ve saklanan hüküm de hangi şeriatten olursa olsun hükm-ü şer'iyi saklayan kimselerin cümlesine şâmildir. Zira itibar; lâfzın umumunadır. Çünkü lânete istihkaka sebep; ahkâmı şer'iyeyi saklamak olduğundan o ahkâmı saklamak kimden vaki olursa, o kimsenin lânete müstehak olduğuna âyet delâlet eder. Şu halde insanların muhtaç oldukları ahkâmı saklayanların cümlesine lânet vardır. Ulum-u diniyeyi nasa talim etmek vacip olduğundan, talim mukabilinde ücret almaklığın caiz olmamasına dahi âyet delâlet eder. Çünkü; insan üzerine vacip olan şeyi işlemekle borcundan kurtulduğu için başkaca ücrete müstehak olmaz. Şu kadar ki ulum-u diniyeyi halka izhar etmek farz-ı kifayedir. Binaenaleyh; bazı kimselerin nâsa öğretmesiyle diğerlerinden farz sakıt olur. Fakat bütün erbab-ı din, ahkâmı dini nâsa öğretmekten sükût ederlerse farzı terkettiklerinden dolayı cümlesi günâhkâr olurlar.
(ولاعنون) lânet etmek şanından olan ins-ü cinnin cümlesine şâmildir. Hatta günâhkârların günâhları yağmurun inkıtaına sebep olduğundan aç kalan hayvanat, vuhuş, tuyur ve haşerat-ı arz hepsi nimetten mahrum oldukları cihetle nimetin inkıtaına sebep olanlara lânet ettikleri mervidir. Ancak her mahlûk kendine mahsus olan lisanla lânet eder.

***

Vâcib Tealâ ahkâm-ı dini saklayan kimselerin lânete müstehak olduklarını beyandan sonra tevbe edenlerin lânetten kurtulacaklarını beyan etmek üzere:

إِلاَّ ٱلَّذِينَ تَابُواْ وَأَصْلَحُواْ وَبَيَّنُواْ فَأُوْلَـٰٓئِكَ أَتُوبُ عَلَيْهِمْ وَأَنَا ٱلتَّوَّابُ ٱلرَّحِيمُ (160)

buyuruyor.

[Ahkâm-ı dini saklayan her kimseye lânet vardır. İllâ şol kimseler lânet olunmazlar ki, onlar ahkâmı sakladıklarına nedamet ve tevbe ederek ifsad ettiklerini ıslak ve sakladıkları ahkâmı nâsa beyan ettiler ve zulmü adavetten vazgeçtiler. İşte; şu tevbeyle ıslah-ı nefs edenlerin tevbelerini ben kabul eder ve günâhlarıyla muahaze etmem. Zira ben; tevbe edenlerin tevbelerini kemal-i şiddetle kabul ve tevbeyle ıslah-ı nefs edenlere merhamet ederim.]
T e v b e ; işlemiş olduğu günâhlara nedamet etmektir. Fakat yalnız nedametle iktifa etmeyip, isyanla ifsad ettiği şey varsa onu ıslah etmek vacip olduğuna âyet delâlet eder. Meselâ gayrın zihnine şüphe vermekle dinini ifsad etmişse, o şüpheyi izaleyle ifsad ettiği noktayı ıslah etmesi vaciptir. Tevbede ifsad ettiğini ıslah etmek lâzım olduğu gibi, işlediği günâhın hilâfına olan ibadete devam lâzım olduğunu da Vâcib Tealâ (وَبَيَّنُوا۟) cümlesiyle beyan buyurmuştur. Çünkü; şeriatin ahkâmını saklamak günâh olup, sakladığı ahkâmı halka beyan etmekse aynı ibadettir. Gizlemesi günâh olan birşeyi izhar etmekliğin ayn-ı savap olduğu beyan olunması; insanlar yalnız tevbeyle iktifa etmesinler, belki işlemiş oldukları günâhtan hasıl olan fenalığı kaldırmaya sa'y ile nâsı zarardan vikaye etsinler içindir.

***
Vâcib Tealâ ahkâm-ı ilâhiyeyi saklayanların lânete müstehak olduklarını ve tevbe edenlerin lânetten halâs olacaklarını beyandan sonra tevbe etmeden vefat edenlerin hallerini beyan etmek üzere :

إِنَّ ٱلَّذِينَ كَفَرُوا۟ وَمَاتُوا۟ وَهُمْ كُفَّارٌ أُو۟لَٰٓئِكَ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ ٱللهِ وَٱلْمَلَٰٓئِكَةِ وَٱلنَّاسِ أَجْمَعِينَ (161) خَٰلِدِينَ فِيهَا لاَ يُخَفَّفُ عَنْهُمُ ٱلْعَذَابُ وَلاَ هُمْ يُنظَرُونَ (162)

buyuruyor.

[Şol kimseler ki, onlar kâfir oldular ve kâfir oldukları halde vefat ettiler. İşte Allah'ın ve meleklerin ve nâsın kâffesinin lâneti onlar üzerine nazil

olacak ve ebedi lânetle Cehennem'de kalıcı oldukları halde onlardan azap bir lâhza bile tahfif olunmaz ve onlara bir dakika bile mühlet verilmez ki onlar teneffüs etsinler.]
Yani; küfürle âhirete gidenlerin küfürleri onları Allah'in rahmetinden ve meleklerin şefaatinden ve nâsın şefkatinden uzak kılacağı gibi ebeden azab-ı Cehennem'den çıkamayacaklarına ve azaplarının asla tahfif olunmayacağına ve ilelebed devam edip arkası kesilmeyeceğine sebep olacaktır.
Bu âyette Cenab-ı Hak; gerek ahkâmı ketmedenler olsun, gerek sair kâfirler olsun, cümlesinin lânete müstehak olduğunu beyan buyurmuştur.
Bu âyette n a s ile murad; müminlerdir. Zira lânet eden; ehl-i imandır. Nâs kâfire de şâmilse de, «Kâfir kâfire nasıl lânet eder?» unvanında sual burada varid olamaz. Çünkü; kâfire lânet eden nâs denilince, kâfirlerin gayrı nâs olması zahirdir. Yahut nâs; mümine ve kâfire şamildir. Zira; âhirette birbirine lânet edecekleri diğer âyetlerde mezkûrdur.
Mevt ile tekâlif-i ilâhiye sakıt olduğu halde lânetin sakıt olmadığına bu âyet delâlet eder. Zira; kâfir olarak vefat eden kimseye lânetin caiz olduğu sarahaten beyan olunmuştur. Binaenaleyh; küfrü halinde mecnun olan kimseye dahi lânet caizdir. Zira; mecnun olması mevt gibi lâneti iskat etmez. Şu halde küfür; min küllüvücuh lânete sebeptir.
Tefsri-i Hâzin'de beyan olunduğu veçhile hal-i hayatında Şeytan'dan başka muayyen bir şahsa lânetin caiz olmadığına bu âyet delâlet eder. Zira itibar; hal-i mevtedir. Küfr üzere vefat ederse, lânete müstehak olunca, şahs-ı muayyenin küfrü üzere vefat edeceği malûm olmadığından vefat etmedikçe, lânete istihkakı bilinemez.
Vâcib Tealâ bu âyette kâfirlere azabın şiddetini üç cihetle beyan etmiştir:
Birincisi; ebedi olmak.
İkinci s i ; asla tahfif olunmamak,
Ü ç ü n c ü s ü ; tehir ve tecil kabul etmemektir. Yani; azapları tükenmez teceddüd eder durur, demektir. İbadet mukabili Cennet'te ehl-i imana verilecek nimet de böyledir. Binaenaleyh; Cennet'e giren müminin sevabı da ebedidir, nimeti hiçbir zaman azalmaz, tükenmez ve tehir olunmaz.

Hulâsa; küfrüzere vefat eden kimseler Allah'ın, meleklerin ve nâsın lânetlerine müstehak oldukları gibi ebedi o lânet içinde kalacakları ve azaplarının tahfif olunmayacağı velev bir dakika olsun mühlet verilmeyeceği, bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ kâfirlerin lânete müstehak olduklarını beyandan sonra lânete istihkaklarının sebebi vahdaniyeti inkâra cür'etleri olduğunu beyan etmek üzere :

وَ إِلَـٰهُكُمْ إِلَـٰهٌ وَاحِدٌ لاَ إِلَـٰهَ إلاَّ هُوَ ٱلرَّحْمَـٰنُ ٱلرَّحِيمُ (163)

buyuruyor.

[Ey insanlar ! Sizin ma'budunuz ma'bud-u vahiddir. Zira; ondan başka mabudun bilhak yoktur. Ancak ibadete lâyık o vardır ki o mabud dünyada her kuluna ve âhirette yalnız mümin olan kullarına ihsan edicidir.]
Yani; sizin ibadetinize müstehak olan mabudunuz birdir, şeriki yoktur. Zira bihakkın mabud; ancak odur ki, o mabud kullarına her nimeti ihsan eder ve her kuluna dünyada ihsanı bol ve çoktur ve âhirette lûtfu yalnız iman edenlere mahsustur. Vâcib Tealâ zatına şirkedenleri bu âyetle tekzip etmiştir.
Tefsir-i Hâzin'de beyan olunduğu veçhile Allah-u Tealâ'nın vahdaniyeti; zatında, sıfatında, ef'alinde ve rububiyetindedir. Zira; ibadete istihkakında şeriki olmadığı gibi cümle eşyayı halk edip terbiye etmesinde dahi şeriki yoktur ve ibadete istihkakım; in'am sahibi olduğunu beyanla ispat etmiştir. Cümle nimetlerin usul ve furuunun halikı olunca, elbette ibadete müstehaktır. Çünkü nimetin şükrü; emr-i ilâhiye imtisal ve ibadettir.
Tefsir-i Hâzin'de beyan olunduğu veçhile âyetin sebeb-i nüzulü müşrikler tarafından «Ya Muhammedi (S.A.) Sen Rabbinin sıfatlarını bize beyan et» demeleri üzerine (Sûre-i İhlâs) ile bu âyetin nazil olduğu mervidir.
(Esma binti Zeyd) (R.A.) Resûlullah'ın, «İsm-i a'zam iki âyettedir: Birisi;

(والهكم اله واحدلااله الاهولرحمن لرحيم) âyetidir. Diğeri; Sûre-i Âl-i İmran’ın evvelinde (الٓمٓ ﷲ لاَ إِلَـٰهَ إِلَّا هُوَ ٱلْحَىُّ ٱلْقَيُّومُ) âyetidir buyurduğunu işittim» dediğini Ebu Davud ve Tirmizi kitaplarında rivayet ile hadîs-i sahih olduğunu beyan etmiştir.

***

Vâcib Tealâ vahdaniyetini beyandan sonra vücuduna delâlet eden delillerden sekizini beyan etmek üzere :

إِنَّ فِى خَلْقِ ٱلسَّمَـٰوَأتِ وَٱلأَرْضِ وَٱخْتِلَـٰفِ ٱلَّيْلِ وَٱلنَّهَارِ وَٱلْفُلْكِ ٱلَّتِى تَجْرِى فِى ٱلْبَحْرِ بِمَا يَنفَعُ ٱلنَّاسَ وَمَآ أَنزَلَ ﷲ مِنَ ٱلسَّمَآءِ مِن مَّآءٍ فَأَحْيَا بِهِ ٱلأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِن كُلِّ دَآبَّةٍ وَتَصْرِيفِ ٱلرِّيَـٰحِ وَٱلسَّحَابِ ٱلْمُسَخَّرِ بَيْنَ ٱلسَّمَآءِ وَٱلأَرْضِ لأَيَـٰتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ (164)

buyuruyor.

[Yerin ve göklerin yaratılışında ve geceyle gündüzün ihtilafında ve na'sın menfaati uğrunda deryada yürüyen gemilerde ve Allah'ın semadan inzal ettiği yağmur sularında ve o sular sebebiyle kurumuş arzı kuruduktan sonra ihyasında ve yeryüzüne hayvanatın her nev'ini dağıtmasında ve rüzgârları bir taraftan diğer tarafa nakletmesinde ve yerle gök arasında emrine muti' olan bulutları istediği yere döndürüp aktarmasında aklı olan kavim için vahdaniyet-i ilâhiyeye alâmetler vardır.]
Yani; semavat ve arzın halk olmasında aklı olan kavim için Allah'ın vücuduna, kudretine ve vahdaniyetine deliller vardır. Zira; semanın direksiz ve bağsız durması ve semayı tezyin eden yıldızların binlerce sanayi-i garibeyi müştemil olması, bunların kendi kendine olur şeyler olmadığından halikın vücuduna ve o mevcud olan halikın kudret-i kahiresine ve vahid-i hakikî olmasına delâlet eder. Çünkü mahlûkat; cümlesi tagayyürata maruz oldukları cihetle hadistirler. Her hadis için de bir mucidin vücudu lâzımdır. O mucidin kudreti olmasa halk edemezdi ve ilmi olmasa herbirini yerine koyup bu intizamı veremezdi. Zira cehlüzre yapılan şey; elbette noksandan hâli olamaz.

Kezalik arzda olan dağlar, nehirler, madenler, ağaçlar, meyvalar ve türlü türlü otlar ve herbirinde nice garip sanatlar halikın vücuduna delâlet eder. Çünkü; töibiat vasıtasıyla olsa semavatm harekesinde ve yıldızların ziyalarında ihtilâf olmazdı. Zira; tabiatın iktizası bir olduğundan hepsinin harekesi bir tarafa ve ziyaları bir siyak üzere olmak lâzım gelirdi. Halbuki muhteliftir ki bunların ihtilâfı Faili Muhtar'ın ihtiyarıyla olup, tabiat vasıtasıyla olmadığına delâlet eder. Kezalik arzda bulunan otlar ve madenlerde dahi ihtilâf olmazdı. Zira; aynı toprakta hasıl olan otların ve ağaçların eflâke nispeti bir ve suyu ve toprağı müsavi olduğu halde birinin rengi diğerine ve öbürünün meyvası âharin meyvasına benzemez ve renklerinin birbirine muhalif olması halikın fail-i muhtar olmasına ve onun herbirini ayrı ayrı ihtiyar etmesiyle olduğuna delâlet eder. Çünkü; tabiat vasıtasıyla olmuş olsaydı, aynı kıt'a üzerinde vaki olan otların meyvaları muhtelif olmaz, hepsinin bir renk ve bir lezzet ve bir hassa üzerinde olmaları lâzım gelirdi. Zira; tabiatın iktizası değişmez. Şu halde bunların ihtilâfında da Fail-i Muhtar'ın vücuduna, kudretine ve iradesine delâlet vardır.
Geceyle gündüzün birbiri ardı sıra gelmesinde, birinin karanlık ve diğerinin aydınlık olmasında, birinin uzayıp öbürünün kısalmasında Vâcib Tealâ'nın vücuduna ve vahdaniyetine delâlet vardır. Çünkü karanlığı geceye ve ziyayı gündüze tahsis; tabiat vasıtasıyla olamaz. Zira; tabiatın her zamana nispeti müsavi olduğundan karanlık ve aydınlıktan hangisi iktiza ederse onun gayrı olmamak lâzım gelirdi. Halbuki geceyi insanların rahatı için karanlık ve gündüzü kesb-i maişet için ziyalı halketmesi ve herbirini bir intizam üzere bulundurması halikın ihtiyarıyla olup, tabiat vasıtasıyla olmadığına delâlet eder. Leyl-ü neharın ihtilâfı şemse merbut olup onların uzayıp kısalmasıyla fusul-ü erbaamn hâsıl olması ve onların her birerlerinde ziraat ve felâhat zamanlarının meydana gelmesi ve meyvaların yaz, güz ve bahar aylarında vücut bulması Cenab-ı Hakkın vücuduna ve cemi sıfât-ı kemaliyenin sahibi olduğuna her âkilin idrak edebileceği derecede açık birer delâlet vardır.
Nâs'ın menfaati için geminin denizlerde yürümesinde azıcık aklı olanlara saniin vücuduna ve kudretine deliller ve alâmetler vardır. Zira; geminin denizde yürümesi ve suyun gayet cıvık bir-şey olduğu halde gemiye tahammülü ve gemiye arzu olunan mahalle yürütmek için rüzgârın

muvafık surette esmesi halikın kudret ve iradesine delâlet eder. Ve bu vesileyle insanların ticaret edip emval ve eşyayı mübadele ederek yekdiğerinin ihtiyacını defetmesinde ve herkesin seyr-ü seferine müsaid olmasında ve bu hususta insanların taayyüşleri için sebepler halk etmesinde vahdaniyet-i ilâhiyeye alâmat-ı azîme vardır.
Allah-u Tealâ’nın semadan inzal ettiği yağmur sularında ve yeryüzünü, kuruyup meyyit mesabesinde olduktan sonra otlar ve ağaçlarla ihya etmesinde saniin vücuduna ve sıfat-ı kemaliye sahibi olduğuna aklı olan kimseler için alâmetler vardır. Zira; ihtiyacına göre rahmetler halk etmek ve meyyit menzilinde olan araziyi rahmetle ihya edip insan ve sair hayvanatın rızkını halk eylemek elbette vahdaniyet-i ilâhiyeye delâlet eder.
İnsanın fevkında olan herşeye sema demek caiz olduğundan bu âyette sema ile murad; bulut olmak ihtimali vardır. Zira; denizden ve yeryüzünden sema cihetine giden buharın terakümüyle hâsıl olan bulutlardan yağmur suları yağdığı cihetle sema ile murad; bulut olabilir ve bugün erbab-ı fennin görebildiği de budur.
Yahut sema ile murad; hakikatte sema olup Allah-u Tealâ’nın evvelâ yağmuru semada halk ve saniyen semadan buluta ve bulut vasıtasıyla yeryüzüne inzal etmesi ihtimalden baid değildir. Ancak bu ciheti göremediğimiz için evvelki cihetle hâsıl olması aklımıza daha mülayimdir. Rahmetin husulü şu suretlerden hangisiyle olursa olsun halikı; Vacib-ül vücud'dur. Zira; Allah-u Tealâ halk etmediğinde, bütün dünya halkı bir araya gelse bir damlasını yere düşüremezler. Kurak seneler buna şahid-i âdildir. Şu halde yağmurun halikı Allah-u Tealâ olduğu ve sema cihetinden nüzul eylediği kat'idir. Ancak suret-i halkı, gerek evvel semada halk olunsun sonra buluta ve buluttan yeryüzüne nazil olsun ve gerekse doğrudan doğruya buluttan halk olsunsun ve ondan sonra yeryüzüne insin, bu suretlerin cümlesinin kudretullaha nispeti müsavidir ve düşündükçe saniin azametine delâlet vardır.
Kezalik yeryüzünde Vâcib Tealâ’nın neşrettiği hayvanatın her nev'inde ve her ferdinde saniin vücuduna aklı olan kavm için binlerce deliller vardır. Çünkü herbirinin madde-i asliyesi nutfe olduğu halde türlü türlü şekiller ve nevilerde ve her birerlerinin ayrı ayrı, tabiatlarda birer tavr-ı acîp üzere zuhur etmesi ve azalarının herbirinin birer nevi tecelliyata

mazhar olması elbette saniin vücuduna pek büyük delildir. Çünkü; gözün bir et parçası olduğu halde görüp söylememesi ve lisanın da aynı et parçası olduğu halde söyleyip görmemesi Fail-i Muhtar'ın ihtiyarıyla olup tabiat vasıtasıyla olmadığına delâlet eder. Zira; tabiat vasıtasıyla olsa onun bir mahalde tabiatı neyse diğer mahalde tabiatı ondan ibaret olması lâzım gelirdi. Yani; eğer tabiati görmek istese her yerde görür ve söylemek ise her yerde söylerdi, halbuki muhteliftir.
Rüzgârların şimalden cenuba ve garptan şarka ve bilâkis devranında ve yerle gök arasında muti' ve munkad olarak bulutun rüzgâr vasıtasıyla cereyanında saniin vücuduna aklı olan kavm için alâmetler vardır. Çünkü; eğer rüzgâr, tabiat vasıtasıyla olsaydı her zaman bir taraftan esip diğer taraftan esmemek icap ederdi. Zira; tabiatın iktizası neyse onu icabettiğinden daima bir taraftan esip diğer taraftan esmemek lâzım gelirdi. Halbuki her taraftan eser, bir tarafa münhasır değildir.
Bu âyette akaid-i diniyeye ve erbabının şerefine işaret vardır. Çünkü; usul-ü itikadiyede delillere nazar etmek vaciptir, taklit muteber değildir. Binaenaleyh; Cenab-ı Hak bu âyette kullarına delâile nazar lâzım olduğunu talim buyurmuştur. Vâcib Tealâ'nın vücudunu marifet, delâile nazarla olunca ilm-i zarurî ile malûm değildir. Zira zarurî olarak malûm olan şeyde delile ihtiyaç olmaz.
Masnuatın her zerresi Vâcib Tealâ'nın vücuduna delâlet ederse de bu âyette beyan olunan deliller hem delil hem de insanlara nimet olduğundan bunlar zikrolunmuştur. Çünkü; Vâcib Tealâ'nın vücudunu ispat için getirilen delillerin hem maksada delil hem de, o delille istidlal edecek kimselere nimet olması elbette kalplerde ziyade tesir eder. Binaenaleyh; şereflerine işaret için bunları zikirle tahsis olunmuştur.

***

Vâcib Tealâ vücudunu ve vahdaniyetini kat'i delillerle beyandan sonra vahdaniyetin zıddı olan şirkin çirkin birşey olduğunu beyan etmek üzere:

وَمِنَ ٱلنَّاسِ مَن يَتَّخِذُ مِن دُونِ ٱللَّهِ أَندَادًا يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ ٱللَّهِ وَٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓا۟ أَشَدُّ حُبًّا لِّلَّهِ وَلَوْ يَرَى ٱلَّذِينَ ظَلَمُوٓا۟ إِذْ يَرَوْنَ ٱلْعَذَابَ أَنَّ ٱلْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا وَأَنَّ ٱللَّهَ شَدِيدُ ٱلْعَذَابِ
(165)

buyuruyor.

[Nâstan bazıları Allah-u Tealâ’nın dûnunda Allah'a şerikler itikad ve ittihaz ederler ve o şerik itikad ettikleri putlara Allah-u Tealâ'ya mahabbet eder gibi mahabbet ederler ve şol kimseler ki iman ettiler, onların Allah'a mahabbetleri müşriklerin putlarına mahabbetlerinden daha ziyade ve şiddetlidir ve nefislerine zulmeden müşrikler azab-ı Cehennem'i görecekleri vakti görseler, vukuat-ı azîme görürler ve bilirler ki kuvvet ve kudretin küllisi Allah-u Tealâ'ya mahsustur ve Allah-u Tealâ'ya şirk edenlere azabının şiddetli olduğunu yakinen idrak ederlerdi.]
Yani; Allah'ın vahdaniyetine bu kadar büyük deliller delâlet ettiği halde nastan zayıf akıllı ve tıynetinde fenalık olanlar Allah'ın gayrı şerikler ittihaz ederler ve o şerik itikad ettikleri putlara Allah'a muhabbet eder gibi muhabbet ederler. Ancak müminlerin Allah'a muhabbetleri daha şiddetlidir ve şirki irtikâpla nefislerine zulmeden zalimler, yevm-i kıyamette azabı görecekleri zamanı görmüş olsalar pek acip ve garip vukuat görürler ve bilirler ki kuvvetin hepsi Allah'ındır ve Allah'ın azabı şiddetlidir. Onların Allah'ın şeriki dedikleri putlarında asla kuvvet olmadığını ve kendilerine nazil olan azabın bir zerresini bile defa kadir olmadıklarını bilirler ve lâkin dünyada o manzarayı görmek mümkün olmadığından putlara ibadetle zulümlerine devam ederler.
. Fahr-i Razi ve Hâzin’ın beyanlarına nazaran e n d a t la murad; müşriklerin mabud ittihaz ettikleri putlar olduğu gibi Allah'a masiyette, itaat edip rahber ittihaz ettikleri reisleri dahi murad olabilir. Çünkü; insanların günâh işlemeye davet edenlere icabet etmeleri ve seve seve arkalarından gitmeleri fart-ı muhabbet neticesi olduğunda şüphe yoktur.
Vâcib Tealâ müminlerin zat-i ulûhiyetine muhabbetleri devamlı ve zeval arız olmayacağını işaret için müminlerin muhabbetini beyan sadedinde (أَشَدُّ حُبًّا لِلّٰهِ) cümle-i ismiyesiyle varid olmuştur. Amma müşriklerin Vâcib Tealâ'ya muhabbetlerinde devam olmadığı gibi, kendi putlarına dahi muhabbetlerinin devam üzere olmadığına işaret için teceddüde delâlet eden muzari' siğası varid olmuştur. Çünkü; ehl-i şirk mabudlarını

elleriyle yaptıkları cihetle bir zaman muhabbet ettikleri puttan daha güzel birini yaptıklarında veya gördüklerinde evvelkinden muhabbetleri zail olarak ikinciye muhabbet etmeye başlarlar ve belki evvelkini ateşe vurur yakarlar. Ancak muztarip kaldıklarında putların küllisini terkederler ve Allah-u Tealâ'ya yalvarırlar, müzayaka geçince tekrar puta ibadet ederler. Velhasıl emr-i ilâhinin hilâfına olan her-şey ıztıraptan ve tereddüdden hâli olamaz.
Hulâsa; bu âyette dört şey beyan olunmuştur:
Birincisi; müşriklerin Allah-u Tealâ'ya mahabbet eder gibi putlara mahabbet etmeleridir.
İkinci s i ; müminlerin Allah-u Tealâ'ya muhabbetlerinin daha kuvvetli olmasıdır.
Ü ç ü n c ü s ü ; zalimlerin azab-ı âhireti gördükleri zamanı görmüş olsalar pek büyük ve dehşetli şeyler görmüş olurlar ki bu dünyada o dehşeti tasvir etmek mümkün olamaz.
D ö r d ü n c ü s ü ; kuvvetin kâffesi Allah-u Tealâ'ya mahsus olduğunu ve azabının şiddetini bilmeleridir.

***

Vâcib Tealâ müşriklerin putları mabud ittihaz ettiklerini ve azab-ı Cehennem'i gördüklerinde pek şiddetli vukuat göreceklerini ve azabı görünce putlarını ve tâbi oldukları reislerini terkedeceklerini beyan etmek üzere :

إِذْ تَبَرَّأَ ٱلَّذِينَ ٱتُّبِعُوا۟ مِنَ ٱلَّذِينَ ٱتَّبَعُوا۟ وَرَأَوُا۟ ٱلْعَذَابَ وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ ٱلْأَسْبَابُ (166) وَقَالَ ٱلَّذِينَ ٱتَّبَعُوا۟ لَوْ أَنَّ لَنَا كَرَّةً فَنَتَبَرَّأَ مِنْهُمْ كَمَا تَبَرَّءُوا۟ مِنَّا كَذَٰلِكَ يُرِيهِمُ ٱللَّهُ أَعْمَٰلَهُمْ حَسَرَٰتٍ عَلَيْهِمْ وَمَا هُم بِخَٰرِجِينَ مِنَ ٱلنَّارِ (167)

buyuruyor.

[Allah'ın azabı şol zamanda şiddetli olur ki, o zamanda kendilerine ittiba olunan putlar veya reisler, ittiba eden kimselerden teberri ederler ve onlar azabı görünce azaptan kurtulmak ve beraet etmek için arz-ı ihtiyaç ederler ve beyinlerinde olan esbab-ı ülfet ve ünsiyet kalkar ve

münasebetleri kesilir. O putlara veya reislere ittiba edenler derler ki, «Ah ne olsa olsa da dünyaya bizim için bir kere daha dönmek mümkün olmuş olsa, âhirette bizim mabudların bizden teberri ettikleri gibi biz de dünyada onlardan teberri ve iraz etsek ve intikamımızı alsak» demekle nedametlerini izhar ederler. İşte şu dehşetli surette azabı gördükleri gibi Allah-u Tealâ onlara amellerini hasret ve kendilerine nedamet olarak gösterir. Halbuki onlar Cehennem'den çıkar olmadılar.]
Yani; kıyametin azabı o kadar şiddetli olur ki, o şiddeti şol zamanda görmeli. Zira; o zamanda müşriklerin dünyada ittiba ettikleri mabudları ve onları idlâl eden reisleri onlardan iraz ederler ve dünyadaki gibi riyâset iddiasında bulunmaz ve herşeyden vazgeçerler ve o günün azabını görünce herkes kendi derdinden gayre bakmaya vakit bulamaz. Binaenaleyh; beyinlerinde olan tâbiiyet ve metbuiyet kalkar ve bütün ülfet ve mahabbet esbabı kesilir ve ortada âbidiyet ve mabudiyet neşeleri kalmaz. İşte o zamanda tâbi olanlar metbularının hallerini görünce «Keşke biz dünyaya bir daha dönsek de metbularımızın bizden teberri edip kaçtıkları gibi biz de onlardan teberri etsek» derler. Fakat ne fayda ki, bu sözleri muhali temenni kabilindendir. İşte kıyamette Allah-u Tealâ onlara azabı gösterdiği gibi onların amellerini onlara hasret ve nedamet olarak gösterir. Halbuki bu kadar fiza' ve feryada karşı onlar Cehennem ateşinden çıkar olmadılar.
Fahr-i Razi ve Hâzin'in beyanları veçhile bu âyette kendilerine ittiba olunanlarla murad; kavmin reisleri ve emr-ü nehye muktedir olanlarıdır. Veyahut ibadet ettikleri putlarıdır. Ve yevm-i kıyamette âbidlerle mabudlar arasında cereyan edecek muhakeme ve muhasamayı icra etmek için Vâcib Tealâ putlara lisan verir ve beyinlerinde bu âyette beyan olunduğu veçhile muhasetne cereyan eder. T e b e r r i y l e murad; söziyle reddetmektir. Çünkü tâbi'ler: «Siz bizi idlâl ettiniz ve biz size ibadet ve emrinize itaat ettik» dediklerinde, onlar: «Biz size ittiba edin demedik ve azaptan da sizi kurtaramayız» demekle reddederler. Yahut onları idlâl eden rüesanın kendilerine nazil olan azabı defedememeleri bunlardan teberridir. Çünkü; reisleri kendilerinden azabı defedip nefislerini kurtaramayınca avam-ı nâsa menfaatlerinin olamayacağı meydana çıkması onlardan teberri demektir.

Beyinlerinde kat' olunan e s b a p l a murad; dünyada birbirlerine olan muhabbetleri ve birlikte işledikleri amelleri ve ittifak etmek üzere vaki olan yeminleri ve ahidleridir. Ve bunların cümlesi o günün azabını görünce mahvolup gideceğini Cenab-ı Hak bu âyetle beyan buyurmuştur. Çünkü; aralarında rabıta-i ittihad kalmayacağı gibi hatta hiçbirisi öbürünün yüzüne bile bakmayacağı bu âyetle sabittir.
Kendilerine hasret olacak amelleriyle murad; zayi ettikleri amelleridir. Çünkü; ameli zayi etmenin aynı mazarrat olduğunu görünce niçin zayi ettiklerine nedametlerinin aynı hasret olacağı beyan olunmuştur. Ve işledikleri günâhları, üzerlerine vebal olduğu için hasrettir ve küfürleri sebebiyle zayi olan amelleri dahi bu kabildendir. H a s r e t ; şiddetle nedamettir.
Hulâsa; dünyada günâhkâr olan kimselerin ittiba ettikleri reislerinin, âhirette onlardan uzak olup sözlerini reddedip ve azaplarını defedemeyecekleri ve tâbi' ile metbûu bir araya getiren sebeplerin münkati' olup aralarında muhabbetin kalmayacağı ve tâbilerin: «Keşke dünyaya dönmek mümkün olsa da onlar bizden nasıl uzak kalmışlarsa biz de onlara o suretle uzak dursak» diyecekleri ve amellerinin aynı hasret olacağı ve onların Cehennem'den asla çıkamayacakları bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ tevhidin delillerini ve ehl-i tevhidin sevaplarını ve müşriklerin azaplarını ve kendilerini idlâl eden rüesaya ittiba edenlerin nedametlerini beyandan sonra dünyada küfür, Allah'ın nimetlerine mani olmayıp âsî ve muti' cümlesi in'am-ı ilâhiden müstefid olduklarını beyan etmek üzere:

يَـٰٓأَيُّهَا ٱلنَّاسُ كُلُوا۟ مِمَّا فِى ٱلْأَرْضِ حَلَـٰلًا طَيِّبًا وَلَا تَتَّبِعُوا۟ خُطُوَٰتِ ٱلشَّيْطَـٰنِ ۚ إِنَّهُۥ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ ﴿168﴾

buyuruyor.

[Ey nâs ! Sizin için yeryüzünde halk olunan nimetlerden halâl ve tayyip olarak yeyin ve rızkınızı kesbederken Şeytan’ın vesvesesine ittiba

etmeyin. Zira Şeytan; sizin için açık bir düşmandır.] Binaenaleyh; sizi harama teşvik eder. Onun sözüne aldanmayın.
Yani; tevhid-i Bari'yi yerine getirmek lâzımdır. Lâkin rızık hususunda muvahhidle, muvahhid olmayanın farkı yoktur. Binaenaleyh ey nâs ! Arzda Allah'ın halk edip size mubah kıldığı şeyleri halâl ve tayyib olarak ekledin ve Şeytan'ın gösterdiği batıl yollara ittiba etmeyin. Zira Şeytan halâli haram ve haramı halâl göstermek suretiyle insanı hava ve hevese sevkeder ve batılı hak göstermekle idlâl eyler. Çünkü; Şeytan sizin için açık bir düşmandır.
H a l â l ; intifaı mubah olan şeydir. Zira manâ-yı aslisi: birşeyin bağım çözmektir. Şu halde intifaa mani olmayan şey keenne bağı çözülmüş demektir. Çünkü hürmetin sebebi; ikidir:
Birincisi; habaset ve mazarrattır. Binaenaleyh insana mazarrat veren şey; haramdır.
İkinci s i ; gayrın hakkı taalluk etmektir. Binaenaleyh; izni olmaksızın bir kimse âharin malından intifa edemez. T a y y i b ; hürmet şüphesinden âri olan nimettir. Ş e y t a n' ı n h u t u v a t ı y l a murad; Şeytan'ın vesvese ve desiseleriyle insanı aldatmak için kurmuş olduğu tuzaklardır.
Âyet-i celile; Beyzâvî'nin beyanı veçhile (Beni Huzaa)'dan birtakım kimselerin bazı et'ime-i nefiseyi kendilerine haram kılmaları üzerine nazil olmuş ve yeryüzünde insanın intifaı için Allah'ın halk edip mubah kıldığı nimetlerin halâl olduğunu ve halâl olan nimeti, insanın haram kılmasıyla haram olmayacağını beyan etmiştir. Bu âyette (كلوا) emri ibahe içindir.
Bu âyet üç hüküm üzre müştemeldir.
Birincisi; Allah'ın halk ettiği nimetleri yemek mubah olduğu,
İkinci s i ; Şeytan'ın desiselerine aldanmak caiz olmadığı,
Ü ç ü n c ü s ü ; Şeytan'ın insan için açık ve adaveti meydanda bir düşman olduğudur.

***

Vâcib Tealâ, Şeytan'ın göstereceği yollara gitmek caiz olmadığını beyandan sonra Şeytan'ın adavetini ispat etmek üzere :

إِنَّمَا يَأۡمُرُكُم بِٱلسُّوٓءِ وَٱلۡفَحۡشَآءِ وَأَن تَقُولُواْ عَلَى ٱللهِ مَا لاَ تَعۡلَمُونَ (169)

buyuruyor.

[Ancak size Şeytan kötülük ve kabahatle ve bilmediğiniz şeyi Allah-u Tealâ hakkında söylemenizle emreder.]
Yani Şeytan; size adaveti meydanda bir düşmandır. Zira; size günâhla ve sizi rüsva edecek fuhşiyatla emredip sizi birtakım lâyık olmadık ef'al ve akvale sevkettiği gibi itikad cihetinden de ifsad etmek üzere Allah-u Tealâ hakkında bilmediğiniz şeyleri söylemekliğinizi dahi emreder. Binaenaleyh: Âkil olan bir kimse için Şeytan'ın ifsadatına aldanmamak lâzımdır.
S û' ve f a h ş a' ; aklın inkâr ve şefin çirkin addettiği şeflerdir. Yahut s û'; ayn-ı günâh ve f a h ş a '; günâhta haddini tecavüz eden fena fiildir ve Şeytan'ın emriyle ef'al-i kabihayı tezyin ederek insanı aldatıp şerre ve sefahete götürmek ve şanını tahkir etmektir. Şeytan'ın işi daima kötülükle emretmek olduğuna bu âyet delâlet eder. Allah-u Tealâ üzerine bilmediğini söylemek; halâla haram ve harama halâl demek ve mezahib-i faside ve itikadat-ı batıle icad etmektir. Çünkü, mesail-i itikadiye delâil-i yakîniye üzerine iptina ettiğinden Allah-u Tealâ'nın zat ve sıfat ve ef'ali hakkında yakînen bilmediği birşeyi söylemek caiz olmadığını Cenab-ı Hak bu âyetle beyan buyurmuştur.
Âyet-i celile itikadda mukallid olan kimseyi zem etmiştir. Çünkü mukallid; bilmeyerek gayrı taklid ederek söylediği cihetle bu âyetin sadık olduğu kimselerden olmakla mezmumdur. Binaenaleyh itikadiyatta makbul olan; istidlaldir, taklid değildir.

***
Vâcib Tealâ Şeytan'ın insana kötülükle emrettiğini beyandan sonra Şeytan'ın idlâliyle müşriklerin babalarını taklidden vazgeçemediklerini beyan etmek üzere:

وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ ٱتَّبِعُواْ مَآ أَنزَلَ اللهُ قَالُواْ بَلْ نَتَّبِعُ مَآ أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ ءَابَآءَنَآ أَوَلَوْ كَانَ ءَابَآؤُهُمْ لاَ يَعْقِلُونَ شَيْئًا وَلاَ يَهْتَدُونَ (170)

buyuruyor.

[Kâfirlere ve bilhassa Yahudilere ve müşriklere Allah'ın inzal ettiği Kur'ân'a ittiba edin denildiğinde onlar derler ki: «Biz Kur'ân'a iman etmeyiz. Babalarımızı, üzerinde bulduğumuz dine ve mezhebe ittiba ederiz» demekle mezheplerinde inatlarını izhar ederler. Onlar bu sözü söylerler de babaları hiçbir şey bilmez ve bir matluba vasıl olmaz olsalar dahi yine babalarına mı ittiba ederler?]
Yani; ehl-i küfre taraf-ı risaletten Kur'ân'a ittiba etmeleriyle emrolundukta onlar: «Biz babalarımıza ve onların itikadlarına ittiba ederiz ve dinimizi terkedemeyiz» demekle cevap verdiler. Onların bu cevapları üzerine tekdir tarikiyle Cenab-ı Hak: «Velev ki babaları birşey bilmez ve umur-u dinde tarîk-i savaba vasıl olmasalar dahi o cahil babalarına mı ittiba ederler?» demekle cevaplarını reddetmiştir.
Âyet-i celile mesail-i itikadiyede istidlalin vacip olduğuna delâlet eder. Amma mu'cizatla nübüvvetini ispat eden nebiye ve furû-u â'mâlde müçtehidin-i kirama şer'ân tebaiyet edilmek vacip olan zevata ittiba; Allah'ın inzal ettiği Kur'ân'a ittibadır. Mezmum olan taklid bu değildir.
Beyzâvî'nin beyanı veçhile âyet-i celile müşrikler hakkında nazil olmuştur. Zira; Resûlullah onları Kur'ân'a ve sair delâil-i şer'iyeye ittibaa davet ettiğinde onların: «Biz babalarımızın dinini terkedemeyiz. Çünkü; onlar bizden daha âkil ve âlimlerdi» demeleri üzerine âyetin nazil olduğu mervidir. Hernekadar âyet müşrikler hakkında nazil olmuşsa da taklide musir olan insanlar herhangi milletten olursa olsunlar bu âyetin zemminde dahildik ler. Binaenaleyh; itikadiyatta taklid derekesini terkle istidlal derecesine varmak lâzımdır.

***

Vâcib Tealâ kâfirlerin taklidi terkedemediklerini beyandan sonra onların taklidde ısrarlarının sebebi söz dinlemedikleri olduğunu beyan etmek üzere:

وَمَثَلُ ٱلَّذِينَ كَفَرُوا۟ كَمَثَلِ ٱلَّذِى يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ إِلَّا دُعَآءً وَنِدَآءً صُمٌّۢ بُكْمٌ عُمْىٌ فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ (171)

buyuruyor.

[Kâfirleri imana davet eden Resûlün misali ve sıfatı şol kimsenin sıfatına benzer ki, o kimse işitmez, ancak bir sada işiten hayvana nida eder ve o hayvan duyduğu sadanın manâsını bilmez. İşte; kâfirler kendilerini hakka davet eden nebinin sadasını işitirlerse de intifa etmediklerinden işitmemiş sağırlar gibidirler ve hakkı söylemekten sükût ettiklerinden tatlar (lâl) gibidirler. Ve hakkaniyete delâlet eden delilleri gördükleri halde intifa etmediklerinden keenne gözleri görmez körlerdir. Binaenaleyh; onlar menfaatlerini idrak edemezler.] Şu halde halleri; yalnız bir ses işitip manâsını bilmeyen hayvanatın halleri gibidir. Şu manâya nazaran enbiyanın sıfatı; koyun çobanının sıfatına benzetilmiştir. Yahut âyetin manâsı: [Kâfirlerin sıfatları behâimin sıfatları gibidir. Zira; çoban tarafından kendilerine nida olunan hayvan ancak bir ses işitip ve kendine bağırıldığını bilip, manâsını anlamadığı gibi, kâfirler de rusul-ü kiramın davetini işitirler ve lâkin intifa etmezler. Binaenaleyh; hayvanattan farkları yoktur ve mücerred babalarını taklid edip, hakikati bilmemekte behaim gibidirler. Zira; babalarının gittiği yola giderler ve lâkin ondan görecekleri zararı bilmezler.]
Hulâsa; kâfirlerin halleri mücerred sadayı işitip, manâsını anlamayan hayvanatın halleri gibi olduğu ve onların her nekadar aza-yı zahiriyeleri tamsa da o azayı lâyıkıyla istimal etmediklerinden gözleri kör, kulakları sağır ve dilleri tat (lâl) menzilinde oldukları ve hakikati aramaya ve buldukları zaman kabule sa'y etmediklerinden mecnun mesabesinde bulundukları bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ kâfirleri behaime teşbih ettikten sonra kıvamına hadim ve hayatını idameye sebep olan yemekliğin ahkâmını beyan etmek üzere :

يَـٰٓأَيُّـهَا ٱلَّـذِينَ ءَامَـنُوا۟ كُلُوا۟ مِن طَيِّبَـٰتِ مَـا رَزَقْـنَـٰكُمْ وَٱشْكُرُوا۟ لِلَّهِ إِن كُنتُمْ إِيَّـاهُ تَـعْبُدُونَ (172)

buyuruyor.

[Ey ehl-i iman ! Bizim sizi merzuk ettiğimiz rızkın güzellerinden yiyin ve o nimet mukabilinde Allah-u Tealâ'ya şükredin. Eğer Allah'a ibadet ederseniz.]
Yani; taraf-ı ilâhimizden size ihsan ettiğimiz rızkın halâlinden ve bedenlerinize zarar vermeyecek güzellerinden ekledin ve o nimet mukabilinde üzerinize vacip olan şükrü eda edin ki, küfran-ı nimet etmiş olmayasınız, eğer Allah'a ubudiyetinizi eda ediyorsanız.
Vâcib Tealâ bundan evvel yeryüzünde mevcut olan nimetlerden ekli, cemî' nâsa mubah kıldıktan sonra bu âyette bilhassa müminlere tayyib olan rızıkları arayıp onunla intifa etmelerini em-retmiştir. Zira tayyib olan rızıkta manevi mesuliyet yok, çünkü halâldır. Maddi zahmet de yok, çünkü vücuda nâfidir.
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile taam yemekte hüküm; dörttür :
Birincisi; eğer nefsini teleften kurtarmak için yerse farzdır.
İkinci s i ; nefsinden zafiyet gibi zararı izale için yerse vaciptir.
Ü ç ü n c ü s ü ; müsafirin utanmaması için müsafire refakatle yerse, menduptur.
D ö r d ü n c ü s ü ; şu avarızdan ve garezden salim olarak yerse mubahtır. Binaenaleyh; bu âyette yemekle emir ibahe içindir. Zira; herşeyde aslolan avarızdan salim olmak olduğu gibi yemekte dahi aslolan avarızdan salim olmaktır. Şu halde bu âyette aslolan emir; ibahe için olmaktır.
İbadetin ancak şükürle tamam olacağına işaret için: «Eğer ibadet ederseniz Allah'a şükredin» buyurmuştur. Şükrün üç kısmı vardır:
Birincisi; kalple şükürdür ki, nimeti veren mün'imini bilmektir.
İkinci s i ; lisanla şükürdür ki kalbinde olan marifetini lisaniyle izhar edip mün'imini sena etmektir.
Ü ç ü n c ü s ü ; aza-yı cevarihle şükürdür ki bütün vücuduyla Cenab-ı Hakka tazîmedip, ibadeti lâyıkıyla edâ etmektir. Şükür; nimet mukabilinde olduğundan Vâcib Tealâ tayyib olan rızkı eklile emrettikten

sonra şükürle emretmiştir ki, o şükür sayesinde rızıkları payidar olsun. Çünkü; şükrü eda olunmayan nimet; daima zevale maruzdur. Gerçi dünya nimetlerinin hepsinde beka yoksa da şükrü eda olunan nimet diğerinden daha ziyade devam eder demektir.

***

Vâcib Tealâ halâl olan rızkı eklile emrettikten sonra haramın envaını beyan etmek üzere:

إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ ٱلْمَيْتَةَ وَٱلدَّمَ وَلَحْمَ ٱلْخِنزِيرِ وَمَآ أُهِلَّ بِهِۦ لِغَيْرِ ٱللَّهِ فَمَنِ ٱضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَآ إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ ٱللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ (173)

buyuruyor.

[Ancak sizin üzerinize ölmüş hayvan İaşesi ve akmış kan ve hınzır eti ve boğazlanırken put veya Şeytan gibi Allah'ın gayrı birşeyin ismi zikrolunan hayvanın eti haram kılındı ve bunlar haram olunca bir kimse şehevatına tabi olup zulmetmeyerek ve gayrın hukukuna tecavüz etmeyici olduğu halde şu haram olan şeyleri açlık sebebiyle ekletmeye mecbur ve muztar olursa bunları yemesinden dolayı onun üzerine günâh yoktur. Zira; Allah-u Tealâ muztar olarak eklinden neşet eden kusurunu mağfiret eder ve hal-i ıztırarda ekline ruhsat vermekle merhamet buyurur.] Çünkü; hal-i ıztırarda o kimsenin ekline müsaade etmemiş olsaydı, açlıkla helâk olacaktı.
M ey t e ; meşru veçhile boğazlanmaksızın kendi kendine bir afetle helâk olan hayvanın Idşesidir.
Lâşe; vücud-u insana mazarrat verdiğinden bilittifak haramdır. Zira; etibbanın beyanları veçhile İaşede muzır mikroplar çoktur, binaenaleyh; bünye-i insaniyeyi helâkten muhafaza için Cenab-ı Hak haram kılmıştır. Ancak çekirgeyle balığın boğazlanmaksızın halâl olduğuna dair hadîs-i şerîf mervidir. Balıkların, olduğu gibi eklolunup boğazlamak zahmeti olmadığı malûmdur.
Kezalik kan haramdır. Zira; necis olduğundan intifa caiz değildir. Ancak ciğerler kan oldukları halde gerek akciğer, gerek karaciğer halâldir. Zira;

onlar uyuşmuş bir dereceye kadar ete karip olduklarından şeriat onları halâl kılmıştır. Hınzır’ın cemi eczası haramdır. Hayvanattan en ziyade intifa olunan cihet eti olduğuna binaen yalnız eti zikrolunmuştur.
Şeytan veya put gibi şeylerin isimleriyle kesilen hayvanın eti lâşe gibidir. Binaenaleyh; müşrikin kestiği hayvanın eti eklolunmaz.
Açlıktan dolayı muztar olan kimse için haram olan şeyi yemeye ruhsat; helâkten kurtulabileceği miktardır. Binaenaleyh; helâkten kurtulacak miktarından ziyadesi haramdır. Zira zaruretle sabit olan şey; zaruretle ölçüldüğünden, zaruretten ziyadesine ruhsat yoktur.
Haramı ekle muztar'olan kimsenin haramı yemesinde iki şart vardır:
Birincisi; nefsin arzusuna ittiba ederek ekletmekle bâğî olmamaktır.
aİkinci s i ; başkasının hukukuna tecavüz etmemektir. Yani; kendi gibi bir muztarın rızkını elinden almamalı demektir.
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile haram olan şeyi yemeye mecbur olan kimsenin yanında muharrematın kâffesi bulunsa muhayyerdir, zaruretini defetmekte muharremat içinden hangisini isterse onu ihtiyar eder. Zira; hürmette cümlesi müsavidir. Binaenaleyh; içinden birini ihtiyar etmekte onun için mesuliyet yoktur, arzusu veçhile zaruretini izale eder.
Hulâsa; ölmüş hayvan leşi ve hınzır eti ve akmış kan ve Allah'ın gayrı birşeyin ismini zikrederek kesilen hayvanın eti haram olduğu ve haram olan şeyi yemekte muztar olan kimsenin zaruret miktarını geçirmemek lâzım bulunduğu ve âharin hukukuna tecavüz olunmamak şartıyla eklinde günâh olmadığı bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ muztar olan kimsenin haram olan şeyleri zaruretini izale edecek kadar yemesinde günâh olmadığını beyandan sonra zaruret olmaksızın haramı ekledenlerin cezasını beyan etmek üzere:

إِنَّ ٱلَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَآ أَنزَلَ اللهُ مِنَ ٱلْكِتَٰبِ وَيَشْتَرُونَ بِهِۦ ثَمَنًا قَلِيلاً أُوْلَٰٓئِكَ مَا يَأْكُلُونَ فِى بُطُونِهِمْ إِلاَّ ٱلنَّارَ وَلاَ يُكَلِّمُهُمُ اللهُ يَوْمَ ٱلْقِيَٰمَةِ وَلاَ يُزَكِّيهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (174)

buyuruyor.

[Şol kimseler ki onlar Allah'ın kitaptan inzal ettiği ahkâmı saklarlar ve o sakladıkları ahkâm mukabilinde az bir para satın alırlar ve onunla intifa ederler. İşte şu ahkâmı saklayan kimseler yemezler, ancak onlar karınlarında ateş yerler ve yevm-i kıyamette Allah-u Tealâ onlara nazar-ı inayetle söz söylemez ve onları tezkiye etmez. Binaenaleyh; onlar için azab-ı elim vardır.]
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile bu âyet; Yehud uleması hakkında nazil olmuş ve onları âleme karşı ilâ yevm-il kıyam rüsva etmiştir. Onların sakladıkları ahkâm ile murad; Resûlullah'ın evsafıdır. Zira; Resûlullah'ın zuhuruyla riyâsetlerinin zevaline ve kendi kavimleri tarafından mukannen olan atiyelerinin kesilmesi korkusuna binaen Tevrat'ta olan ahkâmı saklarlar ve âhir zaman nebisinin kendilerinden zuhur edeceğini beyan ederlerdi. Bunlardan başka ahkâm-ı saireyi de zenginlerinin keyfine gör-e te'vil ederek onlardan bir miktar para alırlardı.
Ahkâmı saklamak; kitabın elfuzını değiştirmekle olabilirse de mütevatir olan kitaplarda elfazını değiştirmek ciheti müşkül olup âyeti arzuya göre te'vil ederek manâ-yı aslisinden çıkarmakla manâ-yı hakikisinden uzaklaştırmak pek kolay olduğundan alel-ekser tahrif bu yolda vuku bulmuştur. Binaenaleyh; âyetlerin manâlarını kendi şehevat-ı nefsaniyelerine göre te'vil ederlerdi. Bu gibi tevilâttan maksatları; avamın ve rüesanın nazarlarında makbul olmak ve onlardan intifa etmektir.
Bu misilli tahriflere ve ahkâm-ı şer'iyeyi kendi arzularına göre te'vile çalışanlar her zaman görülmüş ve bu gibi haller vuku bulmuştur. Ve elân vuku bulmaktadır. Zira; büyük tanıdıkları kimselerin keyfi için ahkâm-ı şer'iyeyi mevzuundan çıkararak onların keyfine göre te'vil edip batılı tervice çalışanlar, âlemde her zaman mevcuttur ve bu te'vilât mukabilinde aldıkları para nefsinde ne kadar çok olsa dahi onun üzerine terettüp eden zarara nispetle pek az olduğuna işaret için Vâcib Tealâ semeni azlığıyla tavsif ederek (ثَـمَـنًـا قَـلِـيـلاً) buyurmuştur.
Bu âyette kitabullahın ahkâmını saklayanların dört cihetle azaba müstehak oldukları beyan olunmuştur:

Birincisi; karınları dolusu ateş ekletmeleridir. Çünkü; haram lokma için ahkâmı tağyir ettiklerinden mukabilinde aldıkları para ateş mesabesinde olup onu yedikleri gibi âhirette dahi karınları dolusu ateş ekledecekleri beyan olunmuştur.
İkinci s i ; Vâcib Tealâ onlara lûtufla söz söylemeyip nazarı atıfetinden uzak tutmasıdır. Amma gazapla tekellüm edeceği ve günâhlarından soracağı diğer âyetlerle sabittir.
Ü ç ü n c ü s ü ; Vâcib Tealâ'nın onları günâhlardan tathir etmeyip sena etmemesidir ki, amellerini kabul ve ezkiya makamına ikame etmez. Zira; necaset gibi insanı telvis eden günâhtan taharet kesbedemeyen kimse, tahir olan kimselerin makamına ikame olunamaz.
D ö r d ü n c ü s ü ; acıtıcı azapla muazzep olacakları beyan olunmuştur. Çünkü; Allah'ın ahkâmını bazı kimselerin arzularına uydurmak için te'vil, büyük bir cinayet olduğundan cezası da büyüktür.
Hulâsa; bir kimseye azab etmek ihaneti müstelzim ve ihanet etmek azaptan daha şiddetli ve mesâil-i diniyeyi saklamak haram olup bir âlim için mesâil-i diniyeyi izhar etmek ve muhtaç olanlara öğretmek vacip olduğu bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***
Vâcib Tealâ kitabın ahkâmını saklayanların cezalarını beyandan sonra bu ketmüzere terettüp eden fenalıklarını beyan etmek üzere:

أُوْلَـٰٓئِكَ ٱلَّذِينَ ٱشْتَرَوُاْ ٱلضَّلَـٰلَةَ بِٱلْهُدَىٰ وَٱلْعَذَابَ بِٱلْمَغْفِرَةِ فَمَآ أَصْبَرَهُمْ عَلَى ٱلنَّارِ (175)

buyuruyor.

[İşte şu ahkâmı saklayanlar şol kimselerdir ki onlar hidayeti dalâlete ve mağfireti azaba değiştiler. Halleri böyle olunca onlar Cehennem azabına ne acaip sabrediyorlar?]
Yani; şu âyetleri tahrif eden kimseler tahrif sebebiyle hidayet mukabilinde dalâleti ve mağfiret mukabilinde azabı satın aldılar. Bunlar ne acaip ateşe sabrederler? Zira; rahatı terkle bedelinde mihneti irtikâb ettiler.

Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile dünyada insan için meziyet; ilimle beraber doğru yolu tutmaktır. En çirkin şeyse cehaletle beraber ahlâk-ı zemime ve ef'al-i kabihadır. Şu halde en güzel ilmi ve hidayeti, en çirkin olan dalâlete değişmek kadar insanın nefsine hiyanet ve cinayeti olmaz ve herkesin arzu ettiği mağfireti azaba değişmek kadar nefsin zararını irtikâb olamaz. Binaenaleyh hakkı saklayan ve ahkâmı tağyir eden kimseler daima mağfireti terkle azabı ve hidayeti terkle dalâleti ve ilmi terkle cehaleti ihtiyar ettiklerinden kâr bedelinde zararı satın almış gibi oldular ki, şu iyileri terk edip fenaları ihtiyar etmelerinden satın almak manâsına olan iştira ile tâbir olunmuştur.
Şu beyan olunan ahvalin cümlesi taaccübe şayan olduğundan Cenab-ı Hak onların hakkı terkederek batılı irtikâpla Cehennem'e girmelerinden «Ne acaip ateşi irtikâpla Cehennem'e sabrederler?» buyurmuştur. Çünkü; Cehennem'i ve Cehennemi icab eden günâhları bilerek irtikâp ettiklerinden keenne azaba razı ve nar-ı canime sabretmiş oldular.
Muhaveratımızda da bu gibi şeyler cereyan etmektedir. Meselâ; sultanın gazabını icabedecek kusuru irtikâp eden kimseye: Sen ne acaip hapsolunmayı ve hapishanede sabretmeyi ihtiyar ediyorsun» denir. Halbuki o kimse henüz hapsolunmamıştır ve lâkin söylediği söz veya işlediği iş kafiyen hapsini icab ettiğinden «Ne acaip sabrın var hapse» denir. İşte; bunun gibi kâfirler henüz Cehennem'e girmemişlerse de hıyanetleri herhalde Cehennem'e girmeyi icab eden günâhlardan olduğu için: «Ne acaip sabrediyorlar Cehennem ateşine» denmiştir.

***

Vâcib Tealâ hakkı ketmedeniere azabın nazil olacağını beyandan sonra bu azabı icab eden sebep; onların inkâr ettikleri kitabın hakka mukarin olarak nazil olmuş olduğunu beyan etmek üzere:

ذَٰلِكَ بِأَنَّ ٱللَّهَ نَزَّلَ ٱلْكِتَٰبَ بِٱلْحَقِّ وَإِنَّ ٱلَّذِينَ ٱخْتَلَفُوا۟ فِى ٱلْكِتَٰبِ لَفِى شِقَاقٍۭ بَعِيدٍ (176)

buyuruyor.

[İşte şu azabın sebebi onların inkâr ettikleri kitabı Allah-u Tealâ'nın hakka mukarin olarak inzal Duyurmasıdır ve şol kimseler ki, onlar kitapta ihtilâf ettiler. Elbette onlar haktan gayet uzak nifak ve şikak içindedirler.]
Yani; ehl-i kitabın hakkı saklamakla şeriatlerinin ahkâmını tağyir etmeleri azaplarına sebep olmuştur. Zira; Allah-u Tealâ, resûlünün sıfatını ve sair ahkâmını cami' olan Tevrat ve İncil kitaplarını hak olarak inzal buyurmuştur ki, hak olan kitabın ahkâmım saklamak elbette azabı icab eder ve kitabın âyetlerinde ihtilâf eden ehl-i kitap nifak ve şikak içinde muztariplerdir. Çünkü; onların hernekadar Resûlullah'a adavette zahiren ittifakları varsa da hakikatte aralarında nifak olduğunu bu âyet beyan etmiştir. Ahkâmı tağyirin aslında muvafakatları varsa da keyfiyetinde her biri diğerine muhaliftir. Çünkü; herkesin te'vili başka başkadır. Binaenaleyh; bu hususta aralarında birçok münazaalar cereyan etmiştir. Zira hakikati tağyir; her zaman bâdi-i niza' ve endişe olmuştur. Gerçi hakikati tağyir bir zaman-ı muvakkat için setrolunabilirse de hakikat her zaman hakikat olduğundan erbabı onu arayıp bulmaktan ve meydana çıkarmaktan hâli kalmadıkları gibi, setretmek isteyenler de setretmek için çalışıp, meydana çıkar korkusuyla herhalde bâdi-i ıztırap ve endişe olmaktan hâli kalmazlar. Binaenaleyh; birgün gelir ki, o hakikat yerini bulur ve saklamak isteyenler makhur ve münhezim olurlar ki, her zaman hakkı batıla değişmek isteyenlerin hali böyle olduğu görülmektedir.

***

Vâcib Tealâ ehl-i kitabın kitaplarında bazı ahkâmı sakladık larını ve bu sebeple muazzep olacaklarını beyandan sonra onları her saadeti Beyt-i Mukaddes'e teveccühten beklediklerini red ve esbab-ı saadeti beyan etmek üzere:

لَّيْسَ ٱلْبِرَّ أَن تُوَلُّوا۟ وُجُوهَكُمْ قِبَلَ ٱلْمَشْرِقِ وَٱلْمَغْرِبِ وَلَـٰكِنَّ
ٱلْبِرَّ مَنْ ءَامَنَ بِٱللهِ وَٱلْيَوْمِ ٱلاخِرِ وَٱلْمَلَـٰٓئِكَةِ وَٱلْكِتَـٰبِ
وَٱلنَّبِيِّـۧنَ وَءَاتَى ٱلْمَالَ عَلَىٰ حُبِّهِۦ ذَوِى ٱلْقُرْبَىٰ وَٱلْيَتَـٰمَىٰ
وَٱلْمَسَـٰكِينَ وَٱبْنَ ٱلسَّبِيلِ وَٱلسَّآئِلِينَ وَفِى ٱلرِّقَابِ وَأَقَامَ
ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتَى ٱلزَّكَوٰةَ وَٱلْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ إِذَا عَـٰهَدُوا۟
وَٱلصَّـٰبِرِينَ فِى ٱلْبَأْسَآءِ وَٱلضَّرَّآءِ وَحِينَ ٱلْبَأْسِ أُو۟لَـٰٓئِكَ
ٱلَّذِينَ صَدَقُوا۟ وَأُو۟لَـٰٓئِكَ هُمُ ٱلْمُتَّقُونَ (177)

buyuruyor.

[İyilik yüzlerinizi maşrık ve mağrip cihetlerine döndürmekten ibaret olmadı ve lâkin iyilik şol kimsenin iyiliğidir ki o kimse Allah-u Tealâ'ya ve yevm-i âhirete ve meleklere ve kitaplara ve enbiya-yı zişana iman etti. İşte iyilik onun iyiliğidir. Ve dahi iyilik şol kimsenin iyiliğidir ki o kimse mala mahabbet edip ihtiyacı derkâr olduğu halde akraba ve taallükatından muhtaç olanlara ve yetimlere ve fakr-ü faka kendilerini oturtmuş olan miskinlere ve misafirlere ve ihtiyacından dolayı zillet ve suali ihtiyar eden saillere ve esirlerin ve kölelerin halâs olmalarına malını veren ve namazını ikame edip zekâtını mahalline sarfeden kimsenin iyiliği ancak iyiliktir. Ve iyilik şol kimselerin iyiliğidir ki onlar Allah'la ve nasla muahede ettiklerinde ahidlerini ifa eder ve yerine getirirler ve fakr-ü fâka gibi şiddet-i ihtiyaç ve hastalık gibi mazarrat ve düşmanla muharebe ve mihnet zamanlarında sabreden kimselerin iyiliği ancak iyiliktir. Yoksa mağrip ve maşrık cihetine teveccüh etmek iyilik değildir. İşte şu evsafı cami olan zevat imanlarında ve ahidlerinde sadık olanlardır ve şu sayılan iyilikleri işleyen kimseler ancak müttekilerdir.]

B i r r ; hayır ve merzi olan her fiile ve ihsan kabilinden olan herşeye denir. Bu âyet yalnız ehl-i kitabı red için nazil olmuştur. Çünkü; kıble Beyt-i Mukaddes'ten Kabe'ye tahavvül edince ehl-i kitap, bundan evvel beyan olunduğu veçhile sözü çoğalttılar, hatta o derece ileri gittiler ki, herkes «Birr, yani iyilik ve saadet ancak kendi kıblelerine teveccüh etmektedir» dediler ve her iyiliği kendi kıblelerinden beklemek lâzım olduğunu iddia etmeleri üzerine Cenab-ı Hak onları reddetmiş ve buyurmuştur ki «İyilik ve saadet sizin iddianız gibi kıblenize teveccühte değildir. Zira; sizin kıblenize teveccüh mensuhtur, meşru değildir. Ancak iyilik taraf-ı ilâhimizden beyan olunup müminlerin de kabul ettikleri ahkâm-ı şer'iyeyle amel etmektedir» demekle ehl-i kitabın iddialarını reddetmiştir.

Yahut âyette hitap; ehl-i kitap ve müminlerin cümlesinedir. Zira; kıble meselesi Yehud ve Nasara ve ehl-i islâm her cümlesi arasında epeyce mucib-i kıyl-ü kaal ve münakaşa olmuştur. Binaenaleyh Cenab-ı Hak bu âyeti inzal ile umumunu red ve iyiliğin nelerden ibaret olduğunu beyan buyurmuştur.

Beyan olunan iyilik esas itibariyle beştir:
Birincisi; iman,
İkinci s i ; maliyle muhtaç olanlara iane,
Ü ç ü n c ü s ü ; eda-yı salât,
D ö r d ü n c ü s ü ; ahdini ifa,
B e ş i n c i s i ; hal-i şiddet ve hal-i vüs'atte sabır etmektir. Bu beşten Birincisiolan imana gelince: Beş şeye îman etmek lâzımdır. Onlar da. Allah-u Tealâ'ya ve yevm-i âhirete ve meleklere ve kitaplara ve enbiya-yı izama iman etmekitr ki, birinci derecede iyilik de budur. Zira bu beşe iman; üss-ül esas olduğundan bunlara iman olmadıkça hiçbir amel makbul olamaz. Halbuki ehl-i kitap bunlardan Allah'a imanı; (Üzeyr) ve (İsa) (A.S.)'a «Allah'ın oğludur» demekle ve âhirete imanı; «Cennet'e girecek kimseler ancak Yehûd ve Nasara olacak» demekle ve meleklere imanı; Cibril'e ve sairlerine adavet etmekle ve kitaplara imanı Kur'ân'ı inkâr etmekle ve enbiyaya imanı bazısına iman ve bazısını red ve katletmekle ihlâl ettiler. Binaenaleyh; hiçbirine lâyıkıyla iman edememişler ve herbirinin şanına lâyık olmadık şeylerde bulunmuşlardır.
İmandan sonra iyilik; mala mahabbet ettiği zamanda malını Allah'ın emri veçhile evvelâ akrabaya vermektir. Zira; akrabaya iyilik; hukuk-u karabete riayet ve sıla-i rahim olduğundan iki cihetle ibadettir. Çünkü; hem sadaka, hem de sıla demektir. Binaenaleyh âyette akrabaya ihsan; sairlerine ihsan üzere takdim olunmuştur.
Akrabadan sonra eytama riayetin lüzumu beyan olunmuştur. Çünkü yetimler; terbiye ve himaye edecek babadan mahrum oldukları cihetle merhamete şâyân ve muavenete ihtiyaçlarının ziyade olmasına binaen Cenab-ı Hak bu âyette onlara riayeti ikinci derecede tavsiye etmiştir.
Sair fukara ve memleketinden uzak düşen yolcu ve misafirlere ve kuut-u yevmiyesini nâstan istemeyle arz-ı ihtiyaç eden saillere ve borcu olan köleleri ve esirleri kayd-ı esaretten kurtarmak için malını vermek iyilik olduğunu Cenab-ı Hak bu âyette üçüncü derecede beyan etmiştir.
Mala mahabbetle beraber vermekte sevap ziyade olduğuna işaret için «Mahabbetle beraber verilmesi» sarahaten zikrolunmuştur. Zira muhabbet ettiği malını vermek; nefsüzere ağır olduğundan fazileti ziyade olacağında şüphe yoktur. Ve Resûlullaha «Hangi sadaka

efdaldir?» denildiğinde «Senin vücudun sağlam ve maişete ihtiyacın ziyade olduğunda verdiğin sadaka efdaldir» buyurduğu mervidir. İşte bu hadîs-i şerif âyet-i celileyi tefsir ediyor ki, insanın mala ihtiyacı ve mahabbetiyle beraber muhtaç olanlara bir miktarını iane etmesi elbette iyiliktir.
A h i d l e murad; bir kimsenin Rabbisine karşı eda etmesini kabul ve iltizam ettiği tekâlif-i ilâhiye ve peygamberine karşı iltizam ettiği iman, nusret ve dine hizmet ve dostunu dost ve düşmanını düşman bilmek ve insanların kendi aralarında yekdiğerine karşı taahhüd ve iltizam ettiği şeylerin cümlesini yerine getirmektir. Meselâ alış verişte ve bilcümle muamelâtta ve teslim ve tesellümde ve kâffe-i ukudatın şeraitinde velhasıl cem'iyat-ı beşeriyenin ihtiyacı olan herşeyde insanın kendine lâzım olan vezaifi bihakkın ifa etmek ve yerine getirmek bu ahidde dahildir. Binaenaleyh; tekalif-i ilâhiyeden birini kabul etmeyen kimse ahdini nakzetmiştir.
Bu âyet; diyanet-i islâmiyenin esasını ve ruhunu cami'dir. Zira insan için lâzım olan vezaif-i diniye; iki şeyle cem' olur ki, iman ve ameldir. Amel de iki şeyle hasıl olur ki mal ve bedendir. Bu âyette iman, amel, ibadet-i bedeniye ve maliye beyan olunduğu cihetle âyet; usul-ü itikadiye ve furû-u â'mâlin cümlesini cami'dir. Binaenaleyh, âyetin şâmil olduğu ahkâm; mekârim-i ahlâkın esasını teşkil eder. Zira iman; herkese lâzım olduğu gibi ebna-yı cinsinden muhtaç olanlara muavenet herkesin memnun olacağı bir şeydir ve sözünde sebat edip ahdini ifa ve sürurlu ve kederli hallerinde sabra devam etmek kadar insan için büyük bir meziyet olamaz. Âyet-i celiledeyse bunların cümlesini beyan ve bu mekârim-i ahlâkı tahsile sa'yüe insanın nefsini tezyin etmesi lâzım olduğuna işaret olunmuştur.
R i k a b ; rakabenin cemidir. Bu makamda rakabe; şahs-ı memlûk manasınadır. Bedeli kitabete kesilmiş olan abdin bedelini vererek, onu memlûkiyetten çıkarıp hürriyetini eline vermek sevap olduğu gibi düşman elinde esir olan mümin biraderinin bedelini verip esaretten kurtarmak da sevaptır.
İman edilmesi lâzım olan her mesele âyette beyan olunan beşte dahil olduğundan bu beşi zikirle iktifa olunmuştur. Zira; Allah-u Tealâ'ya imanda zatına ve cemîi sıfatına iman dahil olduğu gibi âhirete imanda

dahi ahval-i âhiretin kâffesine iman dahildir. Meleklere iman; meleklerin evsafına ve ahvaline imanı ve kitaba iman; kütüb-ü ilâhiyenin cemisine imanı ve enbiyaya iman; nübüvvetlerinin sıhhatine ve şeriatlerinin hak olduğuna imanı müstelzim olduğundan bu âyet iman edilmesi lâzım olan şeylerin cümlesini beyanda kâfidir.

***

Vâcib Tealâ icmalen ahkâm-ı islâmiyeye işaret ettikten sonra ahkâm-ı şer'iyenin mühimlerinden olan kısasa müteallik mesaili beyan etmek üzere:

يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ كُتِبَ عَلَيْكُمُ ٱلْقِصَاصُ فِى ٱلْقَتْلَى ٱلْحُرُّ بِٱلْحُرِّ وَٱلْعَبْدُ بِٱلْعَبْدِ وَٱلْأُنثَىٰ بِٱلْأُنثَىٰ فَمَنْ عُفِىَ لَهُۥ مِنْ أَخِيهِ شَىْءٌ فَٱتِّبَاعٌۢ بِٱلْمَعْرُوفِ وَأَدَآءٌ إِلَيْهِ بِإِحْسَـٰنٍ

buyuruyor.

[Ey ehl-i iman; sizin üzerinize kasdî olarak bir kimse tarafından katlolunan maktulün misliyle kısas etmek vacip ve icrası farz kılındı. Binaenaleyh; maktul olan hür bedelinde kaatil olan kimse kısas olunduğu gibi abid bedelinde abid ve hatun bedelinde hatun kısas olunur ve kısas meşru olduğu halde kaatil olan kimse maktulün velisi olan mümin biraderi tarafından kaatilin kısasından hissesine isabet eden azıcık bir cüzünü affederse, affeden kimseye vacip olan şey; dinde ma'ruf olan miktara ittiba' edip ziyade birşey taleb etmemektir.] Yani; «affettim» diyerek kaatilden fazla birşey istememek ve diyet-i şer'i neyse onunla iktifa etmek vaciptir ve kaatil olup da kısastan affolunan kimse üzerine dahi vacip olan; diyeti tamamiyle zamanında verip noksan vermemek ve tehir etmemektir.

ذَٰلِكَ تَخْفِيفٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ فَمَنِ ٱعْتَدَىٰ بَعْدَ ذَٰلِكَ فَلَهُۥ عَذَابٌ أَلِيمٌ (178)

[İşte şu kısası affın cevazı ve diyete inkılâbı Rabbiniz tarafından sizin yükünüzü hafifletmek lûtf-ü ihsandır. Hal böyle olunca af vaki olduktan

sonra bir kimse kaatile tecavüz ederek kaatili katletmekle zulmederse, onun için azab-ı elîm vardır.] Zira kaatil; evliyâ-yı maktulden birisi tarafından affolunmakla masum olduğu cihetle katli haram olduğundan, elbette onu katletmek azab-ı elimi müstelzimdir.
Âyette (فـرض) , (كُـتِـبَ) manasınadır. Yani: «Kaatili kısas etmek farz kılındı» demektir. Kısas; insanın, kendinin başkasına lâyık gördüğü katli kendi nefsine reva görmesi ve onun gayra işlediği fiil-i katlin kendine işlenmemesidir. Binaenaleyh; ahari katleden kimsenin katlettiği kimse mukabilinde kendinin katlolunmasına kısas denmiştir ki, maktulü katleden kaatil; maktul bedelinde katlolunmakla kendi fiilinin cezasını nefsinde görmesidir.
Kısasın icrası; ulül'emre ve ülül'emrin vekillerine vaciptir. Fakat kısasın icrasında; maktulün bilcümle veresesinin kısası istemeleri şarttır. Onlar istemez veyahut affederlerse velev ki içinden birisi affetse kısas sakıt olur ve maktulün bedeli diyete inkılâb eder.
İmam-ı Âzam indinde kısasta müsavat, ruhu izalede olduğundan kaatil maktulü her ne suretle katlederse etsin kısas, kılıçla kaatilin ruhunu izale etmektir.
Kaatili, veresenin hepsi veyahut içinden birisi affedince, kısas diyete inkılâbeder. Binaenaleyh, diyeti suret-i meşrûada istemek haklarıdır. Şu halde diyet-i meşruanın haricinde birşey istemeye hakları olmadığı gibi kaatilin dahi onlara vereceği diyeti zahmetsiz ve ezasız vermesi lâzım olduğundan, Cenab-ı Hak her iki tarafın vazifelerini ve yekdiğerine karşı takınacakları vaziyetlerini beyan buyurmuştur. Hatta iş bu minval üzere kararlaştıktan sonra evliyâ-yı maktul tarafından kaatile tecavüz vuku' bulursa, tecavüz edeni Cenab-ı Hak azâb-ı elimle tehdid etmiştir.

Fahr-i Razi, Kazi ve Hâzin’ın beyanlarına nazaran bu âyet (Evs) ve (Hazreç) kabileleri hakkında nazil olmuştur. Çünkü; onlar zaman-ı cahiliyede muharebe ederler, kuvvette ziyade olan kabile diğerine tahakküm eder ve hatta kadını mehirsiz nikâh ederlerdi ve yemin ederler ve «Bizden bir abid bedelinde onlardan bir hür ve bizden bir kadın bedelinde onlardan bir erkek ve bizden bir hür bedelinde onlardan iki hür katlolunmak lâzımdır» demekle müsavatı ihlâl ederlerdi. Birçok zamanlar bu mukateleler aralarında devam etti. Ta ki islâmiyet zuhur

edip huzûr-u Risalete muhakemeye gelince, bu âyetin insanlar arasında yekdiğerine karşı tefevvuk davası caiz olmadığını beyan ve adaleti tahkim ve müsavatı tesis için- nazil olduğu mervidir. Binaenaleyh; kısasta eşrafla avâmın ve erkekle kadının farkı olmadığı ve müsavat üzere kısasın lâzım-ül icra olduğu beyan olunmuştur. Zira; şeriat-ı islâmiye cümle insanlar arasında müsavatı ve adaleti temin üzere müesses olduğundan, kısasta dahi müsavatı temin etmiş ve zaman-ı cahiliyede cereyan eden bir şahıs bedelinde iki şahsın kısas olunması gibi, müsavatsızlığı ve adaletsizliği ortadan kaldırmıştır.

***

Vâcib Tealâ kısasın meşruiyetini beyandan sonra kısas; zayıf bir kulun hayatını ifna etmekten ibaret olduğu halde meşru' olmasının hikmetini beyan etmek üzere :

(179) وَلَكُمْ فِى ٱلْقِصَاصِ حَيَوٰةٌ يَـٰٓأُو۟لِى ٱلْأَلْبَـٰبِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ

buyuruyor.

[Ey akıl sahipleri ! Sizin için kısasta büyük hayat vardır ki, bu hayata sebep olan kısas sebebiyle nefsinizi cinayet yani katilden vikaye etmekliğiniz me'muldür. Maktulü katleden kaatilin maktul bedelinde katlolunmasında birçok kimselerin hayatlarını muhafaza vardır. Ey düşünmek şanından olan akıl sahipleri ! Düşünün ki, kısasın meşruiyetinde olan hikmeti bilesiniz ve kısas sebebiyle sizin birçok hatalardan nefsinizi muhafaza edeceğiniz muhakkaktır.]
Beyzâvî'nin beyanı veçhile bu âyet; fesahatin en yüksek tabakasındandır. Zira; elfazı gayet kısa ve manâsı gayet çoktur. Çünkü kısas; maktulün bedelinde o maktulü katleden kaatilin hayatını ifna etmekten ibaret olduğu halde, zıddı olan birçok hayata vesile olacağı beyan olunmuştur. «Kaatilin hayatını izale etmekten ibaret olan kısas zıddı olan hayata nasıl vesile olabilir?» sualine cevap şöyledir: Kaatil; bir kimseyi katlederse o kimse bedelinde kendinin katlolunacağını bilince katledeceği kimsenin katlinden vazgeçmekle hem kendi nefsini hem de katledeceği kimsenin nefsini teleften muhafazayla hayatlarını zıya'dan kurtarmış olur. Şu

halde kaatil olacak kimse, kısası gözönüne getirip düşünmesiyle iki kişi ölümden kurtulmuştur. Kaatil sebebiyle kabileler arasında tahaddüs edecek fitneleri ve âteşin muharebeleri ve hûnîn mücadeleleri ve o mücadelede ifna olunacak birçok insanların hayatını dahi kısasın meşruiyeti kurtardığından kısas; binlerce hayatı .teleften muhafaza etmiş olur. Kısasın meşruiyeti birçok hayatı muhafazaya sebep olduğu gibi bir şahsın katli sebebiyle, insanlar arasında çıkacak ve binnetice âlemin birçok yerlerini ihata edecek olan fitne ateşini dahi teskin ile âlemin sükûnet ve istirahatine sebep olduğuna şüphe yoktur.
Şu halde kısasın meşruiyetindeki hikmet; nüfus-u beşeri teleften muhafaza ve katil sebebiyle zuhur edecek fitneyi teskin ve ahalinin istirahatını ve kabileler arasında sulh ve müsalemetin devamımı temin ve âlemin intizamını halelden vikaye etmektir. İşte bunu akıl sahiplerinin düşünebileceğine işaret için Cenab-ı Hak akıl sahiplerine hitap ederek (يَـــٰٓأُ وْلِـى ٱلأَلْــبَــٰـبِ) buyurmuştur. Ancak aklı olmayan erbab-ı havanın bunu düşünemeyeceği şüphesizdir. Binaenaleyh edna aklı olan kimse; katl gibi bir cinayetin icabettiği kısası düşününce, o cinayetten sakınmak ve ulül'emir tarafından kısasın icrasında ihmal etmemek lâzım olduğuna işaret için Vâcib Tealâ (لَـعَـلَّـكمْ تَـتَّقُـونَ) buyurmuştur ki, insanların katlden ihtiraz etmeleri lâzımdır. Halbuki bu âyetin hükmü bir zamandan beri ihmal olunup kaatil hakkındaki tazir-i şer'iye mukabil adliye ceza mahkemelerinin katil cinayetini irtikâb eden kimseye vermiş oldukları hapis cezasıyla iktifa edildiğinden hapishaneler taburlar teşkil edecek kadar erbab-ı cinayetle dolmakta ve millet de hapishanelerdeki bu insanları beslemeye mecbur kaldıkları cihetle, ayrıca mutazarrır olmaktadır. Buna mukabil mahpusların ise ne kendilerine ne evlâd-ü ıyal ve akrabasına ve ne de millete bir faydaları olmadığı, mühmel ve muattal bir vaziyette boşu boşuna hapishane köşelerinde ömürlerini ifna ettikleri herkesçe malûmdur. Kaatiller, hapishanelerde ömürlerini çürütmekle mütenebbih ve mütenassıh mı oluyorlar zannediyorsun? Asla ! Onlar hapis cezasından ibret almamakla beraber mahpushanede emsalinden enva-ı tezviratı ve cinayetin türlü türlü yollarını öğrenerek gününü ikmal edip çıkınca evvelki cinayetten daha fecîini işleyerek tekrar mahbese avdet ettiği herkesin gözü önünde, her zaman cereyan eden vukuat cümlesinden olmakla inkâra mecal yoktur.

İşte şu beyan olunan fenalığın başlıca sebebi; bu âyetin hükmü olan kısasın icrasını ihmal ve ecnebi kanunlarından alınan birtakım ahkâm ile amel edilmekte bulunmasıdır. Bununla beraber maktulü unutmak ve kaatile merhamet etmek de sebeb-i yegânedir. Meselâ bir katil vukuunda «Eh ne yapalım ! O adam - maktul - ölmüş, her ne hal ise bir kazadır vuku bulmuş, onun maktulün- yerine kaatili öldürmek maktulü geri getirmez, giden gitmiş, bari kalan muhafaza edilsin de beni beşerden bir adam daha ifna olunmasın» gibi kuvve-i vâhimenin sevkettiği bir takım vâhî mutalaat ile maktulü heder ve onun verese ve akrabasının müptelâ oldukları musibeti unutup zâlim kaatili himaye etmek adet hükmünü almıştır. Bu hal, acınacak kimselere acımayıp acınmayacaklara acımaktan ibarettir ki, fena kimselere iyilik etmek, iyi kimselere ihanet etmek demektir. Bu ise aklın ve hikmetin hilâfına bir hareket olduğundan Cenab-ı Hak kısasta olan fevaidi düşünmeyi erbab-ı ukule havale etmiştir.
Kısasta dünyaca hayat olduğu gibi âhirette de hayat vardır. Zira; kaatil dünyada kısas olununca âhirette katil azabından kurtulup hayat-ı ebediyeye nail olacağından kısas, âhirette onun hayatına vesile olacak ve bu suretle mesuliyetten kurtulacaktır. Lâkin kısas olunmazsa- isterse dünyada müebbeden küreğe mahkûm olsun ve o cezasını çeksin- âhirette katilden yine mesul olup müddet-i medide Cehennem'de kalacağından âhiretçe hayatını haleldar edeceğinde şüphe yoktur.
Hulâsa; Vâcib Tealâ'nın Kur'ân'da şu bir cümleden ibaret olan âyetiyle amel olunduğu surette kullarının hayatlarını ve istirahatlerini ve asâyiş-i ammeyi ve intizam-ı umumiyi ve herkesin canından emin olduğu halde istediği yerde işini gücünü görmesini temin ettiği bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ katlin hükmünü ve kısasın birçok kimselerin hayatlarına vesile olduğunu beyandan sonra ecel-i mev'ûduyla vefat edecek kimsenin mevt emareleri görüldüğünde valide, peder ve akrabasına vasiyetin lâzım olduğunu beyan etmek üzere:

كُـتِبَ عَـلَـيْـكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ ٱلْـمَـوْتُ إِن تَـرَكَ خَـيْـرًا ٱلْـوَصِيَّـةُ لِـلْـوَ ٱلِـدَيْـنِ وَ ٱلاَقْـرَبِـيـنَ بِـٱلْـمَـعْرُوفِ حَقًّـا عَـلَـى ٱلْـمُـتَّقِـيـنَ (180)

buyuruyor.

[Sizden birinize mevtin emareleri hazır olduğunda eğer o kimse mal terkederse valide ve peder ve sair akrabasına ma'ruf ve meşru' surette vasiyet etmek sizin üzerinize farz kılındı ve vasiyet müttekiler üzerine edası lâzım ve sabit bir hak oldu.]
Yani; ey müminler ! Sizin dininizde valide ve peder ve sair akrabanıza vasiyet etmeniz şol zamanda farz kılındı ki, o zamanda sizden biriniz üzerine korkulu hastalık müstevli olmakla mevtin alâmetleri zahir olur. İşte o zaman mal terkederse, vasiyetle tedarikâtta bulunmak lâzımdır. Zira; dünyaya veda' edeceği zaman olduğundan elinde bulunan malından bir miktarım hayra sarfetmek elbette menfaattir.
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile bu âyette (كُـتِبَ) ve (عَـلَـى) kelimeleri vasiyetin vacip olduğuna delâlet eden Mevtin hazır olmasıyla murad; mevtin emarelerinin hazır olmasıdır; yoksa mevti müşahede ettiği zaman değildir. Çünkü; mevti müşahede edip nefesi boğazına geldiğinde hal-i aciz olduğundan vasiyete muktedir olamaz. Binaenaleyh; mevtin huzuruyla murad; alâmetlerinin huzuru olup nefs-i mevtin huzuru değildir. Vasiyet, mala taalluk ettiği cihetle vasiyet edecek kimsenin çok mal terketmesi şart kılınmıştır. Gerçi âyette (خَـيْـرًا) lâfzı az ve çok mutlaka mala şâmil olduğundan, azıcık maldan dahi malına göre vasiyet caizse de, o kadar ehemmiyeti haiz olmadığından vasiyet eden kimsenin malı biraz fazlaca olmak lâzım olduğuna işaret için (خَـيْـرًا) lâfzı kesrete delâlet eden tenvinle varid olmuştur.
Vâcib Tealâ vasiyetin lüzumunu beyandan sonra kimlere vasiyet olunacağını beyan etmek üzere vasiyetin anasına ve babasına ve akrabasına olacağını beyan buyurmuştur. Çünkü; zaman-ı cahiliyede Araplar şeref ve riyâ kasdıyla ecnebiye vasiyet eder, akrabasını me'yus ederlerdi. İslâmiyetin zuhuruyla âlem, nur-u islâmla tenevvür etmeye başlayınca Cenab-ı Hak cahiliyet zamanının yolsuzluklarını kaldırmakla din-i islâma dahil olanları adalet-i islâmiyeden nasibedar etmek üzere valideye ve pedere ve akrabaya vasiyeti, malı olanlar üzerine vacip kıldı.

Sonra bu vasiyetin vücubu miras âyetiyle nesholunmuştur. Zira; miras âyetinde herkesin karabeti nispetinde hisseleri ayrılmış ve hiçbir ferde hissesinden noksan verilmemiş olduğu için valide, peder ve sair akrabaya vasiyete ihtiyaç kalmamıştır. A k r a b a ; bilcümle akrabaya şâmildir. Zira âyette akraba; pedere karşı zikrolunduğundan peder ve valideden maada akrabanın cümlesine şâmil olmak zahirdir.
M ü t t e k i l e r l e murad; küfürden ittifca ile iman eden müminlerin cümlesine şâmildir. Yoksa müminler içinden vasiyet yalnız müttekilere mahsus birşey değildir. Yani âyette müttekilerle mürad; ittikamn edna manâsı olan şirkten ittifca ile iman eden müminlerdir. Binaenaleyh; «Müttekiler üzerine vasiyet hak oldu» demek «Müminler üzerine hak oldu» demektir. Bir kimsenin vasiyeti; malının üçte birinden ziyadesi için caiz değildir. Amma üçte biri veyahut daha azıyla vasiyeti caizdir. Çünkü; mümin olan kimsenin evlâd-ü ıyalini zengin olarak
terketmesi, fakir olarak terketmesinden evlâ olduğuna dair ehâdis-i celile mevcuttur. Hatta Tefsir-i Hâzin'de beyan olunduğu veçhile Buhari ve Müslim'in bilittifak rivayet ettikleri bir hadîste Resûlullah Efendimiz (Sa'd b. Ebi Vakkas) Hz.'ne sülüs malmı vasiyet etmesine müsaade buyurmuş ve sülüsünden ziyadesini vasiyetten men'etmiştir. Şu halde malının üçte birinden ziyadesini vasiyete müsaade-i şer'iye yoktur. Zira; sülüsten ziyadeyi vasiyet etmekte vereseye ğadr-ı küllî olduğu cihetle, Resûlü Ekrem Efendimiz (S.A.) sülüse kadar vasiyete müsaade ve sülüsten ziyadesini nehyeylemiştir ki, bu suretle gerek meyyitin ve gerek veresenin haklarına riayet etmiştir. Çünkü; vasiyetten bilkülliye nehyetmeyip malın üçte birini vasiyete müsaade etmesinde meyyitin haline riayet olduğu gibi malın üçte ikisini vereseye terketmekte de veresenin haline riayet vardır.

***

Vâcib Tealâ vasiyete müteallik mesaili beyandan sonra vasiyeti tebdil ve tağyir eden kimseleri tehdid etmek üzere :

فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَمَا سَمِعَهُ فَإِنَّمَا إِثْمُهُ عَلَى ٱلَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ إِنَّ ٱللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (181)

buyuruyor,

[Vasiyete itina etmek lâzım olunca bir kimse, vasiyeti işitip bildikten sonra, o vasiyeti tebdil ederse o tebdilin günâhı onu tebdil edenler üzerinedir. Zira; Allah-u Tealâ vasiyet eden kimsenin vasiyet ettiği zamanda söylediği sözleri işitir ve niyetini tebdil edenlerin hallerini bilir.]
Yani; mümine vasiyet lâzım olduğu cihetle mevte hazır olan kimse vasiyet edince bir kimse o vasiyeti tebdil ederse, vebali tebdil eden kimseler üzerinedir ve mûsî vasiyetinden me'cur olur, sevabından mahrum olmaz. Çünkü; Allah-u Tealâ onun vasiyetini ve vasiyetten maksadını ve tebdil edenlerin hiyanetlerini bilir ve herkesin ameline göre cezasını verir.
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile vasiyeti tebdil ve tağyir edecek kimselerle murad; mûsâleh, şahit ve meyyitin veresesidir. Çünkü; mûsâlehin vasiyet olunan mal elinde olduğundan, vasiyet veçh üzere malı sarfetmez ve erbab-ı hukukun hakkını vasiyet olunduğu veçhile taksim eylemez. İşte; bu suretle şeraitine riayet etmediği cihetle vasiyeti tağyir eder. Şahide gelince; şehadetini tebdil etmek veyahut şehadetini saklamak suretiyle, vasiyetin hükmünü tağyir eder. Verese ise; vasiyet olunan malı mûsâlehe teslim etmez ve vasiyetin infazına mani olur ve bu vesileyle ashab-ı hukukun haklarının vusulüne sed çekmek suretiyle tağyir eder. Binaenaleyh; bunlardan her kim her ne suretle vasiyetin infazına mani olursa, günâhkâr olacağına bu âyet delâlet eder. Şu halde vasiyetin ahkâmını tağyir edenler müstehakk-ı cezadırlar.
Bu âyette vasiyeti tebdil, Kur'ân'da olan ahkâmını tebdil manâsına olursa, vasiyeti tebdil eden kimseyle murad; vasiyet edenin kendisi olmak muhtemeldir. Zira; Kur'ân'da beyan olunan ahkâmın gayrı bir surette vasiyet ederse Kur'ân'ın vasiyet hususunda olan ahkâmını tağyir ettiğinden cezaya müstehak olur.

***

Vâcib Tealâ vasiyeti tağyir edenlerin günâhkâr olduklarını beyandan sonra vasiyeti batıldan hakka tebdil edenler üzerine günâh olmadığını beyan etmek üzere :

فَـمَنْ خَـافَ مِـن مُّـوصٍ جَـنَفًـا أَوْ إِثْـمًـا فَـأَصْلَـحَ بَـيْـنَـهُـمْ فَـلآَ إِثْـمَ عَـلَـيْـهِ إِنَّ ٱللّٰه غَفُـورٌ رَّحِـيمٌ (182)

buyuruyor.

[Eğer bir kimse vasiyet eden kimsenin haktan batıla meylinden veyahut vasiyetinde zulmedeceğinden korkarak beyinlerini ıslah ederse, ıslah-ı beyn için tebdil eden kimse üzerine günâh yoktur. Zira; Allah-u Tealâ vasiyeti ıslah edenleri mağfiret ve kabul edenlere merhamet eder.]
Yani; vasiyetin tebdilinde büyük günâh olunca mûsâleh veya vekillerden bir kimse vasiyet eden kimsenin vasiyeti zamanı vasiyet olunan kimselerden müstehak olanların bazısına ziyade verip bazı âhare gadretmesinden korkar ve korkusuna binaen vasiyet olunan kimselerin beyinlerini ıslah etmekle, vasiyet eden kimsenin vasiyetini zulümden adalete tebdil ederse, tebdil eden mûsâleh üzerine günâh yoktur. Zira; Allah-u Tealâ kullarından sadır olan hatayı aff-ü mağfiret ve ıslah-ı beyn üzerine sevap vermekle merhamet buyurucudur.
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile âyette vasiyet eden kimsenin zulmünden korkan kimse mûsâleh olduğu gibi, mûsâ lehin gayrı hariçten bir kimse de olabilir. Çünkü; vasiyet eden kimsenin vasiyetinde kasden veya hataen bazı kimseye gadir ve zulmedeceğini bilince, gerek mûsâleh ve gerek başkası o vasiyeti ber nehc-i şer-i şerif tarîki batıldan tarîk-i hakka döndürmek ve adalet üzere vasiyet ettirmek suretiyle ıslah ederse ıslahında günâh yok, belki sevap vardır. Yahut vasiyet edenin vefatından sonra vasiyetinde hatasını bilen bir kimse o vasiyeti batıldan hakka ve hatadan şarâba tebdil etmek suretiyle ıslah ederse, bu ıslahta günâh yok dernektir.
Hulâsa; vasiyet eden kimsenin yanında bulunan gerek mûsâleh ve gerek başkası vasiyette haktan meyledeceğini veyahut vasîyeti müstehakkın gayrıya yapmak suretiyle günâh işleyeceğini bilir ve korkarsa, onu şeriatin tarifi üzere doğru yola sevk ile vasiyet edenle vasiyet olunanlar, beyinlerini tebdil suretiyle ıslah etmesinde günâhı olmadığı, bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ insanın zahirini tehzibe müteallik bazı ahkâmını reyandan sonra batınını tathire müteallik olan ahkâmdan bazı âharı beyan etmek üzere :

يَـٰٓأَيُّـهَا ٱلَّـذِيـنَ ءَامَـنُـوا۟ كُـتِبَ عَـلَـيْـكُمُ ٱلـصِّيَـامُ كَـمَـا كُـتِبَ عَـلَـى ٱلَّـذِيـنَ مِـن قَـبْـلِـكُمْ لَـعَـلَّـكُمْ تَـتَّـقُـونَ (183)

buyuruyor.

[Ey müminler ! Haram olan şeylerden nefsinizi sakınmak için sizden evvel geçen ümmetlere oruç farz kılındığı gibi sizin üzerinize dahi oruç farz kılındı.]
Yani; Ey ümmet-i Muhammedi Batınınızı tasfiyeye hadim olan oruç tutmak size farzoldu, nitekim sizden evvel geçen ümmetlerin cümlesine farz olduğu gibi. Bu oruç sebebiyle sizin haramdan ittikanız memuldur.
Beyzâvî'nin beyanı veçhile ümmet-i islâmiye üzerine orucun farziyeti bu âyetle sabit olduğu gibi, devr-i Âdem'den beri cümle enbiya ve ümmetleri üzerine orucun farz kılındığı ve cemii şerayî'de meşru bir ibadet-i kadîme olduğu da sabit olmuş ve ümmet-i Muhammediye üzerine orucun farziyetini te'kid ve ehl-i imanı oruca tergib ve nüfus-u beşeriyeyi tatmin için orucun geçmiş ümmetlere dahi farz kılındığı ve çünkü oruç; nüfus-u beşer üzerine meşakkatli ve ağır bir ibadet olup meşakkatli olan şeyin umum üzere vacip olması tatyîb-i kulübü mucip olduğundan cümle enbiyanın şeriatlerinde de orucun farz kılındığı beyan olunmuştur. Ancak her şeriatta orucun keyfiyet ve kemmiyeti başka başka suretlerde zuhur etmiş ve şeriat-ı islâmiyede Ramazan ayında şafaktan akşam günün inmesi arasında geçen müddet zarfında yemekten ve içmekten ve cima'dan nefsi menetmek suretiyle meşru kılınmıştır.
• Orucun meşruiyetindeki hikmet, nefsi muharremattan vikaye etmek olduğuna işaret için, Cenab-ı Hak âyetin âhirinde (لَـعَـلَّـكُمْ تَـتَّـقُـونَ) buyurmuştur ki «Orucun farziyeti sizin ittikanız için» demektir. Zira oruç; insanın küvve-i şehevaniyesini kesrettiği gibi hava ve hevesini kökünden söktüğü ve azanın bütün arzusunu kaldırdığı ve günâhlardan içtinapla,

zühd-ü takvaya sebep olacağı beyan olunmuştur. Çünkü; bilûmum insanların mesaisi; iki şeye münhasırdır:
Birincisi; yemek ve içmek arzusu.
İkinci s i ; kuvve-i şehevaniyedir. Oruç bu iki arzuyu kesrettiği cihetle insanı takvaya sevkedece-ğinde şüphe yoktur. Oruçta manevi sevap ve günâhtan mahfuz olmak misilli birtakım fayda olduğu gibi maddi olmak üzere vücud-u insanı tasfiye ve bazı emrazdan tathir dahi fevaidi cümlesindendir. Zira; oruçtaki himyenin mideyi tashih ettiği cümlenin malûmudur

***
Vâcib Tealâ orucun farz olduğunu beyandan sonra orucun zamanını ve a'zâr-ı şer'iye olursa ruhsat-ı şer'iye olduğunu beyan etmek üzere:

أَيَّامًا مَّعْدُودَاتٍ فَمَن كَانَ مِنكُم مَّرِيضًا أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ

buyuruyor.

[Oruç farz olunca ey müminler ! Malûm olan saydı günlerde oruç tutun. Fakat sizden bir kimse orucun zamanında hasta veya misafir olur, orucu tutmazsa memleketinde afiyet üzere bulunduğu bir zamanda özür sebebiyle oruç tutmadığı günlerin adedince oruç tutsun ve borcunu ödesin.]

وَعَلَى ٱلَّذِينَ يُطِيقُونَهُۥ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ

[Ve oruç tutmaya takati olan kimseler orucu tutmazlarsa, hergün bedelinde bir fakirin karnını doyuracak miktarı fidye verir.]
Bu âyetin hükmü iptida-yı islâmda cari ise de, sonra nesh olunmuştur. Çünkü Beyzâvî'nin beyanı veçhile iptida-yı islâmda henüz oruçla ülfet olmadığından Ramazan ayında oruç tutmaya kudreti olan bir kimse oruç tutmakla orucu yeyip bedelinde bir fitre kıymeti fidye vermek beyninde muhayyer kılınmıştı. Sonraları oruçla ülfet hasıl olunca oruca takati olan kimsenin her halde oruç tutması taayyün etti ve fidye vermek

fesholundu. Binaenaleyh, oruca kudreti olan kimsenin orucu yemesi caiz değildir. Eğer bilâ özür orucu bozarsa, kefaret lâzım gelir veyahut oruca niyet etmeksizin bir sebebe mebni oruç tutmazsa kaza etmek lâzımdır, fidye vermek caiz değildir. Veyahut âyette (لاَ)lâfzı mukadderdir. Binaenaleyh; (لاَ يُطِيقُونَ) (يُطِيقُونَ) manasınadır. Şu halde manâ-yı âyet: «Oruç tutmaya takati olmayanlar bir gün oruç mukabilinde bir fitre bedeli verir» demektir ki, bu manâya nazaran âyette nesih yoktur.

فَمَن تَطَوَّعَ خَيْرًا فَهُوَ خَيْرٌ لَّهُ

[Eğer bir kimse fidye vermek caiz olan yerde fidyede bir fitre bedelinden daha ziyade verirse o ziyade kendisi için hayırlıdır.]
Zira; borcunu verdikten sonra o borcundan ziyadesini nafile olarak fakire ihsan ettiğinden elbette ziyade sevaba nail olması onun için hayırdır.

وَأَن تَصُومُواْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنتُمْ تَعْلَمُونَ (184)

[Eğer siz oruçta olan fayda ve menfaati bilirseniz orucun iftarına müsaade olunan yerlerde dahi oruç tutmak sizin için hayırlıdır.] Zira; kazaya kaldığında müsamaha olmak ve kaza edilmemek ihtimaline binaen herkesle beraber zamanında eda etmek zimmetini tebrie olduğu cihetle kazaya bırakmaktan elbette hayırlıdır.
Yani; misafir olan bir kimse için misafirlik sebebiyle misafir olduğu müddet oruç tutmamaya ruhsat-ı şer'iye varsa da, misafir olduğu halde ruhsat-ı şer'iyeyle amel edip iftar etmekten, orucu tutması hayırlıdır.
Bu âyette e y y a m -ı m a ' d u d e yle murad; Ramazan ayıdır. Gerçi iptida-yı islâmda her ayda üç gün ve yevm-i âşûrâda oruç farz olmuş ise de, ahiren Ramazan'da orucun farzolmasıyla nesholunduğundan burada eyyam-ı ma'dudeyle murad; Ramazandır. Ve eyyam-ı ma'dudeyle muradın Ramazan olduğunu bu âyetten sonraki âyet tefsir etmiştir. Şehri Ramazanda oruca mani olacak hastalık veyahut on sekiz saat mesafeye misaferet gibi özr-ü şer'i bulunursa orucu yemeye ruhsat-ı şer'i vardır. İşte bu ruhsattan: istifade ederek her kaç gün orucu tutmamışsa, hastalığından kesb-i afiyet veyahut müsaferetten avdet

edince gününe bir gün kaza eder. Zira; farz-ı ayn olduğundan ruhsatla tamamen sakıt olmaz, kazası lâzımdır.
Hulâsa; farz olan orucun sayılı günlerden ibaret olduğu ve Ramazan'da hastalık ve müsaferet gibi a'zâr-ı şer'iyesi olan kimse için o özrün zevaline kadar oruç tutmamaya müsaade-i şer'iye bulunduğu ve fakat a'zâr-ı şer'iye zail olunca aynı günlerin orucunu kaza etmek vacip olduğu ve oruca takati olmayan kimselerin bir gün oruca mukabil, bir fitre bedeli vermekle borcundan kurtulacağı ve vermiş olduğu fidyede ziyade verirse kendisi için hayırlı olacağı ve ruhsat-ı şer'iye olan yerde mümkün olursa oruç tutmak kazaya koymaktan daha hayırlı olacağı, bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***
Vâcib Tealâ orucun eyyam-ı ma'dudede yani sayılı günlerde farz olduğunu beyandan sonra eyyam-ı ma'dudeyi beyan ve tefsir etmek üzere :

شَهْرُ رَمَضَانَ ٱلَّذِىٓ أُنزِلَ فِيهِ ٱلْقُرْءَانُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَبَيِّنَٰتٍ مِّنَ ٱلْهُدَىٰ وَٱلْفُرْقَانِ

buyuruyor.

[Eyyam-ı ma'dudatta vacip olan oruç şol Ramazan ayının orucudur ki, o Ramazan'da nâsa hidayet ve doğru yola sevkedici ve hakla batıl beynini tefrik ettiği gibi hakka isal edici açık deliller olduğu halde taraf-ı ilâhiden Kur'ân inzal olundu.]
Yani; oruç vacip olan günler, Ramazan ayının günleridir ve Ramazan ayında nası hidayette kılan ve açık deliller üzerine müştemil olan Kur'ân Levh-i Mahfuz'dan sema-yı dünyaya nazil olmuş ve ondan sonra iktiza ettikçe sema-yı dünyadan yirmi üç sene zarfında yeryüzüne ve bizim peygamberimize inzal olunmuş ve Resûlullah (S.A.) de ümmetine tebliğ etmiştir.
Beyzâvî'nin beyanı veçhile Resûlullah'ın «Ramazan’ın birinci gecesi İbrahim (A.S.)'ın suhûfları ve altıncı gecesi Tevrat ve on üçüncü gecesi

İncil ve yirmi dördüncü gecesi Kur'ân Levh-i Mahfuz'dan sema-yı dünyaya nazil oldu» buyurduğu mervidir.
Umum kulların dünyevi ve uhrevi saadet ve selametçine kâfi olan ve doğru yola îsal eden Kur'ân'ın, Ramazan'da nazil olması Ramazan ayının diğer aylardan efdal olduğuna delâlet eder. Zira; günler ve ayların diğerlerinden efdal olması, o günün ve ayın diğerlerinde olmayan bir şerefi ihraz etmesiyle olduğundan, Ramazan ayı, iki cihetle şerefi haizdir:
Birincisi; efdal-i ibadet ve erkân-ı dinden olan orucun o ayda farz olması,
İkinci s i ; Kur'ân gibi bir kitaba mübinin kendisinde nazil olmasıdır.
Bu âyette zikrolunan iki hidayetten
Birincisi; usûl-ü itikadiyeye aid olup,
İkinci s i ; furû-u a'mâle ait olduğundan tekrar yoktur. Çünkü; hidayetlerin mercileri başka başkadır. Yahut evvelki hidayet; nâsı icmalen doğru yola hidayette kılmak ve ikinci hidayet; tafsil üzere nâsı tarîk-ı müstakime davet etmek manâsına olduğundan tekrar yoktur.
Hulâsa; orucun farz olduğu eyyâm-ı ma'dude Ramazan ayı olup, Ramazan ayında da Kur'ân'ın Levh-i Mahfuz'dan sema-yı dünyaya nazil olduğu ve Kur'ân, nası usûl-ü itikadiye ve furû-u â'mâle irşad ettiği ve hakla batıl beynini tefrik eder deliller üzerine müştemil bulunduğu bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***
Vâcib Tealâ eyyam-ı madudenin şehr-i Ramazan olduğunu beyandan sonra şehr-i Ramazan'a hazır olan kimsenin vazifesini beyan etmek üzere:

فَمَن شَهِدَ مِنكُمُ ٱلشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ وَمَن كَانَ مَرِيضًا أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِّنْ أَيَّامٍ أُخَرَ

buyuruyor.

[Sizden biriniz Ramazan ayında berhayat olarak hazır bulunursa, hemen o ayda oruç tutsun, amma o aya hazır olan kimse hasta olur veyahut müsaferette bulunur da ruhsat-ı şer'iye üzere oruç tutmazsa, Ramazan'dan başka günlerde yemiş olduğu günlerin orucunu kaza

etsin.] Zira; Ramazan ayında oruç farz-ı ayn olduğundan terki caiz değildir. Eğer bir özr-ü şer'iye binaen terk etmişse, hal-i sıhhat ve ikametinde gününe gün kazası dahi farz-ı ayndır.

يُرِيدُ اللهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلاَ يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ

[Zira; Allah-u Tealâ hasta olduğunuz ve müsaferette bulunduğunuz günlerde size orucu tutmamaya müsaade etmekle kolaylık murad eder ve hastalığınız ve müsaferetinizde oruca mecbur etmekle size güçlük murad etmez.]
Yani; Ramazan ayında sair aylarda olmayan şeref ve fazilet olunca o faziletten istifade etmek üzere, o aya hazır olan kimse derhal oruç tutsun ki, o faziletten kendini mahrum bırakmasın. Amma hastalık ve müsaferet gibi bir özrü bulunursa, o ayda farz olan orucu, o özrün zail olduğu günlere terkeylesin. O özür zail olduğunda «mani zail olunca memnu avdet eder» kaidesine tevfikan borcunu kaza etsin. Zira; özr-ü şer'i ile beraber sizi oruca mecbur etmekle Allah-u Tealâ size güçlük murad etmez, belki o özrün zevaline kadar müsaade etmekle kolaylık murad eder.
Bu âyette ş e h i r l e murad; bundan evvel zikrolunan şehr-i Ramazan'dır. Şehre hazır olmakla murad; Ramazan ayının cüz-ü evveline hazır olmaktır. Bundan evvelki âyette hasta, müsafir, mukîm ve sahih olan kimselerin oruç tutmakla fidye vermek beyninde muhayyer oldukları beyan olunmuştu. Bu âyet ise hasta veya müsafir olmayan kimsenin elbette oruç tutması vacip olduğunu beyanla onlar hakkında fidyeyi neshedince, müsafirler ve hasta olan kimseler hakkında dahi müsaade-i şer'iyenin nesholunduğu zannolunmaması için müsafirle, marîzin ruhsatları tekrar zikrolunmuştur. Şu halde sağlam olup müsafir olmayan kimsenin orucu iftarına müsaade yoktur. Binaenaleyh; kütüb-ü fıkhiyede beyan olunduğu veçhile bir kimse Ramazan-ı Şerifte mazeret-i meşruası olmaksızın alenen orucu yerse, adab-ı islâmiyeyi ihlâl ettiğinden ta'zîr-i şer'iyeye müstahak olur. Zira; ankasdin ve özr-ü şer'i olmaksızın orucu yediğinden dolayı kefaret lâzım geldiği gibi suret-i âleniyede ifsad ettiğinden, o güne lâzım olan hürmeti de ihlâl ettiği için hâkim-üşşer'î tarafından tazîr olunmaya lâyıktır. Çünkü; insanlar için mensup olduğu

cemaatin âdabına ve an'anatına riayetle, o cemaatin ahenk ve intizamına halel getirmemek lâzımdır. Zira; o kavim için mer'i olan ahkâma ve kanuna riayet etmemek onların hissiyatını rencide etmekle intizamını haleldar etmektir.

***

Vâcib Tealâ şehr-i Ramazan'a hazır olan kimseye oruç tutmak vacip olduğunu ve müsafir ve mariz olan kimselere müsaade etmekle kullarına kolaylık murad edip güçlük murad etmediğini beyandan sonra bu ahkâmın her birinin sebebini beyan etmek üzere:

وَلِتُكْمِلُوا۟ ٱلْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُوا۟ ٱللَّهَ عَلَىٰ مَا هَدَىٰكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ (185)

buyuruyor.

[Hastalık ve müsaferet gibi a'zâr-ı meşruanıza binaen iftar etmiş olduğunuz günlerin adedini ikmal etmekliğiniz için farz-ı ayn olan orucun kazasıyla ve aded-i eyyama riayetle emrolunduğunuz ve muztar olduğunuz zamanda orucu terketmenize müsaade-i şer'iyeye ve sizi hidayette kılan Allah-u Tealâ'ya tazîm ve tekbîr etmek için, zaruret zamanında terketmek ve sonra kaza etmekle emrolundunuz ve mamul ki siz şükredersiniz. Zira; bu nimetlere şükrünüz vaciptir.]
Çünkü; sizin şükr etmeniz için suhulet gösterildi ve muztar zamanınızda ruhsat verildi. Binaenaleyh; özr-ü şer'i sebebiyle noksan kalan günleri kaza etmekle, memur olduğunuz için şükrü yerine getirmeniz lâzımdır. Zira; müzayaka zamanında orucun vakt-i âhare tehirine müsaade, insan için pek büyük nimet olduğundan o nimetin şükrünü eda etmek elbette vaciptir.
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile bu âyette i d d e t i i k m a l e t m e k ile murad; oruçla Ramazan’ın iddetini ikmal etmektir. T e k b i r l e murad; oruç akabinde edası lâzım olan bayram namazının tekbirleridir. Vâcib Tealâ'nın h i d a y e t t e k ı l d ı ğ ı şeyle murad; Ramazan ayında oruçla ibadettir. Oruca Vâcib Tealâ muvaffak kıldığından dolayı tekbirle hamd-ü sena etmektir. Çünkü oruç; bedene nâfi ve kuvve-i şehevaniyeyi

kesreder bir ibadet olduğundan menfaati kullara ait olduğu cihetle, o nimetin şükrünü eda etmek vaciptir.
Beyzâvî'nin beyanı veçhile bu âyette olan üç cümle; âyet-i sabıkada olan üç hükme aittir. Birinci hüküm; Ramazan'da orucun farz olmasıdır. Buna nazaran manâ-yı nazım: [Ramazan'da oruç farz oldu. Aded-i eyyamını oruçla ikmal etmekliğiniz için] demektir. İkinci hüküm; hasta ve müsafirlere suhulet göstermektir. Buna nazaran manâ-yı nazım: [Özr-ü şer'i olanlara orucu vakt-i ahare tehirle suhulet gösterilmiştir. Sizin tekbirle Allah'a ta'zîm etmeniz için] demektir. Üçüncü hüküm; bunların cümlesi insanlar için nimet olmasıdır. Buna nazaran manâ-yı nazım : «Şu nimetler size ihsan olundu şükretmeniz için» demektir.

***
Vâcib Tealâ şükür ve tekbirle emirden sonra lûtf-ü ilâhisiyie kullarına karîb olup zikirlerini işitir olduğunu beyan ve duânın evvelinde zatını medh-ü sena lâzım olduğuna işaret için, tekbirle emir akibinde duâ edenlerin duâlarını kabul edeceğini beyan etmek üzere:

وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِى عَنِّى فَإِنِّى قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ ٱلدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا۟ لِى وَلْيُؤْمِنُوا۟ بِى لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ (186)

buyuruyor.

[Ey Resûl-i Ekrem'im ! Benim kullarım benden sana Rabbi miz uzak mıdır, yakın mıdır? diyerek sual ettiklerinde sen onlara cevap ver ki benim ilmim onlara pek yakındır. Bana duâ eden kimsenin duâsını ben kabul ederim duâ ettiğinde. Hal böyle olunca benden duâlarının kabulünü istesinler ve bana iman etsinler. Memul ki onlar imanları ve duâları sebebiyle doğru yola vasıl olur ve irşad olunurlar.]
Fahr-i Razi, Kazi ve Hâzin'ın beyanlarına nazaran âyetin sebeb-i nüzulü; ashaptan bazı kimselerin «Ya Resûlallahî Rabbimiz bize yakın ise gizli duâ edelim ve eğer uzaksa büyük sada ile çağıralım» demeleri üzerine nazil olduğu mervidir.
Yahut Yahudiler «Ya Muhammed (S.A.) ! Sen yerle gök arasını pek uzak haber veriyorsun. Rabbimiz duâmızı nasıl işitir?» demeleri üzerine âyetin

nazil olduğu mervidir. Bu sebeb-i nüzullere nazaran manâ-yı âyet: [Ey Resûlüm ! Benim kullarım sana benim evsafımdan sual edip «Rabbimizin lûtfu bize yakın mı, duâmızı gizli kendi nefsimizde mi yapalım? Yoksa uzakta mı, duâmızı yüksek sada ile mi yapalım?» dediklerinde sen onlara benim tarafımdan cevap ver «Ben onların gizli duâlarını işitirim. Zira; benim ilmim onlara pek yakındır. Binaenaleyh; onların işlerini bilir, sözlerini işitir ve hallerine muttali olduğumdan duâ eden kimsenin duâsı ihlâs üzere olursa icabet ederim. Şu halde onlar benden icabet taleb etsinler, ben de onlara icabet ederim ve senin vasıtanla onları imana davet ettiğimde derhal iman etsinler. Zira; ben onların duâlarına icabet edince onların da benim davetime icabet ve emrime itaat etmeleri vaciptir ve onlar icabet edince doğru yolu bulmaları me'muldür.»]
Beyzâvî'nin beyanı veçhile Vâcib Tealâ'nın kurbiyetini beyan; kullarının hallerine kemaliyle âlim olduğunu temsildir. Zira; Vâcib Tealâ'nın zatına nispetle mesafe manâsınca yakınlık ve uzaklık muhaldir Çünkü; Vâcib Tealâ mekândan ve mesafeden münezzehtir.
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile bu sual; Vâcib Tealâ'nın zatından olduğuna nazaran suali tevcih şöyledir: [Allah-u Tealâ bize yakın mıdır, uzak mıdır?] Ve sıfatından sual olunduğuna nazaran: [Rabbimiz bizim duâmızı işitir mi yoksa işitmez mi?] Ve ef'alinden sual olunduğuna nazaran: [Rabbimiz bizim duâmızı kabul eder, istediğimizi verir mi, yoksa kabul etmez mi?] demektir.
Duanın kabulü üç şeye mütevakkıftır:
Birincisi; kazaya muvafık olmak,
İkinci s i ; o kimse hakkında duânın kabulü hayrolmak,
Ü ç ü n c ü s ü ; istenilen şey muhal olmamaktır. Duanın kabulünde adabına ve şeraitine riayet etmek lâzımdır. Bu şeraitin cümlesi bulunarak duâ olunduğunda kabul olunmak ciheti galipse de kabulü, meşiyet-i ilâhiye müteallik olup kat'i değildir. Gerçi Cenab-ı Hak bu âyette ve emsalinde duâya icabet edeceğini mutlak zikretmişse de diğer âyetlerde duânın kabulünü meşiyete talik etmiş olmakla, Allah-u Tealâ üzerine kabul vacip değildir. Binaenaleyh; isterse kabul eder, isterse kabul etmez. Maamafih duâ etmek, ayn-ı ibadettir ve âhirette sevap vardır ve kabulü, ânî olmadığından istenilen şeyin biraz müddet sonra verilmesi me'mul olduğu gibi duâsı miktarı o kimsenin üzerinden bir şerrin define

sebep olmak veyahut bilmediği bir cihetten duâsının eseri hasıl olmak ihtimaline binaen, hiçbir duâya kabul olunmadı nazarıyla bakılamaz. Zira; insanın istediği şeyin hasıl olup olmamasında ne gibi hikmetler vardır bilemez. Allah-u Tealâ icabeti, istimrara delâlet eden muzari siğasıyla beyan buyurdu ki, bir zamanla mukayyed değildir ve derhal kabul ederim buyurmamıştır.
Ayetin sebeb-i nüzulüne nazaran duânın gizli olması efdal olduğuna âyet delâlet eder. Gerçi duânın gizli ve aşikâr olması meşru ise de Cenab-ı Hakkın ilmi herşeyi muhit olduğundan ve gizli duâda ihlâs ziyade bulunduğundan duânın gizli olması efdaldir.
Hulâsa; Vâcib Tealâ'nın evsafından sual etmek caiz olduğu ve Allah-u Tealâ'nın ilmi kullarına gayet yakın ve duâ eden kimsenin duâsına icabet buyuracağı ve duâ eden kimsenin Allah-u Tealâ'nın icabetini istemesi vacip ve Cenab-ı Hakka ihlâsla iman etmek lâzım olduğu ve imanın irşad olunmalarına sebeb olacağı, bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***
Vâcib Tealâ bayram tekbiri akibinde duâ ederse duânın kabul olunacağını beyandan sonra oruç tutan kimsenin Ramazan gecelerinde zevcesiyle muamele-i zevciyede bulunması caiz olduğunu beyan etmek üzere:

أُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ ٱلصِّيَامِ ٱلرَّفَثُ إِلَىٰ نِسَآئِكُمْ هُنَّ لِبَاسٌ لَّكُمْ وَأَنتُمْ لِبَاسٌ لَّهُنَّ عَلِمَ ٱللَّهُ أَنَّكُمْ كُنتُمْ تَخْتَانُونَ أَنفُسَكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنكُمْ

buyuruyor.

[Oruç geceleri zevcelerinize cima' etmek sizin için halâl kılındı. Zira; onlar size, sizin üzerinizde olan libasınız menzilesindedirler. Siz de onlara üzerlerinde olan libasları menzilesindesiniz ve Allah-u Tealâ bildi ki, siz nefsinize hıyanet ediyorsunuz. Çünkü; azaba vesile olacak şeyleri ihtiyar ediyorsunuz. Siz günâhlarınıza tevbe edince Allah-u Tealâ sizin üzerinize tevbenizi kabul eder ve günâhlarınızı affeder.]

Fahr-i Razi, Kazi ve Hâzin’ın beyanları veçhile iptida-yı İslâmda iftar edince uykuya yatmazdan ve yatsı namazını kılmazdan evvel yemek, içmek ve cima' etmek halâl fakat namaz ve uykudan sonra ertesi geceye kadar bunlar haramdı. Bir gece Hz. Ömer yatsı namazını kılınca haremine yakın olur, gusleder ve lâkin vaki olan kusuruna nedamet ederek huzur-u Risalete gelir. Vakayı hikâye ile Allah-u Tealâ'dan tevbesinin kabulünü istirham eylemesi üzerine Resûlullah «Ya Ömer ! Bu hata sana lâyık değildir» buyurunca huzuri Risalette bulunan eshaptan bazıları aynı hatanın kendilerinde de vaki olduğunu beyan etmeleri üzerine, bu âyetin nazil olduğu mervidir. İşte bu âyetle Cenab-ı Hak bütün gece zevcesiyle intifam ve muamele-i zevciyenin halâl olduğunu ve tevbe edenlerin tevbelerinin kabulünü ve günâhlarının affını beyanla kullarını mesrur etmiştir. L e y l e - i s i y a m ile murad; Ramazan geceleridir. Zevçle zevcenin birbirlerine şiddet-i ihtiyaçlarına işaret için zevçle zevcenin herbiri aharın libası menzilesinde olduğu beyan olunmuştur. Çünkü; insan elbisesiz sabredemediği gibi bunlardan herbiri aharın iftirakına sabredemezler ve Ramazan geceleri halâl olmasının sebebi de şiddet-i ihtiyaç olduğuna işaret olunmuştur.
Vâcib Tealâ'nın bu âyette oruç gecelerinde cimain halâl olduğunu beyan etmesi, iptida-yı İslâmda yatsı namazından sonra haram olduğuna delâlet eder. Zira; iptida-yı İslâmda halâl olsaydı tekrar halâl olduğunu beyanda bir fayda olmadığı gibi, Cenab-ı Hak da cima' edenlere «Nefsinize hıyanetlik ediyorsunuz» buyurmaz ve tevbeye ve affa ihtiyaç olmazdı. Âyette (refes) çirkin manâsına cima'dan kinayedir. Binaenaleyh; mubah olmazdan evvel işledikleri şeyin çirkin olduğuna işaret için cima'dan (refes) ile tâbir olunmuştur. Ve cima'ın halâl olması gecenin her cüz'üne şamil olduğuna işaret için, gecenin kâffesine delâlet eden (leyle) kelimesi varid olmuştur.
Hulâsa; Ramazan gecelerinde her şahsın kendi haremine yakın olması halâl olduğuna ve zevçle zevceden herbiri diğerine ihtiyaçlarını def etmekte elbise makamında olduklarına ve vaki' olan günâhı Allah-u Tealâ'nın bildiğine ve günâhına tevbe edenin tevbesini kabul ve tevbe sebebiyle günâhları affedeceğine bu âyet delâlet eder.

***

Vâcib Tealâ; Ramazan gecelerinde cima'm halâl olduğunu beyandan sonra cima'a mübaşeretin mubah olduğunu beyan etmek üzere:

فَالْـٰئَـٰنَ بَـٰشِرُوهُنَّ وَابْـتَغُوا مَـا كَتَبَ اللهُ لَـكُمْ

buyuruyor.

[Ramazan gecesi cima'ın hürmeti nesholunup halâl olunca, siz zevcelerinize mübaşeret edin ve şimdi beşerelerinizi birbirinize yapıştırın. Zira; sizin için cima'a ruhsat verilmiştir. Binaenaleyh; istediğiniz gecenin istediğiniz saatinde zevcenize yakin olabilirsiniz ve Allah-u Tealâ'nın sizin için yazmış olduğu çocuğu cima' sebebiyle isteyin.] Çünkü cima'ın meşruiyetinden maksat; çocuk talebetmek ve nesl-i insanı vakt-i merhununa kadar ibka etmektir. Yoksa mücerred şehevat-ı hayvaniyeyi kaza etmek değildir.
Cima'da zevçle zevcenin derileri birbirine mülâsık olacağından cima'dan mübaşeretle tâbir olunmuştur. Allah'ın yazdığı şeyle murad; çocufctur. Zira nikâhın meşruiyeti; nev-i insanın bekası ve âlemin ma'mur olmasıdır. Binaenaleyh; Vâcib Tealâ cima'ın mubah olduğunu beyandan sonra cima'dan maksad olan veledi istemeyi kullarına emir ve tavsiye buyurmuştur.

***
Vâcib Tealâ Ramazan gecesi muamele-i zevciyenin halâl olduğunu beyandan sonra yemek ve içmek dahi halâl olduğunu beyan etmek üzere:

وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ثُمَّ أَتِمُّوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ

buyuruyor.

[Siz yeyin ve için; sizin için sabahleyin iplik mesabesinde olan beyazlıkla siyahlık birbirinden ayrılıp tazahür edinceye kadar. Sonra orucunuzu ertesi geceye kadar itmam edin.]

Yani; Ramazan gecesi sizin için zevcelerinize yakın olmak caiz ve mübaşerete mezun olduğunuz gibi yemek ve içmeye de mezunsunuz. Hatta sizin için sabahleyin ufk-u semada uzanmış iplik mesabesinde olan siyahlıkla fecr-i sadık denilen beyazlığın aralarında olan şüphe zail olup birbirinden ayrılıncaya kadar yemek ve içmek ve cima' etmek gecenin her cüz'ünde mubahtır. Ancak şafak zuhur edip tebeyyün edince, ertesi geceye kadar orucunuzu itmam edin, ki oruca mani' birşeyle ifsad ve noksan yapmayasınız.
Fahr-i Razi ve Kazi'nin beyanları veçhile âyette h a y t – ı e b y a z ile murad; sabahın evvelinde bulunan beyazlık ki ona fecr-i sadık denir. H a y t - ı e s v e d le murad; gecenin ahirinde şafak yerinden zuhur ederek beyaz gibi görünüp sonra siyahlanan karanlıktır ki, ona fecr-i kâzip denir. Çünkü; ashaptan (Adiy b. Hatem) bu âyet nazil olunca yastığının altına beyaz ve siyah iki iplik koyup sahuru, siyahı beyazdan fark oluncaya kadar te'hir ettiğini huzur-u Risalette hikâye edince Resûlullah'ın gülüp «Sen enli kafalısın. Âyetteki hayt ile murad; gecenin karanlığı ve beyazlığıdır» buyurduğu mervidir. Gecede ekl-ü şürb ve cima'ın mubah olması şafakın tulûuna kadar imtidad ettiğine işaret için hükmün nihayetine delâlet eden (حَتَّىٰ) lâfzı varid olmuştur. Binaenaleyh; geceleyin cima' eden bir kimse cünüp olarak sabah olsa sabah vakti gusleder. Orucuna bir zarar olmadığı gibi guslün sabaha tehirinden günâhkâr da olmaz.

***
Vâcib Telâ oruçla emredip oruçlu olan kimsenin ahvalini beyandan sonra mu'tekif olan kimsenin ahvalini beyan etmek üzere :

وَلاَ تُبَٰشِرُوهُنَّ وَأَنتُمْ عَٰكِفُونَ فِى ٱلْمَسَٰجِدِ تِلْكَ حُدُودُ ٱللهِ فَلاَ تَقْرَبُوهَا كَذَٰلِكَ يُبَيِّنُ اللهُ ءَايَٰتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ
(187)

buyuruyor.

[Siz mescidlerde mu'tekif olduğunuz halde zevcelerinize gece dahi yakın olmayın. İşte şu beyan olunan ahkâm; Allah'ın hadleri ve süğûrları ve

kullarını ıslah için koymuş olduğu kanunlarıdır, o hududa yakın olmayın ki batıla tecavüz etmeyesiniz. İşte şu ahkâmı beyan ettiği gibi Allah-u Tealâ nâsın menfaatine delâlet eden âyetleri beyan eder ki, onlar muharremattan içtinab etsinler ve âhirette bize ahkâm gelmediğinden biz bilemedik demesinler.]
Yani; sizin için Ramazan geceleri haremlerinizle birleşmeniz caizdir. Ancak mûtekif olursanız hâl-i i'tikâfta sizin için muamele-i zevciye suretiyle birleşmek olamaz ve şu beyan olunan ahkâm; Allah'ın kullan için vaz'etmiş olduğu kanunlarıdır. Hal böyle olunca, hakla batıl arasına konmuş olan hududa karib olmayın ki, batıla tecavüz etmeyesiniz. İşte şu beyan olunan ahkâm gibi Allah-u Tealâ kullarının haram olan şeylerden içtinab etmeleri için nâsa, ahkâma delâlet eden âyetlerini beyan eder.
Beyzâvî'nin beyanı veçhile i'tikâf; ibadet kasdıyla bir mescidde durmaktır. İ'tikâf ancak mescidde olup mescidin gayrıda olmadığına ve cemaatla namaz kılman her mescidde caiz olduğuna âyet delâlet eder. İptida-yı İslâmda bir kimse hal-i i'tikâfta iken mescidden hanesine gider, zevcesiyle birleşir, tekrar mescide gelirdi. Sonra bu hal şu âyetle nehyolunduğundan i'tikâf içinde cima' haram ve i'tikâfı ifsad eder oldu. Zira; ibadet içinde nehyolunan bir fiili o ibadet içinde işlemek onu ifsad eder. Gerçi ibadete münafi olan ef'alden kerahet gibi ifsad etmeyen dahi olursa da i'tikâf içinde cima', i'tikâfı ifsad eden ef'aldendir.
H u d u d ile murad; haram ve halâle delâlet eden ahkâmdır. Ahkâma yakin olmayın demek; ahkâmı tecavüz etmeyin demektir. İmam-ı Âzam indinde i'tikâf; imamı ve müezzini devamlı camide olup her mescidde olmadığı gibi bir günden az bir müddette dahi i'tikâf olmakla beraber oruçlu olmak da şarttır. Hulâsa; mescidlerde mu'tekif olan kimselere hal-i i'tikâfta cima'm haram olduğu ve bu gibi ahkâm-ı ilâhiye, Allah'ın hududları olup kullarını islâh için vaz'olunduğu ve hududlar haram ile halâli beyan ettiklerinden onları tecavüz etmek caiz olmadığı ve haram olan şeylerden kullar kendilerini muhafaza etsinler için Allah-u Tealâ âyetlerini beyan ettiği bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ nehar-ı Ramazan'da insanların kendi mallarını yemeleri haram olduğunu beyandan sonra her zaman gayrın malını ekletmek de haram olduğunu beyan etmek üzere :

وَلَا تَأْكُلُوٓا۟ أَمْوَٰلَكُم بَيْنَكُم بِٱلْبَٰطِلِ وَتُدْلُوا۟ بِهَآ إِلَى ٱلْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا۟ فَرِيقًا مِّنْ أَمْوَٰلِ ٱلنَّاسِ بِٱلْإِثْمِ وَأَنتُمْ تَعْلَمُونَ (188)

buyuruyor.

[Beyninizde birbirinizin malınızı bâtıl, yani haram olarak yemeyin ve nâsın emvalinden bir miktarını yemek için malınızın bir miktarını hakimlere vermeyin ki, bildiğiniz halde günâh olarak aharın malını yemeyesiniz.]
Yani; sizin halinizi ıslah için taraf-ı ilâhiden vaz olunan ahkâm cümlesindendir ki, sizden herbiriniz sirkat, gasp, riba ve rüşvet gibi bâtıl surette aharın malını yemeyin ve emval-i nastan bir parçasını hakimlere verdirecek iftirada bulunup da günâh olduğunu bildiğiniz halde nâsın malından bir miktarını hakimlere vermek ve kendiniz yemek için hükümete müracaat edip mahkemelerde dolaşmayın. Zira; fuzulî olarak sahibinin izni olmaksızın gayrın malını yemek haram olduğu gibi hakimlere vermek de haramdır.
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile maldan maksad-ı aslî ekil olduğundan, bâtıl olarak ekilden nehyolunmuştur. Yoksa sair tasarrufat ve intifa dahi haramdır. Meselâ elbiseyşe giymek ve atsa binmek ve deveyse yük yükletmek haramdır. (وَلَا تُدْلُوا۟) , (وَتُدْلُوا۟) manâsıyla birşeyi atmak ve bir mahalle koymaktır. Bu makamda; bâtıl olarak emvali hakimlere vermeyin demektir. Hakimlere emval-i nâsı bâtıl olarak vermek nasıl olur? Meselâ: yedinde bulunan emaneti inkârla mahkemeye müracaat olunduğunda nısfını kendi yemek için nısf-ı âharini hakime rüşvet vermek ve yetimin malını inkârla bir miktarını hakime vermek veyahut para alarak, yalan yere şehadet edip gayrın hakkını huzur-u hakimde iptal etmek suretleriyle vaki olur. Velhasıl kendinin haksız olduğunu bildiği halde, işi davaya düşürüp hakime rüşvet

vermekle haksızlığı haklı göstermek haram olduğu gibi bu suretle aldığı mal dahi haramdır.
Batıl olarak ekletmek Tefsir-i Hâzin'de beyan olunduğuna nazaran dört suretle olur:
Birincisi; sirkat, gasp, nehb, garât, zulüm, taaddi suretleridir.
İkinci s i ; kumar, çalgı, şarap ve sair oyunlarla alınınak suretleridir.
Ü ç ü n c ü s ü ; rüşvet,
D ö r d ü n c ü s ü , emanet ve vasiyet gibi hususatta hıyanet suretleridir.
Çünkü; bunların cümlesi gayrın hukukuna tecavüz etmek ve kendi için mubah olmayan şeye elini uzatmaktır.
Tefsir-i Hâzin'de beyan olunduğuna nazaran âyet-i celile (İmre-ül Kays) -ki, İbn-i Âbis- hakkında nazil olmuştur. Çünkü; (Rabiat-ül Hadremi) (İbn-i Âbis)'ten bir tarla davasında bulundu. Esna-yı muhakemede Resûlullah (Hadremi)'ye «Şahidin var mıdır?» buyurdular. (Hadremi) şahidden izhar-ı aczedince (İmre-ül Kays) yemin etmek üzere hazırlandığı zaman Resûlullah «Bigayrı hakkın, gayrın malını almak için yemin eden kimseye Allah-u Tealâ gazap eder» buyurması üzerine (İmre-ül Kays) yeminden nükûl edip tarlayı (Hadremi)'ye teslim edince, bu âyetin nazil olduğu mervidir. Şu âyetin sebeb-i nüzul ve manâsına nazaran hakimin bir meselede hükmü, zahirde nafiz olsa dahi bâtında tesiri yoktur. Yani; zahirde hakimin hükmü mahkûmun aleyhi itaate mecbur ederse de bâtında hükümde hata olduğundan hakimin hükmü haksız olarak hükmolunan malı halâl kılmaz. Binaenaleyh; hakimin hükmü zahirde hakkı zayi' ederse de bâtında hakkı zayi' edemez.
Hulâsa; insanların kendi aralarında bâtıl bir sebeple birbirinin malını almak caiz olmadığı, nâsın malından bir miktarını yemek için hakimlere rüşvet vermek haram ve haramı bilerek yemek, bilmeyerek yemekten daha ziyade günâh olduğu bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ bigayrı hakkın âharin malını yemek caiz olmadığını beyandan sonra hilâlin ahvalini ve menfaatini beyan etmek üzere :

يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ ٱلأَهِلَّةِ قُلْ هِىَ مَوَٰقِيتُ لِلنَّاسِ وَٱلْحَجِّ

buyuruyor.

[Ey Resûl-ü Ekrem'im ! Nas sana ayların azalıp çoğalmasından sual ederler. Sen onlara cevapla de ki: «Aylar nasın muamelât-ı diniye ve dünyeviyesinin ve haccın vakitleridir.»] Çünkü nâs; haccın, orucun, bayramın borçlarının ve ekin ekilecek ve bağ budanacak vakitlerini aylar vasıtasıyla bildiklerinden, hilâlin azalıp çoğalması nâsın mesâlih-i diniye ve dünyeviyelerinin güzel surette cereyanı içindir.
Bu âyetin sebeb-i nüzulü; ashaptan (Maaz b. Cebel) ve (Salebe b. Ganem)'in «Ya Resûlallah ! Hilâlin hal-ü şanı nedir, azalır ve çoğalır, bunun hakikati nedir ki bir hal üzere olamıyor?» unvanında irad ettikleri sualleridir. Şu halde bu sual; hilâlin mahiyetini istifsar iken verilen cevap, hilâlin azalıp çoğalmasında ibada ait olan fevaid ve hikem-i mesalihi mutazammın olan menafiini beyanladır. Çünkü; hilâlin mahiyetini bilmekte beşer için bir fayda olmadığından Cenab-ı Hak saillerin hallerine münasip suretle cevap vermiş ve lâyık olan da bu cihetten sual etmek olduğuna işaret buyurmuştur.
Çünkü; hilâlin ziyade veya noksan olmasından bir ay hasıl olup on iki aydan bir sene hasıl olmasında ise insanlar için birçok menfaat vardır. Bütün ibadatın zamanları bununla hasıl olduğu gibi hatunların iddetleri ve hayzın ve hamlin ve çocuğun meme emmeden kesilme müddetleri ve bilûmum muamelât-ı ticariye ve ziraiye zamanları aylarla hasıl olduğundan, ayların bu minval üzere cereyanı nasın menafiine hadimdir. Kamerin mahiyetinden şimdiye kadar beşerin idrak edebildiği şey; ilm-i heyette bahsolunduğu veçhile kamer zatında muzlim bir cism-i kürevi olup şemse mukabelesinde ziyayı şemsden almasından ve araya arzın hail olmasıyla husuf hasıl olmasından ibarettir ve bu da zannî bir-şeydir. Çünkü; hakikatin neden ibaret olduğunu bilmek mümkün değildir. Zira; Bizzat kürre-i kamere kadar çıkıp teftiş eden yoktur. Fennin ise her asırda erbabının tetkikatına göre değiştiği malûmdur. Şu halde kafi birşey keşf olamamıştır ve olunamaz. Çünkü; mesafe uzaktır.

وَلَيْسَ ٱلْبِرُّ بِأَن تَأْتُوا۟ ٱلْبُيُوتَ مِن ظُهُورِهَا وَلَٰكِنَّ ٱلْبِرَّ مَنِ ٱتَّقَىٰ وَأْتُوا۟ ٱلْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَٰبِهَا وَٱتَّقُوا۟ ٱللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ (189)

[İyilik sizin evlerinizin arkasından gelmenizde olmadı ve lâkin iyilik haramdan nefsini saklayan kimsenin iyiliğidir. Ve evlere kapılarından gelin arkalarından gelmeyin. Âhirette felâhyap olmanız için Allah'tan korkun ve haram olan şeylerden içtinab edin.]
Bu âyetin ehilleye ve hacca münasebeti; saillerin hem ehilleden hem de hac için ihram zamanında hanelerin arkasından girip çıkmak iyilik olup olmadığından sual etmeleridir. Çünkü; hac için ihrama girdiklerinde evin kapısından girmeyip arkasından bir delik açarak ondan girerler ve çıkarlar ve bu hali iyilik sayarlar ve ibadet itikad ederlerdi. Cenab-ı Hak haccı zikirden sonra hanenin arkasından girip çıkmak iyilik olmayıp, iyilik; ancak ittika eden kimsenin iyiliği olduğunu ve evlerin kapısından girip çıkmak lâzım geldiğini beyan ve dünyada ve âhirette korktuğundan kurtulmak ve umduğuna nail olmak ittikada olduğunu tavsiye buyurmuştur. Yahut âyette ehilleye münasebet şöyle tevcih olunmuştur: Ehillenin mahiyetinden sualin, hallerine münasip olmayan şeyi sual etmeleri, ev kapışı dururken pencereden girmeleri gibi olduğunu beyanla, hallerine münasip olan cihetten sual etmeleri lâzım olduğuna dair tenbih olunmuştur. Buna nazaran âyetin manâsı : «İyilik sualin aksi tarafından başlamakta değildir. Zira; aksi taraftan başlamak kapı dururken bacadan girmek gibidir ve lâkin iyilik bu misilli suallerden hazer edip, münasip olmayan şeye cesaret etmeyen kimsenin iyiliğidir. Binaenaleyh; dünyada ve âhirette felâhyab olmanız için bu gibi sualleri irad etmekte Allah'tan korkun» demektir.
Şu tevcihe nazaran herşeyin münasip olan cihetinden ve o şeyin husule gelmesi için tertip olunan kapıdan girmek lâzım olduğuna ve lâyık olan ciheti terkedip lâyık olmayan cihetten başlamak iyi netice vermeyip fena netice vereceğine âyette tenbih vardır. Çünkü; aksi kapıdan girmek aksi netice vereceğinde şüphe yoktur. Zira; tersinden başlanan işlerin ters netice verdiği her zaman görülmekte ve bu âyetin sırrı zuhur etmektedir.
Hulâsa; Resûlullah'a ayların ahvalinden sual ettikleri ve Resûlullah'ın dahi ayların ahvali nasın muamelât ve ibadetlerinin vaktini bildirmek

diye cevap verdiği ve evlerin kapıları dururken pencerelerinden girmek iyilik olmadığı ve iyilik ancak ittika eden kimsenin iyiliği olup, evlerin kapılarından girmek lâzım geldiği ve ters başlayan işin fena netice vereceği ve felâhyab olmak için Allah-u Tealâ'ya ittikanın vacip olduğu bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ, takva ile emirden sonra takvanın eşeddi olan düşmanla mukateleyi emretmek üzere :

وَقَـٰتِلُوا۟ فِى سَبِيلِ ٱللَّهِ ٱلَّذِينَ يُقَـٰتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوٓا۟ إِنَّ ٱللَّهَ لَا يُحِبُّ ٱلْمُعْتَدِينَ (190)

buyuruyor.

[Ey müminler ! Sizinle mukatele eden düşmanlarınızla i'lâ-yı kelimetullah ve riza-yı Barî'yi tahsil için siz de mukatele edin sizinle muahede eden kimselerle mukatele etmekle hududu te vüz etmeyin. Allah-u Tealâ hududu tecavüzle zulmedenleri sevmez.]

Yani; ey müminler ! Sizin için ittika lâzımdır ve cümle-i ittikadan birisi de dininize düşman ve sizinle muharebe ve mukatele edenlerle mukatele etmektir. Şu halde riza-yı ilâhiyi talep ve Allah-u Tealâ'nın yolunda çalışmak için size ilân-ı harbedenlerle siz de muharebe edin ve lâkin ahdi nakzetmek ve kadınları ve çocukları ve harbe iktidarı olmayan ihtiyarları öldürmekle zulüm ve gadretmeyin. Zira; zulmetmekle hududu tecavüz edenleri Allah-u Tealâ sevmez. Binaenaleyh; Allah'ın emri hilâfında hareket etmeyin ki, mahabbet-i ilâhiyeden uzak olmayasınız.

Beyzâvî'nin beyanı veçhile âyetin sebeb-i nüzulü; Resûlullah umre kasdıyla Mekke'ye azimetinde müşriklerin mani olmaları üzerine' (Hudeybiye) denilen mahalde o sene için Mekke'ye girmemek ve gelecek sene gelip, üç gün Mekke'de ikamet ve umre edip avdet etmek üzere akd-i musalaha olununca eshab-ı Resûlullah'ın «Gelecek sene müşrikler ahdi nakzeder, bizimle harem dahilinde mukatele ederlerse biz ne yolda hareket edeceğiz?» diyerek endişe etmeleri üzerine bu âyetin nazil olduğu mervidir, buna nazaran manâ-yı âyet: [Telâş etmeyin, velev

Harem-i Şerifte olsun sizinle mukatele edenlerle siz de mukatele edin ve mukatele etmeyenlere tecavüz etmeyin] demektir.
Hâzin ve Medarik'in beyanlarına nazaran kıtal hakkında evvel nazil olan âyet budur. Zira; iptida-yı îslâmda Cenab-ı Hak müşriklerle mukateleye müsaade etmemişti. Zira; ehl-i İslâm, müşriklere nispetle zayıf olduklarından o zamanda mukatele felâketten başka birşey değildi. Resûlullah'ın Medine'ye hicreti ve İslâmın bir miktar şevketi üzerine Cenab-ı Hak, müşriklerden ehl-i İslâmla mukatele edenlerle mukatele edilmesini emretti ve bu emirden sonra Resûlullah da harb için tedarikâta başlamış ve icabında mukatele etmiştir. Çünkü; bu âyette ehl-i İslâmla mukateleye hazırlanmış ve fırsat buldukça mukateleye nasb-ı nefsetmiş olanlarla mukatele meşru' kılınmıştır. Şu kadar ki «Harbe iktidarı olmayan kadınlara, sabilere ve malullere tecavüz etmeyin» buyurulmuştur. Zira emr-i ilâhi hilâfında hareket etmek zulümdür. Ve zulmedenleri ise Allah-u Tealâ sevmez.
Bu âyette eyliya-yı umur için iyi bir ders vardır. Zira; Vâcib Tealâ ehl-i İslâmın azlığını ye mühimmatın noksanlığını nazar-ı itibare alarak mukatele edenlerle mukatele etmeyi ve mukatele etmeyenlere tecavüz etmemeyi emretmiştir. Eğer ehl-i İslâmın zaafı zamanında mukateleyi emretmiş olsaydı İslâmın ada-yı din ile muharebeye tahammülü olmadığından inkırazına badi olurdu. Şu halde İslâmın işi başında bulunan zevat için bu esaslara dikkat etmek ve daima düşmanla ehl-i İslâmın kuvvetini mukayese edip ve mukabele-i bilmişle sa'yeylemek ve icab-ı zamana göre muamele yapmak umur-u mühimmeden olduğuna âyet-i celile delâlet eder. Gerçi ehl-i İslâmın muharebesi din-i ilâhiyi i'lâ için olduğu cihetle Cenab-ı Hak muavenet ederse de esbab-ı maddiyenin ihzarı elbette lâzımdır. Zira adât-ı ilâhiye; esbab-ı maddiyeye tevessülle beraber müsebbebatı halk etmektir.

***

Vâcib Tealâ mukatele edenlerle mukateleyi emrettikten sonra Harem-i Şeriften mâada her yerde mukateleyi emretmek üzere:

وَٱقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ وَأَخْرِجُوهُم مِّنْ حَيْثُ أَخْرَجُوكُمْ وَٱلْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ ٱلْقَتْلِ وَلاَ تُقَاتِلُوهُمْ عِندَ ٱلْمَسْجِدِ ٱلْحَرَامِ

حَتَّىٰ يُقَـٰتِلُوكُمْ فِيهِ فَإِن قَـٰتَلُوكُمْ فَٱقْتُلُوهُمْ كَذَٰلِكَ جَزَآءُ ٱلْكَـٰفِرِينَ (191) فَإِنِ ٱنتَهَوْا۟ فَإِنَّ ٱللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ (192)

buyuruyor.

[Her nerede bulursanız müşrikleri katledin ve sizi Mekke'den nasıl çıkardılarsa siz de onları öylece çıkarın.] Zira ceza; amel cinsindendir. [Ve insanları meşakkate düşüren fitne katilden daha eşeddir.] Çünkü; katlin acısı birden geçer ve lâkin fitnenin ıztırabı aylar ve yıllarca devam eder. [Sizinle müşrikler Mescid-i Haram'da mukatele edinceye kadar onlarla Mescid-i Haram'da mukatele etmeyin. Eğer müşrikler Mescid-i Haram'da sizinle mukatele ederlerse, siz de onlarla mukatele edin. İşte kâfirlerin cezası böylece katlolunmaktır. Şu halde eğer müşrikler şirkten vazgeçer, iman eder ve mukateleyi terkederlerse, Allah-u Tealâ onların geçmiş günâhlarını affeder. Zira; Allah-u Tealâ tevbe edenlerin günâhlarını mağfiret edici ve tevbelerini kabul etmekle merhamet buyurucudur.]
Vâcib Tealâ ehl-i İslâmın zaafına binaen bundan evvelki âyette mukatele edenlere, mukabele etmeyi emretmişti. Bu âyette ehl-i İslâmın şevketi tezayüd ettiğinden mukatele eden ve etmeyen bilûmum müşriklerle mukateleyi emretmiştir. Çünkü; iklim-i Hicaz'dan şirkin tamamen kaldırılması zamanı gelmiş ve ehl-i İslâmın hali buna müsaid olmuştu. Yalnız Harem-i Şerifin hürmetini muhafaza etmek için Harem-i Şerifte mukatele onların mukatelesine talik olunmuştur. Şu halde Harem-i Şerifte müşrikler mukatele ederlerse, müslimler de me'zunlardır ve müşrikler ellerini çekerlerse, müminlerin de ellerini çekmeleri lâzım olduğu beyan olunmuştur. Müslümanları, ehl-i Mekke'nin, Mekke'den hicrete mecbur ettikleri gibi müslümanlar da müşrikleri şirkte ısrar ettikçe Mekke'den çıkarmalarını Cenab-ı Hak emreylemiş ve fetihten sonra Resûlullah Mekke'den ve Medine'den müşrikleri tardetmiş ve Ceziret-ül Arab'da iki dinin cem' olamayacağını beyan buyurmuş olup, Hz. Ömer zamanında beyan-ı Resûlullah'ın eseri zuhur etmiş ve binaenaleyh; Ceziret-ül Arab'da müşriklerin kökü kesilmiştir.
Fahr-i Razi ve Hâzin'in beyanlarına nazaran âyette f i t n e yle murad; kâfirlerin küfrüdür. Zira küfür; yeryüzünde fesada ve zulme sebep

olduğundan fitne olduğu gibi küfür katilden de eşed bir cinayettir. Çünkü; sahibi ebediyen Cehennem'e müstehak olur, halbuki kaatil; ebediyen Cehennem'e müstehak olmaz yahut kâfirlerin ehl-i İslâmı Mescid-i Haram'da men'etmeleri bir fitnedir ki, katilden daha eşeddir. Zira; Allah'a ibadetten men'etmektir. Yahut; onların Harem-i Şerifte şirketmeleri bir fitnedir ki sizin onları Harem'de katletmenizden daha eşed demektir. Çünkü Harem-i Şerif; mahall-i ibadet ve bir makam-ı mukaddes olduğu halde cinayetin en büyüğü olan küfrü irtikâp etmek elbette eşeddir.
Yahut Nimetullah Efendi'nin beyanı veçhile âyetin manâsı şöyledir : [Siz kâfirler arasına fitne ilka edin. Zira; fitne onları katletmekten daha eşeddir. Çünkü; katlin eseri derhal kesilir. Amma fitnenin eseri çok devam eder ve onları muztarip kılar ve perişan eyler] demektir. İşte şu manâya nazaran bu âyetin hükmüyle düşmanlar amel edip bizim içimizde fitne uyandırmakla bizi felâketten felâkete sürüklüyorlar. Biz ise bu cihetle hiçbir eser-i hayat gösteremiyoruz.
Hulâsa; muahede altında olmayan ve bizimle muharip olan kâfirler her nerede olursa olsun i'lâ-yı kelimetullah için katillerinin meşru ve onları memleketlerinden tardetmek caiz olduğu ve fitnenin katilden daha ziyade müessir bulunduğu ve onlar Mescid-i Haram'da mukatele etmezlerse Mescid-i Haram'da mukatelenin caiz olmadığı ve eğer onlar Mescid-i Haram'da mukatele ederlerse mukatelenin müminlere de meşru' olduğu ve kâfirler küfürlerinden dolayı, şiddetle cezaya müstehak oldukları ve eğer küfürlerinden vazgeçerlerse Cenab-ı Hakkın kusurlarını affedeceği, bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ kıtal ile emirden sonra fitne kesilinceye kadar kıtalin devamını emretmek üzere:

وَقَـٰتِلُوهُمۡ حَتَّىٰ لَا تَكُونَ فِتۡنَةٌ وَيَكُونَ ٱلدِّينُ لِلَّهِ فَإِنِ ٱنتَهَوۡاْ فَلَا عُدۡوَٰنَ إِلَّا عَلَى ٱلظَّـٰلِمِينَ (193)

buyuruyor.

[Ey müminler ! Siz mukatele ederek müşriklerle fitneleri bitinceye kadar kıtale devam edin ki, şirk ortadan kalksın, dinin küllisi Allah-u Tealâ'ya mahsus olsun. Eğer müşrikler şirkten vazgeçerlerse onlara tecavüzle zulüm yok, illâ zalimlere ceza vardır.]
Yani; müşrikler iman ile tevbe ve istiğfar etmezlerse, siz onlarla mukateleye devam edin: fitne ve fesadları kesilip dinin küllisi Allah-u Tealâ'ya mahsus oluncaya kadar. Çünkü; fitneden ibaret olan şirk ortadan kalkınca din, din-i ilâhi olur. Şeytan'ın dinden nasibi kalmaz. Zira; Şeytanın dini tevhitle münasebeti yoktur. Onların fitneleri kesilinceye kadar kıtale devam lâzım olunca, eğer müşrikler şirkten vazgeçer ve iman ederlerse, onlar üzerine zulümle tecavüz yoktur. Ancak zalimlere zulümlerinin miktarı ceza vardır. Çünkü; zalimler hudud-u ilâhiyeyi tecavüz ettiklerinden onlar, tecavüzlerine mukabil günâhları miktarı ceza göreceklerdir. Zira adalet; herkesin kabahatine göre ceza vermektir.
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile bu âyetin sebeb-i nüzulü; ehl-i Mekke'nin müminlere eza eyleyerek irtidadlarını teklif ve ısrar etmeleridir. Şu halde manâ-yı nazım : [Siz müşrikleri katledin ki, onlara galebe edesiniz ve bu galebe sayesinde onların size teklif ettikleri irtidad fitnesi kalmasın ve ezalarından kurtulmak için behemehal onlarla kıtal etmelisiniz ki, din-i şirk ortadan kalksın ve din-i tevhid onun yerine ikame olunsun ve din ancak din-i ilâhi olsun. Şu halde, eğer müşrikler şirkten vazgeçer, ta'ib-i müstağfir olurlarsa, ortada şirke müteallik fesad kalmaz ve onlar üzerine ehl-i iman tarafından tecavüz olmaz, ancak zulümden dolayı zalimlere ceza olur.]
Tefsir-i Hâzin'de beyan olunduğu veçhile bu âyet; müşriklerden ancak imanı kabul olunup, iman etmezlerse behemehal kıtal lâzım olduğuna, cizye ve haraç gibi şeylerle müsaadenin caiz olmadığına delâlet eder. Zira; putperestlerin ellerinde kitapları ve başka mercileri olmadığından ihtida etmek ümidi azdır. Binaenaleyh; onlar için ya iman veya katilden başka çare yoktur.
Ancak ehl-i kitap hernekadar kitapları tahrif olunmuş ve ihticaca salih bir halde değilse de ahkâm-ı şer'iye ve edyan-ı ilâhiyeden haberdar ve duygulu oldukları cihetle hakkı kabul ve ihtida etmek onlardan her zaman memuldur. Çünkü; dinle ülfetleri olup sonra gelen dinin evvelkini

neshettiğini de bildiklerinden onlardan cizye ve haraç almakla müsaade ve mühlet verilmesine ruhsat-ı şer'iye vardır, behemehal katil lâzım değildir. Çünkü; onların ellerinde bir mercileri ve düşünceye sevkedecek duyguları olduğundan onları imana icbara hacet yoktur, fakat müşrikler öyle değildir.
Hulâsa; fitnenin vücudunu ortadan kaldırmak ve dinin küllisi Allah-u Tealâ'ya mahsus olmak için müşriklerle mukatelenin vacip olduğu ve müşriklerin şirkten vazgeçtikleri surette, onlara tecavüzün caiz olmadığı ve tecavüzle cezanın ancak zalimlere mahsus olduğu, bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***
Vâcib Tealâ kıtali mubah kılınca şu ibâheyi inkâr edenleri reddetmek üzere :

ٱلشَّهْرُ ٱلْحَرَامُ بِٱلشَّهْرِ ٱلْحَرَامِ وَٱلْحُرُمَـٰتُ قِصَاصٌ

buyuruyor.

[Bu sene Şehr-i Haram'da sizin kıtaliniz bundan evvelki sene Şehr-i Haram'da onların kıtaline mukabildir. Nasıl ki sene-i sabıkada müşrikler, Arapların indinde hürmet olunması âdet olan Şehr-i Haram'ın hürmetini sizin üzerinize bozdular. Bu sene içinde siz de, Şehr-i Haram'ın hürmetini onların üzerine bozmaktan çekinmeyin.] Zira; [Şehr-i Haram; Şehr-i Haram'a mukabildir ve her hürmette kısas vardır.] Binaenaleyh; sene-i sabıkada nasıl ki onlar sizi ziyaretten men'etmekle, Şehr-i Haram olan Zilkade'nin hürmetine riayet etmeyip size karşı o hürmeti izale ettilerse siz de kısas olarak onlara karşı bu sene Şehr-i Haram'ın hürmetini izale edin. Eğer müşrikler Şehr-i Haram ve belde-i Haram'da sizinle mukateleye kıyam ederlerse, siz de onlara bilmukabele kıtal edin asla düşünmeyin, hemen kılıca sarılın. Zira; hürmet olunması lâzım olan şeylerde kısas vardır ve müsavat üzere muamelede beis yoktur.

فَمَنِ ٱعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ فَٱعْتَدُوا۟ عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا ٱعْتَدَىٰ عَلَيْكُمْ وَٱتَّقُوا۟ ٱللَّهَ وَٱعْلَمُوٓا۟ أَنَّ ٱللَّهَ مَعَ ٱلْمُتَّقِينَ (194)

[Hürmet olunması lâzım olan şeylerde kısas olunca sizin üzerinize kıtal ile tecavüz eden kimseler üzerine onların size tecavüzü misilli siz de onlar üzerine tecavüz edin Allah'tan korkun ve nehyolunduğunuz şeyi irtikâp etmeyin ve iyi bilin ki Allah'ın kuvveti ve kudreti müttekilerle beraberdir.] Binaenaleyh; ittika etmeniz lâzımdır ki ittikanız sebebiyle muavenet-i ilâhiyeye mazhar olasınız.
Hâzin'in beyanına nazaran bu âyetin sebeb-i nüzulü: Hicretin yedinci senesi umre etmek üzere Mekke'ye girdiklerinde «Müşrikler nakz-ı ahdile kıtale kıyam ederlerse, Şehr-i. Haram'ın hürmeti ne olacak ve biz ne vaziyet alacağız?» diyerek eshab-ı Resûlullah'ın endişe etmeleridir. Çünkü; Resûlullah ashabıyla beraber hicretin altıncı senesi Zilkadesinde umre yapmak üzere (Hudeybiye)'ye geldiğinde müşrikler ziyaretten men'e kıyam ettiler ve (Hudeybiye) musaleha-i meşhuresi akdolundu.Musalehanamenin ahkâmından birisi; «Resûlullah'ın o sene Mekke'ye girmemesi ve gelecek sene Mekke'ye girip, umre yaparak üç günden ziyade durmayıp, avdet etmesi» idi. Bu vak'a Araplar indinde hürmeti lâzım olan Eşhür-ü Hurum'dan Zilkade ayında vaki oldu. İşte Mekke'liler o ayın hürmetini ihlâl ederek Resûlullah'ı ve eshab-ı kiramını ziyaretten men' ve kıtale kıyam etmeleri üzerine meşhur (Hudeybiye) muahedesi akd olundu ve sene-i atiyede ki hicretin yedinci senesi Zilkadesidir- muahede veçhile Resûlullah Mekke'ye azimet tasavvur edince eshab-ı tarafından «Kâfirler ahdi nakzeder ve muharebeye kıyam ederlerse, Şehr-i Haram'ın hürmeti nerede kalır ve bizim halimiz ne olur?» gibi endişeye düşünce, Cenab-ı Hak bu âyetle onların endişelerini izale etmiş ve onlara «mukabelede beis olmadığını ve bu senenin Şehr-i Haramı sene-i sabıkanın Şehr-i Haramına mukabil olduğunu ve onlar Şehr-i Haram'm hürmetine riayet etmedikleri gibi sizlerin de riayet etmemenizde bir zarar olmayacağını» bildirmiş ve bu suretle eshab-ı Resûlullah'ı tesliye eylemiştir. Çünkü; insanların yekdiğerine karşı hürmetleri mütekabil olup hurumatta kısas lâzım olduğunu beyan buyurdu. Zira; insanın kanını mubah addedenin kanı o insana mubah olur. Binaenaleyh; bir insanı bigayrı hakkın katle kıyam eden kimseyi ondan evvel muhafaza-i nefs için katletmek mubahtır. Kısasta müsavat lâzım olduğundan müsavatın haricine tecavüz etmek caiz olmadığına

işaret için âyetin âhirinde Vâcib Tealâ ehl-i imanı ittikaya davet etti ve muavenet-i ilâhiyenin müttekilerle beraber olduğunu beyan buyurdu ki, müşrikler tarafından kıtale kıyam edilmedikçe fuzulî tecavüzatta bulunmasınlar.
Hulâsa; Şehr-i Haram'da kıtal haram olduğu halde kâfirler o hürmete riayet etmezler de kıtale mübaşeret ederlerse, müslümanlar için de mukabele suretiyle kıtalin caiz ve haram olan şeyde kısas ve mukabele-i bilmisil meşru' olduğu ve ehl-i imana tecavüz edenlere, onların tecavüzleri miktarı tecavüzün lâzım olup ziyadesi caiz olmadığı ve lüzumundan ziyade tecavüzde Allah'tan korkmak lâzım geldiği ve Allah'ın inayeti müttekilerle beraber olduğunu müminlerin bilmeleri vacip olduğu bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***
Vâcib Tealâ cihadla emirden sonra cihadın levazımından olan emvali sarfla emretmek üzere :

وَأَنفِقُوا۟ فِى سَبِيلِ ٱللَّهِ وَلَا تُلْقُوا۟ بِأَيْدِيكُمْ إِلَى ٱلتَّهْلُكَةِ وَأَحْسِنُوٓا۟ إِنَّ ٱللَّهَ يُحِبُّ ٱلْمُحْسِنِينَ (195)

buyuruyor.

[Ey müminler ! Malınızdan bir miktarını Allah-u Tealânın yoluna sarf edin ve Allah yoluna sarf etmekten imsakla nefsinizi tehlikeye atmayın, muhtaç olanlara ihsan edin. Zira; Allah-u Tealâ ihsan edenleri sever.]
Yani; ey ehl-i iman ! Allah'ın rızasını tahsil için emvalinizden bir miktarını fisebilillâh cihada sarfedin. Zira; cihadda malınızı sarfa ihtiyaç vardır ve sarfı lâzım olan yere sarf etmemekle nefsinizi tehlikeye koymayın. Çünkü; cihadda lâzım olan eslihaya ve mücahidlerin nafakalarına malınızı sarf etmekten buhl ederseniz, düşmanlarınız size galebe eder, malınızın ve canınızın helâkine sebep olur. Binaenaleyh; emvalinizi emr-i cihada sarf etmekten buhletmeyin ki, nefsinizi tehlikeye atmış olmayasınız. Bilcümle malınızı da israf etmeyin ki, emr-i maişetinizi haleldar etmekle tehlikeye düşmeyesiniz. A'mâlinizi ve ahlâkınızı güzel

yapın ve muhtaç olanlara ihsan edin. Zira; Allah-u Tealâ ihsan edenleri sever.
Bu âyetin sebeb-i nüzulü: Beyzâvî'nin beyanı veçhile ashab-ı izamdan bazılarının harbi terketmeyi düşünmeleridir. Çünkü; Ebâ Eyyub-el Ensarî Hz.'nin «Rasulullah'tan gizli olarak bazı ashab-ı kiram ile esna-yı musahabemizde Allah-u Tealâ İslama kuvvet verdi ve muavenet edenler çoğaldı, biz harbi terkle malımızın başında bulunsak ve harab olanları imar etsek, daha iyi olur gibi bazı mutaleatta bulunarak harbetmemeyi nefsimizde tercih edince, Allah-u Tealâ bu âyeti inzal eyleyerek bizi reddetmekle fikrimizin hata olduğunu meydana koydu» dediği mervidir. Şu halde n e f s i t e h l i k e y e atmakla murad; harbi terkederek herkesin kendi malıyla meşgul olmasından ibarettir. Buna nazaran âyetin manâsı: [Harbi terketmekle nefsinizi tehlikeye atmayın, icabında harbe devam edin] demektir. Bu âyetin nüzulünden sonra Eba Eyyub-el Ensarî Hz. asla harpten kalmamış ve son gazası Kostantiniye üzerine olup, Kostantiniye Kalesinin muhasarası esnasında vefat ederek o mahalle defn olunmuştur. Der Aliyyede Eyübsultan'da bulunan kabri elyevm ziyaretgâh-ı enamdır. Radıyallahü anh.
Bu âyette infak, umumi ise de bundan evvel zikrolunan âyetlerin cihat hakkında olması bu âyetteki infakın da cihada infak olmasına delâlet eder. Çünkü i n f a k ; mesalih-i diniye ve dünyeviyeye malı sarfetmektir. F i s e b i l i l l â h ile murad; din-i mübindir. Binaenaleyh; din uğrunda sarfolunan herşey fisebilillâh sarfolunmuştur ve cihad umur-u diniyeden olduğu cihetle cihada sarfolunan emval fisebilillâh sarfolunan emvalin âlâ kısınmdandır ve elinde malı bulunan ağniyanın bu cihete fazlaca sarf-ı himmet etmeleri lâzımdır. Zira cihad; top, tüfek gibi eslihaya, bomba ve dinamit gibi alât-ı nariyeye, at ve araba ve otomobil gibi vesait-i nakliyeye, tayyare ve tank gibi alât-ı harbiyeye, zırhlısından tahtelbahrine kadar müteaddid vesait-i bahriyeye ve esliha-i harbiye için külliyetli miktarda mühimmata ve daha nice nice aletlere muhtaç olduğu herkesçe malûm ve hergün görülmekte olup, bunların cümlesinin tedariki ise mal sarfına muhtaç olduğundan Cenab-ı Hak muktedir olanlara malını sarfla emrediyor. Gerçi infak; hacca, umreye, sıla-i rahına, fukaraya sadakaya, evlâd-ü ıyalin nafakasına, yolları tamire,

köprüleri yapmaya ve enva-ı hayrata şamilse de burada beyan olunduğu veçhile infaktan maksad-ı aslî; cihad yoluna infak etmektir.
T e h l i k e ; helâk olmaktır. Binaenaleyh tehlike; infakta israf etmekle malı zayi edip maişetten âciz olmak suretiyle olduğu gibi emr-i cihada sarfetmeyip düşmanın galebesi ve musallat olmasıyla dahi olur. Şu halde nefsi tehlikeye koymaktan nehiy; her iki cihetten yani israftan ve buhulden nehiydir. Zira; ikisi de helâke sebeptir. Yahut âyetin sebeb-i nüzulünde beyan olunduğu veçhile tehlike; harbi terkedip oturmaktır. Şu halde «Nefsinizi tehlikeye atmayın» demek «Muharebeyi terkle rahata alışmayın» demektir. Çünkü; muharebeyi terketmek zabıtan ve askeri cebanete alıştırdığı gibi rahatı iltizamla hayatına mahabbeti tezyid ettirdiğinden düşmana karşı varmayı sevmez bir hale getirmek ve fenn-i harbi unutturmaktır. Binaenaleyh; icabında harbi terkeden millet (الحرب خدعة) hadîs-i şerifinin ihtiva ettiği hikmetten gafil ve atalete mahkûm kadınlar mesabesinde birtakım insanlar olacağı cihetle, şu beyan olunan ahvalin cümlesi düşmanın galebesini ve bu vesileyle milletin tehlikesini mucip olduğundan Cenab-ı Hak muharebeyi terketmek tehlike olduğunu beyan buyurmuş ve o tehlikeye düşmekten ehl-i imanı nehyetmiştir.

***

Vâcib Tealâ din-i İslâmın ihya ve muhafazasına sebep olan cihadla emir ve terkinden nehyettikten sonra erkân-ı İslâmiyeden olan hac ile emretmek üzere:

وَأَتِمُّوا۟ ٱلْحَجَّ وَٱلْعُمْرَةَ لِلَّهِ فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا ٱسْتَيْسَرَ مِنَ ٱلْهَدْيِ وَلَا تَحْلِقُوا۟ رُءُوسَكُمْ حَتَّىٰ يَبْلُغَ ٱلْهَدْىُ مَحِلَّهُۥ

buyuruyor.

[Ey müminler ! Hacla umreyi Allah'ın rızasını tahsil için itmam edin ve şeraiti erkânını tamam yerine getirin, noksan bırakmayın ve vacip olan haccı itmam için yola çıktığınızda eğer düşman tarafından yahut başka bir sebeple yolunuza devamdan hapsolunur, Mekke'ye kadar gitmeye imkân bulamazsanız muktedir olabildiğinizden bir kurban gönderin ve

göndermiş olduğunuz kurban, mahalline varıncaya kadar başınızı tıraş etmeyin.] Zira; gönderdiğiniz kurban, mahalline varıp kesilmedikçe ihramdan çıkmak caiz değildir.
H a c l a u m r e y i i t m a m ile murad; şerait ve sünen ve âdabım yerine getirmektir. Ve bu itmam, hacca niyet edip ihrama girdikten sonra vacip olur. Umre; şafiî indinde vacipse de, hanefî indinde değildir. Zira; Resûlullah'a «Ya Resûlallah ! Hac gibi umre de vacip midir?» denildiğinde (لاَ), yani «Umre vacip değildir ve lâkin senin için umre yapmak hayırlıdır» buyurduğu (Cabir) Hz.'nin rivayetiyle Beyzâvî'nin cümle-i beyanatındandır.
Haccın şartları; sağlam olmak, binip inmeye muktedir olmak, gidip gelinceye kadar havayic-i zaruriyenin haricinde servete malik olmaktır. Bu evsafı haiz olan kimseye hac farzdır.
Haccın erkânı üçtür:
Birincisi; hacca niyetle ihrama girmek,
İkinci s i ; Zilhicce'nin dokuzuncu günü Arafatta bulunmak,
Ü ç ü n c ü s ü ; Arafat'tan sonra Beyt-i Şerifi tavaf etmektir. Binaenaleyh; haccın manâ-yı şer'isi: şu erkân-ı selâseyi eda etmektir. Bunlardan biri noksan olursa hac fasid olur ve bu erkânın birtakım vacibat ve sünen ve adabı kütüb-ü fıkhiyede mezkûrdur.
Bu âyette beyan olunan i h s a r l a murad; hacca giden kimsenin yolda düşman tarafından veyahut sair bir a/etle yoluna devamdan men olunmasıdır. Âyetin manâsında beyan olunduğu veçhile mahsur olan kimse kurban gönderir, Harem dahilinde kesilinceye kadar ihramdan çıkmaz, kesilince çıkar. Fakat sene-i âtiyede hac etmek lâzımdır.
H e d i y ; mahsur olan kimsenin gönderdiği kurbandır. Mekke fukarasına hediye olduğu için bu kurbana hediy denilmiştir. Hediy; hayvanattan deve, sığır, koyundan caizdir. Herkesin iktidarına göre göndermesi caiz olduğuna işaret için Cenab-ı Hak «Müyesser olanı gönderirsiniz» buyurmuştur.
Şu halde mahsur olup da kurban gönderecek kimse kuvve-i maliyesi nisbetinde bir kurban gönderir ve gönderdiği kimseyle mukavele eder ki, filân gün Mekke'ye gidecek ve kurbanı keseceksin. O gün gelip kurbanın kesildiğini tahmin ettiği zaman tıraş olmak veyahut sakalından veya saçından bir miktarını kırpmak ile ihramdan çıkar.

Hulâsa; Allah'ın rızasını tahsil için niyet ettiği haccı veya umreyi ikmal etmek vacip olup eğer hac yoluna devam etmekten men olunursa, Harem dahilinde kesilmek üzere bir kurban
göndermek lâzım olduğu ve kurban mahalline varıncaya kadar ihramdan çıkmak caiz olmadığı, bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ haccı ve umreyi itmamla emirden sonra ihramın hürmetini ihlâl edecek hastalık ve saire gibi şeyler arız olduğunda ihramda olan kimsenin ne suretle hareket edeceğini beyan etmek üzere:

فَمَن كَانَ مِنكُم مَّرِيضًا أَوْ بِهِۦٓ أَذًى مِّن رَّأْسِهِۦ فَفِدْيَةٌ مِّن صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ

buyuruyor.

[Mahsur olan kimsenin (hedy)i mahalline varıp kesilmezden evvel hacca niyet etmiş olan kimse ihramdan çıkamayınca sizden bir kimse hasta olur veyahut başında eza verecek birşeyi bulunur ve tıraş olmak icab eder, tıraş da olursa, o kimse üzerine vacip olan, zenginse fidye verir ve eğer fakirse üç gün oruç tutar ve orta halli olanların üç fitre bedeli sadaka vermesi vaciptir, ağniya olanların fidyesi kurban kesmektir ve kurbanı kudreti nisbetinde intihab eder.]
Fahr-i Razi, Kazi ve Hâzin'ın beyanlarına nazaran âyet-i celile Hudeybiye'de (Kâ'b b. Umeyr) hakkında nazil olmuştur. Çünkü; Hudeybiye'de Resûlullah (Kâ'b)'in başında ve sakalında kehle gibi eza verecek bazı şey görünce «Başındaki böcekler sana eza veriyor mu?» buyurdu. Kâ'b «Evet ya Resûlallah !» dedi. Bunun "üzerine Cenab-ı Risaletmeab Efendimiz de «Tıraş et başını, üç gün oruç tut veyahut altı fakire üç ölçek hurma ver veyahut bir koyun kurban kes» buyurması üzerine Resûlullah'ın vermiş olduğu hükmü müeyyid olarak bu âyetin nazil olduğu mervidir. Şu halde âyet; ihramda olan kimseye arız olacak şeylerin ahkâmını beyan için inzal olunmuştur. Meselâ, ihramda olan kimse dikilmiş elbise giyemeyeceği halde elbise giymesini icab eder

hastalık veya soğuk olursa, fidye vermek şartıyla libas giymesine müsaade-i şer'iye vardır.
Fidye; sebeb-i nüzulde beyan olunduğu veçhile üç gün oruç tutmak veyahut altı fakirin karnını doyurmak veyahut bir kurban kesmektir. Fidyenin vücubu; ruhsat-ı şer'iyeyi işledikten sonradır. Zira fidye vermeye sebep; ruhsat-ı şer'iyeye ikdam etmek olduğu cihetle, ruhsat-ı şer'iyeyi işlemek mukaddem olmak lâzımdır. Çünkü; birşeyin sebebi bulunmayınca müsebbip bulunamaz.
Hulâsa; ihramda olan bir kimse hastalanır veya ihramın ahkâmına riayete mani olacak ve eza verecek birşey zuhur ederse, fidye vermek şartıyla ihrama münafi olarak rahatını aramak caiz olduğu bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

Vâcib Tealâ yolda mahpus olan huccacın ahkâmını beyandan sonra emniyet üzere hacca gidenlerin hükümlerini beyan etmek üzere:

فَإِذَآ أَمِنتُمْ فَمَن تَمَتَّعَ بِٱلْعُمْرَةِ إِلَى ٱلْحَجِّ فَمَا ٱسْتَيْسَرَ مِنَ ٱلْهَدْيِ

buyuruyor.

[Mevani'den salim olarak hac için ihrama girip hastalık ve düşman gibi bir hâdise zuhurundan emin olduğunuzda, emrolunduğunuz veçh üzere ef'al-i haccı itmam etmeniz lâzımdır. Şu halde sizden biriniz hac aylarında umre ibadetini işlemek ve ef'alini ikmalden sonra hacca niyet ederse onun üzerine vacip olan kudreti nispetinde bir kurban kesmektir.] Bu kurban, bayramda kesilen kurban gibi ibadet olduğundan, kurbanı kesen kimsenin etini yemesi caizdir.
U m r e ; bir ibadettir ki erkânı niyet ve Safa Ve Merve arasında say etmek ve Beyt-i Şerifi tavaf etmektir. Ve hac vaktine kadar ihramdan çıktığı için de bir kurban keser.

فَمَن لَّمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَـٰثَةِ أَيَّامٍ فِى ٱلْحَجِّ وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ تِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌ

[Kurban kesmek lâzım olunca eğer sizden bir kimse kurban bulamaz ve muktedir olamazsa mevsim-i hacda ve üç gün Mekke'de yedi gün de dönüp memlekete geldiğinizde oruç tutmak vaciptir.] Zira; Mekke'de misafirin oruç tutmasında güçlük olduğundan yedisi vatanınıza avdetinizde vaciptir. [İşte şu zikrolunan üçü Mekke'de ve yedisi memleketinizdedir ki, bu on gün oruç aşere-i kâmiledir. Ve kurban makamına kaimdir.] Binaenaleyh; bu on orucu tutan kimse kurban sevabından mahrum olmaz.

ذَٰلِكَ لِمَن لَّمْ يَكُنْ أَهْلُهُۥ حَاضِرِى ٱلْمَسْجِدِ ٱلْحَرَامِ وَٱتَّقُوا۟ ٱللَّهَ وَٱعْلَمُوٓا۟ أَنَّ ٱللَّهَ شَدِيدُ ٱلْعِقَابِ (196)

[İşte şu hacc-ı temettua niyet eden kimsenin kurban kesmesi ve kurban bulamazsa, üçü Mekke'de ve yedisi memleketinde olmak üzere on gün oruç tutması ehl-ü ıyali Mescid-i Haram'da olmayıp kendisi âfâkî ve gurebadan misafir olan kimselere mahsustur, ehl-i Mekke için değildir.] Zira; ehl-i Harem'in kurbana ihtiyaçları olmadığından kurban ve oruç onlar için lâzım değildir. [Ve umur-u haccı işlemekle menhi olan şeylerden Allah-u Tealâ'ya ittika edin ve iyi bilin ki, emr-ü nehiy hilâfında hareket edenlere Allah'ın azabı şiddetlidir.]
Bu âyette beyan olunan h a c ; hacc-ı temettudur. Hacc-ı temettü'; bir kimse hac aylarında yalnız umreye niyet eder, Mekke'ye girer, efal-i umreyi ikmal ettikten sonra ihramdan çıkar, kurban keser veya oruç tutar, Mekke ahalisi gibi hac mevsimine kadar kalır, hac mevsiminde tekrar hac için niyet eder, ihrama girer. Şu halde umreyle hac arasında ihramdan çıkıp ihram için haram olan şeyler mubah olmakla intifa ettiğinden bu hacca hacc-ı temettü' denmiştir. Çünkü; ihramda devam etmiş olsaydı, ihram için de haram olan şeylerle intifa edemezdi.
Bu âyette e h l - i M e k k e yle murad; hanefiye indinde mîkat ve mîkat dahilinde olan ahalidir. Çünkü; mîkat dahili Harem sayıldığından Mekke'ye tabidir. M î k a t ; huccacın ihrama girdikleri mahallerdir. Etraftan gelen huccac o mahallerde ihrama girer ve ihrama girmeksizin o mahalli geçemez, eğer geçerse kurban lâzım gelir. Ancak aynen o mahalle gelmek lâzım değil, onun hizası dahi muteberdir. Binaenaleyh; aynen mîkata veyahut mîkatın hizasına gelen kimsenin o mevkide

ihrama girmesi vacip olduğundan ihrama girmeksizin o mahalli geçerse vacibi terkettiğinden kurbanla cebr-i mafât eder. Yani, işlediği günâha kestiği kurban kefaret olur.
Hulâsa; hac edecek kimsenin Mekke'ye girmesine bir mani bulunmayıp her türlü mevani'den salim olduğunda, umreyle hacc-ı temettua niyet ederse onun üzerine muktedir olduğu hayvandan bir kurban kesmek vacip olduğu ve eğer kurban bulamazsa, üç gün Mekke'de ve yedi gün vatanına döndüğünde oruç tutup bu on gün oruç kurban makamına kaim olacağı ve şu hükm-ü şer'i hanesi Harem dahilinde olmayanlara mahsus olduğu ve haccın ve umrenin şerait ve âdabına riayet vacip olup, ittika lâzım ve eğer ittika etmezse Allah'ın azabının şiddetli olduğunu bilmek lâzım geldiği bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***
Vâcib Tealâ haccın farz olduğunu beyandan sonra haccın zamanını tayinde adabım beyan etmek üzere:

ٱلْحَجُّ أَشْهُرٌ مَّعْلُومَٰتٌ

buyuruyor.

[Haccın zamanı malûm olan aylar ki Şevval, Zilkade ve Zilhicce'nin evvelinden on gündür.]

فَمَن فَرَضَ فِيهِنَّ ٱلْحَجَّ فَلاَ رَفَثَ وَلاَ فُسُوقَ وَلاَ جِدَالَ فِى ٱلْحَجِّ

[Haccın zamanı bu aylar olunca bir kimse bu aylarda hacca niyet ederek ihrama girer, haccı iltizam eder ve hac kendine farz olursa ihramda oldukça o kimseye haremiyle cima' ve cima'ın levazımından çirkin söz yok ve günâh işlemekle itaatten çıkmak da yok ve umur-u hacda refikîyle çekişmek ve kavga ve niza' etmek dahi yoktur.]

وَمَا تَفْعَلُواْ مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمْهُ ﷲ

[Ve hayrolarak her ne işlerseniz Allah-u Tealâ onu bilir ve muktezasınca size sevap verir.]

وَتَزَوَّدُوا۟ فَإِنَّ خَيْرَ ٱلزَّادِ ٱلتَّقْوَىٰ وَٱتَّقُونِ يَـٰٓأُو۟لِى ٱلْأَلْبَـٰبِ
(197)

[Azıklanın ey müminler ! Ve azığın hayırlısı tahvadır ki, günâhlardan sakınmak ve sevaba sebep olan şeyleri işlemektir. Ey akıl sahipleri ! Emrime muhalefet etmekte benden korkun.]
Eşhür-ü hacda, Zilhicce'nin onuncu bayram günü dahildir. Zira haccın erkânından olan tavaf-ı ziyaret; bayram gününden evvelde eda olunmayıp bayram günü eda olunması o günün eşhür-ü hacda dahil olmasını icab eder. Haccın mevsimi malûm olan aylar olunca, hac o aylardan gayrı başka aylarda caiz olmaz. Bu aylarda hac farz olan kimse demek; hacca niyet edip ihrama girmekle iltizam ederse demektir ki, haccı iltizam eden kimse için tıraş olmak ve av avlamak ve hatuna yakın olmak ve ıtriyât sürünmek ve niza' etmek ve fena söz söylemek caiz olamaz.
Kazi ve Hâzin'in beyanlarına nazaran bu âyet; Yemen ahalisinden fakir oldukları halde azıksız ve râhilesiz hac eden bir cemaat hakkında nazil olmuştur. Çünkü; onlar parasız yola çıkarlar ve «Biz Rabbimize mütevekkiliz. Rabbimizin beytini ziyaret edeceğiz de bize rızkımızı vermez mi?» derler ve Mekke'ye kadar gelirlerdi. Fakat açlık onları zelil kılar, dilenciliğe başlarlar ve halkı taciz ederler ve bununla da iktifa etmeyerek hırsızlığa kadar cür'et ederlerdi. îşte onların bu gibi harekâtı üzerine bu âyetin nazil olduğu mervidir. Çünkü; onların bir ibadet edelim derken bin kabahati birden işlemeleri üzerine Cenab-ı Hak huccac için azık tedariki lâzım ve azıksız yola çıkmak hata olduğunu ve yolsuz muamelelerden sakınmak lâzım geldiğini, yiyecek ve giyecek gibi şeyleri azık olarak tedarik nasıl lazımsa, takvayı dahi tedarik öylece lâzım olduğunu bu âyetle beyan ve tavsiye etmiştir.
Nimetullah Efendi'nin beyanı veçhile hac; hayat-ı hakikiye-i ebediyeye nail olmak için ariyet olan hayat-ı dünyanın levazımından vazgeçerek mevt-i mecazî ile vefat etmiş gibi teslimi ilâllah olmak ve hayat-ı ariyetin muktezası olan muamele-i zevciyeyi ve fuhşiyata müteallik fena sözleri

ve tâat-ı ilâhiyeden çıkmaktan ibaret olan fısk-u fücuru ve arkadaşları ve hizmetçileriyle mücadeleyi ve ümm-ürrezâil olan buhlü terkederek fıkara ve zuafaya ihsan etmek umur-u lâzımeden bulunduğuna ve dünya seferinde azık lâzım olduğu gibi âhiret seferinde de azık olan, takva ile azıklanmak vacip olduğuna ve bilûmum akıl sahiplerinin takva ile memur olduklarına bu âyet delâlet eder.
Hulâsa; haccın zamanı malûm olan üç ay olduğu ve o üç ayın haricinde haccın edası mümkün olmadığı ve o üç ayda hacca niyet eden kimse için ihramda haremiyle cima', arkadaşıyla niza' ve sair fısk-u fücurun caiz olmadığı ve hayrolarak her ne işlenirse, Allah-u Tealâ'nın onu bilip sevap vereceği ve maddiyattan olan ekmek ve para gibi şeylerle azıklanmak lâzım geldiği gibi maneviyattan olan ittika ile dahi azıklanmak vacip olduğu bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***
Vâcib Tealâ haccın zamanını ve eyyam-ı hacda menhi olan şeyleri beyandan sonra hac yolunda ticaret etmekte zarar olmadığını ve Arafat'tan inince bazı mahallerde zikrin lâzım olduğunu beyan etmek üzere:

لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَن تَبْتَغُوا۟ فَضْلاً مِّن رَّبِّكُمْ

buyuruyor.

[Ey müminler ! Hac yolunda Rabbinizin lûtfundan rızık ve menfaat için ticaretle bereket ve fazilet istemenizde sizin üzerinize günâh yoktur.] Zira; hayat-ı insaniyeye hadim olan rızkı ticaretle taleb etmek mubah ve belki bazı zamanda vacip olduğundan ef'al-i hacca mani olmayacak surette ticaret etmekte zarar yoktur.

فَإِذَآ أَفَضْتُم مِّنْ عَرَفَـٰتٍ فَٱذْكُرُوا۟ ٱللهَ عِندَ ٱلْمَشْعَرِ ٱلْحَرَامِ وَٱذْكُرُوهُ كَمَا هَدَىٰكُمْ

[Arafat'tan aşağı indiğinizde (Müzdelife)'de (Meş'ar-i Haram) denilen ufacık tepede tekbir ve tehlil ve telbiye ile Allah'ı zikredin ve zikrinizi

Allah'ın sizi hidayette kılıp talim ettiği gibi eda edin.] Ki yanlış birşey yapmayasınız.

وَإِن كُنتُم مِّن قَبْلِهِ لَمِنَ ٱلضَّآلِّينَ (198)

[Ve bundan evvel siz muhakkak dalâleti irtikâb eden zümredendiniz.] Zira; siz bundan evvel imana ve ibadete cahil ve zikrullahtan gafillerdiniz. Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile âyetin sebeb-i nüzulü şöyledir : (Abdullah b. Ömer)'e bir kimse müracaatla «Ben kiracılık eder ve hac ederim. Nâs bana kira ile ticaret ettiğim için senin haccın olmaz dediler, ticaretim haccıma mani midir?» deyince (Abdullah) Hz. «İhrama girer, Arafat'a gider, tavaf-ı ziyareti yaparsan, haccın sahih olur. Resûlullah'a senin sualin gibi bir kimse sordu, Resûlullah sükût buyurdu ve bir müddet sonra bu âyet nazil oldu.» dedi.
Bu âyette taleb edilmesinde beis olmadığı beyan olunan fazılla murad; ticaretle taleb olunan rızıktır. Şu halde; ef'al-i hacca mani olmayarak hac yolunda ticarette zarar olmadığı bu âyetle sabittir. Amma sırf ibadete hasrederek başka şeyle meşgul olmaksızın huzur-u kalble hac etmek efdal olduğunda şüphe yoktur.
A r a f a t ; Mekke civarında bir mübarek dağdır. Zilhiccenin dokuzuncu günü o mübarek mahalde bir müddet bulunmak haccın feraizindendir. Binaenaleyh; o dağda bayram günü şafak zamanına kadar ulaşıp, bulunamayan kimsenin haccı fevt olur. Gelecek sene kaza etmesi lâzımdır. Çünkü; Zilhiccenin dokuzuncu günü ve bayram gecesi şafak vaktine kadar velev bir dakika olsun Arafat'ta bulunmak, haccın farzlarından olduğu cihetle Arafat'a yetişemeyen kimse o sene haccı fevtetmiştir.
Hz. Âdem'le Havva bir aralık birbirini kaybedip badehu Arafat'ta buluşup biliştikleri için o mahalle Arafat denmiştir.
M e ş ' a r – i H a r a m ; Müzdelife'de ufak bir tepedir. Bayram günü şafakta o tepe üzerinde ikinci bir vakfe olup ibadet mahalli olduğundan Meş'ar-i Haram denmiştir. Meş'ar-i Haram'da zikirle murad; zikr-i lisani olan tekbir, tehlil ve telbiyedir. İkinci zikirle murad; zikr-i kalbidir. Binaenaleyh; zikirle emirde tekrar yoktur. Yahut Meş'ar-i Haram'da zikirle emredince zikrin o mahalle mahsus olduğu zan olunmasın için

Cenab-ı Hakkın hidayette kıldığı gibi herhalde ve her zamanda zikrin lüzumuna işaret için ikinci merrede zikirle emir varid olmuştur.
Hulâsa; hacca gidip gelirken ticaretle meşgul olmakta günâh olmadığı ve Arafat'tan inerken Müzdelife denilen mahalde tehlil ve telbiye ile zikrin vacip olduğu ve her yerde ve her zamanda kullarını hidayette kılıp talim ettiği veçhile, Cenab-ı Hakkı zikretmek lâzım geldiği bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***
Vâcib Teala Arafat'ta zikirle emirden sonra Müzdelife'den inmek ve istiğfar etmekle emretmek üzere :

ثُمَّ أَفِيضُوا۟ مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ ٱلنَّاسُ وَٱسْتَغْفِرُوا۟ ٱللَّهَ إِنَّ ٱللَّهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ (199)

buyuruyor.

[Arafat'ta Müzdelife'ye indikten sonra Müzdelife'den nâsın indiği cihetten inin ve Allah-u Tealâ'dan günâhlarınızın mağfiret olunmasını isteyin. Zira; Allah-u Tealâ kullarının kusurlarını setreder ve amellerine sevap vermekle merhamet buyurur.] Âyette hitap; Beyzâvî'nin beyanı veçhile bayram günü gün doğmazdan evvel (Müzdelife)'den (Mina)'ya inmekle umum huccacadır. Ve İbrahim (A.S.) ile O'na tâbi olanlar gün doğmadan (Müzdelife)'den (Mina)'ya indikleri için onların sünnetlerine ittiba olunmasına işaret olunmuştur.
Yahut n â s l a murad; Hz. Âdem'dir. Zira; Âdem (A.S.) Arafat'tan Müzdelife'ye ve Müzdelife'den Mina'ya indiği cihetle Cenab-ı Hak «Hz. Âdem'in indiği suretle inin ve o sureti tağyir etmeyin. Zira; o suretle inmek şeriat-i kadimedir.» buyuruyor.
Yahut Fahr-i Razi, Kazi ve Hazin'in beyanları veçhile bu âyette hitap; yalnız Kureyş kabilesine olmak muhtemeldir. Çünkü Kureyş Beyt-i Şerife hizmetleri sebebiyle kabail-i arap içinde kendilerini şerefli ve mümtaz addettiklerinden, sair kabilelerle Arafat'a vakfeyi kendilerine münasip görmedikleri cihetle ayrıca Müzdelife'de vakfe ederler, sair nâsa karışmazlar ve Arafat'a çıkmazlardı. İşte her şeyde adaleti te'sis ve

insanlar arasında müsavatı temin eden İslâmiyet zuhur edince Cenab-ı Hak Kureyş'e hitabedip diyor ki: «Her kabile gibi siz de Arafat'ta vakfe edin ve nâsın Arafattan indiği gibi siz de inin. Zira; bab-ı ibadette sizin başkalarından ziyade bir şeref ve imtiyazınız yoktur. Binaenaleyh; nâsla beraber bulunun, kendinizi ayrı bir mevkide bulundurmayın ve bu suretle vaki olan kusurlarınıza istiğfar edin. Zira; Allah-u Tealâ gafur ve rahimdir.»
İnsanların cümlesine istiğfar lâzımdır. Zira; insanlar Rablerine karşı daima hatadan hâli olmadıklarından herhalde, her zaman istiğfara ihtiyaçları vardır. Binenaleyh; Cenab-ı Hak cümle insanlara istiğfarla inayetinden isimdad etmelerini tavsiye etmiştir. İ s t i ğ f a r ; lisaniyle Allah'tan günâhının affını istemek ve kalbiyle kusuruna nedamet ve o kusuru bir daha işlememek üzere niyet etmek ve ancak riza-yı Bari'yi gözetmektir.

***

Vâcib Tealâ ef'al-i haccı edadan sonra huccacın vazifesini beyan etmek üzere:

فَإِذَا قَضَيْتُم مَّنَٰسِكَكُمْ فَٱذْكُرُوا۟ ٱلله كَذِكْرِكُمْ ءَابَآءَكُمْ أَوْ أَشَدَّ ذِكْرًا

buyuruyor.

[Ey huccac-ı müslimin ! Hacca müteallik olan ibadatınızı bitirdiğinizde babalarınızı zikrettiğiniz gibi veyahut daha şiddetli bir zikirle Allah-u Tealâ'yı zikredin ve Allah'ın zikrini kemal-i şiddetle eda edin ki, şu hac gibi pek mühim olan ibadatı edaya muvaffak olduğunuzun şükrünü ifa etmiş olasınız.]
Beyzâvî'nin beyanı veçhile bu âyette m e n a s i k ile murad; hacca müteallik ibadettir. Ve o ibadeti k a z a ile murad; ikmal edip bitirmektir. Ve b a b a l a r ı n ı z i k i r l e murad; zaman-ı cahiliyede araplar ef'al-i haccı bitirdikten sonra (Mina)'da mescidle cebel arasında babalarının ve dedelerinin menkıbelerini zikirle sair kabilelere karşı iftihar etmeleridir. Vakta ki burc-u hidayetten din-i îslâm tulu edince, Cenab-ı Hak babalarını

zikir bedelinde Rablerini zikretmelerini emretmiş ve babalarını zikirden daha ziyade zikretmelerini tavsiye buyurmuştur. Zira babalarının menakıbını yani iyiliklerini zikirle iftihar etmek; eğer yalan olursa dünyada denaet ve âhirette azaptır ve eğer doğru olursa riyâ, kibir ve gururdan ibaret olduğu cihetle ahlâk-ı zemime ve insanın helâkine sebep olan şeylerdir. Binaenaleyh; bu gibi denaet ve felâket icab eden şeylerle iştigal etmekten elbette her cihetle nafi olan zikrullahla iştigal etmek efdal ve evlâdır.

Vâcib Tealâ haccın ef'alinden sonra Allah'ı zikrin lüzumunu ve Allah'tan gayrisinin zikrini terketmek elzem olduğunu beyandan sonra duânın keyfiyetini beyan etmek üzere:

فَمِنَ ٱلنَّاسِ مَن يَقُولُ رَبَّنَآ ءَاتِنَا فِى ٱلدُّنْيَا وَمَا لَهُۥ فِى ٱلْأَخِرَةِ مِنْ خَلَٰقٍ (200)

buyuruyor.

[Nâsın bazısı «Ya Rab ! Bana her ne vereceksen dünyada ver» demekle bütün emelini dünyaya hasreder. Halbuki o kimsenin âhirette nasibi yoktur.] Zira; bütün fikrini ve duâsını dünyaya hasredip âhiret tedariki yapmadığından âhiret nimetlerinden hisseyab olamaz.

وَمِنْهُم مَّن يَقُولُ رَبَّنَآ ءَاتِنَا فِى ٱلدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِى ٱلْأَخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ ٱلنَّارِ (201)

[Ve nastan bazıları da «Ya Rabbi ! Bize dünyada beden sağlığı ve afiyet ve bolca rızık ve akıbet-i hasene ve umur-u hayra muvaffakiyet gibi hasene ver ve âhirette de sevap ve Cennet ve Cennet'te nimetler ve azaptan halâs olmak gibi hasene ver ve Cehennem azabından bizi sakla. »] demekle hem dünya ve hem de âhiret nimetlerinden müstefid ve her ikisinde de mesrur olmalarını Cenab-ı Hak'tan istirham ederler.

أُوْلَٰٓئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِّمَّا كَسَبُواْ وَٱللَّهُ سَرِيعُ ٱلْحِسَابِ (202)

[İşte şu dünyada ve âhirette nasip ve hasene isteyenler şol kimseler ki, onların dünyada kazandıkları amelleri ve duâlarından nasipleri vardır. Zira; Allah'ın hesabı seridir.] Binaenaleyh; herkesin amelini hesabeder ve muktezasına göre sevap verir.
Beyzâvî'nin beyanı veçhile bu âyet; Allah'ı zikredenleri ikiye taksim etmiştir:
Birincisi; deniy'üt-tabia ve kasir'ül-himme olan kimsedir ki, zikirden ve duâdan maksadı ve bütün himmeti dünyaya münhasır ve âhiretten ümidini kesmiştir. İşte bu misilli kimseler yalnız dünya için çalışır ve eline ne geçerse dünyadır ve âhiretten nasibi yoktur.
İkinci s i ; ulüvv-ü himmet ve fikr-i âlî sahibi olan kimselerdir ki, zikirden ve duâdan maksadı hem dünya ve hem âhiret nimetlerini ister ve her ikisi için çalışır ve ikisinden de nasibedar olmasını Rabbisinden istirham eder. Bu misilli kimseler için nasip vardır. Binaenaleyh; dünya ve âhirette niam-ı ilâhiyeden müstefid olurlar. Şu halde; insan ulüvv-ü himmet sahibi olup daima Cenab-ı Hak'tan hem dünyaya hem âhirete muvaffak olmasını istemek ve iki cihet için çalışmak lâzım olduğuna ve himmetini bir cihete hasretmek mezmum bulunduğuna bu âyet delâlet eder. Hz. Ali'nin, «Dünyada haseneyla murad; ahlâk-ı hamideyle muttasıfa ve diyanetine sahibe ve ehl-i hizmet olan hatundur ve âhirette haseneyle murad; hurilerdir ve azab-ı narla murad kötü ahlâklı hatundur.» dediği mervidir ve «Hasenenin dünyada ilme, amele, hüsn-ü ahlâka ve afiyete ve âhirette ise Cennete ve cümle nimetlere şamil ve azab-ı narla murad da Cehennem azabına sebep olan şehevat-ı nefsaniyeyle sair günâhlar olduğu ve Cehennem azabına sebep olan günâh ise ayn-ı azap addolunduğu» Hz. Hasan'dan mervidir.
Emelini dünyaya hasredenler mümin, olsun, kâfir olsun cümlesine şamil olduğuna nazaran «Âhirette nasibi yok» demek «Dünya ve âhiret için çalışan kimse kadar nasibi yok» demektir. Çünkü; mümin hernekadar fasık olsa dahi âhirette nasibi vardır. Zira; günâhı miktarı Cehennem'de muazzep olduktan sonra asıl imanı onu alıp Cennet'e götüreceğinden âhirette bütün nasipten mahrum değildir.
Bu âyette hasene; salih evlâda ve ıyale ve güzel maişete ve düşman üzerine galebeye ve ucuzluk gibi her türlü süruru icab eden şeylere şamil olduğundan insana bu duâyı vird-i zeban etmek lâzım olduğuna işaret

için Cenab-ı Hak Kur'ân'da hikâye etmekle bu duâya dikkatle devam olunmasını, dünyada ve âhirette hasene isteyip yalnız bir cihete sarf-ı himmetle iktifa etmeyenlerin her iki cihette nasipleri olacağını beyanla kullarını bu duâya devama teşvik etmiş ve her iki cihete çalışmayı tavsiye buyurmuştur.
Hesap; saymak manâsınaysa da Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile Allah'ın hesabı; kulûb-u ibadda amellerine ilm-i zaruri halk etmekle emellerinin keyfiyetini yani sevap veya günâh olduğunu ve kemmiyetini yani azlığım veya çokluğunu ve amelin icabettiği sevabı ve ikabı kendilerine bildirmektir. Şu halde; «Allah-u Tealâ kullarının amellerini suret-i seriada hesabeder» demek «Herkesin kendi amelini ve amelinin iktizasını derhal kendine bildirir» demektir.
Yahut Allah'ın hesabı; her şahsın amelini kendine haber vermesi ve o şahısta halk ettiği kuvve-i samia sebebiyle Allah'ın kelâmını işitip amelini bilmesidir. Zira; âhirette Cenab-ı Hak herkesin kulağında halk edeceği kuvvet sebebiyle muti' ve âsi kelâm-ı ilâhiyi işitebilecektir. Şu iki suretten herhangisi murad olunursa olunsun hesab-ı ilâhide sür'at vardır. Çünkü; gerek tevcih-i evvele nazaran herkesin ameline kendinde bir ilm-i zaruri halk etmekle olsun, gerekse tevcih-i sânîye nazaran herkeste kelâm-ı ilâhiyi işitecek kadar samiasında bir kuvvet halk etmekle Allah'ın amellerini haber vermesiyle olsun hesap; ân-ı vahidde hasıl olacaktır. Binaenaleyh; bilcümle insanlar bir dakika zarfında amellerini ve iktiza ettiği sevap veya ıkabı derhal bilmiş bulunacaklardır. Ve hesaptan maksad da hasıl olacaktır.
Hulâsa; nastan bazıları duâsını dünyaya hasredip hemen dünya menafiini istemekle âhirette nasibi olmadığı ve bazıları da hem dünya ve hem âhiret menafiini isteyip, bunların cümlesinden nasibedar olacağı ve âhirette kullarının amellerinin hesabı gayet sür'atli olup ân-ı vahidde biteceği, bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ Arafat'ta ve Müzdelife'de vakfeyi ve Müzdelife'den Mina'ya inileceğini beyandan sonra Mina'da cereyan edecek ahvali beyan etmek üzere :

وَٱذۡكُرُواْ ٱللَّهَ فِىٓ أَيَّامٍ مَّعۡدُودَٰتٍ

buyuruyor.

[Sayılı günlerde Allah'ı zikredin.]
Yani; «Ey huccac-ı müslimin ! Siz Mina'ya geldiğinizde sayılı günlerden ibaret olan eyyam-ı teşrîkta ve namazlarınızın akabinde ve kurbanlarınızı kestiğinizde ve Şeytanı taşladığınızda tekbir almakla Allah'ı zikredin ve zikrullahtan gaflet etmeyin.» Zira; şu beyan olunan zaman ve mekânlarda tekbirle Allah'ı zikr etmek sizin üzerinize vaciptir. Binaenaleyh; terk etmeyin ki, günâh işlemiş olmayasınız.

فَمَن تَعَجَّلَ فِى يَوۡمَيۡنِ فَلَآ إِثۡمَ عَلَيۡهِ وَمَن تَأَخَّرَ فَلَآ إِثۡمَ عَلَيۡهِ لِمَنِ ٱتَّقَىٰ

[Eyyam-ı madudede zikir vacip olunca bir kimse eyyam-ı teşrikin birinci ve ikinci günlerinde Mina'da vazifesini eda eder de üçüncü güne kalmaksızın Mekke'ye gitmekte acele ederse, o kimse üzerine günâh yoktur. Kezalik acele etmeyerek Mekke'ye hareketini üçüncü güne te'hir eden ve haramdan ittika eden kimse üzerine günâh yoktur.]

وَٱتَّقُواْ ٱللَّهَ وَٱعۡلَمُوٓاْ أَنَّكُمۡ إِلَيۡهِ تُحۡشَرُونَ (203)

[Cemîi â'mal ve ef'alinizde Allah'a ittika edin ve haram olan şeyleri irtikâp etmekten korkun ve iyi bilin ki, ancak Allah'ın huzur-u manevisine cem' olunacaksınız ve amelinizin muktezasına göre ceza göreceksiniz.]
Fahr-i Razi, Kazi ve Hâzin'in beyanları veçhile bu âyette e y y a m - ı m a d u d e y l e murad; eyyam-ı teşriktir: E y y a m - ı t e ş r i k ; bayramın ikinci, üçüncü, dördüncü günleridir ki üç gündür. Şu halde; bayramın ikinci ve üçüncü günleri hem bayram ve hem teşriktir. Dördüncü günü teşriktir, bayram değildir. Birinci günü; bayramdır, teşrik değildir ve bu günlerin azlığına binaen madûde denmiştir. Çünkü; sayılı olan herşey azdır.
B u g ü n l e r d e z i k i r l e murad; namaz akabinde ve kurban keserken ve Şeytan taşlarken tekbir almaktır. Farz namazları akabinde alınacak

olan tekbirler İmam-ı Ebu Yûsüfle İmam-ı Mühammed'in mezheplerine göre, Arefe" günü sabah namazından başlayarak dördüncü bayramın ikindi namazında hitam bulmak üzere yirmi üç vakit devam eder ve elyevm amelimiz de böyledir. Ancak İmam-ı Âzam'a göre bayramın birinci günü ikindi namazında biter. Binaenaleyh; İmam-ı Âzam Hz.'nin mezhebince, sekiz vakit namaz arkasından tekbir almak vaciptir. İkinci ve üçüncü bayram geceleri Mina'da kalmak ve cemerat-ı selâsenin ki Şeytan'a taş atılan mahallerdir- herbirinde yedişer çakıl taşı atmak ve her çakıl arkasından tekbir almak vaciptir. Şu halde; hergün yirmi bir çakıl atılır. Mina'da üç gün eğlenmeyip iki gün oturarak, üçüncü günün vazifesini eda ile Mekke'ye azimet etmek veyahut üç gün kalıp, her günün vazifesini ayrı ayrı ifa etmek beyninde abdin muhayyer olduğunu ve bunlardan hangisini ihtiyar ederse, günâh olmadığını Cenab-ı Hak bu âyetle beyan etmiştir.
Vâcib Tealâ kullarının ittikaya ihtimamları lâzım olduğuna tenbih etmek üzere ancak canib-i manevi-i ilâhisine haşr olunup başka merci olmadığını beyan etmiştir. Çünkü; âhirete ve hesap ve cezaya ve Cennetle Cehennem'e iman eden ve huzur-u ilâhiden başka merci olmadığını bilen bir kimse elbette ittikaya itina eder.

***

Vâcib Tealâ emelini dünyaya hasreden kimseyle yalnız dünyaya hasretmeyip hem dünya ve hem âhireti isteyenlerin duâlarını ve Mina'da zikrin lüzumunu beyandan sonra emeli yalnız dünyaya masruf olan münafıkın halini beyan etmek üzere :

وَمِنَ ٱلنَّاسِ مَن يُعْجِبُكَ قَوْلُهُۥ فِى ٱلْحَيَوٰةِ ٱلدُّنْيَا وَيُشْهِدُ ٱللَّهَ عَلَىٰ مَا فِى قَلْبِهِۦ وَهُوَ أَلَدُّ ٱلْخِصَامِ (204)

buyuruyor.

[Nastan bazısı şol kimselerdir ki, hayat-ı dünya hakkında onun sözü habibim ! Sana taaccüp ve hayret verir ve kalbinde imanı ve sana mahabbeti olduğuna Allah'ı şahit kılar ve yemin eder. Halbuki o kimsenin sana buğz ve adavet ve husumeti herkesten ziyadedir.] Şu halde; onun

sözüne inanma. Zira; daima size hile yapmaktan ve sözüyle ehl-i imanı aldatmaktan ve fırsat düştükçe zararlandırmaktan geri durmaz.
Fahr-i Razi, Kazi ve Hazin'ın beyanları veçhile bu âyetin (Ahnes b. Şüreyk) hakkında nazil olduğu mervidir. Çünkü A h n e s ; tatlı dilli güzel yüzlü, fesahat ve belagat üzere söz söyler, meclisi ârâ ve nekregû bir adamdı. Huzur-u Risalete gelir imanından ve mahasin-i İslâmiyeden ve Resûlullah'a mahabbetinden bahseyler ve bu sözlerinin doğru olduğuna Allah'a yemin ederdi. Halbuki Resûlullah'a ve ehl-i imana buğz-u adaveti, herkesten ziyadeydi. İşte Cenab-ı Hak onun halini beyan için Resûlüne bu âyeti inzal etmiştir. Bu münafıkın ismi (Übey)'dir. (Ahnes) denildiğinin sebebi; yevm-i Bedir'de (Beni Zühre) kabilesinden üç yüz kişiyi iğfal edip maiyet-i Resûlullah'tan ayırmış ve geri döndürmüş ve demiştir ki «Muhammed (A.S.) sizin hemşirenizin oğludur. Eğer yalancı ise sizin ondan ayrılmanız nasın size nıahabbetini ve eğer doğru ise tazimini mucip olur. Şu halde; nefsinizi helâke koymakta bir fayda yoktur. Ben döneceğim, siz de dönün» dedi ve (Beni Zühre) de reyine ittiba' ile firar ettiler ve onların bu suretle harpten teehhuruna sebep olduğu için (Ahnes) denmiştir. Çünkü A h n e s ; geride kalmak ve birşeyden teehhür etmektir. Resûlullah'ın validesi Beni Zühre'den olduğu için «Sizin hemşirenizin oğlu» demiştir. Gerçi âyet, bu münafık hakkında nazil olmuşsa da şu evsafla muttasıf olan kimselerin cümlesine şamildir. Zira; itibar lâfzın umumuna olup sebebin hususuna değildir.
Vâcib Tealâ münafık ve murâî olan kimseyi üç sıfatla zemmetmiştir:
Birincisi; emeli dünyaya masruf olup, dünya hakkında dinleyenlere hayret verecek söz|er söylemek,
İkinci s i ; kalbinde gizlediği buğz-u adavetin hilâfına mahabbet izhar ve yalan yere yemin etmek,
Ü ç ü n c ü s ü ; Resûlullah'a ve ehl-i imana şiddetli adavet etmektir. İşte; her asırda bu gibi munafıklar çoktur. Allah ü Tealâ ehl-i imanı bu gibilerin şer ve fesadlanndan muhafaza buyursun. Âmin.

***

Vâcib Tealâ münafıkların diğer sıfatlarını beyan etmek üzere:

وَ إِذَا تَوَلَّىٰ سَعَىٰ فِى ٱلأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ ٱلْحَرْثَ وَ ٱلنَّسْلَ وَاللهُ لاَ يُحِبُّ ٱلْفَسَادَ (205)

buyuruyor.

[Ey Resûlüm ! O münafık senden ayrıldığında yeryüzünde ifsad etmek üzere sa'yeder ve sıla-i rahmi kat' ve ehl-i İslâmın demini izâa ve ekinlerini ve hayvanlarını ihlâk etmek için yeryüzünde gezer. Halbuki Allah-u Tealâ fesadı sevmez.]

وَ إِذَا قِيلَ لَهُ ٱتَّقِ ٱللهَ أَخَذَتْهُ ٱلْعِزَّةُ بِٱلإِثْمِ فَحَسْبُهُ جَهَنَّمُ وَلَبِئْسَ ٱلْمِهَادُ (206)

[Ve o münafıka Allah'tan kork, ifsad etme denildiğinde onu günâh işlemeye hamiyet-i cahilîyesi tahrik eder ve günâhkârlıkla büyüklüğü her tarafını ihata ve masiyet işlemek üzere kanı galeyan eder. Ve dur dedikçe zarara gider. Hali böyle olunca Cehennem ona kâfidir. Onun için ne çirkin mahaldir Cehennem !]
Yani; huzur-u Risalete gelip imanından bahseden ve mahabbet izhar eden münafık huzurdan dönünce yeryüzünü ifsad ve ahalinin ekinlerini ve otlarını ve hayvanlarını ihlâk etmek için arz üzerinde çalışır. Halbuki Allah-u Tealâ fesadı sevmez. Binaenaleyh Allah'ın gazabından hazer etmek lâzımdır. Ve o münafıka nasihat suretiyle «İfsad etme, Allah'tan kork, halkı ızrar eyleme ve haramı irtikâp etmekten nefsini sakın» denildiğinde hamiyet-i cahiliyesi onu günâha sevk eder ve gayret-i cahiliyesi ona günâhkârlığı büyüklük tanıtır. Günahkârlığı büyüklük addedip nasihat dinlemeyen münafıka Cehennem kâfidir. Ne kötü yatacak mahal oldu Cehennem ve ne fena beşiktir.
Âyet-i celile (Ahnes)'in ahlâk-ı fasidesinden diğer birini dahi tasvir etmiştir. Çünkü; Taif'te (Beni Sakif) kabilesiyle (Ahnes) arasında olan bir husumete binaen (Ahnes) bir gece onların ekinlerini yakıp, hayvanlarını ihlâk ettiğini Cenab-ı Hak bu âyetle beyan buyurmuştur.
Yahut Fahr-i Razi, Beyzâvî ve Medarik'in beyanları veçhile âyetin manası bir tevcihe nazaran şöyledir : [Münafık, nâs üzerine vali kılınıp mütevelli olduğunda ahali üzerine zulüm icra eder ve haklarına tecavüzle adaleti

ihlâl ettiğinden .Allah-u Tealâ, onun zulümkârlığından yağmuru men'eder, ekin ve ot kurur, kıtlık olur ve hayvanat kırılır. Zira; Allah-u Tealâ fesadı sevmez, fesad olan yere kahrını ve gazabım inzal eder.] demektir. Şu halde münafıkı halk üzerine mütevelli kılmamalı. Zira; onun tevliyeti nâs için maddi ve manevi mazarrattır. Şu manâya nazaran hüküm sahibi olan kimselerin adalete dikkat etmeleri lâzımdır. Çünkü hükümetten maksad-ı aslî; adalettir. Ve bilûmum memurların da memuriyetine göre adalet etmeleri vaciptir. Zira; adalet olan yere bereket nazil olduğu gibi zulüm olan yerden de bereketin ref olunacağına bulîyet "delâlet eder.
Bu misilli münafıklara gerek taraf-ı Risaletten ve gerek bir ehl-i insaf tarafından «Terket bu fesadı, vazgeç zulümden» diyerek nasihat olunduğunda onu bir büyüklük alır ve kibr-ü gururu onu daha fena bir günâh işleme ve sevkeder, asla nasihat tesir etmez. Her zamanda münafıkların halleri böyledir. Çünkü esasen onu nifaka sevk eden şey; onda olan gurur ve kendi zu'munca bu büyüklüğüdür. Binaenaleyh münafıka ittika ile emir; muttasıf olduğu ahlâk-ı zemimeyi terkle emirdir.
Bu âyetlerde münafıkm beş sıfatı beyan olunmuştur: Dünyayı elde etmek için güzel söz söylemek ve yalan olan sözüne Allah'ı şahit kılmak ve hakkı iptal batılı terviç için hakka karşı husumet ve yeryüzünü ifsada sa'y ve halkın ekinlerini ve hayvanlarını itlaf etmekten ibarettir. Münafıkın şu sıfatları ayn-ı kabahat olduğundan cümlesinden içtinab etmesi emrolunduğunda aksini işler demektir. Binaenaleyh; büyük ve küçük dünya yüzünde vaki olan fitneler ekseriyetle münafıkların yüzündendir. Çünkü; kalbinde fesadı saklar, lisaniyle herkesi aldatır ve nifakla âlemi berbat eder.
Hulasa; munafıkın hali yeryüzünü ifsada sa'yetmek olduğu ve halkı ızrar için ekinlerini ve hayvanlarını itlaf etmek adeti bulunduğu ve Allah-u Tealâ'nın fesadı ve o fesadı icad eden müfsidi sevmediği ve münafıka vazgeç bu fenalıktan denildiğinde, fesad işlemekle kendini büyük bir adam addettiği ve hali böyle olanlara Cehennem kâfi ve onlar için Cehennem kötü bir âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ dinini dünyaya değişenlerin ahvalini beyandan sonra dünyasını, malını ve hayatını din yoluna sarfedenlerin hallerini beyan etmek üzere :

وَمِنَ ٱلنَّاسِ مَن يَشْرِى نَفْسَهُ ٱبْتِغَآءَ مَرْضَاتِ ٱللهِ وَاللهُ رَءُوفٌۢ بِٱلْعِبَادِ (207)

buyuruyor.

[Şol kimse nastan bazıdır ki, o kimse Allah'ın rızasını taleb için nefsini ibzal eder. Halbuki Allah-u Tealâ kullarını esirgeyici ve belâyaya sabreden kullarını himaye edicidir.]
Beyzâvî'nin beyanına nazaran bu âyette şira; düşmanla mücahedede ve emr-i bümaruf ve nehy-i anü münkerde nefsini sarfeder ve rıza-yı ilâhiyi talepte canını esirgemez demektir. Buna nazaran manâ-yı âyet: [Nasın bazısı rıza-yı Bâri'yi talep için nefsini mahall-i tehlike olan meydan-ı muharebeye atar ve birçok zahmetlere katlanır ve rıza-yı ilâhi uğrunda bilûmum kazaya razı olur ve dini uğrunda canını feda etmekten çekinmez] demektir.
Beyzâvî'nin beyanına nazaran bu âyet (Süheyb b. Sinan-ı Rumi) hakkında nazil olmuştur. Çünkü; (Süheyb) Medine'ye hicret ederken müşrikler önüne geçerek mürted olması için çok azâb ettiler. (Süheyb) «Ben bir şeyh-i faniyim. Binaenaleyh sizinle beraber olmakta size bir faydam ve ayrı olmakta da sararım olmaz. Şu halde alın malımı, bırakın beni» dedi. Müşrikler (Süheyb)'in bu sözünü kabul ederek malını aldılar ve kendini bıraktılar. Müşarünileyh Medine'ye girerken Ebubekir Hz.'leri «Bey'in mübarek olsun. Nefsini rıza-yı Bâri için sattın ve senin hakkında âyet nazil oldu» dedi ve bu âyeti okudu.
(وَاللهُ رَءُوفٌۢ بِٱلْعِبَادِ) Cenab-ı Hakkın, kullarının azıcık amellerine daimi Cennet gibi bir nimet ihsan etmesi ve cebr-ü ikrahta nefsini muhafaza için kalbinde imanına halel getirmeksizin kelime-i küfrü tekellüme ruhsat vermesi ve herkese kudreti miktarı teklif edip, kudretin harici teklif etmemesi ve tevbeyi kabul etmesi Allah'ın kullarına re'feti cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ münafıkın ifsadını ve mümin-i hâlisin din uğrunda feda-yı cana hazır bulunduğunu beyandan sonra umum ehl-i imanı ahkâm-ı şer'iyeye inkıyada davet etmek üzere:

يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ ٱدْخُلُوا۟ فِى ٱلسِّلْمِ كَآفَّةً وَلَا تَتَّبِعُوا۟ خُطُوَٰتِ ٱلشَّيْطَـٰنِ إِنَّهُۥ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ (208)

buyuruyor.

[Ey müminler ! Ahkâm-ı şer'iyenin kâffesine itaat edin, Şeytan'ın vesvesesine ittiba' etmeyin. Zira Şeytan; sizin adaveti zahir bir düşmanınızda.]

Yani; ey müminler ! Kâffeniz ahkâm-ı şer'iyeye dahil olun ve ahkâm-ı şer'iyeden hiçbir hükme itaatsizlik etmekle o ahkâmı ihlâl etmeyin ve hükm-ü şer'inin herbirine teslim olun ve mucibiyle amel edin ve Şeytan'ın vesvese ve hilesine ittiba' etmeyin ve ahkâmı birbirinden ayırmayın, hepsine birden iman edin ve Şeytan'ın ifsadıyla birbirinizden nifak ve şikakla ayrılmayın. Zira Şeytan sizin aranıza nifak koymak ve ahkâmı birbirinden tefrik etmek cihetiyle ifsaddan geri durmaz. Çünkü; adaveti zahir bir düşmanımzdır. Şu manâ; âyette hitabın müminlere olduğuna nazarandır.

Hitap münafıklara olduğuna nazaran manâ-yı âyet: [Ey zahirde mümin fakat batını münafık olan kimseler ! Kalbiniz ve bilcümle azanızla islâma girin ki, zahiriniz mümin batınınız münafık olmasın, içiniz ve dışınız bir olsun ve batılı hak suretinde gösterip, iğfal eden Şeytan'ın vesvesesine ittiba etmeyin. Zira o; sizin düşmanınız] demektir.

Âyette hitabın ehl-i kitaptan (Abdullah b. Selâm) ve emsali gibi iman edenlere olmak ihtimali vardır. Çünkü; onlar iman ettikten sonra Tevrat'ın ahkâmından cumartesi'ne hürmet ve deve etini ve sütünü yememek gibi bazı ahkâma riayet eder ve «Din-i İslâmda bunları terketmek mubahtır ve şeriat-i Musa'da vaciptir, biz ihtiyaten terkederiz» derlerdi. Cenab-ı Hak onları din-i îslâmın kâffe-i ahkâmına dahil olup Tevrat'ın ahkâmını terketmek lâzım olduğuna davet etmiştir.

Buna nazaran manâ-yı âyet: [Ey ehl-i kitaptan mümin olanlar ! Siz ahkâm-ı İslâmiyenin kâffesine dahil olun ve ahkâm-ı Tevrat'ın bazısıyla amel etmenize dair Şeytan'ın iğfalâtına ittiba etmeyin. Binaenaleyh; Cumartesi günü işinizi görün ve deve etini yiyin. Zira; ahkâm-ı Kur'ân'da hiçbir günde işi tatil olmadığı gibi deve eti de halâldir. Ve Tevrat'ın ahkâmı mensuhtur, amel caiz değil] demektir.

Yahut âyette s i l m ; sulh ve müsalemet ve münazaayı terk etmek manasınadır. Şu halde âyetten maksat; müminleri ittifaka davet ve tefrikayı terketmekle emirdir. Buna nazaran manâ-yı âyet: [Ey müminler ! Kâffeniz sulh ve müsalemete dahil olun ve daire-i ittifaka girin ve birbirinizle münazaa ve müfarakati terkedin ki, kütle-i İslâmiyenin kuvvetine halel gelmesin ve şevket-i İslâmiye mahfuz kalsın ve Şeytan'ın sözüyle tefrikaya düşüp birbirinizin aleyhinde bulunmakla, düşman elinde perişan olmayın] demektir. Şu halde bu âyet, ehl-i İslâm için ittifakın lüzumuna ve menfaatine ve tefrikanın mazarrat ve fenalığına delâlet ettiği cihetle ehl-i İslâmın selâmet ve saadetine ve düşmanlarından intikam almaya ve bütün işlerin yoluyla cereyanına sebeb-i yegâne ittifak ve ittihad olduğundan, bu âyetle Cenab-ı Hak bilcümle ehl-i İslâmı ittifaka davet etmiştir.
Şeytan'ı ve onun adavetini biz görmezsek de Hz. Âdem'le beyinlerinde cereyan eden vakayı Cenab-ı Hak Kur'ân'ın müteaddid âyetlerinde beyan ettiği cihetle, bizim için Şeytan'ın zatında ve bizlere adavetinde şüphemiz olmadığından Şeytan'ın adaveti (مُّبِينٌ) yani açık olmakla tavsif olunmuştur.
Şeytan'ın evlâd-ı Âdem'e adaveti maddi olarak hastalık ve saire gibi bazı afete giriftar etmekle olabilirse de, bu cihetten Cenab-ı Hak Şeytan'ı men'etmiştir. Binaenaleyh; dünyaca Şeytan insanlara maddi zarar etmeye muktedir değildir. Amma umur-u diniye ve ahkâm-ı şer'iyede vesvese vermek ve günâhları tezyin etmek ve ibadetten sarf-ı nazar ettirmek gibi manevi zarar îsaline ve âhiret nimetlerinden mahrum etmeye muktedirdir. Bu cihetten hergün her saatte her şahıs üzerine musallat olduğundan birçok kimseleri idlâl edip duruyor.
Hulâsa; mü'minlerin ahkâm-ı şer'iyenin kâffesine dahil olmaları lâzım olduğu ve ahkâm-ı şer'iyenin haricinde birşeye istinad ederek amelin ve

ehl-i İslâm için ittifak lâzım olup tefrikanın caiz olmadığı ve Şeytan, adaveti zahir bir düşman olduğundan onun iğfalâtına aldanmamak lâzım geldiği bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

Vâcib Tealâ ahkâm-ı şer'iyenin kâffesine duhûlü emrettikten sonra Şeytan'ın iğfalâtına aldanmakla ahkâm-ı şer'iyeye duhulde tekâsül edenleri tehdid etmek üzere:

فَإِن زَلَلْتُم مِّنۢ بَعْدِ مَا جَآءَتْكُمُ ٱلْبَيِّنَٰتُ فَٱعْلَمُوٓا۟ أَنَّ ٱللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ (209)

buyuruyor.

[Eğer size hakka delâlet eder açık deliller geldikten sonra ayağınız kayar, Haktan ayrılırsanız, iyi bilin ki Allah-u Tealâ intikamını alır. Zira; Allah-u Tealâ cümle âleme galip bir ulu ve işleri hikmete muvafık bir hakimdir.]
Yani; sizin kâffeniz ahkâm-ı şeriyeye dahil olmak ve şeytanın hilesine aldanmamak lâzım olunca, Hakkaniyete delâlet eden açık deliller ve kat'i beyyineler Resûlümüz vasıtasıyla gelip, Hak tezahür ettikten sonra sulh ve müsâlemete duhûlden ayağınız kayar ve dalâleti irtikâp ederseniz, iyi bilin ki Allah-u Tealâ intikamını alır. Zira; Allah-u Tealâ cümleye galiptir ve intikamı hikmete muvafıktır. Çünkü; Hakimdir.
(زَلَلْتُم) z e l e l ; ayak kaymak manâsınaysa da burada taraf-ı şeri'den memur olduğu ibadetten dönmek manasınadır. Binaenaleyh; usul-u itikadiye ve furu-u a'malde tekâsül ve hilâfına meyletmeye şâmildir. Şu halde usul-ü itikadiyeden dönmek küfr olduğu gibi furû-u a'malde ibâdâtı terk ve günâhları irtikâba şâmil olduğundan, âyette bilûmum günâh işleyenlerden intikam alınacağını beyanla küçük ve büyük günâh irtikâb edenleri tehdid vardır.
Vâcib Tealâ'nın kullarını muahaze ve intikamı; resûller ve kitaplar vasıtasıyla hakka delâlet eder delilleri izah ettikten sonra olduğuna bu âyet delâlet eder. Şu halde mükellefe delil gelmek şarttır, fakat yakîn hâsıl olmak şart değildir. Binaenaleyh delil geldikten sonra dalâleti irtikâb edenler muahaze olunurlar. Şu kadar ki mükellefin delâile nazar

ve istidlale muktedir olması şart olduğundan mecnun ibâdâtı terkinden dolayı mes'ul olmaz. Çünkü; delile nazara ve istidlale muktedir değildir.
Bu âyette muhatabînin zelelde vaki olmaları kat'i olmadığından şekke delâlet eden (ان) lâfzı varid olmuştur. Şu kadar ki, şek muhataplara aittir. Zira; Vâcib Tealâ sekten münezzehtir. Hulâsa; din-i İslâmın hak olduğuna delâlet-i kafiye geldikten sonra o delâile nazar edip amel etmek vacipken onun haricinde amel edenlerin intikama müstehak oldukları bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ cümle insanların İslama duhullerini emir ve duhulden imtina edenleri tehdid ettikten sonra İslama dahil olmayanların başlarına gelecek azabı beyan etmek üzere :

هَلْ يَنظُرُونَ إِلاَّ أَن يَأْتِيَهُمُ اللهُ فِى ظُلَلٍ مِّنَ ٱلْغَمَامِ وَٱلْمَلَٓئِكَةُ وَقُضِىَ ٱلاَمْرُ وَإِلَى ٱللهِ تُرْجَعُ ٱلأُمُورُ (210)

buyuruyor.

[Onlar gözetmezler, ancak beyaz bulut içinde Allah'ın onlara göndereceği azap alâmetleri ve azabı getiren meleklerin gelmesini ve helâklerine dair olan emr-i ilâhinin tamam olmasını gözetirler ve her umur; ancak Allah-u Tealâ'ya racidir.] Şu halde bunların azapları da Allah-u Tealâ'ya racidir.
Yani; beşeriyetin rahatı için Cenab-ı Hakkın inzal buyurduğu Kur'ân’ın ahkâmını kabul edip dünyevi ve uhrevi saadet yollarını Kur'ân'dan aramak lâzımken, Şeytan’ın iğfalâtına aldanıp ahkâm-ı şer'iyeyi kabulden istinkâf edenler gözetmezler, ancak insanlar üzerine gölgelikler gibi örtülmüş beyaz bulutlar içinde Allah'ın azabına alâmetlerin ve azaba müvekkel olan meleklerin azapla gelmelerini ve helâklerine dair olan emr-i ilâhinin tamam olmasını gözetirler. Azaba delâlet eden alâmetlerin bulut içinde gelmesi ve meleklerin azabı getirmeleri ve azaba dair emrin tamam olması ve saire gibi işlerin cümlesi Allah'a irca olunur. Binaenaleyh; Kur'ân'ı kabul etmeyenler adem-i kabulde devam ve ısrar

ederlerse, şu beyan olunan azaplara istihkakları kat'idir. Ancak müstehak oldukları azabın vakti muayyen değildir.
Fahr-i Razi ve Kazi'nin beyanları veçhile gelmek ve gitmek gibi harekeye ve intikale delâlet eden ve emmare-i hudûs olan kelimeler Vâcib Tealâ'ya isnad olunduğunda, Allah'ın emrinin ve azabının ve lûtfunun gelip gitmesi murad olunur. Zira; ahval-i cisimden gelip gitmek gibi şeylerden Cenab-ı Hak münezzeh olduğundan bu kelimelerden makama münasip bir manâ murad olunmak vaciptir. Şu halde, bu âyette «Tarîk-i haktan çıkanlar Allah'ın gelmesine intizar ederler» demek «onların helâkine dair Allah'ın emrinin gelmesine intizar ederler» demektir.
Z u l e l ; gölgelik ve g a m a m ; beyaz buluttur. Ümem-i salifeden âsi olanlara ekseriyetle azap; üzerlerini gölgelik gibi bürümüş beyaz bulutlardan nazil olduğundan bu ümmetten de isyan edenlere azabın onlara geldiği gibi bir surette gelmek ihtimali beyanla günâhkârları tehdid etmiştir. Beyaz buluttan menfaatli yağmur ümid edilirken azabın gelmesi, hayır zannolunan yerden şerrin zuhur eylemesi demek olup bunun da tesiri ziyade olduğu cihetle azabın rahmete sebep olacak buluttan geleceğini beyanla şiddetine işaret olunmuştur. Hulâsa; İslama ve daire-i itâata girmeyen kimselerin ancak semadan azabın nazil olması ve azabın gelmesinden başka gözetecek bir şeyleri olmadığı ve haklarında vaki olacak şeyle hükm-ü ilâhinin lâhîk olup cümle umurun Allah'a râci bulunduğu bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ din-i tslâma duhûlü kâffei nâsa emir ve Şeytan'ın vesvesesine ittibaı nehiy ve tekâlif-i ilâhiyeden çıkanların intikama müstehak olduklarını ve onların ancak azabın gelmesini gözettiklerini beyan ettiği gibi hak olan delilleri inkâr edenlerin tehdide müstehak olduklarını dahi beyan etmek üzere:

سَلْ بَنِىٓ إِسْرَٰٓءِيلَ كَمْ ءَاتَيْنَٰهُم مِّنْ ءَايَةٍۭ بَيِّنَةٍۗ وَمَن يُبَدِّلْ نِعْمَةَ ٱللَّهِ مِنۢ بَعْدِ مَا جَآءَتْهُ فَإِنَّ ٱللَّهَ شَدِيدُ ٱلْعِقَابِ (211)

buyuruyor.

[Ey Resûl-ü Ekrem'im ! Sen Beni İsrail'den sual et, biz onlara ne kadar açık mucizeler verdik. Eğer bir kimse kendine geldikten sonra Allah'ın nimetlerini tebdil ederse o kimse Allah'ın azabına müstehak olur. Zira; Allah'ın azabı şiddetlidir.]
Yani; ey Resûl-ü Zişan'ım ! Sen ehl-i kitap olan Beni İsrail'den sual et ki, biz onların ecdadına Hz. Musa vasıtasıyla hak üzere delâlet eder ne kadar çok mucizeler verdik, onlar o âyetleri inkârla azaba müstehak oldular. İşte onlar gibi senin mucizelerini inkâr edenler, inkârlarında devam ederlerse bunlar da azaba müstehaktırlar. Zira; bu mu'cizeler hidayete ve saadete sebep olan hakka delâlet ettiği cihetle ümmet hakkında pek büyük nimettir. Bir kimse, hidayetine sebep olan nimet kendine geldikten sonra Allah'ın o nimetini tahrif veya maksadın gayrı bir te'vil ile dalâlete tebdil ederse, azaba müstehak olur. Zira; nimeti tebdil edenlere Allah'ın azabı şiddetlidir.
Bu âyette Beni İsrail'e verilen â y e t l e murad; Hz. Musa'ya verilen asâ ve denizin yol olması ve saire gibi mucizelerdir. Bu sualden maksat; zaman-ı saadette bulunan Yahudileri âbâ ve ecdadının hallerinden ibrete davet ve eslâfinın mucizelerini te'ville tebdil edip azaba duçar olduklarını beyanla tehdid etmektir.
N i m e t l e murad; enbiya-yı izama verilen mû'cizelerdir. Zira enbiyanın mucizeleri; ümmetlerinin hidayetlerine sebep olduğu için pek büyük nimetlerdlr ve nimetin şükrü eda olunmak lâzımdır. Mucizenin şükrü ise , iman ve ihtida etmektedir İşte mucizeyi, hâşâ sihir ve kehânet demek gibi iftiralara tebdil edenler küfran-ı nimet ettiklerinden dolayı elbette muazzep olacaklardır.
Bu gibi azîm ni'meti dalâletle karşılamak büyük cinayet olduğundan azabın şiddetini icab ettiğine işaret için, Cenab-ı Hak «ıkabının şiddetli olduğunu» beyan etmiştir.
Nimet lâfzı mutlak zikrolunduğu cihetle nimet; sıhhat, afiyet, refah-ı hal, emniyet ve kifaf miktarı rızık gibi nimetlere dahi şâmil olduğundan, bunların şükrünü eda etmeyenler de nimetlerinin hikmete tebdil cezasına müstehaklardır.
Hulâsa; Beni İsrail'e birçok âyetler verildiği ve o âyetler hakka delâlet ve hidayete vesile oldukları cihetle ümmetler hakkında nimet olduğu ve bu nimeti maksadın hilâfında istimal ile tebdil edenlerin şiddetli ceza

görecekleri, zira; Allah'ın azabı şedîd olduğu bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ nimet-i ilâhiyeyi tebdil edenlerin azaba müstehak olduklarını beyan ettiği gibi nimeti tebdilin sebebini dahi beyan etmek üzere:

زُيِّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا۟ ٱلْحَيَوٰةُ ٱلدُّنْيَا وَيَسْخَرُونَ مِنَ ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ وَٱلَّذِينَ ٱتَّقَوْا۟ فَوْقَهُمْ يَوْمَ ٱلْقِيَـٰمَةِ وَاللهُ يَرْزُقُ مَن يَشَآءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ (212)

buyuruyor.

[Kâfirlere hayat-ı dünya tezyin olundu ve nimet-i dünyaya onların gözlerine gayet güzel göründü ve dünyaya muhabbet onları bir dereceye kadar götürdü ki, onlar müminleri ve yevm-i kıyamette kendilerinin fevkinde olacak kimseleri istihza ederler. Zira; onlar dünyaya kemal-i mahabbetlerinden her kemali dünya malında zannettikleri cihetle fakir olan kimseleri her kemalâttari mahrum addederek istihzaları münasip görürler. Halbuki muharremattan ve sair nefsin arzu ettiği fenalıklarda dereceleri yevm-i kıyamette onların fevkindedir. Onlar ise dünyada nail oldukları rızıklarla mağrur olurlar. Halbuki Allah-u Tealâ dilediği kulunu hesapsız merzuk eder.] Binaenaleyh; bazılarını imtihan için dünya rızkıyla merzuk ve bazılarını da âhiret ameline muvaffak etmekle âhirette merzuk eder.
Hayat-ı dünyayı kâfirlere tezyin eden Allah-u Tealâ'dır. Lâkin dünyaya rapt-ı kalp edip ahiret umurundan feragat eden kâfir, kendi iradesiyle rapt-ı kalb ettiğinden, Cenab-ı Hakkın tezyini kâfîri mecbur etmez. Evet ! Dünyanın güzelliğini halk eden Allah'tır, fakat kalbini ve bütün vücudunu dünyaya bağlayan kâfirin kendisidir. Müttekilerin ıttîkalari sebebiyle dereceleri alâ-yı illiyyînde ve kâfirlerin irtikâb ettikleri cinayet-i küfür sebebiyle derekeleri esfel-i safilînde olacağına bu âyet delâlet eder.
Fahr-i Razi ve Hâzin'in beyanlarına nazaran bu âyet (Ebu Cehil) ve emsali gibi fukara-yı mümini fakrından dolayı istihza eden Arabın zenginleri hakkında nazil olmuşsa da servetine mağrur olarak fukarayı istihza

etmeyi adet edenlerin cümlesine de şâmildir. Binaenaleyh; fukarayı istihza edenler cezasını görecekleri gibi, istihza olunan müttakiler de onların fevkinde derecat-ı âliyatta bulunacaklardır.

***

Vâcib Tealâ hayat-ı dünyanın kâfirlere tezyin olunduğunu beyan ettiği gibi bu hal şu zamana mahsus olmayıp evvelden beri insanların adetleri olduğunu dahi beyan etmek üzere:

كَانَ ٱلنَّاسُ أُمَّةً وَٰحِدَةً فَبَعَثَ ٱللهُ ٱلنَّبِيِّـۧنَ مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ
وَأَنزَلَ مَعَهُمُ ٱلْكِتَٰبَ بِٱلْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ ٱلنَّاسِ فِيمَا
ٱخْتَلَفُوا۟ فِيهِ

buyuruyor.

[Nas ümmet-i vahideydi, sonra Cenab-ı Hak muti' olan kimseleri tebşir eder ve âsi olan kimseleri azapla korkutur oldukları halde nebileri gönderdi ve o nebilerle beraber hak olarak kitap inzal etti ki, nâsın ihtilâf ettikleri mesâilde beynen nâs o nebi hükmetsin ve nâsın ihtilâfını bertaraf eylesin.]
Yani; nâs iptida-yı hilkatte Hz. Âdem şeriatiyle amel eder bir millet olup, aralarında asla ihtilâf yoktu. Vakta ki Kâabil, Hâbil'i katletti. Bunun üzerine ârâ ve efkâr ihtilâf etti ve kuvva-yı hayvaniye ve arzu-yu emel teşettüt eyledi ve aralarına buğz-u adavet ve muhasame ve mücadele girdi. Binaenaleyh; nâsın muhtelif milletlere inkısam etmesi üzerine Cenab-ı Hak âsileri korkutur ve itaat edenleri sevapla tebşir eder oldukları halde nebiler gönderdi. İhtilâf ettikleri mesâil hakkında nâs arasında adaletle hükmetmek için o nebilerle beraber hakka mukarin kitaplar inzal etti. O nebiler halkı İslaha ve bir noktada içtimaa davet ettiler ve her nebi kendi zamanındaki mebus olduğu ümmetini ıslaha çalıştı ve emrolunduğu şeriatin ahkâmını bilâ kusur ve lâfütûr tebliğ etti. Beyzâvî'nin beyanı veçhile bu âyette k i t a p ; cins-i kitaptır. Yoksa «Her nebi ile beraber bir kitap inzal etti» manâsına değildir. Zira; her nebinin kendine mahsus kitabı yoktu. Belki bazılarına kitap nazil oldu ve ondan sonra gelenler o kitabın ahkâmıyla mükellef ve onu

ümmetine tebliğe memur edildi. Kitapla hükmeden; nebi vasıtasıyla Allah-u Tealâ'dır. Çünkü hüküm; Allah'ındır. Nebi Allah'ın kitabından aldığı ahkâmıyla ümmeti beyninde hükmettiği cihetle Allah-u Tealâ ve nebi hükmederler demektir. Hatta hüküm kitaptan alındığı için «Kitap hükmetti» denilerek hükmün kitaba isnadı dahi caizdir.

***

Vâcib Tealâ nâsın ihtilâfını hail için enbiya ile beraber kitap inzal ettiğini beyan ettiği gibi ihtilâf edenlerin kimler olduğunu dahv beyan etmek üzere:

وَمَا ٱخْتَلَفَ فِيهِ إلاَّ ٱلَّذِينَ أُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَآءَتْهُمُ ٱلْبَيِّنَـٰتُ بَغْيًۢا بَيْنَهُمْ

buyuruyor.

[O kitapta ihtilâf etmedi, illâ şol kimseler ihtilâf ettiler ki onlara o kitap verildi. Kendilerine kitap verilen ümmet o kitabın doğru olduğuna açık delilller ve beyyineler geldikten sonra hasedlerinden naşi beyinlerinde cereyan eden desais-i Şeytaniye ile zulmen o kitabı inkâr ederek ihtilâf ettiler.]

فَهَدَى الله ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ لِمَا ٱخْتَلَفُواْ فِيهِ مِنَ ٱلْحَقِّ بِإِذْنِهِ وَالله يَهْدِى مَن يَشَآءُ إِلَىٰ صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ (213)

[Binaenaleyh; Allah-u Tealâ kendisinde ihtilâf ettikleri hakta kitaba iman eden müminleri hidayette kıldı, onlar da büznillâh ihtida ettiler. Halbuki Allah-u Tealâ dilediği kimseyi doğru yola hidayette kılar.]

Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile, ü m m e t ; bir din üzerine içtima' eden millettir. Nâsın ümmet-i vahide olması Hz. Âdem zamanında olmuştur. Zira; Allah-u Tealâ Âdem (A.S.)'ı kendi zürriyetine resûl gönderdi. Âdem (A.S.) ve evlâdı bir din üzere ümmet-i vahideydiler. Kabil, Habil'i hased neticesi katledinceye kadar bu hal devam etti. Vakta ki vak'a-i kıtal hadis oldu. Evlâd-ı Adem arasına ihtilâf girdi. Ve bu ihtilâf da ilâ yevmil kıyam devam edip gidecektir. Bu misilli ihtilâf atı halletmek için Cenab-ı Hak

iktizayı zamana göre nebi göndermek ve kitap inzal etmekle ıslahlahlarını emretti. İman edenler ettiler ve iman etmeyenler de küfür üzere kaldılar.
Yahut nâsın millet-i vahide olması Hz. Nuh'un gemiden indiği zamanda olmuştur. Zira; gemiden inince dünya yüzünde bulunan ancak gemide mevcut insanlar olup, onlar da Hz. Nuh'un dini üzerine cemaat-i vahide idiler. Aralarında asla ihtilâf yoktu. Ancak sonraları insanlar çoğaldıkça buğz-u adavet ve hased neticesi vahdet tefrikaya düştü, ihtilâflar zuhur etti ve milel-i muhtelife hasıl olup, islaha muhtaç olununca Cenab-ı Hak ıslah için nebiler gönderdiğini bu âyetle beyan buyurmuştur.
Nasın küfr üzere ümmet-i vahide olduğu bir zaman geçmemiştir. Çünkü; bütün insanların hilaf üzere bulundukları bir zaman farz olunmuş olsa, o da fetret zamanları ki bir nebinin irtihalinden sonra diğer bir nebi ba's olununcaya kadar geçen zamandır. İşte o zamanlarda da insanlar arasında mümin ve muvahhid bulunacağından dünyada bulunan bütün insanların küfrüzere ittifak ettikleri bir zaman tasavvuru baiddir. Çünkü; her zamanda ehl-i tevhid bulunmuş ve dünya ehl-i imandan hâli kalmamıştır. Amma yalnız mümin ve millet-i vahide olması iki defa vaki olmuştur : Birisi; Hz. Âdem zamanı, vak'a-i kıtale kadar devam etmiştir. Diğeri; Hz. Nuh'un gemiden indiği zamandır. Enbiyanın sıfatlarından t e b ş i r ; hıfzıssıhha menzilinde ve i n z a r ; hastalığı tedavi kabilinden olup sıhhat asıl, maraz arız olduğundan hıfzıssıhha menzilinde olan beşaret; inzar üzerine takdim olunmuştur.
Hak olan şeyde ihtilâf eden ehl-i kitaptan Yehud ve Nasara’dır. Çünkü; onlardan herbiri diğerini tekfir ettiği bundan evvel bazı âyetlerde beyan olunmuş ve bu iki millet kendi kitaplarının bazı âyetlerini tağyirle dahi kendi dinlerinde ihtilâf etmişlerdir.
Hulâsa; hak olan itikadiyatta ihtilâf edenlerin ehl-i kitap olduğu ve bu ihtilâfların kendilerine hakka delâlet eden deliller geldikten sonra vuku bulduğu ve ihtilâfları beyinlerinde hased neticesi zulüm olduğu ve ehl-i imanı Cenab-ı Hakkın ihtilâf ettikleri mesâilde hidayette kıldığı ve Allah-ü Tealâ'nın . dilediği kulunu doğru yola îsâl ettiği bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ dilediği kulunu tarik-i müstakime hidayette kıldığını beyan eylediği gibi tarîk-ı müstakime hidayette tamam olmayıp ancak birtakım meşakkatlere tahammül etmekle tamam olacağını dahi beyan etmek üzere :

أَمْ حَسِبْتُمْ أَن تَدْخُلُوا۟ ٱلْجَنَّةَ وَلَمَّا يَأْتِكُم مَّثَلُ ٱلَّذِينَ خَلَوْا۟ مِن قَبْلِكُم

buyuruyor.

[Ey müminler ! Sizden evvel geçen ümmetlerden mümin olanların gördükleri meşakkatlerin emsali size gelip de onların müptelâ oldukları musibetlere siz de müptelâ olmadıkça yalnız iman etmekle Cennet'e gireriz mi zannedersiniz? Eğer böyle zannederseniz bu zannınız yanlıştır. Zira; onların gördükleri musibetleri siz de göreceksiniz ve onların çektikleri derd-ü âlâmı siz de çekeceksiniz.]

م مَّسَّتْهُمُ ٱلْبَأْسَآءُ وَٱلضَّرَّآءُ وَزُلْزِلُوا۟ حَتَّىٰ يَقُولَ ٱلرَّسُولُ وَٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ مَعَهُۥ مَتَىٰ نَصْرُ ٱللَّهِ أَلَآ إِنَّ نَصْرَ ٱللَّهِ قَرِيبٌ
(214)

[Zira; evvel geçen ümmetleri fakr-ü ihtiyaç ve meşakkat gibi zararlar ye hastalık ve körlük gibi şiddetler her taraflarını ihata etti ve enva-ı belâya müptelâ oldular ve oldukları yerden ayakları kaydırıldı. Hatta onlara meb'us olan resûl ve onunla beraber olan müminler Allah'ın nuşreti ne zaman olacak? deyinceye kadar bu musibetler devam etti ve onlar da takatleri kalmadığı bir zamana kadar sabrettiler ve»nusret-i ilâhiye ne zamandır dediklerinde kıbel-i ilâhiden «Agâh olun ve uyanık bulunun. Allah'ın nusreti yakındır» denilmekle tebşir olundular.] İşte ey ümmet-i Muhammedi Siz de onlar gibi birtakım mesâibe göğüs germedikçe kolaylıkla Cennet'e gireriz zannetmeyin.
Resûlullah'ın Medine'ye hicret buyurmasıyla eshaptan malını Mekke'de terkederek hicret edenlerin müptelâ oldukları fakr-ü faka ve mesaib-i saireyle beraber Medine'de bulunan Yahudilerin adavetlerinden de fevkalâde dilgir olduklarından onları tesliye için bu âyetin nazil olduğu (İbn-i Abbas) Hz.'den mervidir. Yahut Hendek gazasında çekilen

zahmetler üzerine ehl-i imanı teşci için bu âyet nazil olmuştur. Herhangi sebebe mebni nazil olursa olsun, ehl-i imanın görmüş oldukları zahmetlere sabretmesi lâzım geldiğini ve düşmana karşı metanetle mukavemet ve sair avarız ve afata göğüs germek ehemm-i umurdan olduğunu tavsiye ve bu misilli vukuatın âlemde emsali çok geçtiğini beyanla ümmet-i Muhammediyeyi tesliye ve teşcidir. İlâ yevm-ilkıyam bü gibi vukuatın insanlar üzerinde eksik olmayacağını ve evvelden beri eksik olmadığını beyanla, herşeye karşı sebata teşvik için nazil olmuştur. Bilhassa şu içinde bulunduğumuz bin üç yüz otuz senesi Temmuzunda [İş bu cildin tarihi tahriri] iptida Sırpla Avusturya hükümetleri arasında tahaddüs eden bir vak'a üzerine Alman, Fransa, Rus, İngiliz ve Belçika hükümetlerini ve çok geçmeksizin Türkiye ve Japonya hükümetlerine kadar daire-i içtialini tevsi ve şeraresi bütün dünyayı ihata eden Harb-ı Umumi'de, efrad-ı İslâmiyenin görmüş olduğu müzayakaya karşı bu âyet millet-i İslâmiyeye sabır ve metaneti tavsiye etmektedir. Çünkü âyet; mü'min olmakla her belâdan muaf olmak lâzım gelmeyeceğini ilânla müminlere belânın isabet edeceğini ve ona da sabır lâzım olduğunu beyan ve şu kadar ki pek müzayakada olanlara nusretin yakın olduğunu tebşir etmekle tesliye buyurmuştur. Gerçi ekseriyet itibariyle de efrad-ı İslâmiye ahlâk ve amel noktasından rahmet-i ilâhiyeye müstehak değillerse de birtakım fukara ve zuafa ve bîkusur masumların nazargâh-ı ilâhiye olduklarında şüphe yoktur. İşte şu kusursuz masum güruhunun rahmete istihkaklarına iştirakle nusret-i ilâhiyeyi ümid eder ve dergâh-ı ulûhiyetten an karib husulünü istirham ederiz.
Hulâsa; mücerred mümin olmakla mesaib görmeden Cennet'e gireriz zanın doğru olmadığı ve evvel geçen ümmetlerin görmüş oldukları zahmetleri bu ümmetin de göreceği ve Allah'ın rızasına vusul birtakım meşakkate tahammülle beraber şehevatı nefsaniyeyi kaldırmakla olacağı ve sabrın tükendiği zamanda nusret-i ilâhiyenin zuhur edeceği, bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ Cennet'e vusul, mesaibe sabır ve metanetle olacağını beyan ettiği gibf malı sarfetmek hususunda bazı ahkâmını beyan etmek üzere:

يَسْـَٔلُونَكَ مَاذَا يُنفِقُونَ قُلْ مَآ أَنفَقْتُم مِّنْ خَيْرٍ فَلِلْوَٰلِدَيْنِ وَٱلْأَقْرَبِينَ وَٱلْيَتَـٰمَىٰ وَٱلْمَسَـٰكِينِ وَٱبْنِ ٱلسَّبِيلِ وَمَا تَفْعَلُوا۟ مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ ٱللَّهَ بِهِۦ عَلِيمٌ (215)

buyuruyor.

[Habib-i Zişanım ! Hangi şeyi ve ne miktarını infak edeceklerini senden sorarlar. Sen cevapta «Sizin hayırdan intakınız vâlideyninize ve hısımlarınıza ve yetimlere ve fakirlere ve yolculara infak ettiğiniz şeydir.» de. Ve «Hayrolarak her ne işlerseniz Allahü Tealâ onu bilir» demekle sual edenlerin vazifelerini tayin et]
Yani; ashabın tarafından ne gibi şeyi ve ne miktar infak edeceklerini senden sual ederler. Sen onları ıslah için hallerine muvafık olan şeyi beyanla cevap ver, de ki «Sizin hayrolarak infakınız hangi cinsten ve ne miktar olursa olsun infaka müstehak olan: Evvelâ; ana ve babanızdır. Zira; sizin vücudunuza sebep olan onlar olup hal-i sabavetinizde size olan şefkat ve merhametleri icabı sizi büyütmek için çekmiş oldukları zahmetlere karşı sizde olan haklarını ifa etmek üzere eğer muhtaç olurlarsa herkesten evvel ' onların ihtiyaçlarını temin etmek için onları infak etmeniz lâzımdır. Çünkü; onların hakkı başkalarından mukaddemdir. Valideyninizi infaktan sonra ikinci mertebede de muhtac-ı muavenet olan akrabanızdır. Zira; hukuk-u karabete riayet diğerlerine riayetten mukaddemdir. Binaenaleyh; akrabayı tadkîm evlâdır. Akrabanızdan sonra malınız müsait olursa üçüncü mertebede şayan-ı merhamet olan yetimlerdir. Çünkü; yetimlerin kisbe iktidarları olmadığı gibi onlara merhamet edip umur ve hususlarını tedvir edecek pederden mahrum oldukları için onlara infak etmek evlâdır. Yetimlerden sonra infakın hayırlısı sair fukaraya infaktır. Ve bundan sonra merhamete şayan olan, memleketinden uzak düşüp memleketinde olan servetinden istifade edemeyen müsafir yolculardır. Ve hayırdan işlediğiniz herşeyi Allah-u Tealâ bilir ve ziyadesiyle sevabını verir, ecrinden noksan olmaz.
Fahr-i Razi ve Beyzâvî'nin beyanlarına nazaran âyet esbaptan (Amr b. Cümuh) isminde bir şeyh-i fanî hakkında nazil olmuştur. Çünkü; (Amr) zengin olup malının hangi cinsinden ve ne miktarını sadaka edeceğini sual etmesi üzerine bu âyetin nazil olduğu mervidir. Gerçi âyette sual

infaktan ise de infaka itibar; ancak masrafına nazarla olacağına binaen suale cevapta infakın masrafını beyanla cevap verilmiş ve sailin haline münasip olan masraftan yani sadakasını kimlere vereceğinden sual etmesi lâzım olduğuna tenbih olunmuştur. Zira; masrafına sarf olmayan mal zayi olduğundan masrafı aramak ehemdir.
İşte bu âyet-i celile hukuk-u übüvvet ve.karabete riayetin lüzumunu beyandan sonra insanlar arasında en ziyade muhtacı muavenet olan yetimlerin hukukunu nazar-ı itibare almış ve onlara riayetin lüzumunu tavsiye etmiş ve eytamın da beni beşer arasında bir hak sahibi olduklarını ve bu hakka riayet etmek; muktedir olan insanlar üzerine vacib-i kifaye olduğunu beyan eylemiş ve herkesi kendi muhitinde bulunan eytama riayetle mükellef kılmıştır. Fakat bu ahkâma lâyıkıyla riayet olunamadığı ve birçok kusurlar vaki olduğu cümlenin malûmudur. Ancak bu kusur şeriatte değil belki o şeriate lâyıkıyla riayet etmeyen insanlardadır. Şu zamanda teşekkül eden dar-ül'eytamlar şayan-ı takdirdir. Bu âyet-i celile yolculara infak ve riayeti tavsiye etmekle İslâmiyette misafirperverlik hiss-i mübeccelini telkin etmiş ve ekseri Anadolu şehir ve kasabalarında hanedan ve eşraf tarafından yolcular hakkında gösterilen ikram ve ihtiram bu esas-ı dinî'ye riayetten mütevellid bulunmuştur.

***

Vâcib Tealâ infakın masrafını beyan ettiği gibi düşmanla muharebenin vacip olduğunu beyan etmek üzere :

كُتِبَ عَلَيْكُمُ ٱلْقِتَالُ وَهُوَ كُرْهٌ لَّكُمْ

buyuruyor.

[Ey müminler ! Düşmanınızla mukatele etmek sizin üzerinize farz kılındı. Halbuki kıtal sizin üzerinize meşakkettir, tabiatinize mülayim gelmez.]

وَعَسَىٰٓ أَن تَكْرَهُوا۟ شَيْـًٔا وَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ

[Birçok şeyleri sevmezsiniz, halbuki sizin sevmediğiniz şey sizin için hayırlıdır.]

وَعَسَىٰ أَن تُحِبُّوا۟ شَيْـًٔا وَهُوَ شَرٌّ لَّكُمْ

[Ve birçok şeyleri siz seversiniz, halbuki o şey sizin için şer ve mazarrattır.]

وَاللهُ يَعْلَمُ وَأَنتُمْ لاَ تَعْلَمُونَ (216)

[Herşeyin hayır veya şer olduğunu Allah-u Tealâ bilir, siz bilmezsiniz.]
Yani; ey ehl-i iman ! Sizin üzerinize düşmanla muharebe etmek farz kılındı. Zira; dini, namusu, memleketi ve ehl-ü ıyali muhafaza düşmana karşı mukavemetle olduğundan, mukaddesatı ve sair muhafazası vacip olan şeyleri tecavüz-ü â'dâdan muhafaza, onlarla kıtale tevakkuf ettiğinden sizin üzerinize kıtal farzdır. Halbuki kıtal sizin için meşakkattir. Binaenaleyh; tabiat-i beşeriye onu sevmez ve siz tekâlif-i ilâhiye gibi birçok şeyleri ağır görür ve meşakkatli addedersiniz. Halbuki o şey; sizin için hayır ve ayn-ı menfaattir. Zira; sebeb-i salâh ve felâhınızdır. Meselâ namaz yevmiye beş defa nefis üzerine' ağırdır. Halbuki en büyük ibadet olduğu cihetle Rabbisine ubudiyet ve sebeb-i saadettir. Menhiyat gibi birçok şeyleri nefsiniz sever. Halbuki sizin için sebeb-i fesad ve felâket olduğundan serdir ve ayn-ı azap ve mazarrattır. Bu gibi şeylerin menfaat olduğunu Allah-u Tealâ bilir size emreder veya mazarrat olduğunu bilir, sizi nehyeder. Halbuki siz bilmezsiniz.
Beyzâvî'nin beyanı veçhile ahkâm-ı şer'iyenin maslahata tâbi olduğuna bu âyet delâlet eder. Binaenaleyh; Allah'ın emrettiği şeylerin hernekadar zahiri meşakkatli görünse de, hakikatte kulları için o şeyde bir menfaat var ki o meşakkate galiptir. Kezalik nehyettiği şeyin zahirinde insan için sevecek birşey varsa da hakikatta onda mazarrat var ki zahirde görülen menfaate galiptir. İşte bunları Allah-u Tealâ bildiğinden menfaati, galip olan şeyle emreder ve mazarratı galip olan şeyden nehyeder. İşte kıtal; beşerin en ziyade sevdiği hayatın zıddıyla emir olduğundan nefs-i beşer üzerine ağır ve meşakkatlidir. Lâkin dünya ve âhiretin saadetini ve cemiyetin beka ve mevcudiyetini ve dinin muhafaza ve emniyetini ve nâs

beyininde tevzi-i adaleti ve düşman korkusundan masuniyetini temin etmek mücahedeye tevakkuf ettiği gibi emval-i ganimet ve şehadet gibi servet ve meratib-i âliye dahi kıtale mütevakkıftır. Binaenaleyh; kıtalde olan meşakkate nispetle menfaati ve maslahatı kat ender kat fazla olduğundan Cenab-ı Hak düşmanla kıtali farz kılmıştır. Düşman tecavüzatına karşı eli bağlı koyun gibi durmak caiz değildir. Belki sell-i seyfederek karşı çıkmak vaciptir. Şu halde kıtal; hasta olan kimsenin ilâç içmesi gibidir. Çünkü; acı devayı içmek hastaya ağır olursa da deva üzere terettüb edecek şifayı nazar-ı itibare alınca deva hafif ve biiznillâh şifasını görünce de memnun olur.
Evet ! Muharebeyi terketmekte nefsi helâkten ve malı teleften sıyanet ve rahatlık vardır. Ve bunlar insana gayet tatlı görünür. Lâkin kıtali terkle âdânın bilâd-ı İslâmiyeyi istilâ ve emvali garât ve insanları öldürmek ve ırz-u namusu payimal etmek ve muhadderat-ı İslâmiyeyi alıp götürmek gibi mazarratlarını görünce encam-ı emir, kıtale mecbur olunur, fakat ne fayda ki gidenler gitmiş bulunur. Binaenaleyh ehl-i imanın daima harp hazırlığında bulunması ve alât-ı harbi hazırlaması ve icabında düşmana karşı silâha sarılması vaciptir. Zira; vücuda gelen hastalığın derhal ve hastalık vücuda yerleşmeden çaresini aramak lâzımdır, evvelinde müsamaha olunur ve vücuda yerleşirse, onu kaldırmak güç olduğu gibi düşmanı da memlekete ayak basmadan defetmek lâzımdır. Çünkü memleketi istilâdan sonra onu kaldırmak müşkül olur.
Âyette «Kıtali kerih görürler» demek «Tab-ı beşer üzerine ağır olur» demektir. Yoksa «Teklif-i ilâhiyi istikrah ederler» manâsına değildir. Zira bu manâ; ehl-i imanın imanlarına münafidir. Çünkü mümin; Allah'ın emrettiği şeyin ayn-ı salâh ve hakkında menfaat olduğunu bilir ve lâkin bunu bilmek nefis üzere teklifin sikletini kaldırmaz. Binaenaleyh; menfaatini bildiği halde nefis üzere meşakkatli olur. Birçok müslümanların itikadları sağlam olduğu halde tekâsül ederek birçok ibadetleri terketmeleri buna şahittir.
Ayette hitap; zaman-ı saadette bulunan müminlere ise de ilâ yevm-il kıyam mevcud olacak müminlere bittabi' hitaptır. Binaenaleyh; her zaman kıtal, ehl-i iman üzerine farz-ı kifayedir. Şu halde bir kıt'ada muharib olan düşmanla mücahid bulundukça diğerlerinden farz sakıt olur. Şu kadar ki düşman İslâm toprağına ayak basarsa farz-ı ayn olur ki,

o zaman düşmanı defetmek için her müslümanın harbe iştirak etmesi farzdır.
Hulâsa; müslümanlar üzerine mücahede ağır olursa da farz olduğu ve insanın bazı sevmediği şeyin akıbeti hayır ve bazı sevdiği şeyin akıbeti şer olduğu ve bu gibi şeylerde hayrı ve şerri Allah-u Tealâ'nın bilip, kulların bilemediği bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***
Vâcib Tealâ'nın kıtalin farz olduğunu beyan ettiği gibi şehr-i haramda kıtalin büyük günâh olduğunu dahi beyan etmek üzere:

يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ ٱلشَّهْرِ ٱلْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ وَصَدٌّ عَن سَبِيلِ ٱللهِ وَكُفْرٌۢ بِهِۦ وَٱلْمَسْجِدِ ٱلْحَرَامِ

buyuruyor.

Ey Resûl-ü Mükerrem ! Şehr-i haramda kıtalden müşrikler sana sual ederler. Sen cevapta de ki: «Şehr-i haramda kıtal büyük günâhtır ve o ayda kıtal tarîk-ı ilâhîden kulları menetmektir ve şehr-i haramda kıtal Allah-u Tealâ'ya küfürdür.» Ve Mescid-i Haramı ziyaretten menetmektir.]

وَإِخْرَاجُ أَهْلِهِۦ مِنْهُ أَكْبَرُ عِندَ ٱللهِ وَٱلْفِتْنَةُ أَكْبَرُ مِنَ ٱلْقَتْلِ

[Ve Mescid-i Haram'ın ehlini Mescid-i Haram'dan çıkarmak indallah kıtalden daha büyük günâhtır. Ve fitne katilden daha büyüktür.]

Yani; beynel Arap şehr-i harama hürmet lâzımken, Recep ayının gurresinde ehl-i İslâmdan bir zümrenin müşriklerin kervanını vurmaları üzerine müşrikler şehr-i haramda kıtalin hükmünden Resûlullah'a sual ettiler. Cenab-ı Hak resûlüne hitaben «Habibim ! Şu suale cevapta, sen de ki; şehr-i haramda kıtal büyük günâhtır ve tarîk-i ilâhiden ve Mescid-i Haram'dan menetmektir. Fakat Mescid-i Haram'ın ehli olan Resûlullah'ı ve müminleri Mescid-i Haram'dan çıkarmak ve ehl-i imana karşı fitne ihdas etmek şehr-i haramda kıtâldan daha büyük günâhtır.»

Bu âyette Resûlullah'a sual edenler müşriklerdir. Çünkü; Resûlullah Bedir gazasından iki ay evvel halazadesi (Abdullah b. Cahş)'ı bir kıt'a-ı askeriye ile Kureyş'in Taif'ten gelecek bir kervanının önünü kesmek üzere göndermiş ve eline verdiği nameyi iki gün açmamasını ve iki günden sonra açıp arkadaşlarına okumasını ve mazmununda arkadaşlarını muhayyer bırakıp cebretmemesini emretmişti. Emr-i Resûlullah'a muvafık olarak (Abdullah) zamanında nameyi açtı ve okudu. [Tefsir-i Hâzin'de beyan olunduğuna nazaran namenin münderecatı şöyledir:
(بِسۡمِ ٱللَّهِ ٱلرَّحۡمَٰنِ ٱلرَّحِيمِ) Amma ba'd Sen maiyetinle beraber Allah'ın bereketi üzerine yürü ve Batn-ı Nahil'de Kureyş'in oradan geçecek kervanını gözle. Umarım ki sen bize hayırla gelirsin.»]
Bu nameyi (Abdullah) okuyunca cümlesi (سمعنا و اطعنا) dediler. Ve Batn-ı Nahl’e varıp kondular. Kervan geldi, bir müddet mücahededen sonra asakir-i İslâmiye muzaffer oldular, kervanbaşı (Abdullah b. Hadrami)'yi katil ve iki kişiyi esir alarak kervanla beraber Medine'ye getirdiler. Ancak bu vaka şehr-i haram olan Recep ayının garresinde olduğundan müşrikler Resûlullah'ı «Sen şehr-i haramın hürmetine riayet etmedin» diye tayib ettiler ve bu suretle Resûlullah'a mektuplar yazdılar. Resûlullah da askerin reisine «Ben size şehr-i haramda kıtal edin mi dedim?» diyerek itab etti. Ve emval-i ganimeti ve esirleri taksim etmeksizin bu âyetin nazil olduğu mervidir. Halbuki asker Cemaziyelâhirenin nihayet günleri zannetmişler ve Recep ayının duhûlünü bilmemişler ve onun için harbetmişlerdi. Buna nazaran âyetin manâsı şöyledir : [Ey müşrikler ! Şehr-i haramda (Abdullah b. Cahş)’ın (Hadramî)'yi hataen katlettiğinden sual ediyorsunuz. Şehr-i haramda kıtal büyük günâhtır. Lâkin sizin tarîk-ı ilâhi olan din-i İslama duhûlden ve Harem-i Şerifi ziyaretten halkı men'etmeniz ve Allah'a küfretmekle beraber ehl-i Haramdan olan Resûlullah'ı ve ashabını Mekke'den çıkarıp hicrete mecbur eylemeniz indallah daha büyük günâh olduğu halde bu kadar cinayetleri işler, nefsinizi ta'yib etmez de (Abdullah)'ı niçin tayib ediyorsunuz?] demektir.
Bu âyet nazil olunca Resûlullah emval-i ganimetin beşte birini Beyt-ül Male ayırdı. İslâmda evvel Beyt-ül Mala vaz'olunan humus budur. Esirleri vermesini ricaya Mekke'den elçi geldi. Resûlullah evvelce Mekke'de esir

olan (Sa'd) ve Akabe) gelmedikçe esirleri vermeyeceğini ve onlar gelirse müsaade edeceğini ve gelmediği takdirde katledeceğini beyan etmesi üzerine elçi geri gitti ve (Sa'd) ve (Akabe) geldi, Resûlullah da müşriklerin esirlerini terhis etti. Esirlerden (Hikem b. Keysan) müslüman oldu ve diğeri (Osman) küfrüzere Mekke'ye gitti. İşte din-i İslâmda esirin mübadelesi buradan başlamıştır.
Şehr-i haramda kıtalin haram olması diğer kıtal âyetiyle nesholunduğundan bizim için şehr-i haram yok ve her vakit muharebe caiz olup elyevm amelimiz de bunun üzerinedir. Müslümanlar için işlerini ta'til edecek birgün ve zaman yoktur, her zaman işlemek caizdir. Hatta Cuma günü bile Cuma namazını eda edinceye kadar bir müddette işini bırakır badehu işine bakar, tatil etmez. Mekke ahalisi Resûlullah'a karşı muharip bir düşman oldukları için malları helâl olduğundan Resûlullah onların kervanını kesmek üzere asker göndermiştir. Hatta muharip olduklarına iki ay sonra vuku bulan Bedir muharebesi de delâlet eder. Binaenaleyh; onlar üzerine harb açmak ve mallarını almak meşru' idi. Zira; âzam-i cinayet olan şirki terketmedikleri gibi Resûlullah'la bir muahedeleri de yoktu. Şu halde askerin alıp götürdükleri emval, ganimet olduğundan Resûlullah taksim etmiştir.

***

Vâcib Tealâ kâfirlerin mukatelede devam edeceklerini beyan etmek üzere:

وَلاَ يَزَالُونَ يُقَـٰتِلُونَكُمْ حَتَّىٰ يَرُدُّوكُمْ عَن دِينِكُمْ إِنِ ٱسْتَطَـٰعُوا۟

buyuruyor.

[Eğer kâfirler muktedir olurlarsa dininizden döndürünceye kadar sizinle mukatelede devam ederler.]

وَمَن يَرْتَدِدْ مِنكُمْ عَن دِينِهِۦ فَيَمُتْ وَهُوَ كَافِرٌ فَأُو۟لَـٰٓئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَـٰلُهُمْ فِى ٱلدُّنْيَا وَٱلْـَٔاخِرَةِ وَأُو۟لَـٰٓئِكَ أَصْحَـٰبُ ٱلنَّارِ هُمْ فِيهَا خَـٰلِدُونَ (217)

[Ve eğer sizden bir kimse dininden döner de kâfir olduğu halde vefat ederse, işte şu dininden dönen kimselerin dünyada ve âhirette amelleri zayi' olur ve bunlar Cehennem'in sahipleridir ve ebeden orada kalacaklardır.]
Yani; kâfirler muktedir oldukları surette sizi dininizden döndürünceye kadar çalışırlar, asla mukateleyi terketmezler. Zira; bütün emelleri sizi dininizden döndürmek ve kendi dinlerine almaktır. Binaenaleyh; bu maksatları hasıl olmadıkça harpten feragat etmezler. Eğer sizden biriniz onların maksadına muvafakat eder, dininden döner ve küfrüzere ölürse işte o kimselerin amelleri dünyada muzmahil olur. Çünkü; tahayyülâtı batıl ve İslâmiyetten göreceği faydalar zayi' olduğu gibi âhirette de amelleri zâyi'dir. Zira; sevaptan mahrumlardır. Bu misilli dininden dönen ve kâfir olarak vefat eden kimseler ebedî Cehennem ateşine mülâzimlerdir.
Beyzavînin beyanı veçhile bu âyet; kâfirlerin adavetlerinin devamını ve başka şeyle adavetlerini geri alamayıp ancak ehl-i imanı dinlerine döndürmekle müteselli olacaklarını ihbardır ve irtidad eden kimsenin üzerine irtidad ahkâmını icra; kâfir olarak vefat etmesiyle meşruttur. Çünkü; irtidad ettikten sonra tekrar tevbe ve istiğfar ederse tevbesi kabul olunur, muhalledün finnar olmaz. Bir kimse irtidad edince buluğ zamanında irtidad edinceye kadar işlediği ameli batıl ve tevbe etmezse zevcesi kendine haram olur ve mümin olan pederine ve validesine ve sairine varis olamaz ve müminler tarafından muavenete müstehak olmaz. Çünkü; kâfirdir ve malı amval-i ganimet olur. Zira; irtidad edince cemaat-i İslâmiyeden çıkmış ve ehl-i İslâmla alâkası kalmamıştır. Amma âhiretçe ameli batıl ve kendi kâfir olduğu için sevap görmez. Binaenaleyh; ebeden Cehennemde kalır.
Hulâsa; kâfirlerin, muktedir olurlarsa müminleri dinlerinden döndürünceye kadar muharebeye devam edecekleri ve binaenaleyh; ehl-i küfürden vefa beklemek doğru olmadığı ve müminlerden bir kimse dininden döner ve kâfir olduğu halde vefat ederse, bütün amelinin batıl olacağı ve bu misilli mürtedlerin ebedi Cehennem'de kalacakları bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***
Vâcib Tealâ kıtalin farziyetini ve kâfirlerin kıtale devam edeceklerini beyan ettiği gibi kıtal emrine imtisal edenlerin rahmet-i ilâhiyeye nail olacaklarını dahi beyan etmek üzere :

إِنَّ ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ وَٱلَّذِينَ هَاجَرُواْ وَجَٰهَدُواْ فِى سَبِيلِ ٱللَّهِ أُوْلَٰٓئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ ٱللَّهِ وَاللهُ غَفُورٌ رَّحِيمٌ (218)

buyuruyor.

[Şol kimseler ki, onlar Allah'a ve resûlüne ve kitaplarına iman ettiler ve şol kimseler ki, onlar imanla beraber hicret ve fisebilillâh mücahede ettiler. İşte bu kimseler Allah'ın ihsanını ümid ederler. Zira; Allah-u Tealâ mücahede edenlerin günâhlarını mağfiret eder ve cihatları mukabili sevap vermekle merhamet buyurur.]
H i c r e t ; din uğrunda beldesini, evini, akraba ve taallükatını, emvalini ve kâfirlerin komşuluğunu terkederek diyar-ı İslama nakletmektir. İptida-yı İslâmda Resûlullah'ın Medine'yi teşrifle Mekke'nin fethinden evvel hicret farzdı, fakat Mekke'nin fethinden sonra farziyeti nesholunup sünnet olarak baki kalmıştır. M ü c a h e d e y l e murad; düşmanla mücahededir. Gerçi nefisle mücahedeye şâmil ise de bu makamda maksat; muharebede cihattır.
Amelin mucib-i Cennet olmadığına işaret için rica lâfzı varid olmuştur. Gerçi amel Cennet'te dereceleri mucipse de asıl Cennet'e girmek lûtf-u ilâhidir.
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile bu âyet, bundan evvelki âyet gibi Mekke müşriklerinin kervanını alıp getiren fırka-i askeriye hakkında nazil olmuştur. Çünkü; evvelki âyet nazil olunca o askerin reisi olan (Abdullah b. Cahş) «Ya Resûlallah ! Hatamızın affolunduğunu bildik, lâkin bizim mukatelemiz üzerine sevap var mıdır, onu bilemedik?» deyince bu âyetin nazil olduğu mervidir.
Bu âyette âbid olan kimsenin ibadetine mağrur olmamasına ve ne kadar zühd-ü takvası olsa bile hin-i vefatında Rabbisine karşı kendisini kusur sahibi bilmesi lâzım olduğuna ve din-i ilâhiye lâyık olduğu veçhile nusret edemediğini itiraf etmek ve azaptan korku ve rahmetten ümid üzere

mevte hazır olmak lâzım geldiğine işaret vardır. Çünkü iman ve hicret ve fisebilillâh mücahede eden kimselerin şu amelleriyle beraber Allah'ın rahmetini rica ettiklerini beyan etmek; suret-i kafiyede şu ibadetlerin rahmet-i ilâhiyeyi mucip olmadığına delâlet eder. Şu halde insan, ne kadar ibadeti olsa yine Allah'ın inayetini ricaya muhtaçtır. Halbuki kat'i olan birşeyde ricaya hacet kalmaz. Binaenaleyh; ibadetin sevap icabı kat'i değildir.

***

Vâcib Tealâ bünye-i insaniyeyi tahribe sebep olan kıtale müteallik bazı ahkâmı beyan ettiği gibi cism-i insaninin dümenini döndürmekte olan aklı gideren şarapla, malı itlaf eden kumarın hükm-ü şer'isini beyan etmek üzere:

يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ ٱلْخَمْرِ وَٱلْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَآ إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَٰفِعُ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَآ أَكْبَرُ مِن نَّفْعِهِمَا

buyuruyor.

[Ey Resûl-ü Muazzam ! Nâs şarapla kumarın hükmünden sana sual ederler. Sen onlara cevapta «Şarap aklı izale ve kumar da malı itlaf ettiğinden her ikisinde büyük günâh vardır. Ve nâsa bunların menfaatleri de vardır ve lâkin günâhları menfaatlerinden büyüktür de.»]

Yani; nâs aklı izale eden şaraptan ve malı itlaf eden kumardan sana sorar ve istifta ederler. Sen onların şu suallerine cevaben «Bunlardan birisi bünye-i insaniyenin dümenini idare etmek için ihsan olunan nimet-i aklı izale ve diğeri muhafazası lâzım olan malı itlaf ettiğinden ikisinde de büyük günâh vardır. Kumarda kolayca mal kazanmak ve şarapta neşe ve sürür vermek gibi bazan nasa menfaat de vardır, lâkin bunlardan neşet eden mefsedet menfaatlerinden daha büyüktür. Bir şeyde mefsedet, maslahattan çok olursa terki icab ettiğinden bunları terk etmek lâzımdır» de.

Fahr-i Razi ve Kazi'nin beyanları veçhile şarap hakkında dört âyet nazil olmuştur. Birincisi; Mekke'de :

وَمِن ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالأَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَرِزْقًاحَسَنًا

âyeti nazil olmuştur. Yani «Hurma ve üzüm meyvalarından nâs şarap ve rızk-ı hasen ittihaz ederler» demektir. Müslümanlar için bidayeten mubah olduğundan şarabı içerlerdi. Sonra Hz. Ömer ve bazı sahabenin huzur-u Risalette «Ya Resûlallah ! Şarap hakkında bize fetva ver. Zira; aklı gideriyor» demeleri üzerine bu âyet nazil olmuştur. Bu âyetin nüzulünden sonra nâstan bazıları içerse de diğerleri terketmiştir. Bundan sonra (Abdurrahman b. Avf) Hz.leri bazı kimseleri davet etti. O ziyafette şarap içtiler. Badehu namazda imam, sekri icabı (لا اعبد ما تعبد) yerine (اعبد ما تعبد) okudu. Bunun üzerine (ولا تقربوا اصلاة وانتم سكارى) âyeti nazil oldu. Yani «Sarhoş olduğunuz halde namaza yaklaşmayın» demektir. Binaenaleyh; şarabı içenler gayet azaldı. Bundan sonra bir davette ashaptan bazıları şiir okurken ensarı zemmedince, ensardan bir delikanlı (Sa'd) Hz.'lerinin başını yarıncaya kadar döğdü. Hz. Ömer «Ya Rabbi ! Şarap hakkında beyan-ı şafi inzal et» diye temenniyatta bulununca:

(إِنَّمَا ٱلْخَمْرُ وَٱلْمَيْسِرُ وَٱلأَنصَابُ وَٱلأَزْلاَمُ رِجْسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ)

âyeti nazil oldu ki, şarap ve kumar Şeytan'ın amelinden necis olduğu beyan edilmiştir. Şu halde tercümesi yukarıya dere olunan âyet-i celile; şarabın necis olduğunu beyan eden âyetle mensuhtur. Zira; bu son âyetle haram kılınmış olup hürmeti kat'i ve halâl itikadı küfürdür. Ve haram olduğunu itikad ederek içen kimse günâh-ı kebire irtikâb ettiği cihetle fasıktır.

Gerçi şarap; iptida-yı İslâmda nâsın ülfetlerine binaen bir müddet mubah olmuşsa da, beyan olunduğu veçhile tedricen nefret verecek âyetler nazil olmakla encam-ı kâr hürmet-i katiyeyle haram kılınmıştır.

Bu âyette beyan olunan şarapta olan büyük günâh; aklı izale ve sarhoşluk sebebiyle, menhiyatı irtikâb ve memur attan i'raz etmektir. Kumarda olan büyük günâh; bedelsiz gayrın malını almaktır. Çünkü: Herhangi nevi oyunla alırsa alsın kumarla alınan mal haramdır. Hatta çocukların ceviz, badem, yumurta gibi şeylerle oynayıp aldıkları eşya bile haramdır. Gerçi çocuklar tekalif-i ilâhiyeyle mükellef değillerse de hukuk-u ibadla

mükelleflerdir. Çünkü sabavet; gayrın malını halâl kılmaz. Binaenaleyh; çocukların kumardan aldıkları şey de haramdır. Şarapla kumarın menafiine gelince: Çokça sevinmek ve korkak kimseyi şeci kılmak ve bahili sahi etmek gibi ânî ve her zaman zevale maruz olan bazı şeylerdir. Binaenaleyh; âyette nâsa menfaatleri olduğu beyan ve balâda tadad olunan şeyler menafi-i cüziyeden ibarettir ki zararlarına nispetle menfaatleri gayet cüz'i olduğundan bilkülliye haram kılınmıştır. Zira; zarar-ı külli zımnında menfaat-i cüz'iyeye itibar olunmaz. Çünkü def-i mefsedet; celb-i menfaatten evlâdır.
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile kumar; zaman-ı cahiliyede ve bilhassa Araplar arasında pek şöhret almış olup bazı kimseler bir oturuşta yüz deve alır ve elini sürmeksizin fukaraya ihsan eder ve bu gibi şeyleri medar-ı mefharet addederlerdi. Vakta ki ufk-u saadetten diyanet-i İslâmiye tulu' edince âlemin tahribine sebep olan bu gibi müzahrafatı tamamen men'etti. Çünkü âlemin îmariyle beraber insanların ihtiyaçlarını defetmek; ticaret, haraset, sınaat, emaret ve sair muamelât-ı nasla hasıl olduğundan bunun haricinde bedelsiz ve emeksiz tavlaya dört zar atarak veya bir kâğıt çıkararak gayrın malını almak insanları atalete sevkedip kahve köşelerinde ve han bucaklarında oturmak ve oyun oynamakla meşgul etmektedir. Kumar yüzünden binlerce hanümanların harab olduğu ve büyük ailelerin refah-ü saadetten dereke-i sefalete duçar oldukları her zaman görülmektedir. Halbuki mal; insanın hayatına hadim olduğu ve maişet ve rahatını temin ettiği cihetle şeriat-i Muhammediye; herkesin malını israf ve sefahetten muhafaza ederek ticaret ve esbab-ı saireyle tezyidine çalışmayı emrederken, bilâkis o malı şehevat-ı nefsaniyeye sarfetmek ve bir oyun vasıtasıyla bedelsiz gayra vermek, elbette eser-i cinnet ve aklın hilafıdır. İnsanların yekdiğerine borçlu ve edasıyla memur oldukları taâvün ve tenâsuru, kumar kökünden sarsar. Çünkü; kumar oynayanlar arasında zahirde masa başında bir muhabbet-i samime görülse ve kardeş gibi oyun oynasalar bile, beyinlerinde adavet hiçbir zaman eksik olmadığı ve azıcık husumetten başlayarak gittikçe büyüyüp hatta kıtale kadar ilerlediği de kabil-i inkâr değildir. Şarap ve müskirat-ı saire her kötülüğün esasıdır. Binaenaleyh; onun sebep olduğu fenalık sayılmakla tükenmez bir halde olduğu cümlenin malûmudur. Çünkü; insanın cismini tahrif, a'sâbını

tahrik, malını israf ve aklını izale ettiği cihetle aile arasında intizamı bozduğu her zaman görülen hallerdendir. Binaenaleyh; Ceriab-ı Hak kullarının menfaatlerini muhafaza ve mallarını ziya'dan vikaye için kumarı ve şarabı yani bilcümle müskiratı haram kılmakla âlemin Ve bilhassa aile hayatının intizamını bozacak şeylerden insanları menetmiş ve aile hayatının teşkilâtına halel getirmememek lâzım olduğuna işaret buyurmuştur.

***

Vâcib Tealâ israf ve sefahetten ibaret olan şarapla kumarın büyük günâh olduğunu beyan ettiği gibi meşru' cihete sarfolunacak malın miktarını da beyan etmek üzere:

وَيَسْئَلُونَكَ مَاذَا يُنفِقُونَ قُلِ ٱلْعَفْوَ كَذَٰلِكَ يُبَيِّنُ الله لَكُمُ
ٱلأَيَـٰتِ لَعَلَّكمْ تَتَفَكَّرُونَ (219) فِى ٱلدُّنْيَا وَٱلأَخِرَةِ

buyuruyor.

[Ey Resûl-i Âzam ! Nâs sana ne gibi ve ne miktar infak edeceklerini sual ederler. Sen cevapta «İhtiyacınızdan fazlasını infak edin» de. Zira; sizin umur-u dünya ve âhirette tefekkür etmeniz için Allah-u Tealâ ahkâmına delâlet eden âyetleri böylece beyan eder. Binaenaleyh; halinizi ıslaha müteallik olan âyetlerin ahkâmıyla âmil olup dünyanıza kifayet edecek miktarını almak ve fazlasını âhiret için sadaka etmek cihetlerini düşünmeniz lâzımdır.]
A f v ; birşeyin fazlasıdır veyahut kolay manasınadır. Beyzâvî'nin beyanı veçhile evvelce infak hususunda sual eden (Amr b. Cümuh) ikinci defa infakın miktarını sual etmesi üzerine bu âyeti inzal ile Cenab-ı Hak ihtiyaçtan ziyadesini sadaka etmek mal sahiplerinin hallerine münasip olduğunu beyan buyurmuştur.
Tefsir-i Hâzin'de beyan olunduğu veçhile bu âyet nazil olduktan sonra eshab-ı kiram kesb-i emval cihetine sa'yedip kendi evlâd-ü ıyalinin ve sair nafakası üzerine lâzım olanların ihtiyaçları miktarını tutup ziyadesini sadaka ederlerdi. Çünkü; bu surette hem dünyayı hem de âhireti

düşünmek vardır. Âyette Cenab-ı Hakkın beyanına muvafık olan da budur.
Bu âyette afv yani ihtiyacından ziyadeyi sadakayla murad; gınadan ve servetten sadaka etmektir; çünkü; Beyzâvî'nin beyanı veçhile bir kimse huzur-u Risalete ganaimden hissesine isabet eden bir miktar altın parçasıyla gelip «Ya Resûlallah ! Bundan başka malım yoktur. Bunu benden Beytülmale sadaka olarak al» dediğinde Resûlullah almaz. Tekrar ısrar edince Resûlullah «Sizden biriniz malının küllisiyle bana gelir, sadaka eder, sonra gider köşe başına oturur, kuut-ü yevmiyesini nastan ister, dilenciliğe başlar, böyle fakir halle insan kendi nafakasını sadaka etmez ve sadaka ancak kuvvet-i gınadan ve fazla-i varidattan olur» buyurmuştur.
Buhari ve Müslim'in ittifaklarıyla rivayet olunan diğer bir hadîste Resûlullah'ın «Sadakanın hayırlısı gınadan ve servetten verilen sadakadır. Yed-i ulya, yed-i süflâdan hayırlıdır. Ailende muhtaç olan kimseden başla» buyurduğu mervidir. İşte şu hadîslerin her ikisinde Resûlullah bu âyeti tefsir buyurmuştur ki sadaka; insanın kendine ve nafakası üzerine vacip olan evlâd-ü ıyaline kâfi miktardan fazla olursa olur, yoksa kendinin muhtaç olduğu malını sadaka memduh birşey değildir. Zira insanın üzerine vacip olan; evvelâ kendi evlâd-ü ıyalini sonra akraba ve taallükatını düşünmektir. Binaenaleyh; sadakanın insanın kendi taayyüşüne zarar getirmeyecek bir halde olmasını Cenab-ı Hak bu âyetle beyan buyurmuştur.
Bu âyette Vâcib Tealâ hem dünyasını maişet-i dünyeviye- hem âhiretini -ecr-ü mesubat cihetini- düşünmek lâzım olduğunu ve her iki ciheti de ihmal etmek caiz olmadığını beyan etmiştir. Binaenaleyh; insan için bu ikiden herbirine takati miktarı çalışmak lâzımdır.

***

Vâcib Tealâ sadakanın miktarını ve servetten verilmek lâzım olduğunu beyan ettiği gibi sadakaya masraf olan yetime riayetin keyfiyetini dahi beyan etmek üzere :

وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ ٱلْيَتَـٰمَىٰ قُلْ إِصْلَاحٌ لَّهُمْ خَيْرٌ

buyuruyor.

[Ey Resûl-ü Muazzam ! Nas sana yetimlerin ahvalinden sual ederler. Sen cevapta onlara de ki «Yetimlerin ahvalini ıslah etmek müminlere hayır ve büyük sevaptır.»] Zira; onları sefalette bırakmaktan hallerini ıslah etmek elbette hayırlıdır.

وَإِن تُخَالِطُوهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ

[Eğer siz onlara merhamet ederek ihtilât ederseniz onlar dinde sizin kardeşlerinizdir.] Binaenaleyh; onların hallerini ıslahta size hayırlı mükâfat vardır.

وَاللهُ يَعْلَمُ ٱلْمُفْسِدَ مِنَ ٱلْمُصْلِحِ

[Ve Allah-u Tealâ onların hallerini ıslah eden muslini ve mallarını zayi etmekle ifsad eden müfsidi bilir.] Binaenaleyh; ıslah eden kimseye sevap verir ve ifsad eden kimseye azab eder.

وَلَوْ شَآءَ اللهُ لَأَعْنَتَكُمْ إِنَّ ٱللهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ (220)

[Ve eğer Allah-u Tealâ sizin meşakkatinizi murad etmiş olsaydı, size meşakkat verecek şeyleri teklif ederdi. Ve lâkin meşakkatinizi murad etmedi. Zira; Allah-u Tealâ cümleye galip ve işleri hikmeti mutazammın bir hakîm-i mutlaktır.]
Yani; habibim ! Sana yetimlerin hallerinden ve onlara ne gibi muamele edileceğinden sual ederler. Sen yetimler için hayrolan; mallarını ve kendilerinin muhafaza ve talim ve terbiyeyle ıslah etmek olduğunu beyan et ve sual edenlere de ki «Eğer siz yetimleri hakir görmez, yemekte yanınıza oturtmak ve beraberinizde gezdirmek suretiyle onlara karışırsanız iyi yapmış olursunuz. Zira; onlar sizin kardeşlerinizdir. Ve Allah-u Tealâ onların malını itlaf ve kendini hakir addetmek ve işlerine bakmak suretiyle ifsad eden müfsidle yetime merhametle muavenet eden muslihi bilir ve herkesin ameline göre cezasını verir ve eğer Allah-u Tealâ sizin meşakkatinizi murad etmiş olsaydı yetimler hakkında size

meşakkat verecek ahkâm vaz'eder ve sizi meşakkate duçar ederdi. Lâkin meşakkatinizi murad etmedi, halinize bıraktı. Şu halde siz de yetimlere lâzım gelen muaveneti yapmalısınız. Zira; Allah-u Tealâ herkese galip ve cümle ef ali hikmet üzere şâmil bir hakimdir.»

Fahr-i Razi ve Kazi'nin beyanları veçhile zaman-ı cahiliyedc yetimin malıyla intifa etmek için yetimi yanma almak ve fakat hakir tutmak ve kız olursa kendine veya oğluna nikâh etmek ve lâkin zevce muamelesi yapmamak suretiyle gadretmek âdet olmuştu. Vakta ki cümlenin rahatını tekeffül eden şeriat-ı İslâmiye zuhur edince, efrad-ı beşerin kâffesinin ahvalini nazar-ı itibare alıp ahkâmını beyan ettiği gibi, eytamın ahvalini dahi nazar-ı itibare alarak mallarını ve canlarını muhafazayı tavsiye etmiştir.

Bu âyetin sebeb-i nüzulü; yetimin malını yiyen kimsenin karnı dolusu ateş yemiş olacağını beyan eden âyet nazil olunca, nâs yetimlerin malından ellerini çektiler ve ihtilât etmez oldular. Fakat yetimlerin mesalihi bu suretle bilkülliye muhtel oldu, nâs ne yapacaklarını bilemediler. Bunun üzerine Resûlullah'a arz-ı keyfiyet edip yetimler için ne gibi tedbir yapılacağını Cenab-ı Risaletpenah Efendimizden istitaya karar verdiler ve âyette beyan olunduğu veçhile sual etmeleri üzerine bu âyetin nazil olduğu mervidir.

Yetimi ı s l a h ; okutmak, ilim ve irfanla terbiye etmek, malım zıya'dan muhafaza ve ticaretle tezyid, nafakasını malından tedarik etmekle sefaletten kurtarmak ve kendisini refahla yaşatmaktır. Bu minval üzere riayet etmek hem yetim hem de ıslahını tekeffül eden kimse hakkında hayır olduğunu Cenab-ı Hak bu âyetie beyan etmiştir.

Islahın hayır olduğunu beyandan sonra ıslahın envamdan ihtilât etmek de hayır olduğunu ve ihtilât ettiği surette kardeşiyle ihtilât etmiş olduğundan kardeş muamelesi yapılmak lâzım geldiğini beyan etmiştir.

İ h t i l â t ; bir hanede beraber oturmak ve yemek ve içmekte müsavata riayet etmek lâzım olduğunu beyanda kâfidir. Çünkü; evvelce yetimi ayrı odada yatırırlar ve yemeğini ayırırlar ve taamından ve suyundan fazla kalana ellerini değmezler ve binaenaleyh; bu hal üzere telef olur gider ve yetimle ünsiyete tenezzül etmezlerdi. İşte bu gibi halleri terk edip, onlara kardeş muamelesi yapmak lâzım olduğunu Cenab-ı Hak bu âyette beyanla yetimlere riayete kullarını tergib etmiştir.

İhtilât, yetimin şahsıyla ihtilâta şamil olduğu gibi malını malına karıştırmak ve beraber temşiyet etmeye dahi şamildir. Yetimin malına nezaret eden kimse ameli mukabilinde maruf veçhile ücrete müstehak olur. Binaenaleyh; emsali misilli ücretini almak halâldir.
Hulâsa yetimler hakkında lâzım olan; onların mallarını ve canlarını ıslah etmek olup, bu ıslahın da onlara ve ıslah edenlere hayır olduğu ve onlarla ihtilât etmek kardeşle ihtilât olduğundan suret-i meşruada ihtilât lâzım geldiği ve Allah-u Teal'ânın onların hallerini ıslah edenle, ifsad edeni bildiği ve ifsad eden kimseden intikamını alacağı ve insanları isterse Allah-u Tealâ'nın meşakkate duçar edeceği ve Allah-u Tealâ'nın herkese galip olup ef'al-i hikmetten hali olmadığı bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ eytamla ihtilâtın cevazına sebep; uhuvvet-i diniye olduğunu beyan ettiği gibi dinde kardeş olmayan müşrike hatunla ihtilât-ı tammı mucip olan tezevvücün caiz olmadığını dahi beyan etmek üzere:

وَلاَ تَنكِحُواْ ٱلْمُشْرِكَـٰتِ حَتَّىٰ يُؤْمِنَّ

buyuruyor.
[Ey müminler ! Müşrike olan hatunu iman edinceye kadar nikâh etmeyin.] Ve yatağınıza almayın. Sizin nutfeniz, onların nutfelerine karışıp çocuk meydana gelmesin.

وَلأَمَةٌ مُّؤْمِنَةٌ خَيْرٌ مِّن مُّشْرِكَةٍ وَلَوْ أَعْجَبَتْكُمْ

[Ve mümine olan bir kadın hurre olsun, cariye olsun, müşrike olan kadından elbette hayırlıdır. Velev ki, o müşrike olan kadının güzelliği ve malı size taaccüp ve hayret versin. Yine mümine olan hayırlıdır.] Zira, mümine olan kadın insaniyette kardeş olduğu gibi dinde dahi kardeş olduğu cihetle onunla tezevvüçte ülfet ve rabıtanın müşrikeyle tezevvüçten elbette ziyade olacağı şüphesizdir. Çünkü; dinde ayrılık az çok aile arasında nefreti mucip birşeyin hudusuna sebep olur. Zira; her dinin adetleri ve an'aneleri ayrı ve yekdiğerine münafidir. Ancak bu söz,

dinle mukayyed ve dine tamamiyle merbut olanlara nazarandır. Bir dine mensup olduğunu iddia edip de o dinle tedeyyün etmeyenlere nazaran mümin ve müşrik hepsi müsavidir. Binaenaleyh; müminin mümine olan kadınla tezevvücünde aile teşkilâtında ve evlât ve ensal yetiştirmekte suhulet olacağında şüphe yoktur. Çünkü; insaniyet vasıtasıyla cismen tarafeynin yekdiğerine irtibatları olduğu gibi, din vasıtasıyla kalplerinde ve ruhlarında da irtibatı tâm olur ve bu irtibatın aile intizamına hadim olduğu da aşikârdır.

وَلاَ تُنكِحُوا۟ ٱلْمُشْرِكِينَ حَتَّىٰ يُؤْمِنُوا۟

[Ve ey mümine olan hatunların velileri ! Taht-ı velayetinizde olan kadınları iman edinceye kadar müşriklere nikahlamayın.] Zira; siz ve hatunlar şeref-i imanla müşerref olduğunuz halde denaet-i şirkle mülevves olan bir kimsenin taht-ı nikâhında bulunmak hatunlar için zillet olduğu gibi velayetiniz hasebiyle size de âr olur. Binaenaleyh; mümine olan bir kadını müşrik olan bir kimseye nikahlamanız caiz olamaz.

وَلَعَبْدٌ مُّؤْمِنٌ خَيْرٌ مِّن مُّشْرِكٍ وَلَوْ أَعْجَبَكُمْ

[Ve ey mümine olan kadınların velileri ! Bir abd-i mümin elbette abd-i müşrikten daha hayırlıdır. Velev ki o abd-i müşrikin hüsn-ü cemâli ve malı size taaccüp vermiş olsa dahi, yine mümin hayırlıdır.] Şu halde taht-ı velayetinizde olan kadınları servet ve samanına ve hüsn-ü cemâline rağbet ederek müşrik olan bir kâfire nikâh etmeyin. Zira; müminle kâfir arasında münasebet-i diniye yoktur.

أُو۟لَـٰٓئِكَ يَدْعُونَ إِلَى ٱلنَّارِ وَٱللَّهُ يَدْعُوٓا۟ إِلَى ٱلْجَنَّةِ وَٱلْمَغْفِرَةِ بِإِذْنِهِ

[İşte şu erkek veya dişi müşrikler sizi Cehennem ateşine davet ederler. Halbuki Allah-u Tealâ kendi izni ve tevfikiyle müminleri Cennet ve mağfiretine davet eder.]

وَيُبَيِّنُ ءَايَـٰتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ (221)

[Nas tezekkür etsin ve düşünsünler için Allah-u Tealâ ahkâmına delâlet eden âyetlerini nasa beyan eder.] Şu halde nasa lâzım olan; o âyetin ahkâmını düşünmek ve delâlet ettiği ahkâm ve adabına riayetle amel-i salih işlemek suretiyle dünya ve âhiret saadetlerini tedarik etmektir.
Kazi ve Hazin'in beyanlarına nazaran bu âyet (Ebi Merset) hakkında nazil olmuştur. Çünkü; (Ebi Mersed)'i Resûlullah müşriklerin haberi olmaksızın bazı ehl-i imanı Medine'ye hicret ettirmek için Mekke'ye gönderdi. (Ebi Mersed) Mekke'ye geldiğinde zaman-ı cahiliyede dostu olan bir kadın mumaileyhe eski hal üzere birleşmesini teklif etti. (Ebi Mersed) İslâmiyetin onunla birleşmesine mani olduğunu söyleyince, kadın bu defa nikâh taleb eder. (Ebi Mersed); «Sen müşrikesin, Resûlullah'dan istizan etmedikçe nikâh edemem» cevabını verir. Vazifesini görüp Medine'ye geldiğinde Resûlullah'a arz-ı keyfiyet etmesi üzerine bu âyetin nazil olduğu mervidir. Müminlerin müşrike kadınları ve mümine kadınların müşriklerle nikâhlanmalarının caiz olmadığı ve çünkü; müşriklerin Cehennem azabına vesile olan itikadat-ı batılaya davet edip müminlerin ise Vâcib Tealâ'nın Cennet'e ve mağfirete vesile olacak itikad-ı hakka davet etmekte olduğu ve nikâhın ademi cevazına aralarında olan mübayenetin sebep olduğu beyan olunmuştur.
Hulâsa bu âyet; altı hükmü camidir:
Birinci hüküm; müminlerin müşrike kadınları nikahlaması caiz olmadığıdır. Zira; biri nur-u imanla münevver ve kalbinden itikad-ı batılı ihraçla pak ve temizdir, diğeri ise necasete benzeyen şirkle mülevves ve itikad-ı batılla münecces olduğundan ikisinin bir döşekte bulunmaları caiz olamaz.
İkinci hüküm; müşrike'olan hatunun güzelliği ve servet ve sâmânı ve haseb-ü nesebi cihetinden taaccüb olunacak ve hayret verecek bir derecede olsa dahi nur~u imanla münevvere ve çirkin ve fakire bir hatunun ondan hayırlı olmasıdır. Zira; mümine olan hatunun imanı dine ve müşrikenin güzelliği ve zenginliği dünyaya taallûk edip, din ise dünyadan hayırlı olduğu cihetle sahib-i diyanet elbette hayırlıdır.
Üçüncü hüküm; mümine olan hatunların müşriklerle nikâhlanmaları caiz olmamasıdır. Zira; izzet-i imanla müşerref olan bir hatunun zillet-i

küfürle zelil olan bir kâfirin taht-ı nikâhında bulunması zilleti izzete tercih etmek olduğundan caiz olamaz.
Dördüncü hüküm; güzelliği ve gınası ve akl-ü zekâsı herkese hayret verecek derecede olan bir müşrikten fakir olan bir müminin daha hayırlı olmasıdır. Zira; mümin Allah'ı bilir müşrik ise marifet-i ilâhiyeden mahrumdur. Halbuki insanların kıymeti marifet-i ilâhiyeyle kaimdir.
Beşinci hüküm; müşriklerin nar-ı Cehennemi icab eden itikadat-ı batılaya ve müminlerin ise Allah-u Tealâ'nın Cennete ve mağfirete davet etmesidir.
Altıncı hüküm; Allah-u Tealâ'nın nasın düşünüp tezekkür etmeleri için ahkâm-ı hokkaya delâlet eden âyetlerini nasa beyan etmesidir.

***
Vâcib Tealâ ehl-i iman ile müşrikler arasında nikâh cereyan etmediğini beyan ettiği gibi, nikâh üzerine terettüp eden muamele-i zevciyenin caiz olmadığı zamanları da beyan etmek üzere :

وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ ٱلْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَذًى فَٱعْتَزِلُوا۟ ٱلنِّسَآءَ فِى ٱلْمَحِيضِ وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهُرْنَ

buyuruyor.

[Ey Resûl-ü Mükerrem ! Nas sana kadınların hayz halinden sual ederler. Sen cevapta de ki «Hayız; tabiatin sevmediği bir ezadır. Hayız eza olunca, hayız halinde kadınlara cima'dan içtinab edin ve hayızlarından kurtulup temizleninceye kadar kadınlara yakın olmayın.»] Zira; hayzı halinde hatuna kurbiyet nefreti muciptir. Binaenaleyh; o halden temizlenmedikçe takarrüp caiz değildir.

فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ ٱللَّهُ إِنَّ ٱللَّهَ يُحِبُّ ٱلتَّوَّٰبِينَ وَيُحِبُّ ٱلْمُتَطَهِّرِينَ (222)

[Kadınlar, hayızlarından bitip gusüle tetahhur edince Allah'ın emrettiği cihetten nisvana yakın olun, Allah'ın emri hilâfında hareket etmeyin. Zira; Allahü Tealâ emri hilâfına meyletmekten tevbe edenleri sever ve

onlara mahabbet eder ve hatunun hayzı halinde cimadan tatahhur ve tenezzüh edenlere muhabbet eder.]
Yani; habibim ! Nas sana kadınların hayızlı olduklarında onlarla nasıl muamele olunacağını sual ederler. Sen cevapta «Hayız; tab-ı beşerin sevmediği bir eza ki, o zamanda takarrup, nefreti mucip olur» de. Zira hayz; yakın olan kimseye eza verir bir haldir. Hayz ezadan ibaret olunca, hayız halinde kadınlara Yahudiler gibi muamele etmeyin. Çünkü; Yahudiler hayız halinde kadınlarla yemek yemezler ve ülfet etmezler. Siz onlar gibi ülfeti kesmeyin ve Nasara gibi de muamele etmeyin. Zira; onlar hayız halinde cima' ederler. Siz bu iki muamelenin vasatıyla amel edin. Binaenaleyh; hayız halinde onlara cima'dan içtinab edin, taharet edinceye kadar takarrub etmeyin, fakat onları ülfetinizden de mahrum bırakmayın. Beraber yeyin için, bir hanede oturun. Hayızdan taharet kesb edince, Allah'ın emrettiği cihetten Allah'ın emri üzre cima' edin. Zira; hayızdan kurtulunca bir mani kalmamıştır. Çünkü; tekarruba mani olan hayız zail olunca, memnu olan takarrup avdet eder. Allah-u Tealâ günâhlarına tevbe edenleri sever ve hayız halinde hatuna tekarrup gibi fevahişi irtikâptan tetahhur edenlere mahabbet eder.
M a h î z ; hatunun hayzıdır. H a y ı z ; hatunun çocuk gelen mahallinden rahmin def-i tabii ile taşraya defettiği bir kandan ibarettir. Hanef iye'mezhebinde hayzın akall-i müddeti üç gün ve ekseri müddeti on gündür. Şu halde; hatundan üç günden az veya on günden ziyade kan gelecek olursa bu hastalıktan neşet etme bir kan olup, hayız değildir. Binaenaleyh; bu müddet-i hayzdan ziyade veya noksan olan kan, hatunun namaz ve oruç gibi ibadetlerine mani değildir.
Kadın, hayzdan kurtulunca onunla muamele-i zevciye caizdir. Zira beka-i âlem; nesl-i insanla olup, nesil de zevçle zevcenin yekdiğerine takarrübünden hâsıl olduğu cihetle, mani bulunmadığında tekarrup caizdir. Fakat Allah'ın emrettiği cihetten tekarrup lâzımdır. Allah'ın emrettiği cihet de hatunun nesil gelen mahallidir. Zira; nikâhtan maksat olan çocuğun merkezi orasıdır.
Hatunun hayzı halinde ona takarrup haram olduğu bu âyetle sabit olduğundan halâl itikad eden tekfir olunur. Haram olduğunu itikad ederek takarrub ederse tekfir olunmaz ve lâkin fasık olur.

Fahr-i Razi, Kazi, Hâzin ve Nimetullah'ın beyanları veçhile bu âyetin sebeb-i nüzulü eshaptan (Ebuddahdah) Hz.'nin bir cemaat huzurunda Resûlullah'tan kadınlarla hayız halinde nasıl muamele olunacağını sual etmesidir. Çünkü; Yahudilerle Mecusiler hatunun hayız halinde ondan gayet uzak bulunurlar. Nasara ise hayzı ehemmiyete almaz, istediklerini yaparlar ve ahali-i cahiliye de hatunla bilkülliye ülfeti keserler, hatta beraber yemezler ve içmezler ve bir hanede eyleşmezler. Bu hal devam edip din-i İslâmda henüz buna dair bir hüküm varid olmadığı cihetle (Ebuddahdah)'ın suali üzerine bu âyetin nazil olduğu mervidir.
Ancak ashab-ı Resûlullah bu âyette (فَٱعْتَزِلُوا۟) emrini zahirine hamlederek hayız olan hatundan uzlet için hanelerinden dışarıya çıkardılar ve âyetteki (uzlet) emrini haneden çıkarmak suretiyle (uzak olmak) manâsına aldılar ve anladıkları gibi amele başlayınca bazı fukara-yı ashap Resûlullah'a şikâyet ettiler ve dediler ki «Ya Resûlallah ! Soğuk çok, libas az. Hatuna versek sair aile helâk olacak, sairine versek hayız olan hatun helâk olacak». Bunun üzerine Cenab-ı Risaletmeab Efendimiz «Ben size hayızları evden çıkarın demedim, belki hayızlara cima' etmekten uzak olun dedim» buyurdu. Şu halde bu tefsirden anlaşıldığı veçh üzere u z l e t l e murad, hayız halinde cima'dan uzlettir. Yoksa ünsiyetten uzak olmak manâsına değildir.
Hulâsa; hatunların hayzı insanın istikrah edeceği kazurattan ibaret olduğundan hayızdan taharet kesbedinceye kadar hatuna takarrub caiz olmadığı ve hayızdan temizlendiği zaman nesl-i insanın bekası için takarrubun caiz olduğu ve masiyetlere tevbe eden ve necasete benzeyen fenalıklardan temizlenen kimseleri Allah'ın mahabbet ettiği bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ kadınlara hayız halinde tekarrup caiz olmayıp uzlet lâzım olduğunu beyan ettiği gibi hal-i taharetlerinde yakın olmak caiz olduğunu beyan etmek üzere:

نِسَآؤُكُمْ حَرْثٌ لَّكُمْ فَأْتُوا۟ حَرْثَكُمْ أَنَّىٰ شِئْتُمْ وَقَدِّمُوا۟ لِأَنفُسِكُمْ

buyuruyor.

[Ey müminler ! Kendi haremleriniz sizin ekin mahallinizdir. Zevceleriniz ekin mahalliniz olunca, siz dilediğiniz veçhile mahall-i harasetinize takarrub edin.] Zira; zevcelerinizin çocuk doğacak mahallinden intifa ve telezzüz sizin için caizdir. Suret-i intifa arzunuza nasıl muvafık olursa, o suretle intifamız halâldir, çekinmeyin yalnız tohumu ekin mahalline ve neşv-ü nema verecek mahalle atmak lâzımdır. [Veled-i salih istemek için cima' murad ettiğinizde besmele okumak gibi a'mâl-i salina takdim edin ki âhirette muhtaç olduğunuz günde işinize yarasın.]

وَ ٱتَّقُوا۟ ٱللَّهَ

[Haram olan şeyleri işlemekten ittika edin.]
Yani; nefsinizi muharremattan sakının ve hatunlarınızla birleştiğiniz zamanda meşru olan cihetten intifa edin ve meşru olmayan cihete tecavüzle hıyanet ve cinayet etmekten nefsinizi vikaye edin.

وَ ٱعْلَمُوٓا۟ أَنَّكُم مُّلَٰقُوهُ

[Ve ey müminler ! İyi bilin ki siz Allah'ın huzur-u manevisine kavuşacaksınız.] Şu halde huzur-u ilâhide bunların herbiri sorulacak ve amalinizin her cüzünün cezasını göreceksiniz.

وَبَشِّرِ ٱلْمُؤْمِنِينَ (223)

[Ey Ekmel-ürrusûl ! Sen müminleri nimet-i Cennetle tebşir et.] Zira; onlar hudud-u ilâhiyeyi bihakkın ikame edip, hukuk-i ilâhiyeyi muhafaza ederek haramı, haram bilip, ondan ittika ve halâlden intifa ettikleri için keramete ve nimet-i daimeye nail olacaklarını tebşire müstehaklardır. Binaenaleyh; sen onları tebşir et.
H a r s ; ekin ekmek olup bu makamda ekin ekilecek mahal demektir. Kadınların çocuk doğacak mahalleri ziraat mahalli olan tarlaya ve erkeklerin nutfesini tarlaya atılan tohuma ve hasıl olacak çocuğu nebatata teşbih tarikiyle, hatunun çocuk gelecek mahalline hars denmiştir. Şu halde zevce zevcinin mahall-i ziraatidir ki tohumunu,

hasüâtını, yani çocuk almak için ekiyor ve âyetten maksat, kadınlardan zevcelerine, yani kocalarına halâl olan kısım; çocuk gelen mahallidir. Fakat o mahalden intifa ve telezzüz etmek arzuya tabidir. Binaenaleyh çocuk gelecek mahalle vika'; arkadan, önden, sağdan, soldan; yatakta, oturduğu halde meşrudur. Fakat arzusu veçhile hangi suretle olursa olsun mahall-i meşru'a olmak lâzımdır. Ve mahall-i meşruun gayrıya tecavüz asla caiz olmadığını beyandır. Zira; âyette
(فَـأْتُـوا۟ حَرْثَـكُمْ) ekin mahalline ekmekle emirdir. Bu emrin hilâfında hareket menhidir ve hürmet-i kat'iyeyle haramdır. (أَنَّـىٰ شِئْـتُمْ) demek; mahall-i harasetten nasıl isterseniz öylece intifa edin demektir.
Fahr-i Razi, Kazi ve Hâzin'in beyanları veçhile âyetin sebebi nüzulü; Yahudilerin itikadlarını reddir. Çünkü; onlar hatunun çocuk mahalline arkadan cima' ederse, ondan hasıl olacak çocuk şaşı olur, itikadında bulunurlar ve bu itikadlarını Tevrat'a isnad ederlerdi. Ensardan bir mahalle ahalisi de «Yahudiler ehl-i kitaptır» diyerek bu sözlerine inanmışlardı. Bu hali Ansardan bazı kimseler Resûlullah'a haber verince Resûlullah «Yehudiler yalan söylerler» dedi ve Allah-u Tealâ'nın, resûlünü tasdik için bu âyeti inzal buyurduğu mervidir.
Bu âyette kadınları mahall-i ziraate teşbihle nikâhtan maksat; ancak çocuk meydana getirmek olduğuna işaret olunmuştur. Zira; dünyanın vakt-i merhununa kadar imarını Cenab-ı Hak insanlara tevdi edip. insanlar da doğup doğurmakla hâsıl olduğundan bu esbabı Vâcib Tealâ izdivaca raptederek insanlara çocuk tahsil etmekle emretmiştir. Binaenaleyh, nikâhtan maksat; kaza-yı şehvet değildir, belki kaza-yı şehvetten maksat çocuktur. Şu halde çocuk meydana getirmeye sa'yile hikmete riayet lâzımdır. Bu hususa riayet edenler memduh ve indallah makbuldürler. Amma sırf kaza-yı şehveti kasdedip meydana gelecek çocuğu rahimde itlaf etmek veya çocuk hasıl olmamak esbabına tevessül eylemek hikmet-i ilâhiyeye ve nikâhın meşruiyetindeki gayeye mugayir hareket olduğundan dünyada cezası ve âhirette azabı görülse gerektir.
Bu âyette Vâcib Tealâ dünyada ve âhirette insan için mühim olan vezaiften dördüne işaret etmiştir: Nesl-i insanın bekası ve dünyanın imarı için izdivaçtan maksat olan çocuğu kisbin esbabına tevessülün lüzumuna (فَـأْتُـوا۟ حَرْثَـكُمْ) emriyle, âhiret için ibadetin lüzumuna (وَقَـدِّمُـوا۟ لِأَنـفُـسِكُمْ) nazmıyla, haram olan şeylerden nefsi vikaye etmek

lâzım olduğuna (وَٱتَّقُوا۟ ٱللَّهَ) cümlesiyle menhiyattan kaçmak ve memurâtı işlemek, âhiret için olduğuna (وَٱعْلَمُوٓا۟ أَنَّكُم مُّلَٰقُوهُ) kavl-i lâtifiyle işaret etmiştir.
Hulâsa; kadınlar, erkeklerin ekin mahalli olup, ekin mahaline istediği veçhile ekin ekmek caiz ve herkes kendi nefsi için a'mâl-i saliha takdim etmek ve haramı irtikâpta Allah'tan korkmak ve muharremattan nefsini vikaye eylemek vacip ve herkesin Allah'ın sualine mülâki olacağını bilip ona göre defterini tanzim etmesi lâzım olduğu ve müminlerin nimetle mübeşşer oldukları bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***
Vâcib Tealâ herkesin zevceleriyle meşru surette birlşeşmeleri caiz olduğunu beyan ettiği gibi Allah'ın ismini yemine alet etmek caiz olmadığını dahi beyan etmek üzere :

وَلَا تَجْعَلُوا۟ ٱللَّهَ عُرْضَةً لِّأَيْمَٰنِكُمْ أَن تَبَرُّوا۟ وَتَتَّقُوا۟ وَتُصْلِحُوا۟ بَيْنَ ٱلنَّاسِ

buyuruyor.

[Enva-ı hayratı işlemenize ve muharremattan ittikanıza ve nâs beynini ıslahınıza yemininizi mani tutmayın ve Allah'ın ismine yeminlerinizi alet etmeyin.]

وَٱللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (224)

[Ve Allah-u Tealâ sizin yeminlerinizi işitir ve ahvalinizi bilir.]
Yani; Allah-u Tealâ'ya yeminlerinizi, enva-ı hayratı işlemenize ve muharremattan nefsinizi sakınmanıza ve nâs beynini ıslaha mani kılmayın. Hak ve batıl herşeyi terviç için Allah'ın ismini alet ve yemininize hedef etmeyin. Eğer iyilik ve ihsan etmek ve muharremattan kaçınmak ve nâs beynini ıslah etmek isterseniz enva-ı hayratı işleyin ve ibadete devam ve her vaktinizde kalbinizle ve evkat-ı muayyeninde bedeninizle Cenab-ı Hakka teveccüh ve haram olan şeyleri terkle nefsinizi serden muhafaza ve eğer nâs beynini ıslah etmek isterseniz hikmet ve mev'ize-

i haseneyle nası tarîk-i hakka davet edin. Zira; Allah-u Tealâ sizin yeminlerinizi işitir ve ibadet veya kabahat işlediğiniz amelinizi bilir ve ona göre cezanızı verir.
Beyzavînin beyanı veçhile bu âyet; (Ebu Bekir) (R.A.) hakkında nazil olmuştur. Çünkü; fukara-yı muhacirinden Ebu Bekir Hz.'nin teyzezadesi (Mustah) Hz. Ayşe'ye vaki olan iftiraya münafıklarla beraber iştirak ettiği için Sıddîk-ı Âzam Mustah'a ikram ve ihsan etmeyeceğine yemin etmesi veyahut (Abdullah b. Ravaha)'nin eniştesi (Beşir b. Numan)'a söz söylemeyeceğine ve hemşiresiyle aralarını ıslah etmeyeceğine yemin etmesi üzerine, âyetin nazil olduğu mervidir. Esbab-ı nüzulün her iki ihtimaline nazaran [Yemini enva-ı hayrattan hiçbirine mani kılmayın] demektir. Meselâ: Bir kimse namaz kılmayacağına yemin etse, yemininde sebat edip namazı terk etmez, namazı kılar ve yeminini bozar, kefaretini verir. Yoksa «Ben yemin ettim, yeminimde sebat edeceğim» diyerek yemini namazına mani tutmaz.
Kezalik pederine söz söylemeyeceğine yemin etse, sözü söyleyerek yeminini bozup, kefaretini vermesi vaciptir. Sair ibadatta dahi hal böyledir. İşte Ebu Bekir Hz. teyzezadesi Mastah'a gücendiğinden dolayı ihsan etmeyeceğine yemin etmişse de Cenab-ı Hak yeminini ihsana mani kılması doğru olmadığını beyan buyurmuştur.
U r d a ; birşeyi çok zikirle, olur olmaz şeye alet etmektir. Cenab-ı Hak bu âyette ismini çok yemine alet etmekten nehyetmiştir. Çünkü; lisanını çok yemine alıştıran kimsenin kalbinde yeminin mahabeti kalmaz.
Fahr-i Razi'nin beyanına nazaran b i r r ; ihsan, takva ve beynennas ıslah; çok yeminden nehyin illetidir. Buna nazaran manâ-yı âyet: [Çok yeminle Allah'ın ismini i'razınızı tervice alet etmeyin ki, nasa iyilik edici ve beynennas muslih ve mütteki olasınız] demektir.
Yani; çok yemin ederseniz, bunlara muvaffak olamazsınız. Çünkü Allah'ın ismi dünya umurunu terviç için alet olmaktan çok yüksektir. Binaenaleyh; dünya umurunu terviç için yemini terkedip ism-i ilâhinin şanına tazîm etmek birrin yani iyiliğin en âlâsıdır ve tazime münafi olan çok yemin etmekten nefsini ve lisanını muhafaza etmek takvanın büyüğüdür. Çok yeminden tevekki eden kimsenin nâs arasında hüsn-ü zanla maruf olacağına binaen sözü müessir ve nasihati kabule şayan görüldüğünden ıslah-ı beyne kolaylıkla muvaffak olacağından

beynennas muslih namıyla zikrolunacağında şüphe yoktur. Şu halde [Çok yemin etmeyin ki muslih ve mütteki ve muhsin olasınız] demektir.
Hulâsa; iyilik etmeyeceğine dair yapılan yeminin iyiliğe mani kılınması caiz olmadığı ve çok yemin iyiliğe ve ittikaya ve ıslah-ı beyne mani ve hasis olan dünyaya Allah'ın ismini alet etmek, iyiliğe ve ittikaya münafi olduğu ve yemini çok yapan kimsenin sözüne itimad olmadığından beynennas İslaha muvaffak olamayacağı bu âyetten müştefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ kasda mukarin olan yeminin bazı ahkâmını beyan ettiği gibi kasda makrun olmayan yemini lağvın ahkâmını dahi beyan etmek üzere:

لاَ يُؤَاخِذُكُمُ اللّهُ بِاللَّغْوِ فِيَ أَيْمَانِكُمْ وَلَكِن يُؤَاخِذُكُم بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ وَاللّهُ غَفُورٌ حَلِيمٌ (225)

buyuruyor.

[Ey müminler ! Yeminlerinizde kasda mukarin olmayan yemini lağıvla Allah-u Tealâ sizi muahaze etmez ve lâkin kalbinizin yalan yeminle kesbettiği batıllarla sizi muahaze eder ve kullarının yemini lâğvları sebebiyle vaki olan kusurlarını mağfiret ve tevbe etmeleri için intikamlarını tehirle hilmeder.] Binaenaleyh; günâh işleyen kullarını derhal muahaze etmez.
L a ğ v ; itibardan sakıt olan şeydir. Beyzâvî'nin beyanı veçhile y e m i n i l â ğ v ; akda mukarin olmayarak sürç-ü lisanla vaki olan yahut cahil olarak tekellüm olunan yemindir. «Yemin-i lâğvla muahaze etmez» demek «Dünyada kefaret istemez ve âhirette azab etmez»
demektir. Meselâ: bir kimsenin mescide girdiğini görüp, çıktığını görmediği halde, o kimseyi mescidde zannıyla «Mesciddedir» diyerek yemin etse ve halbuki o adam da mescidden çıkmış bulunsa bu yemin, lağıv olduğundan dünyada ve âhirette bu yemin muahaze olunmaz. Lâkin mescidde olmadığını bilerek «Mesciddedir» diye yemin ederse muahaze olunur. Çünkü; yalan olduğunu bilerek yemin etmiştir. Hâzin'in beyanı veçhile y e m i n ; Allah'ın ismine, zatına ve sıfatına olur, Allah'tan

gayrıya yemin olmaz. Binaenaleyh Allah'tan gayrıya yemin; büyük günâhtır ve âhirette azabı şiddetlidir. Bir kimse «İleride bir şey işleyeceğim» diyerek yemin etse ve o şeyi işlemese yemininde hânis olduğundan kefaret vermesi vaciptir. Ancak işlemediği birşeyi işledim diyerek yemin ederse Şafii'ye göre bu misilli yemine kefaret lâzım gelirse de hanefi indinde yalan yere yemin olduğundan kefaretle cezası sakıt olmaz. Binaenaleyh; Allah'a yalvarmak, tevbe ve istiğfar etmek lâzımdır. Şu halde bu misilli yemine cüret edenlere kefaret lâzım gelmez. Velhasıl hataen yeminde ukubet yoktur, ancak amden yeminde ukubet vardır.

Vâcib Tealâ Allah'ın ismini çok yemine alet etmekten nehiy ve yemin-i lâğvla muahaze olmayacağını beyan ettiği gibi yeminin envaından insanın kendi haremi üzerine yaptığı yeminin hükmünü dahi beyan etmek üzere:

لِّلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِن نِّسَآئِهِمْ تَرَبُّصُ أَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ

buyuruyor.

[Şol kimseler ki, onlar kendi haremlerine yakın olmamak üzere yemin ettiler, onlar için dört ay gözetmek vardır.]

فَإِن فَآءُو فَإِنَّ ٱللهَ غَفُورٌ رَّحِيمٌ (226)

[Eğer onlar bu dört ay içinde yeminden dönerlerse hânis olurlar ve hânis olmalarından dolayı vaki olan kusurlarıyla muahaze olmazlar. Zira; Allah-u Tealâ kullarının kusurlarını affeder ve tevbelerini kabul etmekle merhamet buyurur.]
Yani, şol kimseler ki onlar kendi zevcelerine gazap veya nefret neticesi olarak cima' etmemek üzere yemin ederlerse onlar için dört ay intizar etmek vardır. Eğer şu dört ay zarfında hatundan gazabı zail olmak veya nefreti mahabbete tebeddül etmek suretiyle yeminden döner ve haremiyle muamele-i zevciyede bulunursa, kefaretle yeminin günâhından kurtulur. Zira Allah-u Tealâ kullarının kusurlarını mağfiret ve tevbelerini kabul ile ihsan eder.

وَإِنْ عَزَمُوا۟ ٱلطَّلَـٰقَ فَإِنَّ ٱللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (227)

[Ve eğer dört ay zarfında mahabbet hasıl olmaz da talâk kasdedcrse, kasdı üzere icra-yı meram eder, talâk olur ve bunda beis yoktur. Zira; Allah-u Tealâ sözünüzü işitici ve kalbinizde olan niyet ve garazlarınızı bilicidir.]

(يُؤْلُونَ) ilâdan gelir. İlâ'nın asıl manâsı yemindir. Ve urf-ü şeri'de ilâ; dört ay haremine yakın olmamak üzere yemin etmektir. Eğer dört ay geçer, haremine yakın olmaz, yemininde sebat ederse, hanefiye indinde hatun talâk-ı bâyinle mutallaka olur ve başka kocaya gidebilir Lâkin şafii indinde dört ay bitince hatun hakime müracaat eder, ya yeminden rücu etmesini veyahut talâk vermesini teklif eder, zeyc sükût eder ve tekliften birini kabul etmezse hakim talâkıyla hükmeder, kadını pençe-i zulmünden kurtarır.

Ancak dört aydan az bir müddette yani iki veya üç ay gibi bir müddette cima' etmeyeceğine yemin ederse bu suretle yemin; ilâ değildir. Binaenaleyh; yemininde sebat eder ve o müddeti bitirirse birşey lâzım gelmez. Eğer sebat etmez o müddet zarfında haremine yakın olursa, kefaret lâzım gelir. Bir kimse dört aydan ziyade bir müddetle yemin ederse, o müddet içinde dört ay mevcut olduğu için ilâdır. Ve dört ay geçinceye kadar ilânın hükmü cari'olur. İlâdan rücu'; muamele-i zeveiyeye kâdirse, o muameleyi icra ile olduğu gibi kadir değilse sözüyle de rücu' edebilir. Tavaşi olan kimsenin ilâsı sahihtir.

Fahr-i Razi'nin beyanına nazaran zaman-ı cahiliyede bir kimse hatuna eziyet etmek isterse, hatuna karib olmayacağına yemin eder. O zamanın adetine göre bu yemin; talâk mahiyetinde olduğundan zevci almaz ve doğrudan doğruya talâk olmayıp yemin olduğundan o hatun başka kocaya da gidemez, ömrünün âhirine kadar zarardide olurdu. Bidayet-i İslâmda bu hal devam etmekteyken Allah-u Teâlâ bu âyetle kadınların zararlarını izale etmiş, gazap veya nefret üzere ilâ suretiyle yemin eden zevç tefekkür etsin ve hangi tarafı ihtiyar edeceğini düşünsün için dört ay mühlet vermiştir ki, hatun üzerinde hakkı bakidir. Binaenaleyh bu müddet zarfında maslahatı; kadını taht-ı nikâhında ibka etmekte görürse, yeminden rücu' etsin ve eğer terketmekte görürse talâk versin

de hatunu zulümden kurtarsın. Eğer bunun ikisinden birini yapmazsa (ilâ) müddeti biterse, hatun talâk-ı bâyinle mutallaka olur, zevcin keyfine kurban olmaz, istediği kocaya gidebilir. Dört ay müddette her iki tarafın haline riayet var ki, zevcin düşünmesine ve kadının tahammülüne muvafıktır. Dört aydan ziyade olunca zevcin zarar kasdı tahakkuk ettiğinden şeriat bu âyetle zararı izale ve tarafyenin hukukunu muhafaza etmiştir.

***

Vâcib Tealâ min vechin talâk ve min vechin yemin olan ilâ'nın hükmünü beyan ettiği gibi talâkın ahkâmını da beyan etmek üzere:

وَٱلْمُطَلَّقَٰتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ ثَلَٰثَةَ قُرُوٓءٍ

buyuruyor.

[Mutallaka olan hatunlar talâk verildiğinden bil'itibar üç hayız görünceye kadar bekler, başka kocaya gidemez.]

وَلاَ يَحِلُّ لَهُنَّ أَن يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللهُ فِىٓ أَرْحَامِهِنَّ إِن كُنَّ يُؤْمِنَّ بِٱللهِ وَٱلْيَوْمِ ٱلآخِرِ وَبُعُولَتُهُنَّ

[O üç hayız görmek müddetinde talak veren zevcin nutfesinden o hatunların rahminde Allah'ın halk ettiği çocuğu veyahut hayız saklamak mutallaka olan kadınlara halâl olmaz. Eğer onlar Allah'a ve âhirete iman eder oldularsa.] Zira; rahminde olan çocuğu saklamak zevcin hukukuna tecavüz ve zulümdür. Binaenaleyh; eğer imanları varsa bu gibi zulme cesaret etmezler.

M u t a l l a k a ; zevcinden boş olan kadındır. Eğer zifaf olduktan sonra talâk verilirse, iddet lâzım gelir ve eğer zevçle zifaf olmadan talâk verilirse, iddet lâzım gelmez. İ d d e t ; talâk verildikten sonra üç hayız tamam görünceye kadar hatunun beklemesidir. Eğer iddet içinde çocuk olduğu tahakkuk ederse iddet; çocuk dünyaya gelinceye kadar devam eder. Hatun da iddetle acele edip, zevcin ric'atini iptal için hayzını veyahut rahminde olan çocuğu saklayarak «İddetim bitti» demek halâl

olmadığını Cenab-ı Hak bu âyetle beyan buyurmuştur. Zira; iddetin bitip bitmediğini beyan kendine mahsus esrar kabilinden olduğu cihetle, hatunun sözü muteberdir. Binaenaleyh; gerek hayzmı ve gerek çocuğu saklayıp başka kocaya gidebilmesi mümkün olduğundan Cenab-ı Hak imanı olan kadınlara bu gibi hıyanet etmenin halâl olmadığını beyan etmiştir.
Eğer hatun hayızdan kalmış veyahut asla hayız görmemiş olursa, onun iddeti üç aydır. Ve cariye olursa talâkı iki ve iddeti iki hayız görmektir.
(ثَـلَـٰـثَـةَ قُـرُوٓءٍ) Kuru'; hanefiye indinde hayz ile tefsir olunduğundan mutallaka olan hatunun iddeti üç hayız görmekle tefsir olunmuştur.

***
Vâcib Tealâ mutallaka olan hatunun iddet beklemesi lâzım olduğunu beyan ettiği gibi talâk-ı ric'î olursa iddet içinde zevcin ric'atiyle hatunun zevcine red olunmasının âhar zevce varmaktan evlâ olduğunu beyan etmek üzere :

أَحَقُّ بِـرَدِّهِنَّ فِـى ذَ ٰلِـكَ إِنْ أَرَادُوٓاْ إِصْلَـٰـحًۚا

buyuruyor.

[İddet içinde eğer talâk veren kimseler ıslah murad ederlerse, mutallaka olan hatunların kocalarına redleri evlâdır.]
Yani; eğer talâk veren zevç ıslah-ı nefis ve hüsn-ü muaşeret murad eder ve iddet içinde hatuna ric'at eyler ve talâk da ric'i olursa kocaları hatunların reddine elyaktırlar.

وَلَـهُنَّ مِـثْلُ ٱلَّـذِى عَلَـيْـهِنَّ بِـٱلْـمَعْرُوفِ وَلِـلـرِّجَالِ عَلَـيْـهِنَّ دَرَجَةٌۗ وَاللّٰه عَـزِيـزٌ حَـكِيمٌ (228)

[Ey zevçler ! Kadınlar üzerinde marufat dairesinde sizin hukukunuz olduğu gibi, kadınların da sizin üzerinizde hakları vardır. Binaenaleyh; mütekabilen yekdiğerinin hakkına riayete borçludurlar. Şu kadar ki ricalin kadınlar üzerine dereceleri ve faziletleri vardır. Zira; hilkatte ve akü ve dirayette ve ibadatı tamam yerine getirmekte ricalin kadınlar

üzerine meziyet ve rüçhanları meydanda bir hakikattir. Ve Allah-u Tealâ cümleye galiptir. Zira; kullarını istediği gibi yaratır ve bazısını diğerinden âli kılar, kimse karışamaz ve ef'ali hikmetten hâli değildir. Ve herkesin hukukunu yerli yerince temin eder.]

B u û l e ; mutallaka olan hatunların kocaları demektir. T a l â k – ı r i c ' i ; talâkta sarih olan (Boş olsun) ve (Tatlik ettim) gibi lâfızlarla bir veya iki talâk verilmiş olmasıdır. Bu misilli talâka ric'i denir ki, iddet içinde zevcin ric'at hakkı baki olur. Eğer zevç iddet içinde «Ric'at ettim, o benim haremimdir» gibi sözlerle veyahut talâk verdiği hatuna fiilen takarrub etmek veyahut takarrubun mukaddematını işlemekle ric'at ederse, o hatun başka kocaya gidemez ve talâk veren zevç, aharden evlâdır, eğer ric'atten zevcin muradı, talâktan vaki olan ifsadı ıslah ve nefreti muhabbete tebdil etmek olursa. Zira; beyinlerinde sebketmiş ülfetlerini iptal etmekten ihya ve hal-i aslide ibka eylemek evlâdır. Çünkü; ekseriyâ beyinlerinde çocuk olduğundan tefrik suretinde tarafeyn çocuk yüzünden çok gönül azabı ve müşkülât çektikleri gibi arada çocuk perişan ve aile hayatı da haleldar olur. Binaenaleyh; ric'atten maksat hayrolursa, ric'at etmek evlâdır. Ve amma ric'atten maksadı hatunu zevc-i âhara gitmekten men'etmek ve kendi de iltifat etmemek suretiyle ızrar olursa haramdır.

Vâcib Tealâ ric'atm evlâ olduğunu beyanla beraber tarafeynin yekdiğerinin hukukuna riayet etmeleri vacip olduğunu dahi beyan etmiştir. Çünkü; aile teşkilâtı hüsn-ü imtizaca tevakkuf edip hüsn-ü imtizaç zevçle zevceden herbiri yekdiğerine riayetle hâsıl olup riayetsizlikse talâka ve tefrikaya sebep olduğuna işaret için Cenab-ı Hak hukuk-u mütekabilede mükellef olduklarını beyan buyurmuştur. Binaenaleyh kadın üzerine; hüsn-ü hizmet ve zevcin emrine itaat ve zevcinin malını ve namusunu muhafaza vacip olduğu gibi, zevç üzerine de hüsn-ü muaşeret etmek ve kisve ve nafaka ve sair levazımatını tedarikle hatuna riayet etmesi vaciptir. Velhasıl zevçle zevceden herbiri yekdiğerine karşı mukabil riayete borçludur. Zira; zevcin zevceden deva edecek hakkı bulunduğu gibi zevcenin de zevç üzerine dava edecek birçok hakkı vardır. Şeriat-ı İslâmiyede hatunların mesture olmaları nazar-ı itibare alınarak İslâm kadınlarının esarette olup, hürriyetten mahrum olduklarını iddia edenler, ne kadar yanlış bir iddiada

bulunuyorlar. Çünkü; İslâm kadınlarının bir erkek kadar hürriyete malik ve hukukta zevçle zevce aynen müsavi olduklarını ve kadının zevcine riayeti ne kadar lazımsa zevcin de haremine riayeti o kadar vacip olduğunu bu âyette beyanla Cenab-ı Hak yanlış iddiada bulunanları reddetmiştir. Şu kadar ki erkeklerin kadınlar üzerine inkârı gayr-ı kabil birtakım mezaya ve secayası vardır. Meselâ; akılda, kuvvet ve kudrette, şecaat ve metanette umur-u şakkaya tahammülde, namaz ve oruç gibi ibadâtı noksansız avarızdan salim olarak eda etmekte ve hatunun nafakasını ve kisvesini ve meskenini temin etmekte ve ecanipten ve avârızden muhafaza eylemekte erkek, kadın üzerine derecat-ı âliyât sahibi olduğundan racüle riayet daha mukaddemdir. Bu mezaya-yı âliyeyi zannedersem kadınlar da teslim eder, inkâr etmezler.
Zevceyn arasında olan ülfet, mahabbet, evlât yetiştirmek ve a'van ve ahbap çoğaltmak gibi birtakım lezzetlerde tarafeyn müşterektir, belki bu gibi menafide hatunun nasibi daha çoktur. Fakat zevcin kadından göreceği menfaate mukabil mehir vermesi ve nafakasının vacip olması ve mesalihini tesviyesi gibi zevç üzerine terettüp eden şu hukuka karşı zevcenin zevcine hizmeti vaciptir. Zira; zevcin hatuna olan bu kadar ihsanına mukabil, kadının hizmetine dikkat ve ehemmiyet vermesi adalet ve müsavata muvafıktır.

***

Vâcib Tealâ talâk-ı ric'ide zevcin ric'ati caiz olduğunu beyan ettiği gibi talâk-ı ric'iyi beyan etmek üzere :

ٱلطَّلَٰقُ مَرَّتَانِ فَإِمۡسَاكُۢ بِمَعۡرُوفٍ أَوۡ تَسۡرِيحُۢ بِإِحۡسَٰنٍ

buyuruyor.

[Talâk-ı ric'i ikidir. Bu ikinin vukuu üzerine zevç için lâyık olan indennas ve indallah makbul bir surette baki kalan bir talâkla hatunu tutmaktır veyahut hatunu incitmeksizin üçüncü talâkı da verip suret-i hasene ile yakasını tamamen bırakmaktır.]
Yani; talâk-ı ric'i, bir kere vuku bulmalı badehu icap ederse, bir daha vuku bulmalı ki, ikisi birden olmasın. Bu iki talâk vaki olduktan sonra zevç

üzerine vacip olan; iki şeyden birisidir: Ya hatunu baki kalan bir talâkla hüsn-ü muaşeret ve maruf veçhile tutmak, ızrar etmemektir, veyahut hatundan ayrılmayı maslahatına muvafık gördüğü surette üçüncü talâkla bir miktar mal vermek ve beynehümada adavet ve husumet varsa onları kaldırıp, güzel sözlerle hatunu terketmektir. Çünkü; evvelce beyinlerinde vaki olan ülfeti nazar-i itibare almak ve firkat zamanı o mahabbeti unutmamak insaniyete lâyıktır.
Hanefi indinde talâkı müteferrik surette vermek sünnettir. Zira; üçünü birden vermekte birok nedametler husule gelip akıbet (hülle) ye ihtiyaç messettiği çok kere görülmektedir. Talâk-ı ric'i ikiye kadar olur, üçüncüde ric'at kalmaz. Zira; aralarında rabıta bilkülliye kesilir. Fakat iki talâk verildiğinde üçüncü talâkla zevcin hakkı baki olduğundan, o bir talâkla hatuna malik olur. Binaenaleyh; hatun başka kocaya gidemez. Lâkin talâk-ı bain olursa velev bir talâk olsun zevcin ric'at hakkı kalmaz, hatun başka kocaya gidebilir ve zevc-i evveli tekrar almak isterse kadının rızasına müracaat olunur. Razı olursa tecdid-i nikâhla tekrar alabilir.
Âyet-i sabıkada beyan olunan ric'at hakkının ne dereceye kadar kalacağını Cenab-ı Hak bu âyette bildirmiş ve iki talâkta baki olup üçüncü talâkta hakk-ı ric'at kalmadığını beyan etmiştir.
İki talâka kadar hakk-ı ric'atin baki olmasındaki hikmet; Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile insan haremiyle musahabet ettiği zaman ayrılırsa tahammül edip edemeyeceğini bilemediğinden bir talâkla iftirak vaki olunca mahabbetinin derecesini bilir. Binaenaleyh; müfarakatten hâsıl olan teessürü ziyade olursa o teessürü ric'at etmekle tedarik eder, nedametini, zevcesini iadeyle ikmal eder. Eğer bir talâk ric'ate münafi olmasa muktayayi beşeriyet birçok aileler âni bir gazabın kurbanı olur ve birçok müşkülât ve perişanlık içinde kalırlardı. Lâkin iki talâka kadar ricata müsaadeyle zuhur eden lûtfü ilâhi birçok sefalet ve sakatatın önünü aldı ve fesadın İslahına inayet buyurdu. İnsan için tecrübe bir kerreyle de hasıl olamadığından, Cenabı Hak iki talâkta ric'ata müsaade buyurmuştur. İkincide tamamen tecrübe hâsıl olduğundan, isterse izrar etmemek şartiyle üçüncü talâkla hatunu zabteder, isterse incitmeksizin terkeder.
Hâzin'in beyanına nazaran bu âyetin sebebi nüzulü; zaman-ı cahiliyede bir kimse haremini yüz kere boşasa sonra ric'at etse sahih addederlerdi.

Bu âdet, bidayeti İslâmda câri iken bir kimse talâk verdi ve ric'at etti. Haremi, Hazret-i Aişe'ye şikâyet eyledi. Bu hal Resûlüllahın malûmu olunca bu âyetin nazil olduğu mer vidir.
Hulâsa; bir kimse iki kere haremine talâkı ric'î ile talâk verdikten sonra, onun için iki ihtimalden birisi olup başka bir ihtimal olmadığı ve o iki ihtimalden birisi; meşru ve maruf suretiyle hukukuna riayet etmek şartiyle baki kalan bir talâkla ric'at edip, hatunu taht'ı nikâhında tutmaktır ve ikinci ihtimal ise güzel sözlerle tamamen mehrini teslim etmek ve üçüncü talâkı da vermekle bilkülliye terketmektir.

***
Vâcib Tealâ talâk'ı ric'inin bazı ahkâmını beyan ettiği gibi bedelinde mal almakla vakî olan talâk'ı hul'i beyan etmek üzere :

وَلاَ يَحِلُّ لَكُمْ أَن تَأْخُذُواْ مِمَّآ ءاتَيْتُمُوهُنَّ شَيْئًا إِلآَّ أَن يَخَافَآ أَلاَّ يُقِيمَا حُدُودَ ٱللهِ

buyuruyor.

[Ey zevçler ! Haremlerinize mehr ve hediye olarak vermiş olduğunuz emvalden bir mikdaruu geri almak sizin için hiç bir zaman helâl olmaz. Ancak karı koca arasında lâzım olan Allah'ın ahkâmına riayet ye lâyıkıyle yerine getiremiyeceklerinden korktukları vakit müstesnadır.]

فَإِنْ خِفْتُمْ أَلاَّ يُقِيمَا حُدُودَ ٱللهِ فَلاَ جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فِيمَا ٱفْتَدَتْ بِهِ

[Eğer ey hâkimler ! Siz zevçle zevcenin ahkâmı ilâhiyeyi ikame edemiyeceklerinden korkarsanız, zevcenin talâk bedelinde bir mikdar mal vermesinde ve zevcin de o malı alıp talâk vermesinde her ikisinin üzerinde günâh yoktur.]
Bu âyette hitap; hâkimlere olmak ihtimali vardır. Gerçi hâkimler kadınlardan birşey almazlarsa da indelmuhakeme zevçlerin almasına hâkimler hükmettiğinden zevçlerin alacağı mallar hâkimlere isnat olunmuştur. Buna nazaran manâ-yı âyet: [Ey hâkimler ! Zevçleri tarafından haremlerine mehr ve hediye gibi verdiğiniz emvalden bir

mikdarmı geri alıp, talâk bedelinde zevcine vermek, sizin için hiç bir zamanda helâl olmaz. İllâ şol zamanda helâl olur ki o zamanda zevçle zevce Allah'ın vazettiği ahkâma riayetle geçinemiyeceklerinden korkarlar. İşte o zaman hatundan bir mikdar mal alıp talâk bedelinde zevcine vermek sizin için helâl olur ve eğer siz zevçle zevcenin yekdiğerine karşı hukuk'a ve riayete aid olan Allah'ın vazettiği ahkâmı ikame edememelerinden korkarsanız, talâk bedelinde hatunun bir mikdar mal vermesinde ve zevcin de o malı alıp talâk vermesinde her ikisi üzerine günâh yoktur. Zira; zevç vermiş olduğu talâktan hâsıl olan zararı hatundan almış olduğu parayla karşılayacağı gibi, zevcede mukayyet olduğu nikâhtan kendini kurtarmakla vermiş olduğu paradan hasıl olan zararı karşıladığından her iki taraf hakkında zarar yoktur.]

Yani; zevçle zevce arasında vaki olan imtizaçsızlığa binaen mahkemeye müracaat ettiklerinde zevcin evvelce mehr ve hediye gibi hatuna vermiş olduğu emvalden bir miktarını hakimin alıp talâk bedelinde zevce vermesi halâl olmaz. Çünkü; zevç vermiş olduğu mehr mukabilinde hatundan intifa ettiğinden verdiği malın bir miktarını geri almak mürüvvetin hilafı zulümdür. Binaenaleyh; hakimin hatundan mal alıp zevce vermesiyle hükmü, hiçbir zaman halâl olmayıp ancak bundan evvelki âyette beyan olunduğu veçhile zevçle zevce arasında yekdiğerine riayete ve hukuk-u mütekabileye ait Allah'ın vaz'ettiği kanunlara ve kaidelere riayet edemeyecekleri vakit, zevcenin talâk bedelinde bir miktar mal vermesinde ve zevcin de vereceği talâk bedelinde, o malı almasında günâh olmadığı gibi, hakimin bu minval üzere hükmü de halâl olur. Zira; beyinlerinde imtizaca ait mahabbet kalmayarak niza temadi edip hukuk-u zevciyeti yoluyla eda ihtimali bulunmayınca, hatun talâka talip olup zevç de mal almaksızın talâk vermediğinde bir miktar malla nizaa hitam vermek tarafeyn hakkında maslahat olduğu cihetle Cenab-ı Hak bu yolda nizam kat'mda günâh olmadığını beyanla ruhsat vermiştir. Arada imtizaçsızlık olunca hatunun itaat etmemek cihetinden günâhkâr olması zevç de hatunun adem-i itaatine karşı döğmek, söğmek gibi birtakım yolsuzluğa cür'et etmekle onun da günâha girmesi korkularına binaen parayla münazaayı kesmek caiz olduğu beyan olunmuştur. Lâkin hatun itaate hazır olduğu halde zevç inad ederek hatuna eza ve ızrar

etmek suretiyle onu mal vermeye mecbur eder ve bu suretle mal alırsa aldığı malın halâl olmadığı âyetin evvelinde beyan olunmuştur. İşte; şu mal alarak verilen talâka lisan-ı şer'ide talâk-ı hul' ve verilen mala bedel-i hul' denir ve hul' suretiyle olan talâk; bayindir. Ric'i değildir. Yani; hul' olan talâkta zevcin ric'at hakkı kalmaz. Zira; hatun vermiş olduğu mal mukabilinde yakasını bilkülliye kurtarmak adalet ve onun hilâfında hareket zulümdür. Çünkü;. zevcin hakkı baki olsa hem malı verir hem de bağlı kalır ve maksadı da hasıl olmaz. Bu ise zulümden başka birşey değildir. Binaenaleyh; mal bedelinde vaki olan talâk; bayindir ki, zevcin ric'at hakkı kalmadığından kadın da selâmeti bulur.
Fahr-i Razi ve Hâzinin beyanları veçhile zevcin hatundan alacağı bedel-i hul' verdiği mehre müsavi veyahut ondan ziyade veya noksan olması caizdir. Çünkü hul' şer'î bir akittir. Şer'î akitte tarafların rızası şart ve nikâh akdinde kadın arzusuna uygun mehir almayınca nikâha izin vermemek hakkını haiz olduğu gibi zevç de talâk için akitte istediği kadar mal almayınca talâk vermemek hakkını haizdir, binaenaleyh verdiği mehirden fazla hul' bedeli isteyebilir.
Kazi'nin beyanı veçhile bu, âyet (Sabit b. Kays)'ın haremi (Cemile) hakkında nazil olmuştur. Çünkü; (Sabit)'in (Cemile)'ye fart-ı muhabbetine karşı (Cemile)'nin ona şiddetle nefreti olduğundan beyinlerinde imizaç olamadığı cihetle (Cemile) Resûlullah'a şikâyetle talâk istediğini beyan edince, Resûlullah (Sabit)'i çağırdı. (Sabit) (Cemile)'nin mehrine vermiş olduğu hurma bahçesini talâk bedelinde (Cemile)'nin vermesini teklif etti. (Cemile) de «Bana talâk versin, daha ziyadesini vereyim» dedi. Resûlullah «Bahçe kâfidir» buyurdu ve (Sabit) talâk verip hurma bahçesine sahip olması üzerine bu âyetin nazil olduğu mervidir.
Hulâsa; zevcin imtizacsızlığıyla haremini talâka mecbur edip talâk bedelinde mal alarak haremini hem nimet-i nikâhtan mahrum etmek hem de malını almak suretiyle, iki cihetten ızrar etmek haram olduğu ve hakimlerin de bu suretle hükümleri halâl olmadığı ve arada olan imtizaçsızlık sebebiyle tarafeynin yekdiğerine karşı riayete dair olan ahkâm-ı ilâhiyeye riayet edememek korkusuna binaen hatun talâka talip olduğu surette zevcin zararını telâfi etmek üzere talâk bedelinde mal istemeye hakkı olduğu ve hatunun da bir miktar mal vermekle müptelâ

olduğu nefretin azabından talâkla kurtulup saha-i selâmete çıkması caiz bulunduğu bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ zevçle zevce arasında vaki olan talâkın ahkâmını ve talâk bedelinde zevcin hatundan mal almasının nerelerde ve ne zamanda caiz olduğunu beyan ettiği gibi bu hududun ahkâm-ı ilâhiye olup, riayet vacip olduğu cihetle bu ahkâmın haricine çıkanların zalim olduklarını dahi beyan etmek üzere :

تِلْكَ حُدُودُ ٱللهِ فَلاَ تَعْتَدُوهَا وَمَن يَتَعَدَّ حُدُودَ ٱللهِ فَأُوْلَـٰئِكَ هُمُ ٱلظَّـٰلِمُونَ (229)

buyuruyor.

[Şu beyan olunan ahkâm, Allah'ın kullarının intifaı için vaz'ettiği kanunları ve hudududur. Binaenaleyh; o hududu tecavüz etmeyin. Eğer bir kimse hududullahı tecavüz ederse, işte onlar ancak zalimlerdir.]
Yani; şu beyan olunan talâk ve ric'at ve hul' ve ric'at'ten sonra isterse, maruf veçhile hatunu tutmak ve isterse tatlılıkla hatunu terketmek gibi beyan olunan ahkâm; Allah-u Tealâ'nın, kullarının istirahati için vaz'ettiği ahkâmıdır. Binaenaleyh; ey müminler ! Bu ahkâmın haricine çıkmayın. Eğer bir kimse nefsine tebaiyet eder ve Şeytan'm iğfalâtına aldanır da bu hududun haricine çıkarsa, işte hudud haricine çıkanlar; zalimlerdir. Çünkü; evamir-i ilâhiye haricine çıkmakla hem kendi nefislerine hem de gayrılara zulmetmişlerdir ve zulümleri mukabilinde elbette ceza göreceklerdir.
H a d ; birşeyin süğuru demektir. Ahkâm-ı ilâhiye; insanların efalini tahdid edip herbirinin hükmünü beyan ettiği cihetle hükm-ü ilâhiye, had denilmiştir. Çünkü; had yani süğur bir kimsenin tarlasının nihayetini ve hukukunun ve tasarrufunun oraya kadar varıp ilerisine geçmeye hakkı olmadığını beyan edip iki komşunun birbirine tecavüzüne mani olduğu gibi ahkâm-ı ilâhiye de ef'al-i ibadın süğuru mesabesindedir ki, bir fiilin hükmü neyse onunla amel vacip olup, onun ilerisine tecavüz caiz değildir. Binaenaleyh; o hükmün haricine tecavüz; şer'an hakkı olmayan

bir mahalle tecavüz olduğundan zulümdür. İşte ahkâm-ı ilâhiyenin küllisine riayet lâzımdır. Binaenaleyh insanların istirahatlerini temin ettiği için onun haricine çıkanlar felah bulamazlar. Çünkü tecavüz; zulüm olduğundan felah ve saadete manidir. Binaenaleyh; ahkâm-ı ilâhiye haricinde melce' ve istirahat arayanların ıztıraptan başka bir melce ve me'men bulamadıkları her zaman müşahede olunan ahval cümlesindendir. Bu misilli zulmü irtikâp; cinayetin pek büyüğü olduğu cihetle evvelden beri bu cihetten muzmahil olan milletleri ve harab olan memleketleri Cenab-ı Hak kullarını ibrete davet için Kur'ân'da beyan ettiği gibi tarih kitaplarında dahi malûmdur.
Hulâsa; şu beyan olunan ahkâmın hudud-u ilâhiye cümlesinden olduğu ve bu hududu tecavüz etmek caiz olmadığı ve bunlarla amel etmek insanlar üzerine vacip olup eğer bir kimse bu hududu tecavüz ederse zalimlerden olacağı bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ talâk-i ric'iyi ve talâk-ı hui'i beyan ettiği gibi zevçle zevce arasında alâka-i nikâhı bilkülliye kaldıran üçüncü talâkı da beyan etmek üzere :

فَإِن طَلَّقَهَا فَلاَ تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ حَتَّىٰ تَنكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ

buyuruyor.

[Eğer hatuna üçüncü talâkı verirse, ondan sonra hatunu kendinin gayrı bir zevce nikâh etmedikçe zevci evvele halâl olmaz.]
Yani; gerek meccanen ve gerek bedel-i hulile iki kere talâk verdikten sonra üçüncü merrede talâk verirse, üçüncü talâkla irtibat bilkülliye zail olduğundan hatun, evvelki zevcinin gayrı ikinci bir zevce nikâh olup, ondan da kat-ı alâka etmedikçe zevci evvele halâl olmaz. Çünkü; zevci evvele tekrar halâl olmasının beş şartı vardır:

Birincisi; zevci evvelin talâkından sonra iddetini ikmal eylemesi,
İkinci s i ; zevc-i saniye nikâh olması,
Ü ç ü n c ü s ü ; zevc-i saninin cima etmesi,

D ö r d ü n c ü s ü ; zevc-i saninin talâk vermesi,
B e ş i n c i s i ; zevc-i saninin talâkından iddetini bitirmesidir. Bu şartların vücudundan sonra tarafeynin rızalarıyla zevc-i evvelin nikâhı caiz ve birbirlerinden intifa, halâldır. Zevc-i saninin muamele-i zevciyede bulunmasında şart olmasındaki hikmet; talâkta teenni lâzım olduğuna işaret ve talâkta acelenin mezmum olduğunu beyandır. Zevc-i sani cima' etmeden talâk verirse zevc-i evvele halâl olmaz. Zira; Beyzâvî'nin beyanına nazaran (Rufaa) haremini tatHk eder, iddetten sonra hatun (Abdurrahman b. Zübeyr)'e varır. Meğer (Abdurrahman) cima'a kaadir değilmiş. Hatun Resûlullah'a şikâyet eder, Resûlullah «Rufaa'ya tekrar varmak mı istersin?» buyurunca hatunun «Evet» demesi üzerine Resûlullah'ın «Abdurrahman sana cima' etmedikçe sen Rufaa'ya varamazsın» buyurduğu mervidir.

فَـإِن طَلَّقَـهَـا فَـلاً جُنَـاحَ عَـلَـيْـهِـمَـآ أَن يَـتَـرَاجَـعَـآ إِن ظَنَّـآ أَن يُـقِـيـمَـا حُدُودَ ٱللهِ

[Zevc-i saniye vardıktan sonra, eğer zevc-i sani hatuna talâk verirse, zevc-i evvelle hatun arasında riayeti vacip olan ahkâm-ı ilâhiye riayetle hudud-u ilâhiyeyi ikame edeceklerini zannederlerse yekdiğerine müracaatla akd-i nikâh etmelerinde onlar üzerine günâh yoktur.]

وَتِـلْـكَ حُدُودُ ٱللهِ يُـبَـيِّـنُـهَـا لِـقَـوْمٍ يَـعْـلَـمُـونَ (230)

[İşte şu beyan olunan ahkâm; ilim ve idrak sahibi olan kavme Allah'ın beyan ettiği ahkâmıdır.] Ve bu ahkâmı kullarına beyan edince kulların bu ahkâma riayetleri vaciptir. Zira; hallerini ıslah için vaz'olunmuş kavanin-i ilâhiyedir.
Zevc-i evvelin nikâha talib olması ve hatunun rıza vermesi hukuk-u zevciyeye ait olan hudud-u ilâhiyeyi ikame edip yekdiğerini ızrar etmeyeceklerini zan ve tahmin etmeleri şart olduğunu beyan etmek; hudud-u ilâhiyeye riayet edemeyeceklerini zannederlerse birbirlerini ızrar için müracaatları haram olduğuna delâlet eder.
Hulâsa; bir kimse haremine üç talâk verirse ikinci bir kocaya varıp o zevc-i saniden mutallaka olup iddetini ikmal edinceye kadar zevc-i evvele

tekrar nikahlanmak halâl olmadığı ve ikinci zevç talâk verir de tarafeyn ahkâm-ı ilâhiyeye riayet edebileceklerini ümid ederlerse, tekrar nikahlanmak caiz olduğu ve şu beyan olunan ahkâmı, Cenab-ı Hakkın ilm-ü irfan sahibi olan kullarına beyan ettiği bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ talâkın bazı ahkâmını beyan ettiği gibi bazı âhari dahi beyan etmek üzere:

وَإِذَا طَلَّقْتُمُ ٱلنِّسَآءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ سَرِّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ

buyuruyor.

[Siz haremlerinize talâk verdiğinizde onlar iddetlerini ikmale yaklaşıp, iddetin müddetine baliğ olmaya başladıklarında siz isterseniz maruf veçhile ric'at eder hatunu taht-ı nikâhınızda tutarsınız, isterseniz ric'at etmez maruf veçhile terkedersiniz.]

وَلاَ تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا لِّتَعْتَدُوا۟

[Ve onları zarar kasdıyla zulmetmek için tutmayın.]

وَمَن يَفْعَلْ ذَٰلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُۥ

[Eğer bir kimse talâk verdiği hatuna iddet içinde ric'at eder ve zarar kasdıyla tutarsa muhakkak nefsine zulmetmiş olur.] Binaenaleyh; hükm-ü ilâhiye muhalif olarak hatuna zulmettiğinden nefsine zulmetmekle azab-ı ilâhiye müstehak olur.

وَلاَ تَتَّخِذُوٓا۟ ءَايَٰتِ ٱللهِ هُزُوًا

[Islah-ı ahvaliniz için inzal olunan ve ahkâmiyle ameliniz vacip olan Allah'ın âyetlerini, ahkâmına muhalefet etmekle maskara ve oyuncak ittihaz etmeyin.]

Yani; haremlerinize hasbelicap talâk verip de onlar da iddeti müddetine baliğ olmaya başladıklarında sizin için lâzım olan; iki halden birisidir ki, şer'an ve aklen ve beynennas müstahsen bir surette ric'at ederek hatunu taht-ı nikâhınızda tutup hukuk-u zevciyeye riayet etmektir. Yahut geçinmeye ümidiniz olmasa hatunu ızrar etmeksizin ric'at etmeyerek yakasını tamamen bırakmaktır. Yoksa zulmetmek için tutmayın. Çünkü; ric'at ederek hatunu başka kocaya gitmekten men'edip hüsn-ü muaşeret etmemek hatunu ızrar olduğundan caiz değildir. Eğer bir kimse böyle yaparsa mutlaka kendi nefsine zulmetmiş olur. Ahkâm-ı ilâhiyeyi amelden ıskatla maskara yapmayın.
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile bundan evvelki (الطلاق مرتان)âyeti talâk vermekte sünnet olan; birer birer vermek olduğunu beyan olup, bu âyet ise talâk-ı ric'iyi beyan hakkında olduğundan tekrar yoktur. Zira; âyetlerden maksat başka başkadır: Yahut evvelki âyette talâk-ı ric'ide mutlaka iddet içinde yani evvelinde ortasında ve ahirinde ric'atin sahih olduğunu beyan hakkında olup bu âyet ise talâk-ı ric'ide iddetin âhirinde ric'at veya terketmekten biri lâzım olduğunu beyan hakkında olduğundan tekrar yoktur ve zevcin zevceyi ızrar kasdıyla ric'at etmesinden, Cenab-ı Hak bu âyetle nehyile kadınları zevçlerin zulmünden muhafaza etmiştir.
Izrar kasdıyla ric'at şöyledir: Meselâ bir talâk verir, iddetini bitireceği zamanda ric'at eder, iddet biter, ikinci talâkı verir ve bir iddet daha bekler, o iddet biteceği zamanda tekrar ric'at eder, yine iddet biter, üçüncü talâkı verir ve hatuna bir iddet daha bekletir. Eğer iddeti üçer ay farz edersek, fuzuli olarak hatunu dokuz ay bekletmiş olur. İşte bu gibi zulüm ve zarardan Cenab-ı Hak kadınları bu âyetle vikaye etmiştir. Her zaman izrar haram olduğuna işaret için Vâcib Tealâ maruf vech üzere imsakla emirden sonra ızrar için imsakten nehyetmiştir. Zira, birşeyden nehyetmek; o şeyin her zaman kötü olduğuna delâlet eder. Binaenaleyh; hatunu ızrar kasdetmek her zaman haramdır.
Tefsir-i Hâzin'de beyan olunduğuna nazaran bu âyet ensardan (Sabit b. Yesar) Hz. hakkında nazil olmuştur. Çünkü; (Sabit)'in talâk verdiği hatunu ızrar kasdıyla ric'at etmesi üzerine âyetin nazil olduğu mervidir.
Hulâsa; talâk verilen bir hatuna iddetinin bitmesi karib olduğu bir zamanda ya suret-i müstahsenede ric'at edip taht-ı nikâhında tutmak

veyahut bilkülliye terketmek lâzım olduğu ve ızrar kasdıyla ric'at ve imsak etmek caiz olmadığı ve bir kimse ızrar kasdıyla ric'at ve imsak ederse dünyada ve âhirette nefsine zulmetmiş olduğu ve Allah'ın ahkâmını beyan eden âyetlerle amel etmemek o âyetleri maskara ittihaz etmek olup bu ise caiz olmadığı bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ zevçle zevce arasında vaki olacak talâkın envaını ve ahkâmını beyan ettiğugibi bu ahkâmı beyan, kullar hakkında nimet olup, bu nimetin şükrünü eda etmek suretiyle zikretmek lâzım olduğunu dahi beyan etmek üzere :

وَٱذْكُرُوا۟ نِعْمَتَ ٱللهِ عَلَيْكُمْ وَمَآ أَنزَلَ عَلَيْكُم مِّنَ ٱلْكِتَٰبِ وَٱلْحِكْمَةِ يَعِظُكُم بِهِۦ وَٱتَّقُوا۟ ٱللهَ وَٱعْلَمُوٓا۟ أَنَّ ٱللهَ بِكُلِّ شَىْءٍ عَلِيمٌ (231)

buyuruyor.

[Ey ümmet-i Muhammedi Sizin üzerinize taraf-ı ilâhiden feyezan eden ahkâm-ı şer'iye ve onu getiren Resûlün size Resûl olup sizi hidayete i'sal etmesi gibi nimetleri zikredin ve şükrünü eda ve hukukuna riayet edin ki unutmayasınız. Ve sizin üzerinize kitap ve hikmetten inzal olunan ahkâmın muktezasıyla amel edin. Zira; Allah-u Tealâ kitap ve hikmetle size vaazeder.] Binaenaleyh; sizin üzerinize vacip olan vaazı kabul etmek ve nasihati dinlemektir. [Ve Allah'ın ahkâmiyle amel etmemekten korkun ki intikamına müstehak olmayasınız ve haram olan şeylerden çekinin ve iyi bilin ki Allah-u Tealâ herşeyi bilir ve amelinize göre ceza verir.]
Allah'ın nimetleri; maddi olur: Vücud, sıhhat-ı beden, afiyet, evlâd ü ıyal, servet ü saman gibi. Manevi olur: İman, hidayet, diyanet ve ahlâkı ıslah eden ahkâm-ı şer'iye gibi. Bunları zikretmekten maksat; hatırda tutup herbirinin şükrünü lâyıkıyla eda etmektir. Meselâ sıhhat-ı bedenin şükrünü; ibadet ve acizlere muavenetle ve evlâd ü ıyalin şükrünü; hüsn-ü muhafaza ve terbiyeyle ve malın şükrünü, zekâtım vermek ve fukaraya

iane ve lüzumunda emr-i cihada ve sair vücûh-u hayrata sarfla ve imanın ve ahkâm-ı şer'iyenin şükrünü; mucibiyle amel etmekle eda ve lâyıkıyla yerine getirmekle olur.
Bu âyette Allah'ın kullarına vaaz ettiği k i t a p l a murad; Kur'ân ve h i k m e t l e murad; sünnet-i Resûlullah'tır. Yahut hikmetle murad; insanda olan kuvve-i ilmiye ve ameliyedir.
Hulâsa; Allah'ın nimetlerini şükürle karşılayıp nisyan etmemek, kitabullah ve sünnet-i Resûlullah ve insanın kendisinde bulunan kuvve-i ilmiye ve ameliyeyle amel edip onların nasihatlerini kabul etmek ve haram olan şeylerden içtinapla Allah'ın azabından korkmak ve Allah'ın herşeyi bildiğini bilmek ve ona göre amelini tanzim etmek vacip olduğu bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***
Vâcib Tealâ talâkm ahkâmını beyan ettiği gibi mutallaka olan hatunun bazı ahkâmını dahi beyan etmek üzere :

وَإِذَا طَلَّقْتُمُ ٱلنِّسَآءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلاَ تَعْضُلُوهُنَّ أَن يَنكِحْنَ أَزْوَاجَهُنَّ إِذَا تَرَاضَوْاْ بَيْنَهُم بِٱلْمَعْرُوفِ

buyuruyor.

[Siz haremlerinize talâk verip, onlar da şer'an mukadder olan iddet müddetlerine buluğla ikmal ettiklerinde, zevc-i âhara nikâh olunmak murad ederlerse, onlar zevc-i âharle şer'an ma'ruf olan mehre ve sair nikâhın levazımından olan şeylere aralarında razı olduklarında siz onları zevc-i âhara nikâhtan men'etmeyin.] Zira; nikâh meşru olduğundan, meşru olan şeye talib olan kimse men'olunmadığı gibi ta'yib de olunmaz. Binaenaleyh; onların rızkına mani olmayın ki, nimet-i nikâhtan mahrum olmasınlar.

ذَالِكَ يُوعَظُ بِهِ مَن كَانَ مِنكُمْ يُؤْمِنُ بِٱللهِ وَٱلْيَوْمِ ٱلآخِرِ ذَالِكُمْ أَزْكَىٰ لَكُمْ وَأَطْهَرُ وَاللهُ يَعْلَمُ وَأَنتُمْ لاَ تَعْلَمُونَ (232)

[İşte beyan olunan ahkâmla sizden Allah'a ve yevm-i âhirete iman eden kimseler amel eder ve vaaz ile muttaaz olur ve nasihatini kabul ederler. Amma Allah'a ve âhirete imanı olmayanlar bu misilli mevaizden intibah etmezler ve mütenassıh olmazlar. İşte bu misilli ahkâma riayet etmek, sizin için efkâr-ı faside ve ahlâk-ı habiseden taharettir. Ve bu ahkâma riayet sizin için taharet ve tehzib-i ahlâkınıza hadim olduğunu Allah-u Tealâ bilir. Halbuki siz bilmezsiniz.] Binaenaleyh; Allah'ın emrine imtisal ve nehyinden içtinapla tehzib-i ahlâka sa'yetmeniz lâzımdır. Zira; siz bilmiyorsunuz, Allah-u Tealâ biliyor. Şu halde Allah'ın dediğini tutmanız elzemdir.
Yani; siz kadınlara talâk verdikten sonra onlar da iddetini ikmâl edip, talipleri zuhur ederek beyinlerinde nikâha ve nikâhın levazımatına tarafeyn razı olup kararlaştırdıklarında, onların nikâhlarına mani olmayın. Zira; Allah'a ve âhirete imanı olanlar bu misilli ahkâma razı olur ve intifa ederler. Ve bu gibi ahkâmdan intifa etmek sizin için taharrettir ve kalplerinizi ahlâk-ı fasideden tasfiye eder. Zira; bu gibi ahkâmda size olan menfaati Allah-u Tealâ bilir, siz bilmezsiniz.
(فَلاَ تَعْضُلُوهُنَّ) A d i l ; bir kimseyi haps ve tazyikle birşeyden men'etmektir. Burada h i t a p ; talâk veren kimselere veyahut bilûmum insanlaradır. Zira; hatunun münasip gördüğü bir kimseye nikâh olmak hakk-ı meşruudur. Binaenaleyh; hiçbir kimsenin men'etmeye hakkı yoktur. Şu halde gerek talâk veren zevç, gerek başka bir kimse ve gerekse hatunun velisi tarafından mümanaat olunmak caiz değildir. Şu kadar ki, eğer hatunların intihab ettiği zevç kendilerinin küfvü olmaz veya mehrinde noksan olursa, velisinin itiraz hakkı vardır. Çünkü; gerek küfvünün gayrı olmaktan ve gerek mehrin noksan olmasından hasıl olacak âr, evliyâya lâhık olduğundan evliyânın o ân kaldırmak için itiraz hakları vardır.
Tarafeynin razı olmalarıyla murad; şer'an beyan olunan a k d - i ş e r' i, mehr ve şahid-i adi ve akdin sair levazımına razı olup, beyinlerinde kararlaştırmalarıdır. Vâcib Tealâ teklifini beyandan sonra «Bunlardaki menafii Allah-u Tealâ bilir, siz bilmezsiniz» buyurmakla muhalefet edenleri tehdid ve tehdidini müminlere tahsis etmiştir. Çünkü; ahkâmdan intifa edecek müminlerdir ve bu ahkâma riayet daimî sevaba

istihkaka sebeb olduğuna işaret için (ezkâ) ve (ethar) buyurmakla günâhlardan taharete işaret buyurmuştur.
Fahr-i Razi, Kazi ve Hâzin'in beyanlarına nazaran âyetin sebeb-i nüzulü; (Maakâl b. Yesar)'ın mutallaka olan hemşiresini iddetini ikmal ettikten sonra rızalarıyla evvelki zevcine tekrar varmasından nehyetmesi üzerine âyetin nazil olduğu ve Resûlullah'ın huzuruna celbile âyeti tebliğ ettiği mervidir.
Hulâsa; mutallaka olan hatunları ric'at veya hülle suretiyle zeyc-i evvele veyahut zevc-i âhare nikâh olunmaktan men'e kimsenin hakkı olmadığı ve bu misilli ahkâmdan nasihat kabul etmek Allah'a ve âhirete iman edenlerin şanı olup, bu ahkâma riayet terfi-i derecata ve günâhların mahvına sebep olduğu cihetle, imtisal edenlere taharet-i kâmile olduğu ve kullarının mesalihini Allah-u Tealâ bilip, kullarının bilmediklerinden herhalde bu misilli ahkâma riayet lâzım geldiği bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***
Vâcib Tealâ nikâha ve talâka müteallik bazı ahkâmını beyan ettiği gibi nikâhın netice ve semeresi olan evlâda müteallik ahkâmını dahi beyan etmek üzere :

وَٱلْوَٰلِدَٰتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَٰدَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَن يُتِمَّ ٱلرَّضَاعَةَ وَعَلَى ٱلْمَوْلُودِ لَهُۥ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِٱلْمَعْرُوفِ لاَ تُكَلَّفُ نَفْسٌ إِلاَّ وُسْعَهَا

buyuruyor.

[Mutallaka ve gayr-ı mutallaka valideler çocuğun emziğini itmam etmek murad eden pederler için çocukları iki sene tamam olarak emzirirler. Ve çocuk kendilerinin olan pederler üzerine şer'an ve urf-ü âdette valideyle pederin hallerine münasip bir surette çocuğu emziren validelerin rızıkları ve kisveleri vaciptir. Zira her nefis; kudreti miktarı teklif olunur.]
Yani; mutlaka valideleri üzerine çocuklarını iki sene tamamen emzirmek lâzım olur. Ve çocuğun emmesini itmam etmek murad eden çocuğun pederine validesinin itaati vaciptir. Ancak çocuğun rızkı peder üzerine

vacip olduğundan çocuğu emziren validelerin rızıkları ve kisveleri, pederleri üzerine vaciptir. Çünkü; valide çocuğu emzirmek ve mesalihine nezaret etmek için pederin menfaatine haps-i nefsettiğinden validenin mazarratı mukabilinde rızkı pedere lâzım gelir. Şu kadar ki, miktar-ı ma'ruf üzere olmak lâzımdır. Zira her nefis; kudreti nispetinde mükellef olur. Binaenaleyh; pederin muktedir olamayacağı bir surette valide nafaka teklif edemeyeceği gibi peder de validenin muktedir olamayacağı bir hizmet teklif edemez. Şu halde her ikisi de halleriyle münasip veçhile mükelleftirler.
Beyzâvî'nin beyanı veçhile bu âyette çocuğu emzirmekte tamamıyla sa'yetmek vacip olduğuna işaret için İrza' yani emzirmek emri, haber suretiyle varid olmuştur. Şu halde (يــرضعن) kelimesi lâfızda ihbar ise de, manâda emirdir ve bu emir de mendup olmasını ifade eder. Çünkü; çocuğun rızkı peder üzerine vacip olup valide üzerine vacip olmadığından, validelerin emzirmeleri menduptur. Binaenaleyh; valideler emzirmeseler günâhkâr olmazlar, amma çocuk, validesinden başkasının memesini emmez veyahut pederin başka hatuna ücret vermeye iktidarı olmazsa, valide üzerine emzirmek vacip ve bu surette emzirmezse günâhkâr olur. Çocuğu validesinin emzirmesi mendup olmasının hikmeti; terbiyesi ve şefkati sairlerinden ziyade olduğu cihetle çocuğun hayatına hizmeti fazla olmasıdır. ,
Çocuğun emzik hakkı iki sene olup, ziyadeye itibar olunmadığı bu âyetle sabittir ve iki sene emziğe ihtimam lâzım olduğuna işaret için âyette iki sene manâsına olan (havleyn) kemal ile takyid olunmuştur.
Tefsir-i Hâzin'de beyan olunduğuna nazaran iki seneden noksan emzirilmesi de caizdir. Zira; âyette iki seneyle tahdid, valideyle peder arasında muhtemel olan nizaı kat' içindir. Binaenaleyh; beyinlerinde niza' vaki olup da, valide emzirmekten usanarak noksan olmasını ve peder de ziyade olmasını isterlerse şeriat o nizaı iki sene olmasıyla halletmiştir. Yoksa iki seneyi zikir vücub için değildir. Zira; âyette iki sene emzirilmesi pederin iradesine havale olunmuştur. Eğer suret-i kafiyede iki sene emzirmek vacip olsaydı pederin re'yine müracaat olunmazdı.
Çocuğun nesebi pederine ait olduğuna işaret için pedere (مــولــود لــه) yani; çocuk kendisi için doğan kimse denmiştir. Binaenaleyh; çocuğun ve

validesinin rızkı pederinin üzerine vaciptir. Çocuğun validesi pederin menkûhası oldukça emzirdiğine mukabil ücret istemeye hakkı yoktur.
K a d r - i m a r u f l a murad; pederin servetine, validenin şerefine nazaran onların emsalinde âdet olan şeydir.
Hulâsa; valideler üzerine çocuğu, pederi iki seneyi itmam murad ederse iki sene emzirmek lâzım ve peder üzerine çocuğu emziren validesinin nafakası ve kisvesi vacip olduğu ve valide çocuğun hizmeti ve terbiyesiyle meşgul olduğundan maişetini kisible mükellef olmadığı ve pederin kudretinden ziyade validenin teklif edemeyeceği bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ çocukları validelerin emzirmesi lâzım olduğundan emzirmek mukabilinde peder üzerine validenin nafakası ve kisvesi vacip oMugunu beyan ettiği gibi tarafeynin yekdiğerini zarardan vikaye etmeleri lâzım olduğunu dahi beyan etmek üzere :

لاَ تُضَآرَّ وَٱلِدَةُۢ بِوَلَدِهَا وَلاَ مَوْلُودٌ لَّهُۥ بِوَلَدِهِۦ وَعَلَى ٱلْوَارِثِ مِثْلُ ذَٰلِكَ

buyuruyor.

[Çocuğu sebebiyle validesi zararlanmasın ve çocuk kendinin olan peder de çocuk sebebiyle zararlanmasın ve eğer peder yoksa, peder üzerine vacip olan nafaka, terekeye vâris olacak zat üzerine vacip olur.]
Yani; valide ve peder çocuk yüzünden zarar görmesinler. Şu halde peder, validenin nafakasını vermemek ve meccanen emzirmesini teklif etmekle, çocuk sebebiyle validesini ve valide, pedere kudretinin harici nafaka ve kisve teklif etmekle, çocuk sebebiyle pederini ve bu veçhile valide ve peder birbirlerini zararlandırmasınlar. Eğer çocuğun pederi vefat etmişse çocukla çocuğu emziren validesinin nafakası, peder makamına kaim ve terekeye vâris olacak kimse üzerina vaciptir.

فَإِنْ أَرَادَا فِصَالاً عَن تَرَاضٍ مِّنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلاَ جُنَاحَ عَلَيْهِمَا

[Eğer valide ve peder, beyinlerinde müşavere ederek tarafeynin rızalarıyla iki seneden evvel çocuğu memeden kesmek murad ederlerse, valide \e peder üzerine günâh yoktur.]
Yâni; çocuğu iki sene emzirmek mendup iken valide emzirmekten yorulur ve peder de iki seneyi ikmal etmek murad etmez de beyinlerinde vaki olan müşavere üzerine iki seneden evvel çocuğu emzikten ayırmak murad eder ve tarafeyn buna razı olurlarsa her ikisi üzerine günâh yoktur.
Bu âyette valide ve peder zararlanmasın demek; her biri, yekdiğerinin kudretinin fevkinde teklifatta bulunmakla zarardide etmesinler demektir. Yahut Beyzâvî'nin beyanı veçhile validesi sütünü az vermek ve levazımatına lâyıkıyla bakmamak suretiyle ve pederi de validesinin nafakasına ve kisvesine bakmamak sebebiyle çocuğu zararlandırmasınlar. Yani; bakımsızlık sebebiyle çocuğu zaafa veya mevte mahkûm etmesinler demektir.
Tafsir-i Hâzin'de valideyle pederin çocuk sebebiyle zararları şöyle tasvir ediliyor: Meselâ validenin zararlanması; pederi çocuğu cebren validesinin elinden almakla şefkati icabı validesini gönül azabında bırakması veyahut validesi çocuğu emzirmeye razı olmadığı ve pederin başkasına vermeye kudreti olduğu halde vermeyerek cebren validesine emzirtmekle validesini ızrar etmesidir. Pederin zararlanması; validesi çocuğa bakmamak ve pederinin üzerinde bırakmak veyahut kudretinin fevkinde nafaka teklif etmekle olur. İşte; bu misilli harekat, insanlar arasında da her zaman cari olduğundan Cenabı Hak tarafeynin yekdiğerini zarardan vikaye etmelerini ve her ikisinin çocuk yüzünden zararlanmamalarını ve çocuğu da ızrar etmemelerini tenbih ve tavsiye buyurmuştur. Çünkü; (لاضرر و لاضر ا ر ا لافـىسلام) yani; «İslâmda ne bir taraftan öbürünü ve ne de iki taraftan birbirini zararlandırmak yoktur.» demektir.
Beyzâvî ve Fahr-i Razi'nin beyanları veçhile v â r i s l e murad; çocuğun pederinin varisleridir. Yani; çocuğun pederi vefat etmişse, pederine varis olacak çocuğun dedesi ve biraderi ve amcası veya amcazadeleri gibi asabat üzerine çocuğun ve onu emziren validesinin nafakası vacip olur. Yahut v â r i s l e murad; çocuğa mahrem olanlardır. Binaenaleyh; herkesin üzerine karabeti nispetinde tedriç suretiyle çocuğun nafakası

vacip olur. Yani; evvelâ çocuğun dedesine ve biraderine, onlar yok ise amcasına, o da yoksa amcazadelerine, onlar da yoksa, onlardan sonra çocuğa yakın olan kimlerse, onlar üzerine nafakası lâzım gelir. İmam-ı Âzam indinde varisle murad; çocuğun varisleri olup, pederin varisi değildir. Şu halde; çocuk vefat etmiş farz olunduğunda, çocuğa varis olacaklar kimler ise, onlardan herkesin sehmi nispetinde çocuğun nafakasını vermeleri vaciptir. Eğer vermezlerse hakim tarafından icbar olunurlar.
Vâcib Tealâ beşeriyetin herhalde zıya'dan muhafazası lâzım olduğuna işaret için ufak bir çocuğun müreffehen yaşatılmasına ihtimam olunmasının lüzumunu beyan ve emzikten ayırmak suretini bile valide ve pederden yalnız birinin re'yine havale etmeyerek bil'istişare her ikisinin reyleri munzam olmasını beyan buyurmuştur. Çünkü; birisi çocuğun zararını kasdederse diğerinin haberi olsun ki, çocuk zarardan mahfuz kalsın.
M ü ş a v e r e ; birkaç kimsenin kuvve-i müfekker elerinde olan reylerini meydana çıkarıp ve bir yere toplayarak hulâsasıyla amel etmektir. Binaenaleyh; bu âyette ebeveynin rızalarından sonra çocuğun emzikten ayrılmasını müşavereye havale buyurmuştur ki, icabında ebeveynin başkası, yani erbab-ı tecrübeden ve tabipten teşekkül edecek birkaç zatın çocuğun memeden kesilmesinde zarar olup olmayacağını müzakere ve onların reyleri üzerine amel etmek lâzım olduğuna işaret etmiştir. Çünkü; peder ve validenin hernekadar şefkatleri galipse de valide emzirmekten ve peder de nafakadan usanmakla yekdiğerini razı etmek suretiyle çocuğun zararına ittifak etmek ihtimaline binaen Cenab-ı Hak çocuğun tamamiyle zarardan vikayesini temin için, erbab-ı tecrübenin istişaresine havale etmiş ve bu âyetler de pederin nafakadan usanmakla çocuğun zararını kasdetmek ihtimali dermeyan olunmuştur.
Bu cihet, eğer çocuğun validesi mutallakaysa demektir. Yoksa mutallaka olmayıp da menkuhaysa bu ihtimal varid değildir. Zira; menkûhe olunca çocuk emzirilsin veya emzirilmesin herhalde validesinin nafakası peder üzerine vaciptir.
Beyzâvî'nin beyanı veçhile v a r i s l e murad; çocuğun kendi olmak muhtemeldir. Zira; pederi vefat eden çocuk pederinin malına varis olduğu cihetle, pederi berhayat olsa validesine veya sütninesine nafaka

vermesi vacip olduğu gibi pederi vefat edince varis hususunda pederin makamına kaim olduğundan, emziren ve sair mesalihini tekeffül eden hatunun nafakası eğer malı varsa çocuğun malından ve eğer malı yoksa velilerine lâzım gelir.
Hulâsa; valide ve pederinden her birerleri çocuk sebebiyle yekdiğerini ve her birerleri az bakmak veya hizmetinde kusur etmek suretiyle çocuğu ızrar etmemek ve eğer pederi vefat etmişse, çocuğun validesinin nafakaları varis olanlar üzerine vacip olmak ve iki seneden evvel sütten kesmek isterlerse birrıza ve bilmüşavere kesmek ve çocuğun terbiyesine kemal-i ehemmiyetle bakılmak lâzım olduğu bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ iki seneden evvel çocuğu emzikten ayırmak ebeveynin rıza ve istişareleriyle olacağını beyan ettiği gibi validesinin başkasını emzirmesinde beis olmadığını dahi beyan etmek üzere :

وَإِنْ أَرَدتُّمْ أَن تَسْتَرْضِعُوٓا۟ أَوْلَـٰدَكُمْ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِذَا سَلَّمْتُم مَّآ ءَاتَيْتُم بِٱلْمَعْرُوفِ وَٱتَّقُوا۟ ٱللَّهَ وَٱعْلَمُوٓا۟ أَنَّ ٱللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ (233)

buyuruyor.

[Eğer çocuğu validesinin başkası bir hatuna emzirtmek isterseniz, emziren hatuna maruf ve müstahsen olarak beyninizde mukavele ettiğiniz ücreti teslim ettiğiniz takdirde, sizin üzerinize günâh yoktur. Çocuğun zıya'ına sebep olmak ve emzikçi hatunun nafakasını noksan vermek gibi günâhları işlemekte Allah'tan korkun ve iyi bilin ki Allah-u Tealâ sizin bilcümle amellerinizi görür ve bilir ve amelinize göre ceza verir.
Yani; çocuğu emzirmeye evlâ olan validesidir. Zira validesinin şefkati herkesten ziyade olduğu cihetle, çocuğun terbiye ve büyümesine dikkati elbette ziyade olacağında şüphe olunmaz. Ancak valide mutallaka olup zevc-i âhara varmak veyahut pederine eza etmek maksadıyla emzirmemek veyahut hasta olmak ve sütü kesilmek gibi validesinin

emzirmesine bir mani bulunmak suretiyle başka bir emzikçiye evlâdınızı emzirtmek isterseniz, emzikçiye emzirtmekte valide ve peder üzerine günâh ve emziren hatunun pazarlık üzere istihkakını tamamiyle teslim etmek şartıyla beis yoktur. Amma emzikçi bulunmaz veyahut bulunur da çocuk memesini almazsa, validesi üzerine emzirmek vacip olur. Çünkü imkân bulunmayınca vücup valide üzerine terettüp eder ve bu suretle validesi terkederse günâhkâr olur.
Beyzâvî'nin beyanı veçhile m a r u f ile murad; emzikçiye nafakayı verirken güler yüz, tatlı dil ve ücretini noksansız vermek gibi çocuğun rahatını temin etmek için emzikçi hatunu tatyib etmektir. Hatta çocuğun terbiyesine ve sütüne ihtimam etmek hatunun maişet cihetinden kalbi mutmain olmasına tevakkuf ettiğinden Cenab-ı Hak mukavele olunan ücreti yeden biyedin teslim edilmesini şart kılmıştır ki, hatun istirahat-i kalb ile çocuğun mesalihinde müsamaha etmesin. İşte şu beyan olunan ahkâma ihtimam lâzım olup, muhalefet caiz olmadığına işaret için bu ahkâmı beyan akabinde ittika ile emir ve kullarının her amelini bildiğini beyanla muhalefet edenleri tehdid etmiştir.
Cenab-ı Hak dünyanın imarını insana tevdi ettiğinden, insanı mahlûkat içinde pek mümtaz bir mevkide halk etmiş, dünya ve âhiret saadetlerine iktisaba kudret ve kabiliyet verdiğinden her iki cihet için çalışmasını emretmiştir. Fakat insan, hal-i sahavetinde en âciz ve bîçare bir mahlûk olduğundan onun bir insan-ı kâmil olması birçok esbaba ve terbiyeye muhtaç olup bu esbap ve terbiyede evvelâ validesiyle pederi üzerine terettüp ettiğinden çocuğu emzirmek kimlere lâzım geldiğine ve ne müddet emzirmek lâzım olduğuna, valideyle pederin ne gibi vezaifle mükellef olduklarına ve valideye terettüp eden birinci vazife; çocuğu emzirmek ve pedere terettüp eden vazife de nafakalarını tedarik etmek ve her ikisi çocuk yüzünden birbirini zararlandırmak kasdetmedikleri gibi, çocuğun zararını dahi kasdetmemelerine ve hatta emzikten ayırmaları bile tarafeynin rıza ve istişareleriyle olmasına dair ahkâmını kullarına resûlü vasıtasıyla tebliğ ve yıkılmaz ve sarsılmaz kanunlarını vazetti ki, insanlar mahlûkat içinde ne kadar yüksek bir mevki ihraz ettiklerini bilsinler ve bu nimetlerin şükrünü eda etsinler.
Bu ahkâma muhalefet etmek isteyenleri ittikaya davetle her kesin vazifelerine dikkat ve ihtimam etmeleri lâzım olup, dikkat etmeyenlerin

gazab-ı ilâhiden korkmalarına işaret etmekle sıbyanın hayatlarını ve emri terbiyelerini taht-i temine almıştır. Peder ve validenin çocuğun hal-i sahavetinden çekmiş oldukları meşakkatlere karşı büyüdüğünde onlara riayet ve hürmeti vacip kılmakla diğer âyetlerde ebeveyne hürmetin vücubunu bildirmiş ve hukuk-u mütekabilenin lüzumunu dahi, bu suretle beyan etmiştir ki, ebeveynin bu emekleri heder olmasın.

***

Vâcib Tealâ talâkı ve talâktan lâzım gelen iddeti ve nikahın neticesi olan evlâdın terbiye ve nafakasını beyan ettiği gibi zevci vefat eden hatunların iddet ve müddet-i iddetini dahi beyan etmek üzere :

وَٱلَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا

buyuruyor,

[Şol kimseler ki, sizden onlar vefat eder ve zevcelerim terkederler. Onların terkettikleri zevceleri bizatiha dört ay on gün intizar ederler.]

فَإِذَا بَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَلاَ جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا فَعَلْنَ فِىٓ أَنفُسِهِنَّ بِٱلْمَعْرُوفِ وَالله بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ (234)

[Onlar, dört ay on gün iddetlerini ikmal edip, rahimlerinde çocuk olmadığı anlaşılınca, ey müminler ! Onlarla kendi nefislerinde maruf ve meşru surette zevc-i âhara varmak teşebbüsünde bulunmak için işledikleri şeyde sizin üzerinizde günâh yoktur. Ve Allah-u Tealâ onların ef'alini ve sizin onlar hakkında işlemek istediğiniz amelinizi bilir.]
Yani; mutallaka olan hatunların iddet beklemeleri lâzım olduğu gibi kocası vefat eden hatunların da, iddet beklemeleri lâzımdır. Binaenaleyh; sizden vefat edip de, zevcelerini terk eden kimselerin zevceleri; vefat eden kimsenin nutfesinden rahimlerinde çocuk olup olmadığını ve çocuk varsa nesebi vefat eden pederinden sabit olması için kendi nefislerinde dört ay on gün gözetir ve iddet beklerler. Dört ay on gün bekleyip o müddete vasıl olduklarında çocuk olmadığı zuhur edince,

onlar başka kocaya gitmek ve kendi aralarında teşebbüsatta bulunmak gibi esbaba tevessül ederlerse sizin üzerinize günâh yoktur. Zira; âdet-i beldeye riayetle şer'in müsaade ettiği surette meşru teşebbüsatta bulunmak günâh olmaz ve ey müminler ve hâkimler ! Sizin de men'etmeniz lâzım gelmez. Çünkü; meşru olan ef'alden men'etmek caiz olmaz. Zira; icra-yı ahkâmda Allah-u Tealâ sizin amelinizi bilir. Binaenaleyh; meşru olan şeyden men'e teşebbüs etmeyin ki, mes'ul olmayasınız.
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile kocası vefat eden hatun için dört ay on gün iddet beklemek vaciptir. Binaenaleyh; o müddet bitmedikçe zevc-i âhara gidemez. Zira; iddet içinde nikâh sahih olmaz ve bu dört ay on gün içinde hâmile olduğu tebeyyün ederse iddeti, hamlini vaz'edinceye kadar devam eder. Ancak hamli malûm olsa veya kocası vefat ettiği gün çocuk getirse o gün iddeti bitmiştir. Başka kocaya gidebilir; dört ay on gün beklemek lâzım gelmez. Çünkü hatunun iddeti; çocuk olmak ihtimaline binaen zevcin hukukunu muhafaza içindir. Şu halde çocuk zuhur edince zevcin hakkı kalmadığından hatun iddetinden kurtulur ve her hakkına malik olur. Zira hatunu bazı hukukundan men'eden; vefat eden zevcin hakkıdır. Çocuk dünyaya gelmekle zevcin hakkı zail olacağından memnu olan hukuku avdet eder ve istediği kocaya gider. Çünkü; mani gidince memnuun avdeti kavaid-i şer'iye iktizasındandır. İddet müddetinin dört ay on gün olmasındaki hikmet; rahimde bulunan çocuk oğlan olursa üç ayda ve kız olursa dört ay on günde dirilmesidir. Dört ay on gün iddet; küçük ve büyük yani çocuk getirmeye kabiliyeti olanla olmayan haklarında müsavidir. Zira birşeyin hikmeti; o şeyin cinsinde aranır, ferde itibar yoktur. Madem ki cins-i nisvanda çocuk getirmek kabiliyeti vardır. Amma bazı efradının küçük olmasına veya esbab-ı saireye binaen çocuk getirmemesine itibar yoktur. Zira hükümde itibar; ekseriyetedir.
Zevci vefat eden hatun nimet-i nikâhı fevt ettiğinden dolayı dört ay on gün matem içinde bulunmak, ziynetini terketmek, rayiha-i tayyibe sürünmemek ve sürme çekinmemek vacip olduğuna işaret için binefsiha müddet-i iddette intizar edecekleri beyan olunmuştur. Çünkü; insan için mühim bir nimet zail olunca, o nimetin zevaline teessüfünü izhar caizdir. Ve cevazına da bu âyet delâlet eder. Hatun iddetini bitirip matem günleri geçince iddet içinde memnu olan ziyneti takınır, sürmesini çeker ve

küfvü düşerse nikâha talip olur ve bu gibi ef'alinden mes'ul olmaz. Zira; bunlar iddetten sonra şer'an müstahsen olan şeylerden olduğundan, kadınlar mes'ul olmadığı gibi velileri ve hakimler de mes'ul olmazlar. Ancak şer'in hilafı hareketlerinden velileri ve hakimler mes'ul olduklarından men'etmek üzerlerine vaciptir. Eğer men'etmez ve muhafazada müsamaha ederlerse indallah masuldürler.
Baliğa olan hatun, velisinin izni olmaksızın kendini nikâh ederse, nikâhın sıhhatine delâlet eder. Zira; âyette hatunların kendi nefislerinde fiilleri kendilerine isnad ve kendi fiillerinden velileri ve hakimlerin mes'ul olmayacakları beyan olundu. Hatunların kendi nefislerinde en mühim işleri nikâhtır. Binaenaleyh; nikâhta velisinin iznine ihtiyaç olmaksızın kendi kendini nikâhın cevazına müsaade-i şer'iye vardır. Zira; meşru surette hatunun kendi işinden velisi mes'ul değildir.
Hulâsa; zevci vefat eden kadının iddeti dört ay on gün olduğu ve iddet bitince maruf olan şeyleri hatunun işlemesinden hâkimlerle velileri mes'ul olmadıkları bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ zevci vefat eden hatun iddetini ikmal ettikten sonra, nikâhına talip olmakta günâh olmadığını beyan etmek üzere :

وَلاَ جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا عَرَّضْتُم بِهِ مِنْ خِطْبَةِ ٱلنِّسَآءِ أَوْ أَكْنَنتُمْ فِىٓ أَنفُسِكُمْ

buyuruyor.

[İddetini ikmal eden hatunların nikâhlarına talip olmak üzere tariz ettiğiniz şeyde veyahut tariz etmeyip de nefsinizde talip olmaklığınız için sakladığınız şeyde sizin üzerinize günâh yoktur.]

عَلِمَ اللّٰه أَنَّكُمْ سَتَذْكُرُونَهُنَّ وَلَـٰكِن لاَّتُوَاعِدُوهُنَّ سِرًّا إِلآَّ أَن تَقُولُوا۟ قَوْلاً مَّعْرُوفًا

[Allah-u Tealâ sizin onları zikredeceğinizi ve nikâha talip olacağınızı bilir ve lâkin gizli görüşmek ve birbirinizle sevişmek suretiyle vaadde

bulunmayın ve itham mahallinde bulunmanız caiz değildir. Ancak maruf ve şer'an muteber olan nikâha müteallik söz söylerseniz zarar yoktur.]
Yani; zevci vefat edip iddetini ikmal eden hatunun nikâhına talip olduğunuzu tariz suretiyle anlatmak veya nefsinizde talip olduğunuzu gizlemenizde sizin üzerinize günâh yoktur. Fakat siz hernekadar gizleseniz de sabredemeyip sarahaten talip olduğunuzu zikredeceğinizi Allah-u Tealâ bilir. Lâkin gizlice suret-i gayr-ı meşruada görüşmek ve konuşmak suretiyle birbirinize vaadde bulunmayın. Ancak maruf ve meşru surette söz söylemek vakti müstesnadır.
H ı t b e ; hatunun nikâhına talip olmaktır. T a r i z ; Kazı ve Ebussuud Efendinin beyanları veçhile nikâhı ima eder bir şey söylemektir.
Meselâ; «Ben tezevvüc etmek isterim», «Allah-u Tealâ bana saliha bir kadın verse», «Sen saliha bir kadınsın», «Sen güzel bir kadınsın, hasebin nesebin iyidir» demek gibi sözler tarizdir ve bu gibi sözlerle hatuna talib olduğunu anlatmakta günâh yoktur.
Hâzin'de beyan olunduğu veçhile bu misilli tarizler iddet içinde mubahtır, lâkin sarahaten talip olmak iddet içinde caiz değildir. Zira; Cenab-ı Hak tarizde günâh olmadığını beyan buyurdu ki tasrihte günâh olduğuna işarettir.
Ecnebi bir kimsenin münasebeti olmayan ecnebiye bir hatunla gizli konuşması töhmet ve şüpheden hali olmayacağından Cenab-ı Hak gizli konuşmaktan nehyetmiştir. Çünkü; ecnebiye bir kadınla gizli konuşmak herkesin nazar-ı dikkatini celbedeceği ve görenlerin kalplerinde bir şüphe bırakacağı aşikârdır. Halbuki ehl-i imanın töhmet mevkiinde bulunmaması lâzımdır.
Nikâh, talâk, çocuğun emzirilmesi ve validesine nafaka vermek gibi hususatta örf ve adete riayet etmek ve bu hususta harekâtı örfe istinad ettirmek lâzım olduğuna işaret için Cenab-ı Hak bunlara müteallik ahkâmda «Daima maruf vech üzere» olmasını beyan buyurmuş ve nikâhı talepte dahi söz söylemenin maruf veçhile olmasını zikretmiştir.
Hulâsa; nikahlamak istediği bir hatunun tariz suretiyle nikâhına talip olmak veyahut talip olduğunu nefsinde tasavvur etmek günâh olmadığı gibi sırren suret-i gayr-ı meşruada bulunmak üzere yekdiğerine vaad etmek caiz olmadığı ve şer'an ve örfen caiz olan sözü söylemekte beis bulunmadığı bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ iddet içinde tariz suretiyle nikâhı talebin caiz olmadığını beyan ettiği gibi iddetini ikmal etmeden nikâhını kasdetmek dahi caiz olmadığını beyan etmek üzere :

وَلاَ تَعْزِمُوا۟ عُقْدَةَ ٱلنِّكَاحِ حَتَّىٰ يَبْلُغَ ٱلْكِتَـٰبُ أَجَلَهُۥ

buyuruyor.

[Allah'ın kitabında mukadder olan iddet, muayyen olan müddetine baliğ oluncaya kadar akd-i nikâhı kasdetmeyin.] Zira; zamanı gelmeyen şeyde acele mahrumiyeti muciptir, binaenaleyh; iddetini ikmal etmeden, hatunun nikâhında acele etmeyin.

وَٱعْلَمُوٓا۟ أَنَّ ٱللَّهَ يَعْلَمُ مَا فِىٓ أَنفُسِكُمْ فَٱحْذَرُوهُ

[İyi bilin ki Allah-u Tealâ sizin nefsinizde gizlediğiniz hıyaneti bilir. Şu halde Allah'ın azabından korkun ki gazabından kurtulasınız.]

وَٱعْلَمُوٓا۟ أَنَّ ٱللَّهَ غَفُورٌ حَلِيمٌ (235)

[Ve şunu da iyi bilin ki günâh kasdedip de mevki-i fiile koymayanların kusurlarını Allah-u Tealâ mağfiret eder ve günâh işleyenlere hilmile muamele eder.] Azaplarım tacil etmez ve onlara müsaade eder ki tevbe etsinler ve günâhlarından vazgeçsinler. Şu halde âsiler dünyada helâk olmadıklarına mağrur olmasınlar.

Beyzâvî'nin beyanı veçhile Vâcib Tealâ iddet içinde nikâhı nehiyde mübalâğa için «Akd-i nikâhı azmetmeyin» buyurmuştur. Yani; «İddet içinde nikâh etmediğiniz gibi nikâhı kasıd bile etmeyin» demektir. Yahut âyet; nefs-i nikâhı nehyetmiştir. Çünkü; Ebussuud Efendi'nin beyanı veçhile azim; katı' yani kesip atmak manasınadır. Buna nazaran manâ-yı âyet: [İddet içinde ibram ve ısrarla akd-i nikâhı fiile çıkarıp suret-i kafiyede bitirmeyin] demektir.

Bu âyet-i celile üç hükmü havidir:

Birincisi; iddet, müddet-i muayyeni olan eceline baliğ olmadıkça nikâhın caiz olmaması,
İkinci s i ; insanların nefsinde düşündükleri hıyaneti Allah-u Tealâ bildiği için o misilli hıyanetten hazer etmek lâzım olduğu,
Ü ç ü n c ü s ü ; Allah-u Tealâ'nın kullarının kusurlarını mağfiret edip, günâhları sebebiyle ukubetlerini ta'cil etmemesidir.

***

Vâcib Tealâ iddet içinde nikâhın caiz olmadığını beyan ettiği gibi, zifaf olmadan hatuna talâk vermek caiz olduğunu dahi beyan etmek üzere :

لاَّ جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِن طَلَّقْتُمُ ٱلنِّسَآءَ مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ أَوْ تَفْرِضُوا۟ لَهُنَّ فَرِيضَةً

buyuruyor.

[Haremlerinize dokunmaksızın ve mehir takdir etmeksizin eğer tatfik ederseniz sizin üzerinize günâh yoktur.]

وَمَتِّعُوهُنَّ عَلَى ٱلْمُوسِعِ قَدَرُهُۥ وَعَلَى ٱلْمُقْتِرِ قَدَرُهُۥ مَتَٰعًۢا بِٱلْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى ٱلْمُحْسِنِينَ (236)

[Ve haremlerinize verdiğiniz talâkla incitmiş olduğunuz gönüllerini tamir etmek üzere aklen ve şer'an müstahsen ve örf ve adette muteber bir surette onların intifa edeceği birşey verin.]
Zira; böyle bir ihsanda bulunmak sizin üzerinize vaciptir. Fakat vereceğiniz şeyde külfet yoktur. Zira; zengine kudreti nispetinde ve fakire de fakrı nispetinde birşey vermek vacip olduğundan güçlük yoktur. Şu kadar ki verilen şey, mürüvvetin hilafı olmamalıdır ki hatunların gönlü kalmasın. Çünkü; bu misilli vergiler erbab-ı ihsana lâzım olan mürüvvet kabilindendir.
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile mutallaka olan hatunlar; şimdiye kadar beyan olunduğu veçhile iki kısımdır.

Birincisi; zevçle zifaf olmuş ve beyinlerinde mehir takrir edilmiş bulunanlardır. Bunlar tatlik olunduğunda iddet bekler ve mehrini tamamen alırlar.
İkinci s i ; zifaf olmamış ve mehir de tesmiye olunmamış fakat talâk verilmiş olanlardır. Bu âyet dahi bunların hükmünü beyan hakkındadır. İşte zevçle halvet olmak ve yekdiğerine temas etmek gibi birşey vuku bulmadan talâk verilir ve mehir de tesmiye olunmamışsa, hatuna mehir lâzım gelmez. Zira; zevç bundan intifa etmediği gibi, hatunun zayiatı da olmadığından mehir vermek icab etmez. Fakat nikâhla hasıl olan süruru zevç talâkla izale edip hatunu me'yus ettiğinden zevcin hatuna bir müt'a vermesi vaciptir. Zira; (وَمَـتِّعُـو هُنَّ) lâfzı emirdir.
Emirlerde zahir olan da vücub ifade etmektir. Şu halde nikahlanıp zifaf olmadan ve mehir tesmiye olunmayan hatuna bir kat elbise vermek vaciptir. Çünkü müt'a; zevcin haliyle mütenasip bir kat elbisedir. Müt'anın vacip olduğuna emir delâlet ettiği gibi (عَـلَـى ٱلْـمُحْسِنِـيـنَ) lâfzı ve (عَـلَـى) de (حقــا) kelimesi dahi delâlet eder. Çünkü vacip olmayan birşey; hak olmaz. Binaenaleyh; müt'a zevcin borcu ve zevcenin hakkı olduğuna (حقــا) kelimesi delâlet etmektedir. Şu kadar ki, müt'ayı zevcin ezasız ve tayyib-i hatırla vermesine işaret için zevcin erbab-ı ihsandan olmasına ve erbab-ı ihsanın muamelesi gibi muamele etmesi lâzım olduğuna (ٱلْـمُحْسِنِـيـنَ) lafzıyla tenbih olunmuştur. İmam-ı Âzam indinde müt'a; nısıf mehri geçmemeli ve Ebussuud Efendi'nin beyanı veçhile müt'a; beş dirhem gümüş kıymetinden noksan olmamalıdır ki, verildiği zaman bir faide bahşetsin ve hatunun sürurunа sebep olsun. Müt'a zevcin haliyle ölçülecek olunca zengine zengin kisvesi ve fakire fakir kisvesi olmak lâzım olduğundan nizaa badi olmak ihtimali vardır. Eğer nizaa badi olursa takdir, hâkime aittir.
Hulâsa; zifaf olmadan hatuna talâk vermekte günâh olmadığı ve mehir tesmiye olunmamışsa zevcin haline münasip ve hatunun intifa edebileceği bir kat elbisenin vacip olduğu ve zevcin haline göre kisvede niza olursa, takdirin hâkime ait bulunduğu, bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ; mehir tesmiye olunmaksızın zifaftan evvel tatlik olunan hatuna müt'a vermek vacip olduğunu beyan ettiği gibi mehir tesmiye olunup da zifaftan evvel tatlik olunan hatunun hükmünü dahi beyan etmek üzere :

وَإِن طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِن قَبْلِ أَن تَمَسُّوهُنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ إِلآَّ أَن يَعْفُونَ أَوْ يَعْفُوَا ٱلَّذِى بِيَدِهِ عُقْدَةُ ٱلنِّكَاحِ

buyuruyor.

[Mehir tesmiye ederek nikâhlandığınız haremlerinize, zifaf olup, temas etmezden evvel, eğer talâk verirseniz, takdir ettiğiniz mehrin nısfı her zaman lâzım gelir. İllâ hak sahibi olan hatunlar affeder, nısf-ı mehri almaktan vazgeçer, zevcine hibe ederse veyahut akd-i nikâh elinde olan zevç tamamen mehri verirse işte bu iki surette nısf-ı mehre ihtiyaç kalmaz.]

وَأَن تَعْفُوٓاْ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ وَلاَ تَنسَوُاْ ٱلْفَضْلَ بَيْنَكُمْ إِنَّ ٱللهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ (237)

[Ve zevçle zevceden herbiriniz yekdiğerinizin kusurunu affetmek ve mümkün olduğu kadar, yani, mehirden lâzım gelen nısfı affetmek veyahut hepsini vermek gibi birbirinize ihsanda bulunmak takvaya en yakındır. Ve beyninizde birbirinize ihsanı unutmayın ve bu ihsanınızın indallah ecrini göreceksiniz. Zira; Allah-u Tealâ bilcümle a'mâlinizi görür ve bilir ve muktezasına göre sevap verir.]

Bu âyette m e s l e murad; şafii indinde cima'la tefsir ol'unmuşsa da İmam-ı Â'zam'a göre halvet-i sahihanın bulunması cima makamına kaimdir. Şu halde halvet-i sahiha bulunsa velev cima' olmasa, İmam-ı Â'zam'a göre temas vardır. Binaenaleyh; halvet-i sahihadan sonra tatlik ederse tam mehir lâzım gelir. Şafii indinde yalnız halvet kâfi değildir, zifafla muamele-i zevciye lâzımdır.

H a l v e t - i s a h i h a ; zevç ve zevce tenha bir mahalde bulunup, hatunda takarruba mani hastalık veyahut yanlarında velev uykuda olsun

üçüncü bir adam bulunmak veya Ramazan'da oruçlu olmak gibi bir mani-i hissi veya şer'î bulunmayarak ikisi velev bir saat olsun beraber bulunmaktır.
Bu âyette af'la ve aralarında fazlı unutmamakla hitap; zevçle zevceye müşterektir. Zira; Fahr-i Razi ve Ebussuud Efendi'nin beyanları veçhile zevce alelekser zevcine tâbi olduğundan ekser-i ahkâmda hitap erkeklereyse de, kadınlara da bittabi' şamildir. Çünkü; takvaya yaklaştıracak amel kesbetmekte ve ihsanı terketmemekte zevç mükellef olduğu gibi zevce de mükelleftir. Binaenaleyh âyette hitap; hernekadar zahirde zevceyse de hakikatte her ikisine de şamildir. Zira; zevçle zevceden herbiri, yekdiğerinden mütekabileh muamele görmek, adil ve hakkaniyete muvafıktır.
İşte bu misilli ayat-ı beyyinat, İslâmiyette aile teşkilâtıyla ondaki müsavatın ve İslâm kadınlarına verilen hürriyetin ne kadar vasi miktarda olduğunu ispat etmektedir. Binaenaleyh; İslâm kadınlarının mesture olmalarıyla hürriyetlerinin selb olunduğunu iddia edenler, bu misilli ahkâm-ı şer'iyeye tamamiyle vakıf olmadıklarından yanlış iddiada bulunmuş olsalar gerektir. Çünkü; İslâmiyette kadınlar hukuk-u mutlakada erkeklere müsavi oldukları gibi zevçle zevce arasında cereyan eden muamele ve hukukta kadınlar erkeklerden daha ziyade hukuka maliktirler. Çünkü; kadının mesken ve kisve nafakası velhasıl bütün levazım-ı sairesi zevç üzerine vacip olduğu cihetle, zevç daima bunları tedarike, kadına karşı borçlu ve kadının tahakkümü altındadır. Bunlardan birini tedarik edemediği takdirde kadın «Hakkımı ver» demeye selâhiyettardır. Binaenaleyh; kadın alacaklı, kocası borçludur. Şu halde hakkal insaf düşünelim: Hürriyet kimdedir? Zevcin çektiği bütün bu mihan ve meşakka karşı, kadından istediği yalnız nefsini tatşıin eylemesi ve şüpheden azade kalmak için mesture bulunması ve hanesini muhafaza etmesidir. Diğer hususatta kadın erkekle yine müsavidir.

***

Vâcib Tealâ zevçle zevce arasında cereyan eden nikâha müteallik ahkâmı beyan ettiği gibi erkân-ı dinden olan namazın muhafazasını emretmek üzere:

حَـٰفِظُوا۟ عَلَى ٱلصَّلَوَٰتِ وَٱلصَّلَوٰةِ ٱلْوُسْطَىٰ وَقُومُوا۟ لِلَّهِ قَـٰنِتِينَ (238)

buyuruyor.

[Beş vakit namazı ve bilhassa salât-ı vustâyı muhafaza edin ve Allah'ı zikr eder olduğunuz halde namazda kıyamınızı Allah için yapın, teveccühünüz ancak Allah-u Tealâ'ya olsun.]
Yani; zevçle zevce arasında riayeti lâzım olan ahkâma riayetiniz vacip olduğu gibi taraf-ı ilâhiden üzerinize farz kılman beş vakit namazı vaktinde eda etmek ve devam edip fevt etmemek ve şerait-i erkânına riayet etmekle muhafaza etmeniz dahi vaciptir. Bilhassa beş vakit namaz içinde ikindi namazının muhafazasına ihtimam edin. Allah'a ibadet ve zikreder ve korkar olduğunuz halde kıyam edin ki, ibadetinizde huzurunuza şuğul karıştırmayasınız.
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile namazda kıyam, kıraat, rükû', sücud ve huzu' ve huşu'; Allah'ın heybetinden kalbin tevazuunu ve hakka karşı inadın zevalini ve evamire imtisal ve nevahiden içtinab icap ettiği gibi salat; Rabb-i Tealâ'nın azametini ve ubudiyetin zilletini hatırlatır. Umur-u dünyaya müteallik olan nikâh ve talâk akabinde salâtın muhafazasıyla emir; umur-u dünyanın umur-u âhirete mani addedilmemesine tenbih ve işaret içindir.
Namaza devam eden kimse namazı fevtetmekten muhafaza ettiği gibi namaz, dünyada birtakım günâhlardan ve âhirette azaptan onu muhafaza ettiğine işaret için müşarekete delâlet eden müfaale babından (حَـٰفِظُو) varid olmuştur.
Salât-ı vustânın beş vakit namazdan hangisi olduğuna dair kat'i bir beyan yoktur. Gerçi ikindi namazı veya sabah namazı veyahut öğle namazı olmak hususunda rivayetler varsa da zannîdir, kat'i değildir. Binaenaleyh; salât-ı vustânın hangi namaz olduğunu Cenab-ı Hak bildirmedi ki, herkes her namazı salât-ı vustâ bilerek ihtimam etsin. (Kaanitîn) kunut; duâ, zikir, itaat, inkıyad, sükût, huzu', huşu', sükûnet-i âza ve devam-ı sabra mülâzemei manâlarında istimal olunur. Bu âyette şu manâların cümlesinin murad olunmasında bir mani yoktur.

Buna nazaran manâ-yı âyet: [Salâtı ve bilhassa salât-ı vustayı fevtetmekten muhafaza edin ve zikir ve duâ ve lâyıkıyla itaat ve namaza münafi sözden sükût ve kemal-i huzu' ve etrafınıza iltifatı terk ve namazda külfete sabredici olduğunuz halde namazı eda etmek üzere kıyam edin] demektir. Çünkü (kaanitîn) şu manâlara delâlet ettiği gibi, namazda da bu manâların cümlesi mevcud olup herbirini yerine getirmek lâzımdır.

Vâcib Tealâ namazın muhafazasını emrettiği gibi namazın lâyıkıyla şeraitine riayette emniyet lâzım olduğunu beyan etmek üzere:

فَإِنْ خِفْتُمْ فَرِجَالاً أَوْ رُكْبَانًا فَإِذَآ أَمِنتُمْ فَٱذْكُرُوا۟ ٱللَّهَ
كَمَا عَلَّمَكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا۟ تَعْلَمُونَ (239)

buyuruyor.

[Eğer siz düşmandan ve sair korkulacak şeylerden namaz vakti korkarsanız, yaya veya binitli (süvari) olduğunuz halde namazı eda edin, te'hir etmeyin ve korku zail olup emniyet geldiğinde, namazın erkânını bilmezken Allah-u Tealâ'nın size talim edip öğrettiği gibi Allah'ı zikredin ki nimet-i ilmin şükrünü eda etmiş olasınız.]
Yani; eğer emniyet olursa namazı cemi' şeraitine riayetle muhafaza etmeniz lâzımdır. Ancak düşmandan ve kuttâ-ı tarîkten ve yırtıcı hayvanat veya saireden korkarak namazı istirahat-i kalble eda etmek mümkün olmazsa namazı fevtetmemek için yaya veya binitli olduğunuz halde, yani, imkân hangi cihete müsaid olursa ima ile eda edin. Amma korku gidip emniyet geldiğinde, Allah'ın size beyanfve talim ettiği veçhile namaz kılın ve Allah'ı zikredin. Zira; siz bilmezken Allah-u Tealâ size bildirdi. Binaenaleyh; bildiğiniz veçhile eda-yı salât edin.
Tefsir-i Hâzin'de beyan olunduğu veçhile s a l â t - ı h a v f ; ikidir:
B i r i n c i k ı s m ı ; muharebe ve sair korkulu şeylerden firar zamanında olur.
Bu âyetle istidlal ederek İmam-ı Şafii indinde yaya yürür veyahut binit üzerinde gider olduğu halde ima ile namazı kılıp terketmemek vaciptir. Lâkin İmam-ı Âzam indinde yaya veya binitli olduğu halde namaz caiz

olmaz, te'hir eder. Emniyet geldiğinde cemii şeraitine riayet ederek eda eder, yoksa korku sebebiyle hem yürür hem de kıblenin gayrıya ima ile farz namazı kılmak caiz değildir. Yalnız ayak üzerinde kaim olarak ima ile kılınmasını hanefiden tecviz edenler, bu âyeti şöyle tefsir ederler: [Eğer siz korkarsanız, ayağınız üzerinde kaim olduğunuz halde veyahut binek üzerinde ima ile namaz kılın] demektir. Yoksa (ricalen) demek «Yürür olduğunuz halde» demek değildir. Şu ruhsat-ı şer'iyeyi icab eden korku; telef-i nefis ve mazarrat olan her korkuya şamildir. Zira; bu âyette korku mutlak zikrolduğundan, korku envaından birine tahsis icab eden bir muhassıs yoktur.
Korkuyla kılınan namazın
İkinci k ı s m ı ; bir kıt'a-i askeriye düşman karşısında beklerken, diğer bir kıt'ayla imam bir rek'atını kılar, o fırka vazife başına gider, ikinci fırka gelir, diğer rek'ati imam ikinci fırkayla eda eder. Bu kısım salât-ı havfe müteallik âyet Sûre-i Nisa'da gelecek ve tafsilen makamında beyan olunacaktır.
Gerek bu âyette ve gerek gelecek âyette salât-ı havf hakkındaki ahkâma binaen şeriat-i Muhammedide namazın ne kadar mühim bir mevkii bulunduğunu ve ehl-i iman için terk ve tekâsül götürmez bir ibadet olduğunu ve pek mühim anlarda bile tehiri caiz olmadığını beyanla, namazda takâsül gösterenleri tehdid etmiştir. Çünkü namaz; ibadatın zikir, kıraat, teşbih, tehlil, kıyam, rükû' ve sücud gibi envamı cami' ve yevmiye beş defa Cenab-ı Hakka teveccühü dâî olduğundan ve bilhassa cemaatle müslümanları içtimaa davet ettiğinden, beynelmüslimin itina edilecek bir ibadet-i mühimmedir. İşte şu esaslara binaen Cenab-ı Hak herhalde eda olunmasını emir buyurmuştur.
Vâcib Tealâ'nın hal-i havf ve emniyette, namazın nasıl eda olunacağını kullarına talimi, kullar hakkında hal-i salâhı beyan ve doğru yola hidayet olduğu cihetle pek büyük nimet olduğundan havfin zevalinde şükrünü eda etmek lâzım olduğuna işaret için zikretmekle emretmiştir.
Ebussuud Efendi'nin beyanı veçhile bu âyette havfin kılletine ve nedretine işaret için havfı beyanda (خِفْتُمْ) şekke delâlet eden (ان) lafzıyla varid olmuştur. Lâkin emniyetin kesretirte ve muhakkak olduğuna işaret için emniyeti beyanda (أَمِنتُمْ) muhakkaka delâlet eden (اذا) lafzıyla varid olmuştur. Yani «Eğer korkarsanız namazı yaya

veya binitli olduğunuz halde kılın. Amma emniyet geldiğinde ve geleceği muhakkaktır, o zaman her şeraite riayetle zikredin ve namaz kılın» demektir.

***

Vâcib Tealâ korku ve emniyet hallerinde namazı edanın keyfiyetine işaret ettiği gibi iptida-yı İslâmda cari olan bazı ahkâmı ve bundan evvel beyan olunan iddetin bazı ahkâmını dahi beyan etmek üzere:

وَٱلَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَٰجًا وَصِيَّةً لِّأَزْوَٰجِهِم مَّتَٰعًا إِلَى ٱلْحَوْلِ غَيْرَ إِخْرَاجٍ

buyuruyor.

[Şol kimseler ki, onlar sizden vefat edip, zevcelerini terk ederler. Onlar üzerine taşra çıkmaz oldukları halde zevcelerinin bir senelik yiyecek veya giyeceklerini vasiyet etmek vacip oldu.]

فَإِنْ خَرَجْنَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِى مَا فَعَلْنَ فِىٓ أَنفُسِهِنَّ مِن مَّعْرُوفٍ وَاللهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ (240)

[Eğer bir seneyi ikmal etmeden zevceleri hanelerinden çıkarlarsa, onların ma'ruf olarak kendi nefislerinde işledikleri şeyde sizin üzerinize günâh yoktur ve Allah-u Tealâ herkese galiptir ve hükmü hikmetten hali değildir,]

Yani; sizden vefat edip zevcelerini terkedenler, zevceleri için vasiyet etsinler, vasiyetlerinde zevceleri bir sene harice çıkmayarak, hanelerinde oturmak suretiyle yiyecek ve giyeceklerini idare edecek kadar nafaka ve kisveyi malından meta' yani hatuna menfaat olarak vasiyet ettiğini beyan ve diğer emvalinden tefrik etsinler ki, hatun onunla iddetini ikmâlde bir sene intifa etsin. Eğer zevceler bir sene beklemez çıkarlarsa, onların şer'an müstahsen surette kendi nefislerinde işledikleri işlerinde size günâh yoktur ve şu ahkâma riayet etmek lâzımdır. Zira; Allah-u Tealâ ahkâmının hilâfında hareket edenlere

galiptir. Binaenaleyh; intikamını alır. Ve kulları için vazettiği ahkâmı; enva-ı hikmeti cami'dir.
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile bu âyet; iptida-yı İslâmda cari olan bir hükm-ü şer'iyi beyan eder. Çünkü; iptida-yı İslâm'da bir kimse vefat ettiğinde, haremi irs almaz, onun irsine mukabil müteveffanın hanesinden çıkmaksızın bir senelik nafaka ve kisvesi tesviye olunurdu. Fakat bir sene oturmak hatun için vacip değildi. Binaenaleyh; hatun bir seneyi ikmal etmeksizin o haneden çıkmasına ruhsat-ı şer'iye olduğundan çıkması caizdi. Çünkü; çıkarsa nafaka da verilmezdi. Nafaka; haps-i nefis mukabilinde olduğundan, çıkınca nafakaya istihkakı kalmazdı. Zira menfaat; mazarrat mukabilidir. Şu halde âyette iki hüküm vardır:
Birincisi; bir senelik nafaka ve kisve vasiyet etmek,
İkinci s i ; hatunun iddeti bir sene olmaktır. Nafaka ve kisve vasiyet etmek hükmü âyet-i mirasla ve bir sene iddet de dört ay on gün iddeti beyan eden âyetle nesholunmuş ve binaenaleyh; bu âyetle amel kalmamıştır ve bir seneyi ikmal etmeden çıkınca nafakayı vermemekde verese üzerine günâh olmadığı beyan olunmuştur.
Âyette «Vefat edenler vasiyet etsinler» demek «Vefat emmareleri görülüp, ölüme yaklaşan ve hayatından kat'ı ümid eden kimseler vasiyet etsinler» demektir. Çünkü; vefat eden kimseden vasiyet mümkün değildir.
Tefsir-i Hâzin'de beyan olunduğu veçhile bu âyet Taif'ten Medine'ye hicret eden (Haris oğlu Hakîm) hakkında nazil olmuştur. Çünkü; (Hakîm) validesini, pederini bir de haremini terkederek vefat edip, terekesinde ne gibi muamele olunacağı huzur-u Risalete arzedilince bu âyetin nazil olduğu mervidir.

***
Vâcib Tealâ mutallaka olan hatunlardan zifaf olmadan talâk verilenlere müt'a vacip olduğunu beyan ettiği gibi bilûmum mutallaka olan hatunlara müt'a vermek meşru olduğunu dahi beyan etmek üzere :

وَلِلْمُطَلَّقَاتِ مَتَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ (241)
كَذَٰلِكَ يُبَيِّنُ اللهُ لَكُمْ ءَايَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ (242)

buyuruyor.

[Mutallaka olan hatunlar için küfür ve sair günâhlardan ittika eden müminler üzerine hak olarak şer'an müstahsen ve örfen makbul bir surette müt'a vardır. Allah-u Tealâ şu zikrolunan ahkâmını beyan ettiği gibi, sizin düşünmekliğiniz için ahkâmına delâlet eden âyetlerini size beyan eder.
Beyzâvî'nin beyanı veçhile bu âyette m e t a ' l a murad; mutlaka mutallaka olan hatunlara zevç tarafından verilecek müt'adır. Bundan evvel beyan olunan müt'a; yalnız mehir tesmiye olunmayarak zifaf olunmaksızın talâk verilen hatunun müt'ası olduğundan, müt'ayı beyanda tekrar yoktur. Çünkü; hususi müt'ayı beyandan sonra umumunu beyandır ki bu da tekrar değildir. Şu kadar ki, mehir tesmiye olunmayan hatuna müt'a vermek vaciptir. Diğer mutallakalara müt'a müstehabdır, vacip değildir. Bu âyette mut'ayla murad; mutallaka olan hatunun iddet içinde zevç üzerine vacip olan nafakası olmak ihtimalini beyan edenler de vardır.
Âyette m ü t t e k i l e r l e murad; şirkten ittika edip Kur'ân'a iman eden müminlerdir. Allah'ın âyetlerini i n z a l d e n maksat; insanların manâsını düşünmeleri için olduğuna bu âyet delâlet eder. Şu halde her mü'minin Kur'ân'm manâsını anlamaya sa'yetmesi İslâmiyetin en mühim mesailindendir.

***
Vâcib Tealâ talâk, müt'a, iddet ve nafakaya müteallik ahkâmını beyan ettiği gibi, insanları ibrete ve ahkâmını kabule ve inadı terke davet etmek üzere :

أَلَمْ تَرَ إِلَى ٱلَّذِينَ خَرَجُوا۟ مِن دِيَـٰرِهِمْ وَهُمْ أُلُوفٌ حَذَرَ ٱلْمَوْتِ فَقَالَ لَهُمُ ٱللَّهُ مُوتُوا۟ ثُمَّ أَحْيَـٰهُمْ

buyuruyor.

[Sen bilmedin mi habibim şol kimseleri? Onlar binlerce halk oldukları halde, ölüm korkusuna binaen memleketlerinden çıktılar ve kaza-yı ilâhiden firar etmeleri üzerine Allah-u Tealâ onlara alâ tarik'il gazap ölün dedi. Onlar da derhal öldüler, bir müddet sonra Allah-u Tealâ onları ihya etti.]

إِنَّ ٱللهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى ٱلنَّاسِ وَلَـٰكِنَّ أَكْثَرَ ٱلنَّاسِ لاَ يَشْكُرُونَ (243)

[Zira; Allah-u Tealâ nâs üzerine fazlü ihsan sahibidir ve lâkin nasın ekserisi Allah-u Tealâ tarafından ihsan olunan nimetlere şükretmezler.]
Bu âyette h i t a p ; Resûlullah'a ve bittabi' ümmetinedir. Mevtten firar eden kavmin kimler olduğunda birçok rivayet varsa da Fahr-i Razi'nin beyanına nazaran esah olan Hazkîl (A.S.)'ın ümmetidir. Çünkü; nebileri onlara düşmanla cihadı emretti, onlar ölüm korkusuna binaen cihadı kerih gördüler ve terkettiler. Şu isyanları üzerine Allah-u Tealâ onları veba ile müptelâ kıldı. Çünkü; onlar ölmeyeceğiz diye isyan ettiklerinde Allah-u Tealâ onları bu suretle ölümle müptelâ kıldı. Ahaliden vefat edenler çoğalınca, kasaba halkından birçok kimseler firar ettiler. Hazkîl (A.S.) «Allah'ın kudreti herbirinin nefsinde müessir olup, kudretin haricine çıkamayacaklarına dair bir alâmet görmelerini» Cenab-ı Hak'tan istirham etmesi üzerine Allah-u Tealâ onlara (مُوتُو) emrini verdi. Onlar da derhal vefat ettiler. Bir müddet sonra Allah-u Tealâ'dan ihyalarını istirham etmesi üzerine Allah-u Tealâ ihya etti.
Herkes kasabada olan hanelerine geldiler ve mukadder ecel-i mev'udlarına kadar yaşadıkları mervidir. İşte bu gibi vukuatı Cenab-ı Hak kullarını ibrete davet için Kur'ân'da zikreder. Allah'ın kudretine, enbiyanın mucizelerine iman edenler, bu gibi vukuatın emsalini baid görmezler. Zira; insanların hergün öldüğünü gören ve öldüren Allah-u Tealâ olduğunu itikad eden kimse vefat edenleri ihya edeceğinde tereddüt etmez. Zira; insanı ihya etmekten daha garip şuunât-ı ilâhiyenin birçokları hergün görülmektedir. Binaenaleyh; inkâra mecal yoktur.
Bu âyette birçok insanların ölüm korkusuna binaen firar ettikleri ve firarla kurtulamayıp derhal öldükleri ve sonra dirildikleri kafidir. Zira;

âyetin sarahati ve ibaresi delâlet-i kafiyeyle delâlet eder. Ancak firarın sebebi ve keyfiyeti rivayatla sabit olup, zannidir. Ve keyfiyete taallûk eder hüküm de yoktur.

***

Vâcib Tealâ ölümden firar etmek faide vermeyip mukadder olan şeyin elbette vaki olacağını beyan etmesi üzerine mukatele ile emretmek zımnında:

وَقَـٰتِلُوا۟ فِى سَبِيلِ ٱللَّهِ وَٱعْلَمُوٓا۟ أَنَّ ٱللَّهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ (244)

buyuruyor.

[Fi sebilillâh düşmanlarınızla mukatele edin ve iyi bilin ki, Allah-u Tealâ sözünüzü işitir ve amelinizi, niyetinizi bilir.]
Yani; niam-ı ilâhiyeye şakirînden olmak isterseniz Allah-u Tealâ yoluna rızasını talep için düşmanla mukatele edin, ölümden korkmayın. Zira; mukadder olan şey elbette olur. Binaenaleyh; mukateleden firar etmek eceli te'hir etmez. Şu halde mukateleye devam edin. Ölürseniz Allah yolunda ölürsünüz ve kalırsanız nusrete ve sevaba nail olursunuz, sizin için her iki cihet de hayrı mahzdır. Ve mukateleden firara dair söz söylemeyin ve firar etmeye de niyet etmeyin. Zira; Allah-u Tealâ sizin sözünüzü işitir ve niyetinizi bilir ve her cümlesinin cezasını verir.
Vâcib Tealâ ölümden kaçanların kurtulamadıklarını beyandan sonra ehl-i imanı şecaate sevketmek için cihatla emretmiştir. Cihattan maksat; din-i Muhammediyi takviye ve i'lâ için olduğuna işaret sadedinde (فِى سَبِيلِ) denilmiştir. Çünkü; cihat herne kadar zahirde tahrib-i buldan ve ifna-yı insandan ibaretse de, hakikatte islah-ı âleme hadim ve zulm ve udvam ref ve izaleye ve insanları doğru yola sevk eden dine idhale yegâne sebep olduğu cihetle en büyük ibadetten maduttur.

***

Vâcib Tealâ cihatla emredince, cihadın mevkufun aleyhi olan mal sarfının karz-ı hasen olduğunu beyan etmek üzere :

مَّن ذَا ٱلَّذِى يُقْرِضُ ٱللهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَٰعِفَهُۥ لَهُۥٓ أَضْعَافًا كَثِيرَةً وَاللهُ يَقْبِضُ وَيَبْصُۜطُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ (245)

buyuruyor.

[Hangi kimsedir şoi kimse ki, Allah-u Tealâ'nın rızası için halâl malını hayra sarf eder ve karz-ı hasen olarak verirse, Allah-u Tealâ onun mukabilinde o kimseye kat kat ecrini verir ve Allah-u Tealâ dilediği kulunun rızkını dar ve dilediği kulunun rızkını bol verir ve ancak huzur-u ma'nevi-i ilâhîye rücu' eder ve takdim ettiğiniz amelinizin cezasını görürsünüz.]
Yani; hangi kimsedir ki ihlâs üzere ve tayyibi nefisle halâl malından Allah-u Tealâ yoluna sarfla sevabını ümid ederek karz-ı hasen suretiyle malını ve canını sarfeder ve böyle rıza-yı Bari için malını sarfeden kuluna Allah-u Tealâ onun sarfettiği şey mukabilinde ecrini az'âf-ı muzâaf verir. Malını sarf edince malı tükenir zannetmesin. Zira Allah-u Tealâ dilediği kulunun rızkını hikmetinin iktizasına göre dar ve dilediğinin rızkını bol verir. Binaenaleyh; Allah'ın verdiği rızkı imsak etmemelidir ki, haliniz tebeddül etmesin ve ancak huzur-u manevi-i ilâhiye rücu' edersiniz.
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile bu âyette k a r z - ı h a s e n l e murad; cihada infakür. Gani olup da cihada gitmekten âciz olanların cihad eden askere sarfettiği malı ve gani olarak cihada gidip nefsine sarfettiği malı Allah'a karz-ı hasendir. Zira; Allah yoluna sarfedildiği için «Allah'a ikraz» denmiştir. Yoksa karzın manâ-yı mütearefi burada mevzuubahs olamaz. Çünkü; hâşâ Allah-u Tealâ'nın kullarından birşey ödünç almaya ihtiyacı yoktur. Şu halde ödünç verilen mal zayi' olmayıp, eline geldiği gibi Allah yoluna sarfolunan malın zayi' olmayıp mukabilinde fazla fazla ecir alacağına binaen Allah'a karşı «karz-ı hasen» denilmiştir.
Allah-u Tealâ'nın rızası için malını sarfetmek rızkın daralmasına ve malının eksilmesine sebep olmayacağını beyan için, rızkı kabzeden ve basteden yani dar veren ve bol eden Allah-u Tealâ olduğu beyan olunmuştur ki malı hayra sarf; noksana sebep olmayıp berekete sebep olacağına işaret olunmuştur. Nafile olarak bilcümle sadakat, halâl maldan olmak şartıyla karz-ı hasende dahildir. Bu misilli hayra' sarfiyatın

ecri pek büyük olduğunu beyan için Cenab-ı Hak ecrini az'âf-ı kesîre olarak, yani, kat ender kat fazla vereceğini beyan etmiştir.
Ebussuud Efendi'nin beyanı veçhile bu âyette fakir olan kimseleri tesliye vardır. Çünkü; Vâcib Tealâ darlıktan sonra bolluğun geleceğine işaret için kabizden sonra rızkın vüs'atine delâlet eden «bast»ı zikretmiştir.
Bu âyette karz-ı hasenin, vacip ve nafile her türlü sadakata şâmil olduğunu, bazı müfessirîn beyan etmişlerse de esah olan nafile sadakattir. Çünkü karz; nafile olup vacip değildir. Âyetin sebeb-i nüzulü de nafile olmasını teyid eder. Zira; sebeb-i nüzulü şöyledir: (Ebuddahdah) Hz.'nin Resûlullah'tan bilistîzan altı yüz hurma ağacını hâvi bir bahçesini hayrat ederek, fukaraya sadaka etmesi üzerine bu âyetin nazil olduğu mervidir.
Bağcı ve bahçeci olan memleketlerde bu gibi sadakata rağbet edip, ayrı bir bağ veya bir bahçe veyahut bağdan, bahçeden yol tarafına gelen ağaçları ve bağının bir miktarını ifraz edip hayrat olduğunu ilânla bu sünneti ihya edenler eksik değildir.

***

Vâcib Tealâ cihadın farziyetini ve cihat için infakın lüzumunu beyan ettiği gibi cihattan muhalefet edenleri zemmetmekle ehl-i imanı cihada muhalefetten tenfîr etmek üzere :

أَلَمْ تَرَ إِلَى ٱلْمَلَإِ مِنۢ بَنِىٓ إِسْرَٰٓءِيلَ مِنۢ بَعْدِ مُوسَىٰٓ إِذْ قَالُوا۟ لِنَبِىٍّ لَّهُمُ ٱبْعَثْ لَنَا مَلِكًا نُّقَٰتِلْ فِى سَبِيلِ ٱللَّهِ

buyuruyor.

[Habib-i Zişanım ! Sen Hz. Musa'dan sonra Beni İsrail'in büyüklerini bilmedin mi? Şol zamanda ki, o zamanda onların ulu kişileri kendilerine mebus olan nebilerine «Bizim için bir melik tayin et, o melikin riyâseti altında düşmanlarımızla fisebilillâh mukatele edelim» dediler.]

قَالَ هَلْ عَسَيْتُمْ إِن كُتِبَ عَلَيْكُمُ ٱلْقِتَالُ أَلَّا تُقَٰتِلُوا۟

[O nebi, onların ahvalini ve mukateleye cesaretleri olmadığını bildiğinden, onlara «Sizin üzerinize kıtal farz kılınırsa mukatele etmemekliğiniz me'muldür. Zira; ben sizin cebanetinizi hissediyorum, korkarım ki, bu sözünüzden döner, Allah'a âsi olursunuz» demekle iyi düşünmelerini tavsiye etmiştir.

قَالُواْ وَمَا لَنَآ أَلاَّ نُقَـٰتِلَ فِى سَبِيلِ ٱللهِ وَقَدْ أُخْرِجْنَا مِن دِيَـٰرِنَا وَأَبْنَآئِنَا

[Onlar nebilerine cevapta «Bize ne oluyor ki fi sebilillah mukatele etmeyelim. Halbuki biz memleketimizden ve evlâdımızdan çıkarıldık, birçok hakaretler gördük, eğer mukatele etmezsek tekrar düşmanın tasallutuna maruz kalırız» dediler ve mukateleye azmettiklerini ve herhalde muharebe lâzım olduğunu beyan ettiler.]

فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ ٱلْقِتَالُ تَوَلَّوْاْ إِلاَّ قَلِيلاً مِّنْهُمْ وَاللهُ عَلِيمٌۢ بِٱلظَّـٰلِمِينَ (246)

[Vakta ki nebilerine verdikleri söz üzerine, Cenab-ı Hak'tan istirham edip, taraf-ı ilâhiden onlar üzerine kıtal farz kılınınca, onlar sözlerinden döndüler. İllâ onlardan azıcık kimseler sözlerinde sebat ettiler. Halbuki Allah-u Tealâ sözünden dönen zalimleri bilir ve cezalarını verir.]
Fahr-i Razi ve Hâzin'in beyanlarına nazaran Allah-u Tealâ Hz. Musa'dan sonra Beni İsrail'e birçok nebiler gönderdi. O nebilerin vazifeleri; Tevrat'ın ahkâmıyla amele, nası davet ve unuttukları ahkâmı onlara talîm ve diyanet hususunu tanzim etmekti. Fakat zaman uzadıkça ahkâm-ı Tevrat'ı tağyir ve kendi hava ve heveslerine göre te'vil etmekle isyan çoğaldı, fısk-u fücur meydan aldı ve erbab-ı fesad yüz bulup, nebilerin sözlerini dinlemez bir hale geldi ve ahlâk tamamen tefessüh etti. İşte o zaman Mısır'la Şam arasında meskûn Amâlika kavmini Allah-u Tealâ, Beni İsrail üzerine musallat kıldı ve onlar Beni İsrail'e galebe ederek vatanlarından tard ettiler ve çocuklarını esir aldılar ve cemaatlerini dağıttılar, Beni İsrail de perişan oldu. Her bir i bir yerde, içine kurt girmiş koyun sürüsü gibi bir dağ başında kaldılar. İşte o zaman diyanet hususlarını tanzim etmek üzere taraf-ı ilâhiden meb'us olan

nebileri çalışmaktayken onların ileri gelen büyükleri bir araya gelerek bilmüşavere diyanetin kıvamı âdâ-yı dini kahretmekle olup âdâyı kahır ise hükümetle olacağını bildiklerinden evvel be evvel bir hükümet teşkil ve hükümete bir reis tayin etmekle düşmana mukavemete hazırlanmak ve bu vesileyle mevcudiyetlerini muhafaza etmek hususunu düşünerek onlara mebus olan nebiden evvelemirde kendilerine bir padişah tayinini istirham ettiklerini Cenab-ı Hak bu âyetle beyan buyurmuş ve harbe muhalefet edenlerin zalim olduklarını beyan etmiştir.
İşte bu âyet-i celile; padişah, yani, reis-i hükümet tayini nâsın hakkı olduğuna ve bu cihetle evvelemirde hakimiyetin millette bulunduğuna ve fakat reisi tayinden sonra umur ve hususatını reise tevdi etmek lâzım olduğuna bu âyet delâlet eder. Zira; hükümetsiz adalet ve istirahat mümkün olamadığı gibi hükümet de reissiz olamaz. Fakat reisi tayinden sonra herkesin işe karışması da intizamı ihlâl edeceğinde şüphe yoktur. Şu halde milletin hakimiyeti; reisi nasp ve icabında azletmek hususlarına münhasırdır.

***
Vâcib Tealâ Beni İsrail'in nebilerinden bir melik tayinini istediklerini beyandan sonra maksatlarının hâsıl olduğunu beyan etmek üzere :

وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ ٱللَّهَ قَدْ بَعَثَ لَكُمْ طَالُوتَ مَلِكًا

buyuruyor.

[Nebileri onlara «Allah-u Tealâ Talût'u size padişah tayin etti» dedi.]
Yani; Beni İsrail'in ileri gelenlerinin bir melik tayinini istemeleri üzerine Cenab-ı Hakkın vahyiyle nebileri onlara Allah'ın, Tâlût isminde olan şahsı melik tayin edeceğini haber verdi ve Allah-u Tealâ muhakkak size Tâlût'u melik gönderdi ve umurunuza mütevelli olacak odur» demekle Tâlût'un kat'i melik olduğunu beyan etti.

قَالُوٓاْ أَنَّىٰ يَكُونُ لَهُ ٱلْمُلْكُ عَلَيْنَا وَنَحْنُ أَحَقُّ بِٱلْمُلْكِ مِنْهُ وَلَمْ يُؤْتَ سَعَةً مِّنَ ٱلْمَالِ

[Onlar Tâlût için, «Bizim üzerimize nasıl mülkü ve saltanatı olabilir. Halbuki saltanata ve mülke Talât'tan ziyade biz lâyıkız ve Talât'a maldan bir bolluk da verilmedi ve serveti de yoktur. Binaenaleyh; fukara güruhundan olduğu için nâş üzerinde hatırı yoktur» demekle Tâlût'u makam-ı padişahiye münasip görmediler.] Ve kendilerinin daha ehil olduklarını iddia ederek Tâlût'un riyâsetini kabul etmemek istediler.

قَالَ إِنَّ ٱللهَ ٱصْطَفَىٰهُ عَلَيْكُمْ وَزَادَهُۥ بَسْطَةً فِى ٱلْعِلْمِ وَٱلْجِسْمِ
وَاللهُ يُؤْتِى مُلْكَهُۥ مَن يَشَآءُ وَاللهُ وَٰسِعٌ عَلِيمٌ (247)

[Nebileri onların iddialarını redle Allah-u Tealâ Tâlût'u sizin üzerinize ihtiyar etti. İlimde ve cisimde sizden ziyade kıldı. Allah-u Tealâ, mülkünü dilediğine verir. Allah-u Tealâ'nın ihsanı boldur ve herşeyi bilir. Binaenaleyh; padişahlığa elyak olan kimseyi bilir ve mülkünü ona teslim eder. Şu halde sizin vazifeniz ona itaat etmektir, dedi.]
Beyzâvî'nin beyanı veçhile Beni İsrail'in nebileri onları iskât ve iddialarının reddini dört esas üzerine bina etti.
Birincisi; bu misilli tevcihatta itimad; Allah'ın ihtiyarınadır. kulların münasip görmesine değildir. Binaenaleyh; Allah-u Tealâ makam-ı saltanata Tâlût'u münasip gördü. Şu halde sizin, davanızdan vazgeçip onun saltanatını kabul etmeniz lâzım geldiğini,
İkinci s i ; makam-ı saltanatı idarede iki şey lâzımdır ki birisi; tedbir-i umur-u millet ve siyaset-i memleket için ilim, diğeri; mehabet-i cismiye ve şecaat-i kalbiyedir. Tâlût'ta bunun ikisi de mevcut olduğu cihetle makam-ı saltanata Tâlût'un, liyakat iddia edenlerden ziyade ehil olduğunu.
Ü ç ü n c ü s ü ; mülk Allah'ındır, dilediğine verir. Binaenaleyh; hiçbir kimsenin itiraza salâhiyeti olmadığını,
D ö r d ü n c ü s ü ; Allah-u Tealâ'nın fazlı olduğundan fakiri zengin edip, ihtiyaçtan kurtardığını ve ilm-i kâmil sahibi bulunduğundan saltanata ehil olan kimseyi sizden ziyade bildiğini beyan ederek bütün iddialarını reddetti.
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile Beni İsrail'in, Tâlût'un melik olmasına itirazları iki sebebe mebnidir: Bunlardan birisi; hanedan-ı nübüvvet (Lâvi) evlâdından ve hanedan-ı saltanat (Yahuda) evlâdından olup

Tâlût'un bu sıbıtlardan olmayarak (Bünyamin) evlâdından bulunmasıdır. Diğeri de; fakir olmasıdır. Çünkü; Tâlût'un debbağ yahut fakir bir çoban veyahut sâki olup evlere su çektiğine dair rivayetler vardır. Her ne de olsa Beni İsrail'in içinde Tâlût'un fukara sınıfından bulunduğunda şüphe yoktur. Zira iddialarında (وَلَمْ يُؤْتَ سَعَةً مِّنَ ٱلْمَالِ) yani «Maldan vüs'at verilmedi» dediklerini Cenab-ı Hak beyan, buyurmuştur.
Tâlût'un boyu gayet uzun olduğu ve hatta en uzun boylu bir kimse elini uzatırsa Tâlût'un başına ulaşabildiği mervidir. Tâlût; mahabet-i cismiyenin son derecesine malikti. İlm-ü zekâ ve kiyaset gibi fezail-i nefsaniye fezail-i cismaniye üzerine mukaddem olduğuna işaret için, ilimdeki kuvvet cisimdeki kuvvet üzerine takdim olunmuştur. Binaenaleyh; padişah olacak zatta memleketi idareye kâfi ilim olmak ve şecaat sahibi, cismi kavı bulunmak şarttır. Zira; zayıf bünyede alelekser yüksek zekâ olamadığı gibi cismen şecaata dahi malik olamadığından memleketi idare kabiliyeti dahi olamaz. İşte bu âyet-i celile padişahlarda servet lâzım olmayıp ancak ahval-i nâsa vukuf ve tedmîr-i mülk ve memlekete kudret ve şecaat-ı kalbiyeye malik olup, siyaset-i dahiliye ve hariciyeye ilm-i tam sahibi olmak şart olduğuna delâlet eder.

***
Vâcib Tealâ Tâlût'un melik olacağını ve mülkü idareye kabiliyetini suret-i kafiyede beyan edince Beni İsrail'in, Tâlût'un melik olmasına alâmet istediklerini beyan etmek üzere :

وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ إِنَّ ءَايَةَ مُلْكِهِۦٓ أَن يَأْتِيَكُمُ ٱلتَّابُوتُ فِيهِ سَكِينَةٌ مِّن رَّبِّكُمْ وَبَقِيَّةٌ مِّمَّا تَرَكَ ءَالُ مُوسَىٰ وَءَالُ هَٰرُونَ تَحْمِلُهُ ٱلْمَلَٰٓئِكَةُ إِنَّ فِى ذَٰلِكَ لَأَيَةً لَّكُمْ إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ
(248)

buyuruyor.

[Beni İsrail'e nebileri «Tâlût'un melik olmasına alâmet; kaybetmiş olduğunuz tabutu Tâlût'un size getirmesidir» dedi. O tabutta sizin için Rabbinizden sükûnet ve kalbinize rahat ve âl-i Musa ve âl-i Harun'un terkettikleri Tevrat ve âsâ-yı Musa ve Harun (AS.)'ın sarığı gibi bakiye

vardır. O tabutu melikler götürür ve size alır getirirler. İşte eğer mümin iseniz, şu tabutu getirmekte sizin için Tâlût'un melik olduğuna elbette alâmet vardır.]
Yani; Beni İsrail'in Tâlût'un padişah olmasına alâmet istemeleri üzerine nebileri Tâlût'un melik olmasına alâmet; bir zamandan beri kaybetmiş oldukları tabutu Tâlût'un getirmiş olduğunu ve o tabutta Beni İsrail'e sükûnet bulunduğunu beyan etti. Çünkü; tabutun kaybolması Beni İsrail'in izmihlalini mucip olduğundan kalpleri muztarip ve rahatları münselip ve efkârları müteşettit idi. Binaenaleyh; tabutun gelmesinde onlar için sükûnet ve tabutun etrafında efkâr toplanmasıyla istirahat-i kalp hâsıl olacağına binaen tabutta sükûnet vardı ve tabutla beraber kendilerince pek mukaddes olan Hz. Musa ve Harun'dan bakiye birtakım emanetler de vardı.
Beyzâvî'nin beyanı veçhile tabut; servi ağacından mamul bir sandık olup, üç arşın boyunda ve iki arşın eninde ve altınla sıvanmış, içinde Tevrat ve emanat-ı mukaddese mahfuz bulunur ve padişahların nezdinde hıfz olunurdu. Bundan evvel beyan olunduğu veçhile Beni İsrail'in isyanı üzerine Amâlika kavmi galebe ederek tabutu alıp götürmüşlerdi. Bundan dolayı Beni İsrail son derece muztaripti.
Çünkü; bütün istirahatlerinin selb olunmasını tabutun ellerinden çıkmasından bilip, başlıca emelleri tabutu ele geçirmek olduğundan Cenab-ı Hak arzu ettikleri tabutun Tâlût vasıtasıyla geleceğini beyan buyurdu ki, Tâlût'un nusret-i ilâhiyeye mazhar olacağını bilsinler ve padişahlığını kabul ile emrine imtisal eylesinler. Meğer Amalika kavmi tabuta riayetsizlik ettiklerinden Allah-u Tealâ onları bazı emraza müptelâ kıldığı cihetle tabuttan teşe'üm ederek arz-ı Beni İsrail'e iadeye karar verirler ve hâşâ hakir birşey gibi memleketleri hududu haricine atarlar. Vakt-i merhunu gelmiş olmakla Cenab-ı Hak Tâlût'un mülkünü takviye ve Beni İsrail'e kuvvet-i kalp ve Tâlût'un padişahlığına kanaatleri hasıl olmak için tabutu melekler vasıtasıyla Tâlût'un hanesine koydurur ve Beni İsrail Tâlût'un hanesinde tabutu bulunca min indillâh melik olduğuna kanaat ederler ve Tâlût hakkında ihtilâfları ittifaka ve nefretleri mahabbete ve ıztırapları sükûnete tebeddül eder. Çünkü tabutun gelmesi; sükûnet ve istirahatlerini mucip oldu. Tâlût'un bir muzaffer padişah olacağına ve Beni İsrail'e münkariz olan hükümetlerini iade ve düşmanlarına galebe

edeceğine ve iyi bir hükümet esası kuracağına dair Tevrat'ın bazı âyetlerinde işaret olup, o da tabutta bulunduğu cihetle tabutun gelmesi ve Tevrat'ın meydana çıkmasıyla Beni İsrail'in endişelerinin zail olduğu mervidir.
Tabutta bulunan b a k i y e y l e murad; Tevrat-ı Şerif ve Tevrat'ın nazil olduğu levhalar ve Musa (A.S.)'ın asası ve elbisesi ve Arz-ı Tih'te Beni İsrail'in yedikleri tatlı baldan bir parça ve Harun (A.S.)'ın sarığı olduğu mervidir.
Herhangi asırda olursa olsun, milletlerin pek sakındıkları şeylerin en mühimleri dinleri, ırz-u namusları ve mukaddesatı olduğundan, milletler birçok şeylere tahammül ve hazmederler, lâkin bu üç şeye tecavüze tahammül edemediklerinden her ne zaman bunlardan birine tecavüz vuku buldu mu, neticede bir galeyan-ı umumi hazırdır. İşte; Beni İsrail'in bir araya gelmesine ve başbuğ yani, hükümdar tayinine karar vermesine ve binnetice kavi bir hükümet teşekkülüne sebeb-i manevi, pek aziz ve kıymettar bildikleri tabutun Amalika kavmi tarafından esir edildikten sonra Tâlût vasıtasıyla gelmesi, Beni İsrail'in hem galeyanını hem de sükûnetlerini mucip olmuştur. İşte bu Tâlût'a müteallik olan âyetler, bidayeten bir hükümet teşkili, halk üzerine vacip olup hükümet de bir hükümdar ile olacağından evvelâ halkın, bir hükümdar tayininin lüzumunda ittifak edip taraflarından intihab ettikîeri hükümdara itaatleri vacip olduğuna delâlet eder. Şu kadar ki, o hükümdarı birtakım kuyud ve şeraitle bağlamak ve hükümdarın zatında ilim, şecaat, fetanet ve diyanet gibi birtakım evsaf-ı matlube bulunması lâzım olduğundan, o kuyud ve şeraite riayet etmeyen hükümdarı azletmeye halkın hakları vardır. Vakit vakit bu haklarını istimal ettikleri de görülür. İşte son zamanda «Hukuk-u hakimiyet milletindir» denilmesi «Hükümdarı intihap ve icabında onu azlile diğerini nasb milletin hakkıdır» demektir. Yoksa «Milletin her ferdi hakim olur» manâsına değildir. Zira; her ferdi hakim olsa ortada mahkûm kalmaz, tabiiyet ve matbuiyet kaybolur ve âmir ve memur hepsi yok olur gider.

***

Vâcib Tealâ Tâlût'un melik olduğunu ve onun eline tabutun geldiğini beyan ettiği gibi Tâlût'un mülkünü ve askerini tanzim edip, muharebe

etmek üzere askerle yola çıktığını ve askerine verdiği talimatı dahi beyan etmek üzere :

فَلَمَّا فَصَلَ طَالُوتُ بِٱلْجُنُودِ قَالَ إِنَّ ٱللهَ مُبْتَلِيكُم بِنَهَرٍ فَمَن شَرِبَ مِنْهُ فَلَيْسَ مِنِّى وَمَن لَّمْ يَطْعَمْهُ فَإِنَّهُ مِنِّىٓ إِلاَّ مَنِ ٱغْتَرَفَ غُرْفَةً بِيَدِهِ فَشَرِبُوا۟ مِنْهُ إِلاَّ قَلِيلاً مِّنْهُمْ

buyuruyor.

[Vakta ki Tâlût askeriyle beraber beldesinden ayrıldığı zaman askerine talimat verdi ve dedi ki «Allah-u Tealâ sizi bir nehirle müptelâ kılacak ve imtihan edecektir. Binaenaleyh; eğer bir kimse, o nehirden içerse benim askerimden değildir ve eğer bir kimse o nehirden tatmazsa o kimse benim askerimdendir. Ancak harareti teskin edecek kadar bir avucuyla su içerse zararı yoktur» demekle bir avuç su içilmesine müsaade etti. Vakta ki mev'ud olan nehre gelince pek çok kimseler talimatı dinlemedi, içtiler, ancak az kimseler içmediler.]
Yani; Tâlût'un padişahlığı takarrür edince halkı riyâseti altına toplayarak askerini tensik ve erkân-ı hükümeti teşkil ve umur-u memleketi tanzim ettikten sonra Beyt-i Mukaddes'ten askeriyle beraber düşman tarafına hareket edince, mevsim gayet hararetli olduğundan askerin suya ihtiyacına binaen ileride bir nehre tesadüf edeceklerini beyanla askere bir talimat verdi ki bu talimatı Tâlût, kendisinin melik olacağını haber veren nebiye gelen vahy-i ilâhiden almıştı. Bu talimatta Tâlût «Allah-u Tealâ sizi bir nehirle imtihan edecektir. Binaenaleyh; bir kimse o nehirden karnı doyuncaya kadar su içerse, o benim askerimden değildir ve eğer bir kimse o nehirden içmez, ancak bir avuç su içerse zarar yoktur» diyerek nasihatini bitirdi. Vakta ki mev'ud olan nehre geldiler, askerin ekserisi Tâlût'un talimatı haricine çıkarak istedikleri kadar içtiler. Ancak gayet az kimseler nasihat vechüzere amel ederek birer avuç aldılar ve ilerisine tecavüz etmediler. Bunların adedi eshab-ı Bedr'in adedi kadar, yani, üçyüz on üç kişi olduğu mervidir. Bunlar emre imtisal ettikleri cihetle, aldıkları su ihtiyaçlarına kifayet etti. Binaenaleyh, imanları sağlam, kalpleri kavi, emre muti' oldukları halde nehri geçerek harbe hazır oldular ve düşmanlarına galebe ettiler. Ve lâkin emri

dinlemeyip istedikleri kadar nehirden içenlerin susuzluktan dudakları karardı, çok içmekten bir fayda görmedikleri gibi korku her taraflarını ihata etti. Hatta nehri geçemediler, hâip ve hâsir olarak avdet ettiler. Çünkü; emrine muhalefetlerinden dolayı Tâlût onları reddetmişti ve emr-i ilâhi de böyleydi.
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile Tâlût askerini saf kalpli, genç, dinç ve neşeli olanlardan cem'etmişti. Zira; arkasında çekinecek ailesi ve ticareti ve sairesi gibi şeylerle kalben meşgul olanlardan harpte o kadar istifade olamaz. Nehirle imtihanın hikmeti; işe yarayanlarla yaramayanlar bilinsin, ve saff-ı harp ona göre tertip olunarak işe yaramayanlar harbe hazır olmasınlar. Zira; işe yaramayanların faydaları olmadığı gibi askerin bozulmasına sebep olacakları cihetle zararları da olur.
Hulâsa; reis-i hükümet ve ümera-yı askeriyenin askere nasihat ve talimatta bulunmaları ve askerin o nasihati dinleyip itaat etmeleri ve ümera-yı askeriye fenn-i harbe âşinâ ve plân tertibine vâkıf oldukları cihetle efradın ümeraya ittibaları vacip olduğu ve zira; harbi kazanmak herhalde efradın itaatine mevkuf bulunduğu bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ Tâlût'un askere talimatım ve talimatı dinleyenlerin az ve muhalefet edenlerin çok olduğunu beyan ettiği gibi muhalefet edenlerin harbe gitmeyip, harbe iştirak edenlerin emre imtisal edenler olduğunu beyan etmek üzere :

فَلَمَّا جَاوَزَهُ هُوَ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا مَعَهُ قَالُوا لَا طَاقَةَ لَنَا الْيَوْمَ بِجَالُوتَ وَجُنُودِهِ

buyuruyor.

[Vakta ki Tâlût ve Tâlût'la beraber iman edenler nehri geçtilerse, nehirden suyu çok içip muhalefet edenler «Bugün Câlût'a ve Câlût'un askerine mukabele edecek bizim kudretimiz yoktur» dediler ve kalplerinde olan nifakı izhar ettiler.]

Yani; Allah'ın inayetini unutup yalnız esbab-ı maddiyeye itimad edenler Câlût'un askerinin çokluğuna ve mühimmat-ı harbiyesinin ziyadeliğine nazar ederek, kendilerini zayıf ve düşmanlarını kavi görmekle kuvve-i maneviyeleri kırıldı ve «Biz bugün Câlût'a mukabele edemeyiz» dediler.

قَالَ ٱلَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُم مُّلَٰقُواْ ٱللهِ كَم مِّن فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةًۢ بِإِذْنِ ٱللهِ وَاللهُ مَعَ ٱلصَّٰبِرِينَ (249)

[Şol kimseler ki, onların âhirete imanları var ve Allah'ın rızasına mülâki olacaklarını ümid ve zannedenler çok zamanda az fırkalar çok fırkalara Allah'ın izniyle galebe ettiler. Halbuki Allah'ın nusreti sabredenleredir.] Binaenaleyh; biz sabr-ü sebat eder ve düşmanımıza Allah'tan galebe ve nusret bekleriz, dediler.
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile bu âyet; emre muhalefet edenlerin nehri geçmeden geri döndüklerine delâlet eder. Zira Cenab-ı Hak nehri geçenlerin Tâlût'la beraber iman edenler olduğunu beyan buyurdu ki, münafıkların geçmediklerini beyandır. Ve nehirle imtihandan maksat; münafıkların geçmemesi ve Tâlût'a itimadı ve sadakati olanların bilinmesiydi. Çünkü; nehri geçip düşman karşısına hazır olduktan sonra dönmeleri askerin inhizamına ve düşmanın galebesine sebep olacağından harbe hazır olmadan evvel dönmeleri matluptu.
Âyet-i celilede; itimadın, ancak Allah'ın inayetine olup adedin kesretine olmadığına delâlet vardır. Çünkü; nusret gelince azlık zarar vermediği gibi zillet gelince, kesret de fayda vermez. Binaenaleyh itibar; inayet-i ilâhiyeyedir ve bunu hariçte binlerce vukuat da ispat etmektedir. Şu kadar ki, askerin âlât ve edevat-ı harbiyesi ve esbab-ı zahiriye ve maddiyesi mükemmel olmakla kuvve-i maneviyesi yüksek ve diyanete ihtimamı sebebiyle Cenab-ı Hakka itimad-ı tammı olup, düşmanı gözüne kestirmesi ve harbi kazanacağına zann-ı kavisi olması lâzımdır. Binaenaleyh; ümera-yı askeriyenin esbab-ı harbi lâyıkıyla hazırlayıp, askerini bu suretle terbiye etmesi bir emr-i mühimdir. Yoksa «Düşman kavi biz zayıf» gibi kuvve-i maneviyeyi kıracak sözler sarfederse askerin intizamına halel geleceğinde şüphe yoktur.

***

Vâcib Tealâ, Tâlût'un hâlis askeriyle seferine devam e'dip, münafıkların döndüğünü beyan ettiği gibi Câlût'un askeriyle beraber muharebeye başladığını dahi beyan etmek üzere :

وَلَمَّا بَرَزُوا۟ لِجَالُوتَ وَجُنُودِهِۦ قَالُوا۟ رَبَّنَآ أَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًۭا وَثَبِّتْ أَقْدَامَنَا وَٱنصُرْنَا عَلَى ٱلْقَوْمِ ٱلْكَٰفِرِينَ (250)

buyuruyor.

[Vakta ki Tâlût askeriyle beraber düşmanı olan Câlût'a ve askerine göründülerse, duâya başladılar ve dediler ki «Ey bizim Rabbimiz ! Üzerimize sabrı dök, bize bolca sabır ver ve düşman karşısında ayaklarımızı kaydırma, sabit kıl ve kavm-i kâfir üzerine bize nusret ver» demekle Cenab-ı Hakkın lûtfuna iltica ve inayetini istirham ettiler.]
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile Tâlût'un askeri, itimadın ancak Allah'ın inayetine olup, adedin kesretine olmadığını bildiklerinden sabr-u sebata karar verdiler. Ve düşman askerinin kesretini görünce derhal duâya başladılar.
Câlût; Âd kavminden bakiyye Amalika kavminin meliki bir zalim-i cebbar idi. Tâlût'la, Câlût'un muharebelerini Kur'ân'da beyan; ümmet-i Muhammediyeyi irşad içindir ki, düşmana karşı giden asker daima Allah'tan hulûs-u kalple nusret istemek lâzım olduğuna işaret olunmuştur. Resûlullah'ın gazaya gideceği zaman, namaz kılarak Cenab-ı Haktan yardım talep ettiği ve hususi duâ buyurduğu mervidir.
Tâlût'un askeri, duâlarında harpte lâzım olan üç şeyi dere ettiklerinden gayet mücmel ve müfid bir duâda bulundular ve duâlarının faydasını da gördüler. Cenab-ı Hakkın burada hikâyesi asakir-i İslâmiyeyi, bu ve bunun emsali duâya devama tergîb içindir. Harpte lâzım olan üç şeyden Birincisi; muharebede görülecek meşakkate sabretmektir.
Bunu (رَبَّنَآ أَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًۭا) kavl-i şerifiyle istemişlerdir.
İkinci s i ; âlât-ı harple müdafaa ve sebat etmektir. Bunu (وَثَبِّتْ أَقْدَامَنَا) kavl-i lâtif iyle talep etmişlerdir.
Ü ç ü n c ü s ü ; nusret-i ilâhiyenin zuhurudur. Bunu da (وَٱنصُرْنَا) kelime-i tayyibesiyle istirhamda bulunmuşlardır.

***
Vâcib Tealâ, Tâlût'un ve askerinin duâlarını beyan ettiği gibi duâlarını kabul edip Tâlût'a nusret verdiğini dahi beyan etmek üzere:

فَهَزَمُوهُم بِإِذْنِ ٱللَّهِ وَقَتَلَ دَاوُۥدُ جَالُوتَ وَءَاتَىٰهُ ٱللَّهُ ٱلْمُلْكَ
وَٱلْحِكْمَةَ وَعَلَّمَهُۥ مِمَّا يَشَآءُ

buyuruyor.

[Tâlût ve askeri biiznillâh Câlût'u ve askerini bozdular ve müdafaalarını kırdılar ve Davud, Câlût'u katletti ve Allah-u Tealâ Davud'a mülk ve nübüvvet verdi ve dilediği ilmi Davud (A.S.)'a talim etti ve halkı hakka davete mezun kıldı ve birçok mucizeler verdi.] Binaenaleyh; elinde harikuladeler zuhur etti. Hem mülke hem de nübüvvete nail olmakla dünya ve âhiret saltanatlarını ihraz eyledi.
Beyzâvî ve Nimetullah Efendi'nin beyanlarına nazaran Davud (A.S.)'ın pederi (İşa) idi. Ve en küçük oğlu Hz. Davud'la beraber Tâlût'un askeri arasında bulunuyorlardı. Davud (A.S.) evvelce koyun güder ve sapan taşı atmakta mahir, cesur bir delikanlıydı. Câlût eski zamanın usul-ü harbiyesi üzerine karşısına bir adam ister. Hz. Davut karşısına çıkar, evvelce hazırlamış olduğu üç taştan birini sapanla atınca Câlût'un canı Cehennem'e gider. Bunun üzerine Tâlût, Davud (A.S.)'a kızını verir ve vefatından sonra varis-i hükümet olup, Tâlût'un makamına kaim olur. Badehu nübüvvet ihsan olunmakla hem nübüvvet, hem saltanat ikisi kendisinde içtima etmiştir.
Davud (A.S.)'a verilen ilim; zırh, hayvanların lisanlarına vukuf, Zebur-u Şerif ve güzel şadadır. Sanatı da zırh yapmaktır. Binaenaleyh; zırh yapar, satar ve onunla taayyüş eder, Beytül Malden birşey almazdı.

***
Vâcib Tealâ, Tâlût'la Câlût'un muharebelerini beyan ettiği gibi muharebenin hikmetini dahi beyan etmek üzere :

وَلَوْلَا دَفْعُ ٱللَّهِ ٱلنَّاسَ بَعْضَهُم بِبَعْضٍ لَّفَسَدَتِ ٱلْأَرْضُ وَلَٰكِنَّ ٱللَّهَ
ذُو فَضْلٍ عَلَى ٱلْعَٰلَمِينَ (251)

buyuruyor.

[Eğer Allah-u Tealâ'nın nâsın bazısını bazısıyla defetmesi olmamış olsaydı, yeryüzü tamamen fasid olurdu ve lâkin Allah-u Tealâ âlemler üzerine fazl-ü ihsan sahibidir.] Binaenaleyh; nâsın bazısının zulmünü diğer bazısıyla defeder ve zulmü inadın madeni olan yeryüzünü bununla İslah eder ki, kulları rahat etsinler.
Harbin meşruiyetindeki hikmet; âlemin intizamına badi olması olduğunu Vâcib Tealâ bu âyette beyan etmiştir. Çünkü; bazı nâsın zulmünü bazı aharla defetmemiş olsaydı, zalimler galebe ederek, mazlumlar perişan olur ve bütün dünya zulümle dolar, âlem harab olur ve yeryüzü bütün mefsedet içinde kalırdı. Şu halde muharebeyle fâsıkları ve kâfir ve zâlimleri kahr-ü tedmîrle mazlumlara muavenet edip, zâlimlerden onların intikamını almak ayn-ı adalet olduğundan fisebilillâh mukatelenin, âlemin salâhına sebep olacağında şüphe yoktur. Binaenaleyh; zulmü ref ü izale için fisebilillâh muharebenin meşru olması Cenab-ı Hakkın âleme fazl-ü ihsanı cümlesindendir. Yahut «Emr-i bilma'ruf ve nehy-i anilmünkerle âlemden fısk-u fücuru defetmemiş olsaydı, âlem fisk-u fücur, fitne ve fesad ile dolardı» demektir. Çünkü, enbiyanın şeriati olmasaydı, münazaa ve husumet; adaletle faslolunmaz ve herkes bildiğini işleyeceğinden bütün dünyanın hercümerc içinde kalacağı şüphesizdi. Binaenaleyh; fasl-ı husumat ve ref-i zulümat için taraf-ı ilâhiden gönderilen şeriat-i eimme, ulema ve ümera, yoluyla tatbik edip riayet etmezlerse hiçbir zaman fesadın önü alınmaz, felâket felâketi takib eder. Amma böyle riayet olunduğunda herkesin hakkı yerini bulacağı cihetle rahat-ı ammeyi mucip olacağında şüphe yoktur. Şu halde husumatı adaletle fasletmek ve ammenin rahatını temin eylemek için şeriat lâzım olduğu gibi şeriatin ahkâmını icra edecek hükümet ve o hükümete de bir reis lâzımdır. Şu halde Allah-u Tealâ, gerek bu ve gerek bundan evvelki âyetlerle, enva-ı fesadı şeriatla izaleyi emir buyurduğu gibi, şeriatı tenfîz edecek bir reis-i hükümetin de nasb-ü tâyin olunmasını kullarına emretmiştir.

***

Vâcib Tealâ, Tâlût ve Câlût'un muharebelerini hikâye ettiği gibi bu hikâyenin vakıa mutabık olup asla hilaf olmadığını dahi beyan etmek üzere:

تِلْكَ ءَايَـٰتُ ٱللَّهِ نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِٱلْحَقِّ وَإِنَّكَ لَمِنَ ٱلْمُرْسَلِينَ (252)

buyuruyor.

[Şu zikrolunan ibretâmiz hikâyat ve nâsın mesâlihini tanzim için vazolunan şerayi' ve kavanin; Allah'ın âyetleridir. Habib-i Zişanım ! Biz o âyetleri hakka mukarin olarak, senin üzerine tilâvet ederiz ve sen elbette tarafımızdan kullarımızı ıslah ve irşad için gönderilen rusul-ü kiram zümr esindensin.] Şu beyan olunan Tâlût, Câlût vak'aları ve Tâlût'un galebesi ve Davudun Câlut'u katli ve Beni İsrail'in bir müddetten beri kaybettikleri tabutun Tâlût yediyle ellerine geçmesi vakıa mutabık olup ehl-i kitap ve erbab-ı tarihin şek edecekleri birşey değildir. Amma erbab-ı tarih başka isimlerle zikredebilirler, lâkin vak'a aynıdır, değişmez.
Resûlullah'ın bir kitaptan okumaksızm ve bir muallimden allüm etmeksizin geçmiş zamanda vaki olan vukuatı ayniyle ha ber vermesi, risaletine delâlet eden mucizat cümlesinden olduğ na işaret için Cenab-ı Hak «Elbette sen mürselîndensin» buyurmuştur.
Bu kıssayı hikâyede şiddet ve mihnete sabr-ü tahammülün ve i düşmana müdafaada inayet-i ilâhiyeden istimdada müsaraatin nusret-i ilâhiyeyi câlib olduğunu ümmet-i Muhammede ta'lîm ve ibrete davet ve Resûlullah'ı tesliye vardır.

Vâcib Tealâ enbiya-yı izamdan bazılarını beyan ettiği gibi rusul-ü kiramın cümlesine icmalen işaret ve ümmetlerinden vaki olan ezaları beyanla habibini tesliye etmek üzere :

تِلْكَ ٱلرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ

buyuruyor.

[Şu müşarünileyhim olan rusul-ü kiramın bazısını diğer bazısı üzerine biz tafdîl ettik.] Zira Resûller; risalet ve nubûvvet mertebesinde müsavi iseler de, herbirinin ayrı ayrı menkıbe ve hassaları vardır. Binaenaleyh; o menkıbeleri sebebiyle bazıları diğerin den fazilette ziyade olur.

Bu âyette r u s û l l e murad; sûrenin evvelinden buraya gelinceye kadar bazı menakıbı zikrolunan Resûller veya Resûlulah'ın malûmu olan Resûller olmak ihtimali varsa da, rusül-ü kiramın mecmuuna işaret olmak ihtimali racihtir. Çünkü: faziletçe beyinlerinde fark cümlesi beyninde cari olduğundan bu farkı beyan için sevk olunan âyeti bazılarına tahsis icabeder bir manâ yoktur.

***

Vâcib Tealâ rusül-ü kiramdan bazılarının bazıları üzerine tafdîl olunduğunu beyan ettiği gibi bazılarının temeyyüz ettiği faziletini de beyan etmek üzere :

مِّنْهُم مَّن كَلَّمَ اللهُ وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَٰتٍ

buyuruyor.

[O Resûllerden bazıları Allah-u Tealâ'nın tekellüm ettiği kimselerdir ve bazılarının derecelerini her cümlesinin derecelerinden yüksek kıldı.] Yani; efrad-ı beşerin cümlesi bir siyakta müsavi olarak halk olunmayıp zekâ, fetanet ve sair marifet ve fazilette birbirinden farkları olduğu gibi, enbiya-yı kiramın da birbirlerinden faziletçe farkları vardır. Binaenaleyh; bazılarını Allah-u Tealâ bizzat tekellüm etmekle diğerlerinden mümtaz ve bazılarının derecelerini herkesten âli kıldı.

Fahr-i Razi ve Hazin'in beyanları veçhile mertebe-i risalet ve nubûvvette enbiyanın cümlesi müsavi ise de, fezail ve hasâiste bazılarının bazılarından efdal olduğuna bu âyet delâlet eder. Binaenaleyh; enbiyanın bazısı bazısından efdal olduğu gibi nebimizin cümlesinden efdal olduğuna icma'-ı ümmet vardır. Çünkü; Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile âleme rahmet olması ve kelime-i şahadette isminin Allah'ın ismine mukarin bulunması ve kendine itaatin Allah'a itaat ve Resûlullah'a biatin Allah'a biat olması ve mucizesinin kıyamete kadar baki ve dininin cemi-i edyanı nâsih olması ve risaletinin ins-ü cinne şâmil bulunması ve ümmetinin cümle ümmetlerden ekser ve efdal olması ve cemi-i enbiyanın hısâl-i hamîdelerinin kendisinde içtima etmesi bizim nebimize mahsus fezâil cümlesindendir. Binaenaleyh; cümle enbiyadan efdaldir. Şu halde bu âyette dereceleri ref'olunan b a ' z ı l a murad; bizim peygamberimizde. Çünkü; ins-ü cinnin mecmuuna mebus olması sair enbiya-yı kirama nispetle derecatının kat kat fazla olmasına delâlet eder. Hariçte de bunun emsali vardır. Her emirin zahmet ve meşakkati, emaretinin vüs'ati miktarında olur. Meselâ; Bir karyeye emir olan kimsenin meşakkati ve kuvvetü kudreti o karye ve ahalisi nispetinde olacağı gibi, kazaya emir olan kimsenin kazaya ve vilâyete emir olanın o vilâyete ve bütün memâlike emir olanın kuvvet ve şevketi o memâlike nispetle mütenasip olacağı bedihidir. Şu halde herkesin şeref ve şevketi mülkü ve daire-i saltanatı nispetinde olunca, bütün dünyaya malik olan zatın itibarı ye şerefü şevketi bütün dünyaya nispetle olacağında şüphe yoktur. Binaenaleyh; bütün âleme meb'us olan zat-ı şerifin şeref ve keremi ve ilm-ü fazlı ve kuvvet ve kudreti ve indallah mertebe ve meziyeti bütün âlem nispetinde olacağında tereddüt yoktur. Şu halde bizim nebimizin meratip ve derecatı cemii enbiyanın derecelerinden âli

olduğunda şüphe olunamaz. Zira; kitabının mu'cize olarak kıyamete kadar bekası ve şeriatinin cemii şerayii nâsih ve evvelin ve ahirinin ulûmunu cami' olması efdal olduğunu icab eder ahvalden olup bu da cümlece malûm olduğu cihetle bu âyette ismini zikre hacet görülmeyerek müphem olan ba'z lafzıyla zikrolunmuştur ki, keenne cümleden ziyade terfi-i derecata nail olan ancak Muhammed (S.A.) olduğu cümle ezhanda malûm olduğu cihetle, isminin tayinine hacet görülmemiş ve bu cihetle şan-ı nebevilerine tazım olunmuştur.

Bu âyette Allah-u Tealâ'nın tekellüm ettiği z a t la murad; ekser-i müfessirinin beyanları veçhile Musa (A.S.)'dır. Eş'arî indinde Hazret-i Musa'nın işittiği şey; hurûf ye asvâttan arı olan kelâm-ı kadim-i ilâhidir. Ancak matüridiye indinde işitilen kelâm,Allah'ın şecere-i Musada halkettiği huruf ve esvattır. Zira; sadadan ve harften ârî sözü işitmek mümkün değildir. Ve bizim nebimizin de mi'raçta bilâ vasıta kelâm-ı ilâhiyi ittiğine (فأوحى الى عبده ما اوحى) âyet-i celilesi delâlet eder. Yani, [Allah-u Tealâ abd-i ehassı olan Resûlüne vahyettiği şeyi vahyetti] demektir ki vahiy; tekellüme delâlet eder.

***

Vâcib Tealâ Musa (A.S.)'ı tekellümle mümtaz kıldığı gibi Hz. İsa'yı da bazı mucizatla ve Ruh-u Kudüsle teyid etmesiyle mümtaz kıldığını beyan etmek üzere :

وَءَاتَيْنَا عِيسَى ٱبْنَ مَرْيَمَ ٱلْبَيِّنَـٰتِ وَأَيَّدْنَـٰهُ بِرُوحِ ٱلْقُدُسِ

buyuruyor.

[Ve biz azimüşşan Hz. Meryem'in oğlu İsa (A.S.)a açık mucizeler verdik. Ve Ruh-ul Kudüs olan Cibril-i Eminle teyid ettik ve o mucizelerle davasını ispat ve teyidimizle dini intişar etti.]

Vâcib Tealâ bu âyette, Hz. İsa'ya Nasaranm tazimde ifratla ulûhiyetini itikada kadar cüretlerini ve Yehud kavminin de şan-ı İsa'ya lâyık olmayan birtakım isnatlarını reddetmiş ve meratib-i enbiyayı beyan sırasında ismini sarahaten zikreylemiştir. Çünkü; Hz. îsa'ya nubûvvetini ispat için mucize vermesi ulûhiyetle muttasıl olmadığına delâletle Nasarayı reddettiği gibi, harikulade mucizelerle nubûvvetini ispata kudret vermek şan-ı İsa'ya ta'zîm olduğundan Yahudileri dahi reddetmiştir.

R u h - u K u d ü s le murad; emvatı ihyaya sebep olan ism-i azam olmak ihtimâli varsa da Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile esah olan Cibril-i Emin'dir. Çünkü İsa (AS.) Cibril-i Emin'in Hz. Meryem'e nefhetmesi suretiyle hasıl olduğundan iptida-yı emrinde Cibril-i Emin'le iane, ettiği gibi nubûvveti dava ve ispat hususunda düşmanlarından Cibril-i Emin muhafaza ettiği ve âhir emrinde Yahudilerin katletmek üzere hücumlarında dahi Cibril-i Emin'in semaya kaldırması suretiyle imdat ve emrini teyid ve dinini takviye etmiştir. Binaenaleyh; Hz. İsa'nın kendisiyle teyid olunduğu Ruh-u Kudüs'le murad, Cibril'dir.

Hulâsa; rusül-ü kiramın bazısı bazısından efdal, olduğu ve bazılarının bizzat Allah'ın kelâmını işitmekle müşerref ve bazılarının diğerlerinden âli olduğu ve bilhassa İsa (A.S.)'ın Ruh-u Kudüs'le teyid olunduğu bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

Vâcib Tealâ rusül-ü kiramın fazilet cihetinden bazıları diğerlerine faik olduğunu beyan ettiği gibi herşeyin meşiyet-i ilâhiye tahtında olduğunu dahi beya netmek üzere:

وَلَوْ شَآءَ اللهُ مَا ٱقْتَتَلَ ٱلَّذِينَ مِنۢ بَعْدِهِم مِّنۢ بَعْدِ مَا جَآءَتْهُمُ ٱلْبَيِّنَٰتُ وَلَٰكِنِ ٱخْتَلَفُوا۟ فَمِنْهُم مَّنْ ءَامَنَ وَمِنْهُم مَّن كَفَرَ

buyuruyor.

[Eğer Allah-u Tealâ cemi-i nâsın hidayetlerini muradetmiş olsaydı, rusül-ü kiramdan sonra ve bilhassa rusül-ü kiramın mu'cizat-ı bahire ve hak üzere delâlet eden şahitleri geldikten sonra ümmetleri kıtal etmezlerdi ve lâkin onlar ihtilâf ettiler. Binaenaleyh; bazıları iradeleriyle imanı ihtiyar etti, mümin oldu ve bazıları küfrü ihtiyarla kâfir oldular ve bu cihetten ihtilâf hasıl oldu.]

وَلَوْ شَآءَ اللهُ مَا ٱقْتَتَلُوا۟ وَلَٰكِنَّ ٱللهُ يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ (253)

[Ve eğer Allah-u Tealâ hidayetlerini murad etmiş olsaydı beyinlerinde kıtal etmezlerdi. Ve lâkin fail-i muhtar olan Allah-u Tealâ murad ettiği şeyi işler ve işinden asla mesul olmaz.]

Çünkü her ne işlese kendi mülkünde ve kendi hakkında tasarruf olduğundan hiçbir kimsenin “niçin yaptın?” demeye hakkı yoktur. Havadisin küllisinin kaza-i ilâhi ile olduğuna bu âyet delâlet ettiği gibi, Resûlullah'ı dahi tesliye vardır. Çünkü; Tefsir-i Medarik'te beyan olunduğu veçhile enbiyadan hiçbir nebinin gerek hayatlarında ve gerek hal-i vefatlarında ümmetlerinin cümlesinin iman üzere ittifak edip ihtilâf etmedikleri vaki olmamıştır. Binaenaleyh; her nebinin ümmeti küfür ve imanla ihtilâf ekmeleri bu âlemde her zaman cari olan ahvalden olduğuna âyet delâlet ettiğinden, ümmet-i Muhammed'den vaki olan

ihtilaf hakkında Resûlullah'ı tesliye etmiştir. Çünkü, (البلية اذا عمت) fehvasınca umumi olan şeyde hususi keder etmekte fayda yoktur. Şu halde bazısının iman edip daire-i itaata girmesi ve bazısının küfrü irtikâpla daire-i itaattan çıkması ve aralarında bu cihetle ihtilâftan dolayı muharebe vuku' bulması bu ümmete mahsus bir hal değildir.

Bu âyette «Allah-u Tealâ hidayetlerini murad etse ihtilâf etmezlerdi. Ve lâkin hidayetlerini murad etmedi» demek «Onların hidayete iradelerini sarfetmedikleri için Allah-u Tealâ murad etmedi» demek olduğundan insanların küfrü ihtiyarları mecburi olmak lâzım gelmez. Zira; insanların ef'al-i ihtiyariyelerini Allah-u Tealâ onların iradelerine göre halkeder. Binaenaleyh; cebir lâzım gelmez.

***

Vâcib Tealâ insan için feda etmesi gayet müşkül olan hayatını kıtalle feda eylediğini beyan ettiği gibi ikinci mertebede sarfı müşkül olan malını sarfla emretmek üzere :

يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ أَنفِقُواْ مِمَّا رَزَقۡنَـٰكُم مِّن قَبۡلِ أَن يَأۡتِىَ يَوۡمٌ لَّا بَيۡعٌ فِيهِ وَلَا خُلَّةٌ وَلَا شَفَـٰعَةٌ وَٱلۡكَـٰفِرُونَ هُمُ ٱلظَّـٰلِمُونَ (254)

buyuruyor.

[Ey müminler! Sizi merzuk ettiğimiz rızıktan muhtaç olanlara infak edin, şol gün gelmezden evvel ki, o günde alım satım suretiyle ticaret yok ki fevt ettiğiniz şeyi tedarik edesiniz ve dostluk kalmaz ki, birbirinize muavenet edesiniz ve Allah'ın izni olmaksızın şefaat yok ki, şefaatla birbirinizi azaptan kurtarasınız ve infakı ve bilhassa farz olan zekâtı inkâr

eden kâfirler, ancak zalimlerdir.] Zira; Allah'ın ihsan ettiği nimetlerden muhtaç olanların hukukunu vermemek zulümden başka birşey olamaz.

Bu âyette infak; vâcib olan zekâta şâmil olduğu gibi, nafile sadakata dahi şâmildir. Ancak nafile infak; gerek cihada ve gerek cihadın gayrı fukaraya iane ve sair hayrat ve hasenata şâmildir. Şu halde manâ-yı âyet: Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile [Ey müminler! Dünyada âhiret sevabını tahsile sâyedin. Zira; dünyadan irtihal edince, sizin için tahsil mümkün değildir. Çünkü; esbabı tahsilden bey' ve saireyle ticaret olmadığı gibi aranızda dostluk dahi kalmaz ki, muavenet yoluyla azaptan kurtulasınız ye Allah'ın izin vermediği kimselere şefaat de yoktur. Ve âhireti inkâr eden kâfirler ancak zalimlerdir. Zira; Allah'ın verdiği mallarını şer'an tayin olunan mahallerin gayrıya sarfettikleri için zulüm irtikâp etmişlerdir.]

Âhirette b e y ' l e murad; fidyedir. Yani; fidye vermekle azaptan kurtulmak yok demektir. (Hülle); muhabbettir. Âhirette herkes kendi derdiyle meşgul olacağından dünyadaki muhabbet unutulur. Binaenaleyh; kendi başı selâmet buluncaya kadar hiç kimsenin, diğerinin halinden suale mecali olmaz.

Bu âyette şefaat nefyolunmuşsa da diğer âyetlerde ve ahâdîs-i nebeviyede enbiyanın ve ehl-i salâhın şefaat edecekleri suret-i katiyede beyan olunduğundan nefyolunan şefaat; kâfirler hakkında olup şefaati beyaneden nusûs-u celile ehl-i iman hakkındadır, Binaenaleyh; âyetler beyninde tenakuz yoktur. Zira; şefaat vardır: Müminler hakkında. Şefaat yoktur: Kâfirler hakkında demektir. Kâfirlerin azapları kendi istihkakları icabı olduğuna işaret için, Vâcib Tealâ zâlim olduklarını beyan buyurmuştur ki, azaplarına sebep kendi zulümleri demektir. Çünkü kâfirler şefaate ehlolmayan putlar ve saireden şefaat bekledikleri için şefaatten mahrum olacakları beyan olunmuştur. Çünkü şefaata ehlolmayan şeyden şefaat beklemek elbette hırmanı mucip olur. Beyzavi'nin beyanı veçhile bu âyette k â f i r l e r l e murad; zekâtı terkedenler olmak ihtimali ağleptir. Zira; onlar zekâtlarını terkle hem kendi nefislerine hem de muhtaç olan fukaraya zulmettiklerinden şiddet tarikiyle onlara kâfir denmiştir ki, zekâtı terketmek kâfir âdeti demektir.

Gerçi furû-u a'mâlden olan zekâtı terketmekle bir kimse hakikaten kâfir olmaz, lâkin Allah'ın verdiği nimeti setredip şükrünü eda etmediği için kâfir denilmiştir ki; cezasının ağır olduğuna işaret olunmuştur.

Hulâsa; fevt etmiş olduğu ibadatı tedarik mümkün olmayan yevm-i kıyamet gelmezden evvel merzuk olduğu rızıktan lâzım gelen mahalle infak lâzım olduğu ve infakı terkedenlerin zâlim oldukları bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ bazı ahkâmı ve enbiyanın kıssalarını beyan ettiği gibi tevhidi ve sıfât-ı ulûhiyeti dahi beyan etmek üzere :

ﷲُ لآَ إِلَـــٰـهَ إلاَ هُـوَ ٱلْـحَىُّ ٱلْـقَـيُّـومُ

buyuruyor.

[Allah-u Tealâ şol zat-ı âlâdır ki Ondan gayrı ibadete müstehak yok, ancak, zat-ı ulûhiyeti vardır. Zira; hayat sıfatıyla muttasıl olduğu gibi halkın umurunu tedbir ve hıfzetmekle kaim ve dâim ve hayatı ezelî ve ebedîdir, zeval ihtimali yoktur. Binaenaleyh; vâcib-ül Vücud'dur.]

لاَ تَـأْخُذُهُ سِنَـةٌ وَلاَ نَـوْمٌ

[Çünkü; uyku evvelinde olan ımızganmak (Esnemek ve gerinmek gibi halât-ı nevmiye-i iptidaiyedir ki bazı mahallerde bu hale “şekerleme” denilmektedir.) ve bilfiil uyku ve fütur ve fetret ve gaflet gibi şeyler kendisine arız olmaz.] Binaenaleyh; uyku ve uykunun evvelinde olan fütur kendisini tutmaz: Bu cümle; Vâcib Tealâ’nın hayy ve kayyum olduğunu te'kid ve ispat için gelmiştir. Çünkü; gerek uyku ve gerek uykunun evvelinde olan uyuşukluk ve yorgunluk arız olan kimsenin hayatı afetten salim olamadığından umur-u ibadı ve bütün mahlûkatı lâyıkıyla hıfzedemez. Zira uyku; dimağda toplanan buharın rutubetinden dimağın damarlarında sahibine arız olan bir şeydir ki o, vücudu ihata edince havass-ı zahire tamamen durur. Şu halde bu gibi avarıza maruz olan kimsede hayat-ı hakikiye olamayacağından, Cenab-ı Hak hâyat-ı hakikiye sahibi olduğunu ispat için bu gibi avarızdan münezzeh olduğunu beyan buyurmuştur.

لَّهُۥ مَا فِى ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَمَا فِى ٱلْأَرْضِ

[Allah-u Tealâ bütün mahlûkatı hıfzeder. Zira; semavat ve arz ve onlarda mevcud olan cümle mahlukat Allah'ındır. Ve cümlesinin hıfzı ona aittir.] Amma semavat ve arzda bulunan mahlukat gerek onların zatlarında dahil olsun, gerek onların zatlarından hariç onlarda karar etmiş olsun, cümlesinin tedbiri zatına mahsustur. Binaenaleyh; bihakkın kayyumdur. Şu halde kullarının her hallerini bilir, saklı birşey olamaz.

مَن ذَا ٱلَّذِى يَشْفَعُ عِندَهُۥٓ إِلَّا بِإِذْنِهِۦ

[Allah-u Tealâ indinde âsîlere enbiya ve evliyadan kim şefaat edebilir? Hiç kimse şefaat edemez, illâ Allah'ın izniyle şefaat eder.]

Yani; Cenab-ı Hakka azamet-i kibriyâda kimse müsavi olamaz ve müsavata yakın da olamaz ki, izni olmadan şefaate cesaret etsin ve hâşâ Allah-u Tealâ'ya mukabele eylesin. Binaenaleyh; izin verdiği kimseler şefaat eder, başka kimseler şefaat edemez.

يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ

[Allah-u Tealâ nâsın ileriye takdim ettikleri ve geride işleyecekleri amellerini bilir ve hiçbir zerresi ilminden hariç olmaz.] Binaenaleyh; kullarının bilerek, bilmeyerek umur-u dünyaya veyahut umur-u âhirete müteallik işlediklerinin cümlesini bilir.

وَلاَ يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِّنْ عِلْمِهِ إِلاَّ بِمَا شَآءَ

[Halbuki nâs, Allah'ın bildiği malûmatından azıcık birşey bile bilmezler. Ancak Allah'ın, bilmelerine iradesi taalluk ettiği şeyi bilirler.] Binaenaleyh; insanlar ne kadar âlim ve mütalaa sahibi olsa onun ilmi kendi emsali insanlara nazaran şeref verir ve onlara nispetle âlim denir. Yoksa ilm-i ilâhiye nispetle bir katre olmadığı gibi bir zerre kadar bile değildir.

وَسِعَ كُرْسِيُّهُ ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَٱلْأَرْضَ

[Vâcib Tealâ’nın kürsüsü semavat ve arza vasi oldu ve onları ihata etti.]

Şu manâ; kürsünün; semavatın fevkinde ve Arş-ı Alâ'nın altında semavatı ihata eden cisim olduğuna nazarandır. Bu manâyı; Resûlullah'ın «Yedi semavat ve yedi tabaka arz kürsiyle beraber cesim bir ova üzerine atılmış hokka gibidir» buyurduğu hadîs-i şerifi teyid eder. Yahut kürsü; ilm-i ilâhi manâsınadır. Buna nazaran manâ-yı nazım: [Allah'ın ilmi semavat ve arza vasi oldu] yani; «Semavat ve arzın her tarafını ve her cüz'ünü ilm-i ilâhi ihata etti» demektir. Herhangi manâ murad olunursa olsunsun Zat-ı Ulûhiyetin azametini ve ilminin cemi-i eşyayı ihatasını beyandır. Yoksa üzerinde oturulur kürsü manâsına değildir. Zira; Allah'ın bu manâca kürsüsü yoktur ve böyle bir kürsüye ihtiyaçtan ve üzerine oturmaktan münezzehtir.

وَلَا يَـُٔودُهُۥ حِفْظُهُمَا

[Semavat ve arzı hıfzetmek Allah-u Tealâ üzerine ağır olmaz.] Zira; kudret-i kâmile sahibidir. Binaenaleyh; herşeyin hıfzı kudretullaha nispetle kolaydır.

وَهُوَ ٱلْعَلِيُّ ٱلْعَظِيمُ (255)

[Halbuki Allah-u Tealâ şerik ve nazirden âli ve herşeyden büyüktür.] Binaenaleyh; Zat-ı Ulûhiyete nispetle zatından mâ'ada herşey hakirdir.

Beyzavi'nin beyanı veçhile bu âyet; mesâil-i ilâhiyenin esasatı üzerine müştemildir. Zira; Vâcib Tealâ'nın mevcud-ı vahid ve vacib-ül vücud-u lizatihi olduğuna ve tahayyüz ve hululden münezzeh ve tağayyür ve füturdan müberra ve malik'ülmülk olup usul ve furûu mucid kudret-i kâmile sahibi olduğuna ve huzurunda şefaate mezun olmayanlar şefaat edemeyip ancak şefaate mezun olanların şefaat edeceklerine ve herşeyi ilminin ihata ettiğine ve hiçbir şey ağır gelmeyip kendini meşgul etmediğine vehm-ü hayalin idrakinden âri ve fehm-u aklın ihatasından beri olduğuna delâlet ettiğinden bu âyet Kur'ân'ın büyük âyetlerindendir.

Allah lâfzı; cemi-i sıfât-ı kemâliyeyi cami' olduğunu müş'ir ve Vâcib Tealâ'nın ism-i alemisidir. Lâ ilahe illâ hû; kelime-i tevhiddir. Hayy ve kayyum; esmâ-i hüsnanın a'zamıdır. Çünkü h a y y ; Vâcib Tealâ'nın kadir ve âlim olduğuna ve kayyum; bizatihi kâim ve mevcudatın mukavvimi ve murakıbı olduğuna, delâlet ettiğinden İsm-i A'zam olduğu mervidir. Resûlullah'ın «Bu âyetin okunduğu haneden Şeytan'ın firar edeceğini ve sâhir ve sâhirenin sihirlerinin o hane halkına te'sir etmeyeceğini ve bu âyetin tilâvetine devam etmek âbid ve sıddîk vazifesi olduğunu ve Kur'ân'ın seyyidi, Sûre-i Bakara olup, Bakara'nın seyyidi de Âyet'elkürsî olduğunu» beyan buyurduğu mervidir.

İşte bu hadîs-i şerîf; insanların maddi esbaba tevessül ettikleri gibi, manevi esbaba da tevessülün lüzumunu beyan etmiştir. Çünkü; insana musallat olan Şeytan'ı bu âyet-i kerimeyi okumakla kaçırmak hırsızı martinle kaçırmak kabilindendir. Çünkü; martinin kurşunu var. Bu âyette de Allah'ın birliğini ve herşeye kadir ve herşeyi bildiğini ve herkesten büyük kudret-i kahire sahibi olduğunu kalple itikad ettiği gibi bu âyeti okuyan kimsenin lisanıyla ikrarı vardır. Bir abid ki, Şeytan'dan gelecek şerrin ve sair belâyanın definden âciz olduğunu itiraf ederek Cenab-ı Hakkın azametine iltica eder ve tamamen azametini beyaneden şu âyeti okur ve «Sen birsin, sen ma'budün bilhaksın, sen hayy-ü kayyumsun,

kullarını hıfzedersin, senin uykun yoktur, her vakit uyanıksın, yerler ve gökler ve cümle inahlukat senindir. Binaenaleyh; sana hiçbir şey ağır olmaz. Zira; nekaisten münezzeh, cümleden âlisin. Şu halde beni ve evlâd-ü ıyalimi muhafaza et» derse Cenab-ı Hakkın onu muhafaza edeceğinde ve bu kadar ilticaya karşı Şeytan'ın firar edeceğinde neden tereddüt edilsin? Şu kadar ki itikad sağlam olmak lâzımdır. Zira; itikadı zayıf olan kimse bu gibi maneviyattan istifade edemez.

Bahusus bu gibi maneviyata tevessüle Cenab-ı Hak Kur'ân'da işaret ettiği gibi asdak-ı makal olan Peygamberimiz Efendimiz Hz. de ahâdîs-i celilelerinde beyan buyurunca, bizlerin onunla amel etmemiz lâzımdır ve çok defalar da maneviyata tevessülün faydası görülmektedir. Binaenaleyh; uykuya yatacak kimse bu âyeti okuyup yatağına yatarsa Allah-u Tealâ'nın onu muhafaza edeceği Resûlullah'tan mervidir.

***

Vâcib Tealâ tevhidin delillerini beyan ettiği gibi bu kadar izahata karşı din hususunda ikraha hacet kalmadığını dahi beyan etmek üzere:

لَآ إِكۡرَاهَ فِى ٱلدِّينِ قَد تَّبَيَّنَ ٱلرُّشۡدُ مِنَ ٱلۡغَىِّ

buyuruyor.

[Din-i islâma girmekte hiç kimseye icbar yoktur. Zira hidayet; dalâletten ve iman; küfürden temeyyüz etti. Binaenaleyh; doğru yol ve eğri yol açığa çıktı. Şu halde cebre ihtiyaç kalmadı. Herkes tarik-ı necatı arasın, bulsun.]

فَـمَـن يَـكْفُـرْ بِـٱلـطَّـٰغُـوتِ وَيُـؤْمِـنۢ بِـٱللهُ فَـقَـدِ ٱسْتَمْسَكَ بِـٱلْـعُـرْوَةِ ٱلْـوُثْـقَـىٰ لاَ ٱنـفِـصَامَ لَـهَـا

[İman ve küfür zahir olunca eğer bir kimse Şeytan'a ve nefs-i emmareye ve putlara küfreder ve Allah'a iman ederse, gayet muhkem ipe benzeyen delillere yapıştı ki, onlar için kırılmak ve kopmak yoktur.]

وَاللهُ سَمِـيـعٌ عَـلِـيـمٌ (256)

[Halbuki Allah-u Tealâ Tâğuta küfür ve Allah'a iman edenlerin sözlerini işitir ve işlerini bilir.] Yani; din-i islâma duhûl için, bir kimseye cebir ve tazyik yoktur. Zira; delâil-i katiyeyle hak, batıldan ve iman, küfürden ve hidayet, dalâletten ayrılarak herşey meydana çıktı ve küfrün kubhunda ve imanın hüsnünde şüphe kalmadı. Çünkü; imanın saadet-i ebediyeye îsal edeceği ve küfrün, dalâlet olup şakavet-i sermediyeye sebeb olacağı anlaşıldı. Binaenaleyh aklı olan elbette sebeb-i saadet olan imana sür'at eder, ikraha hacet kalmaz. Şu halde bir kimse Şeytan'a ve putlara küfreder ve Allah'a iman ederse, muhakkak sağlam bir delile yapışmıştır ki o delil; onu rıza-yı ilâhîye îsal eder. Zira; Allah-u Tealâ batıl olan putlara küfreden ve hakka iman eden kimsenin söylediği kelime-i tevhidi işitir ve kelime-i tevhidin muktezasına göre amelini bilir.

Beyzavi'nin beyanı veçhile bu âyet; kitabî ve gayr-ı kitabîye şâmil olduğuna nazaran kıtal âyetiyle mensuhtur. Çünkü; Cezire-i Arap'ta müşriklerden İslâm veya katilden başka cizye, haraç gibi şeyler kabul olunmayarak din-i İslâmı kabule icbar olundular. Amma âyet, ehl-i kitaba mahsus olduğuna nazaran mensuh değil, muhkem ve hükmü kıyamete kadar bakidir ki, sebeb-i nüzulü de ehl-i kitab hakkında olduğunu te'yid etmektedir. Çünkü Hâzin ve Beyzavi'nin beyanlarına nazaran

âyetin sebeb-i nüzulü; ensardan bir zatın iki oğlu Resûlullah'ın bi'setinden evvel Nasara dinini kabul etmişlerdi. İslâmiyetin zuhuru üzerine pederleri, oğullarını İslâmiyete duhûle icbar edip onlar da kabulden imtina edince, huzur-u Risalete arzederek icbarını teklif etmesi üzerine bu âyetin nazil olduğu ve oğullarının halleri üzerine terkolundukları mervidir.Şu halde âyet, ehl-i kitap hakkında olup bittabi hükmü de kıyamete kadar bakidir. Buna binaendir ki cihad-ı fisebilillâhta bir kimseyi İslâma duhûle cebir yoktur. Binaenaleyh; cizye ve haraç vermekle zimmeti kabul edenler halleri üzere terkolunur, icbar olunmazlar. İşte bu âyetin muktezası olarak hükûmet-i İslâmiye altında bulunan zimmîlerden hiçbir kimse İslâma duhûle icbar olunmamıştır. T â ğ u t ile murad; Şeytan, put ve onlara benzeyen batıl şeyler, v ü s k a ; evsak'ın cem'i olup ziyade sağlam birşey manâsınadır. U r v e ; ibriğin kulpudur. Binaenaleyh; bu makamda makulâttan olan delâili mahsusattan olan sağlam ve kırılmaz yapışılacak birşeye teşbih vardır. Şu halde «Re'yi hasenle delâil-i katiyeye yapışan kimse kopmaz ve şaşmaz bir tarîke yapıştı» yani; «nazar-ı sahihle delâil-i katiyeden istidlal ederek Allah'a iman eden kimse bir tarîke yapıştı ki, o tarik onu sâha-i selâmete götürür» demektir.

***

Vâcib Tealâ iman eden kimsenin tarîk-ı necata tevessül ettiğini beyan ettiği gibi iman edenlerin keyfiyet-i necatlarını dahi beyan etmek üzere:

ﷲ وَلِىُّ ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ يُخْرِجُهُم مِّنَ ٱلظُّلُمَـٰتِ إِلَى ٱلنُّورِ

buyuruyor.

[Allah-u Tealâ şol kimselerin velileridir ki onlar iman ettiler. Allah-u Tealâ onları zulümat-ı küfürden nûr-u imana çıkarır.]

وَٱلَّـذِيـنَ كَفَـرُوٓاْ أَوْلِـيَـآؤُهُمُ ٱلـطَّـٰغُـوتُ يُـخْرِجُـونَـهُم مِّنَ ٱلـنُّـورِ إِلَـى ٱلـظُّلُمَـٰتِ أُوْلَـٰٓئِـكَ أَصْحَـٰبُ ٱلـنَّـارِ هُمْ فِـيـهَـا خَـٰلِـدُونَ (257)

[Ve şol kimseler ki onlar küfrettiler. Onların dostları Şeytan ve Şeytan'ın emsali batıl şeylerdir. Onların bu dostları, onları nûr-u imandan zulümat-ı küfre çıkarır. İşte şu tağutun dostları Cehennem'in sahipleri ve mülâzımlarıdır. Onlar Cehennem'de ebedi kalıcılardır.]

Yani; Allah-u Tealâ şol kimselerin dostları ve yardımcılarıdır ki, onlar iradelerini imana sarfile Allah'ın vahdaniyetini ikrarla iman ettiler. Allah-u Tealâ onları imana îsal etmekle cehle ve havâ-yı nefsaniyeye ittiba ve vesvese-i Şeytaniyeye aldanmak ve küfre müeddi olan şüpheleri kabul etmek gibi zulümattan tarîk-ı necat olan nûr-u imana ihraç eder ve kâfirlerin yardımcıları ve dostları Şeytan ve şehevat-ı nefsaniyeleridir. Onların dostları fıtrat-ı asliyelerinden kendilerine ihsan olunan nûr-u imandan cehli billâh ve evham-ü hayalâtla zulümat-ı küfre ihraç ederler. İşte şu kâfir olanlar ashab-ı Cehennem ve Cehennem'de ebedî kalıcılardır.

T a ğ u t ; evvelce beyan olunduğu veçhile Şeytan, nefs-i emmare, putlar ve kuvve-i gazabiye manâsına olduğu gibi insanlardan müfsid ve şerir olan ve emsalini iğfal eden tâğîlere dahi şâmildir. Binaenaleyh; bu gibi kötü kimselere ittiba eden kimse sebeb-i saadeti olan ahlâk-ı hamideden sebeb-i felâketi olan ahlâk-ı zemimeye ihraç olunur.

Çünkü; (من اثراثرالغراب فسيرجع الى الخرب) darb-ı meseline mazhar olur ki «Karganın izine düşen akıbet haraba gider» demektir.

Bu âyet-i celilenin Yahudiler hakkında nazil olduğu mervidir. Çünkü; onlar Resûlullah'ınbi'setinden evvel Resûlullah'ın ba'solunacağını ve nebiyy-i hak olduğunu ve ba's olunduğu zamanda bulunurlarsa, dinine yardım edeceklerine ahd-ü mîsak etmekle bir nevi hidayetteyken Resûlullah'ın bîsetinde hasetleri galebe ederek imandan nükûl ettiler. Binaenaleyh; onlar nûr-u hidayetten dalâlete çıkmışlardır. Bu âyet; bilûmum kâfirlere de şâmildir. Çünkü; cümlesi delâil-i katiyenin delâlet ettiği nûr-u hidayeti terkle dalâleti irtikâp etmeleri hidayetten çıkmaktır. Zira; nura benzeyen delilleri terkle zulümata benzeyen şüphe ve seklere ve Şeytan'ın iğfalâtma aldanmak fıtrat-ı asliye olan hidayetten dalâlete çıkmaktır.

Abid, iradesini küfre sarfedince, onun, küfrü kisbi üzerine Allah-u Tealâ küfrünü halkettiği halde kâfirlerin küfürlerinin tâğuta isnadı; sebebine isnad kabilinden olduğu Ebussuud Efendi'nin cümle-i beyanatındandır.

***

Vâcib Tealâ kâfirlerin velisi tâğut olduğunu Nemrud'un mücadelesiyle ispat etmek üzere :

أَلَمْ تَرَ إِلَى ٱلَّذِى حَآجَّ إِبْرَٰهِـۧمَ فِى رَبِّهِۦٓ أَنْ ءَاتَىٰهُ ٱللَّهُ ٱلْمُلْكَ

buyuruyor.

[Habib-i Zişanım! Sen bilmedin mi ve sana haber gelmedi mi? Şol kimseden ki, Allah-u Tealâ ona mülkü saltanat verdiği için İbrahim'in Rabbisi hakkında mücadele etti.]

إِذْ قَالَ إِبْرَٰهِـۧمُ رَبِّىَ ٱلَّذِى يُحْىِۦ وَيُمِيتُ قَالَ أَنَا۠ أُحْىِۦ وَأُمِيتُ

[Şol zamanda mücadele etti ki, o zamanda İbrahim «Benim Rabbim insanları ihya ve imate eder» dedi. O mücadele eden Nemrud «Ben de ihya ve imate ederim» dedi.]

قَالَ إِبْرَٰهِـۧمُ فَإِنَّ ٱللَّهَ يَأْتِى بِٱلشَّمْسِ مِنَ ٱلْمَشْرِقِ فَأْتِ بِهَا مِنَ ٱلْمَغْرِبِ فَبُهِتَ ٱلَّذِى كَفَرَ

[İbrahim (A.S.) «Allah-u Tealâ güneşi maşriktan getirir, sen de kâdirsen, güneşi mağripten getir» dedi, kâfir mebhût oldu.] Yani cevaptan aciz kaldı.

وَٱللَّهُ لَا يَهْدِى ٱلْقَوْمَ ٱلظَّـٰلِمِينَ (258)

[Zira; Allah-u Tealâ zâlim olan kavmi hidayette kılmaz.]
Fahr-i Razi, Kazi ve Hâzin'in beyanları veçhile bu âyet, İbrahim (A.S.)'ın zamanında icra-yı
saltanat ve hükmeden ve o zamanın en kavi bir hükümdarı olup ulûhiyet davasında bulunan cebabireden (Nemrud b. Ken'an) ile mübahasesini beyan ve tasvir eder. Nemrud'un ulûhiyet davasına kadar cür'et ve tekebbürünün sebebi; Allah-u Tealâ'nın ona vermiş olduğu mülk ve saltanat olduğunu Cenab-ı Hak bu âyette beyan buyurmuştur. İbrahim (A.S.)'ın cevabında sual, mukadderdir. Çünkü
Nemrud «Rabbin kimdir?» diye sual eyledi ki, İbrahim (A.S.) da «Benim rabbim ihya ve imataya kadirdir» dedi. İbrahim (A.S.)'ın bu cevabı mantığa gayet muvafık ve doğrudur. Allah'ı tarif; s ı f a t ı v e e f ' a l i yle olabileceğinden Nemrud'un sualine karşı «Benim rabbim öldürür ve

diriltir» dedi ki bu cevap; Cenab-ı Hakkı fiiliyle ta'riftir. Zira; Allah'ı künhü hakikatiyle tarif mümkün değildir. Nemrud, İbrahim (A.S.)'ın bu cevabına karşı kemâl-i hamakatinden «Ben de ihya ve imata ederim» dedi ki, bundan maksadı; kısasa müstehak olan iki kimseden birini kısas etmek yani öldürmek diğerini affetmekti. Nemrud'un şu cevabı üzerine İbrahim (A.S.) «Benim muradım; hakiki ihya ve imâtedır» diyerek Nemrud'u bu cihetten ilzama ısrar etmeyip, delil-i âhare intikal ederek «Benim rabbim güneşi maşrıktan getiriyor. Haydi sen de kudretin varsa mağripten getir» deyince Nemrud cevap vermekten âciz kaldı ve âleme karşı rüsva oldu. Çünkü; zâlim ve cebabiredendi. Halbuki Allah-u Tealâ zâlimleri hidayette kılmaz ve zulmü terketmedikçe doğru yola îsal etmez.
Şu mübahasenin zaman-ı cereyanı hakkında muhtelif rivayetler vardır. Nemrud, İbrahim (A.S.)'ı kendisinin büyük putlarını kırdıktan sonra ateşe atmak için hapsetmişti. Ateşi ihzar edip içine atacağı zaman Hz. İbrahim'i davasından vazgeçirmek için tekrar kendi rubûbiyetint tasdik ettirmek üzere âyet-i kerimede beyan olunduğu veçhile mübahaseye girişti ve akıbet âciz kalıp söyleyecek birşey bulamayınca Hz. İbrahim'i ateşe atmakla teşeffi-i sadreyledi. Yahut bir kaht zamanında zahire almaya gelenlere «Rabbin kimdir?» diye sual eder, «Sensin» diyen kimseye zahire verir, rubûbiyetini ikrar etmeyenlere vermezdi. İşte bu zaman-ı kaht'ta İbrahim (A.S.) da zahire almak üzere geldiğinde bu mübahase cereyan etmiştir. Zaman ve sebeb-i vukuu ne olursa olsun, mübahase kat'i olup mübahasenin zamanını bilmekte bizim için bir fayda yoktur.

***

Vâcib Tealâ İbrahim (S.A.) ile Nemrud beyninde vuku' bulan mübahaseyi beyan ettiği gibi Üzeyr (A.S.)'ın imate ve ihyasıyla haşr-ü neşrin keyfiyet-i vukuunu beyan etmek üzere :

أَوْ كَالَّذِى مَرَّ عَلَىٰ قَرْيَةٍ وَهِىَ خَاوِيَةٌ عَلَىٰ عُرُوشِهَا

buyuruyor.

[Yahut Resûl-ü Zişanım! Sana şol kimsenin haberi geldi mi ki, o kimse; damları üzerine yıkılmış olduğu halde harab olmuş bir karye üzerine uğradı.]

قَالَ أَنَّىٰ يُحْيِ هَٰذِهِ اللهُ بَعْدَ مَوْتِهَا فَأَمَاتَهُ اللهُ مِاْئَةَ عَامٍ ثُمَّ بَعَثَهُ ۥ

[O harap karyenin haline bakarak «Bu karyenin harabından sonra Allah-u Tealâ onu nasıl ihya eder ve bunun ihyası mümkün müdür?»dedi. Bu sözü üzerine Allah-u Tealâ o zatı yüz sene öldürdü ve cenazesi yüz sene kaldıktan sonra Allah-u Tealâ onu ihya etti.] Hayat bulup kalkınca Cenab-ı Hak sual ettiğini beyan için:

قَالَ كَمْ لَبِثْتَ قَالَ لَبِثْتُ يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ

[O yüz seneden sonra hayat bulan kimseye Allah-u Tealâ sual etti, dedi ki «Sen burada ne kadar müddet durdun?» Bu sual-i ilâhiye cevaben o kimse «Bir gün veyahut bir günün bazısı bir müddette kaldım. Fazla kalmadım» dedi.] Çünkü; kendi öldüğünü ve yüz sene kaldığını ve sonra ihya olunduğunu bilmiyordu ve uykuya yattım kalktım zan ediyordu. O kimse şu cevabı verince :

قَالَ بَل لَّبِثْتَ مِاْئَةَ عَامٍ فَٱنظُرْ إِلَىٰ طَعَامِكَ وَشَرَابِكَ لَمْ يَتَسَنَّهْ

[Allah-u Tealâ; senin zannettiğin gibi değildir, belki sen bu makamda yüz sene kaldın. Sen yiyeceğine ve içeceğine bak ki asla tagayyür etmemiş göreceksin.] Yüz sene zarfında taamın ve serabın bozulmaması âdetin hilafı hârika kabilindendir.

وَٱنظُرْ إِلَىٰ حِمَارِكَ

[Ve sen taamına ve serabına baktığın gibi merkebine dahi bak ki, etleri kemikten nasıl ayrılmıştır ve yüz sene kaldığına nasıl delâlet eder?]

وَلِنَجْعَلَكَ آيَةً لِّلنَّاسِ وَانظُرْ إِلَى العِظَامِ كَيْفَ نُنشِزُهَا ثُمَّ نَكْسُوهَا لَحْمًا

[Ve seni; haşrin vücuduna ve imkânına nâsa alâmet kılmak için biz bu ef'ali işledik ki, nâs görsün ve bilsinler de insan öldükten sonra dirilirmiş ve dirilmesi mümkünmüş ve sen merkebin dağılmış kemiklerine bak ki, o kemikleri birbirine nasıl ularız ve kemiklerin üzerini etle örteriz. Kemal-i dikkatle bak da harap karyenin ve ölmüş insanın ihya olunacağını bilesin.]

فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ قَالَ أَعْلَمُ أَنَّ اللهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿259﴾

[Vakta ki şu ahvalin cümlesi o kimse için tahakkuk ettiyse «Ben Allah'ın herşeye kadir olduğunu bildim» dedi]

Beyzavi'nin beyanı veçhile haşri inkâr ve keyfiyetinde tereddüd edenler pek çok olduğundan, Cenab-ı Hak bu vak'ayla hem haşrin imkânını hem de keyfiyetini o zamanda bulunan ahaliye gösterip ispat ettiği gibi, ümmet-i Muhammediyeye de Kur'ân'da aynen vukuatı hikâye ve suret-i katiyede zikirle beyan etmiştir.

Bu âyette zikrolunan karyenin hangi karye olduğunda ihtilâf varsa da Fahr-i Razi ve Beyzavi'nin beyanlarına nazaran Beyt-i Mukaddes'tir. Çünkü; (Buht-u Nasir)'ın Beyt-i Mukaddesi tahribinden sonra bu vak'a hadis olmuştur. İbn-i Abbas Hz.'den naklolunan rivayete nazaran mesele şöyle tahaddüs etmiştir: (Buhtu Nasır) Beyt'i tahrib ederek Beni İsrail'in çocuklarını esir alıp Bâbil'e götürdüğü zaman (Üzeyr) (A.S.) da Bâbil'e giden büyükler içindeydi. Bir müddet sonra (Buhtu Nasir)'dan müsaade olununca (Üzeyr) (A.S.)'ınerkebine binerek (Beyt-i Mukaddes)'e gelip harap görünce, âdet veçhile karyenin ta'miri uzun bir zamana muhtaç olduğunu beyan zımnında «Allah-u Tealâ bu karyeyi ne zaman ihya edecek?» dedi. (Üzeyr) (A.S.)'ın bu sözü âdete nazaran tamirini uzak addetmektir, yoksa haşri inkâr suretiyle değildir. Karyenin incirinden ve üzümünden aldı. Üzümü sıktı, şıra yaptı ve uykuya yattı. Uykudayken ruhu kabzolundu. Yüz sene kaldığı halde (Üzeyr)'in cesedini Allah-u Tealâ kimseye göstermedi. Badehu hayat buldu, inciri ve üzüm suyunu bozulmamış gördü. Uykuya yatması kuşluk vakti olup uyandığı zaman

akşam olmakla «Bir gün veyahut bir günün bazısında burada kaldım» demesi yalan değildir. Zira; zann üzere söylediği için muahaze olunmaz. (Üzeyr) (A.S.)'a taamının tagayyür etmediğini ve merkebinin kemiklerini görmesini emreden ve o makamda ne kadar müddet kaldığını sual eden Allah'ın emriyle bir melektir veyahut Cenab-ı Hak bizatihi nida buyurmuştur.
Üzeyr (A.S.)'ın evlâdının evlâdı ak sakallı oldukları halde kendinin kara sakallı ve genç olarak Allah-u Tealâ'nın ihya buyurması âhirette ihtiyarların genç olarak ihya olunacaklarına bir delil-i celidir.
Sânına ta'zîm ve din ve dünyada mertebe-i âlîye sahibi olduğunu beyan için Cenab-ı Hak, (Üzeyr) (A.S.)'a «Seni kudretullaha alâmet kıldık» buyurmuştur.
Üzeyr (A.S.) bilmüşahede ihya ve imate kendine tebeyyün edince «Allah'ın herşeye kadir olduğunu bildim» demesini «Evvelce istidlalle bildiğimi şimdi müşahedeyle bildim» demektir, yoksa «Evvel bilmezdim şimdi bildim» demek değildir. Zira enbiya; Cenab-ı Hakkın kudret-i kâmile sahibi olduğunu her zaman bilirler. Binaenaleyh; enbiyada sıfât-ı ilâhiyye için cehil tasavvur olunmaz.
İşte bu gibi fevkattabia vukuatın âlemde emsali çoktur. Bu vaka da onlardan birisidir. Bu misilli vakalar insanları ibrete ve intibaha davet için Sani' Tealâ tarafından hikmetinin iktizası üzere halkolunmuş şeylerdir. Binaenaleyh; Allah'ın kudret-i kâmilesine iman edenler bu gibi vukuata imanda tereddüd etmezler. Zira; âlemde bundan daha garip vukuat, ibret nazarıyla bakanlar tarafından her zaman görülmektedir, ama herbiri başka başka surette tecelli eder. Güzden kurumuş olan otların ilkbaharda nasıl meydana geldiği, o yeşil yaprak arasında ezhâr-ı mülevvenenin zuhuru, ölmüş insanın ihyasından daha ehven birşey midir?

***

Vâcib Tealâ ba'sa delâlet eden (Üzeyr) (A.S.)'ın vakasını beyan ettiği gibi (İbrahim) (A.S.)'ın kıssasını dahi beyan etmek üzere :

وَإِذْ قَالَ إِبْرَٰهِـۧمُ رَبِّ أَرِنِى كَيْفَ تُحْىِ ٱلْمَوْتَىٰ

buyuruyor.

[Zikr et habibim! Şol zamanı ki, o zamanda İbrahim (A.S.) «Ya Rabbi! Mevtayı nasıl ihya edersin, bana göster» dedi.]

قَالَ أَوَلَمْ تُؤْمِن قَالَ بَلَىٰ وَلَـٰكِن لِّيَطْمَئِنَّ قَلْبِى

[Hz. İbrahim'in şu istirhamı üzerine rabbisi «Bu söz iman etmediğinden mi neşet etti?» deyince İbrahim (A.S.) «Muhakkak ben iman ettim ve mevtayı ihya edeceğini bildim ve lâkin kalbim mutmain olarak ıztırabım zail olsun için gözümle görmek isterim» dedi.] Zira; insanlarda görmediği şeye yakînen iman etmekle beraber re'yelayn müşahede etmek arzusu kesilmez. Binaenaleyh; İbrahim (A.S.) öldükten sonra dirilmek nasıl olduğunu müşahede etmek istemiştir. Ve bu arzusu imana müriafi değildir.

قَالَ فَخُذْ أَرْبَعَةً مِّنَ ٱلطَّيْرِ فَصُرْهُنَّ إِلَيْكَ ثُمَّ ٱجْعَلْ عَلَىٰ كُلِّ جَبَلٍ مِّنْهُنَّ جُزْءًا ثُمَّ ٱدْعُهُنَّ يَأْتِينَكَ سَعْيًا

[İbrahim (A.S.) bizzat müşahede etmek isteyince rabbisi «Kuşlardan dört kuş al, nefsine raptet ve onları boğazla ve parçalarını birbirine karıştır, bundan sonra onların cüzlerinden birer parçasını etrafında bulunan her dağın üzerine koyduktan sonra o kuşları isimleriyle çağır. Onlar kemâl-i süratle azaları tam olarak sana gelsinler» dedi.]

وَٱعْلَمْ أَنَّ ٱللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ (260)

[Ve şu halleri müşahede ettikten sonra ilm-i yakın ile Allah'ın herkese galip ve ef'alinde hikmet sahibi olduğunu bil dedi.]

Tefsir-i Hâzin'de beyan olunduğuna nazaran Hz. İbrahim'in şu sualine sebep; derya kenarında bir hayvan İaşesi bulunup üzerine dalga geldikçe dalga içindeki balıklar ve dalga gittikçe kara hayvanları ve kuşların yediğini ve herbir cüzünün bir hayvan kursağına düştüğünü

görmesinden hasıl olan hayret üzerine «Ya Rabbi! Ben bilirim sen bunları cem' edersin, fakat ihyanın keyfiyetini bana bilmüşahede göster ki, yakînen müşahede edeyim, kalbim müsterih olsun.» demesidir. Yahut şu sualine sebep; Nemrud'a karşı «Benim Rabbim ihyaya ve imateye kadirdir» dediğinde Nemrud'un «Ben de kadirim» demesi üzerine Nemrud'un bu cahilane sözüne mukabeleten «Benim Rabbim ervahı vermek ve kabzetmek suretiyle ihya ve imata eder» deyince Nemrud «Gözünle gördün mü?» demişti. İbrahim (A.S.) bittabi gözüyle görmediği için bu cihete sükût etmişse de vakt-i âharde Nemrud tarafından yine böyle bir suale maruz kalır ve sual tekrar edilirse, bizzat gördüğünü beyanla cevap vermesi için keyfiyet-i ihyayı bilfiil görmesini istediği Kazi ve Ebussuud'un cümle-i beyanatındandır.
Vâcib Tealâ, İbrahim (A.S.)'ın iman-ı kâmil sahibi olduğunu bildiği halde «İman etmedin mi?» sualinin sebebi; cevap versin ve maksadını anlatsın da herkes Hz. İbrahim'in sualden garezini bilsin ve suali lâyık olmadık manâya hamletmesinler.
Fahr-i Razi'nin beyanına nazaran İbrahim (A.S.)'ın intihab ettiği kuşların tavus, karga, horoz ve güvercin olduğu mervidir. Kuşların eczasını birbirine karıştırmak kolay olduğu için Hz. İbrahim'in ihya ve imatenin keyfiyetini görmesinde Cenab-ı Hak, kuşları ihtiyar buyurmuştur.
Beyzavi'nin beyanı veçhile tezyinat-ı dünyaya mahabbeti azaltmak ve şehevat-ı nefsaniyeyi öldürmek lâzım olduğuna işaret için zahiri gayet ziynetli olan t a v u s, şiddet-i hücum ve teheyyüce sebep olan kuvve-i gazabiyeyi öldürmek lâzım olduğuna işaret için kuvve-i gazabiyesi galip olan h o r o z, hisset ve denâet-i tab'ı öldürmek lâzım olduğuna işaret için denaet-i tab'da darbı mesel olan k a r g a, hava ve hevesi izalenin lüzumuna işaret için g ü v e r c i n ihtiyar olunmuştur. Kuşları keserek tüylerini yolduktan sonra herbirini dörde taksim edip her parçayı diğerleriyle karıştırarak kuşların başlarını da yanında alakoyup dört taksimi dört dağın başına koyduktan sonra herbirini ismiyle çağırınca o cüzler havada birbirinden ayrılarak her kuş kendi eczasıyla toplanıp, taraf-ı nebevilerine uçarak geldiği ve her hayvanın kendi başıyla birleştiği ve bu suretle Hz. İbrahim'in davetine icabet ettikleri mervidir.
Beyzavi'nin ve Ebussuud Efendi'nin beyanları veçhile bu vakada İbrahim (A.S.)'ın fazilet ve

şerefine delâlet vardır. Zira; Allah-u Tealâ Üzeyr (A.S.)'a istediğini yüz sene sonra verdiği halde İbrahim (A.S.)’ın istediğini derhal vermiştir.
İbrahim (A.S.) Cenab-ı Hakka ilticada hüsn-ü edebe riayet etmiş ve duasının kabulüne medar olmak üzere duasının evvelinde «Ey benîm Rabbim! Bana göster» demekle istirhamda bulunmuştur ki, duada hüsn-ü edebe riayet olunursa duanın kabulüne sebep olacağına bir delildir.
Bu kıssada nefsini hayat-ı ebediyeyle ihya etmek isteyen kimsenin kuvay-ı bedeniyeyi terbiye etmek ve isyan edeni hapsetmek ve bazılarını bazılarıyla karıştırmak suretiyle tâdil edip şiddetini kesretmek lâzım olduğuna işaret vardır. Çünkü; bedende olan aza ve kuvâ, yoluyla terbiye edilir de akıl ve şer'i dairesinde her neye davet olunursa derhal icabet eder ve saadete sebep olur.

***
Vâcib Tealâ usul-ü itikadiyeden tevhide ve kıyamete ve haşr-ü neşre müteallik mesaili beyan ettiği gibi furû-u a'mâle müteallik bazı ahkâmını dahi beyan etmek üzere :

مَّثَلُ ٱلَّذِينَ يُنفِقُونَ أَمْوَٰلَهُمْ فِي سَبِيلِ ٱللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنۢبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ فِى كُلِّ سُنۢبُلَةٍ مِّاْئَةُ حَبَّةٍ وَاللهُ يُضَٰعِفُ لِمَن يَشَآءُ وَاللهُ وَٰسِعٌ عَلِيمٌ (261)

buyuruyor.

[Fi sebilillâh emvalini sadaka ve infak eden kimselerin sadakalarının sıfatı şol danenin sıfatı gibidir ki, o dane yere düşer, ondan yedi sünbüle yani başak biter ve herbir sünbülede yüzer dane olmak itibariyle yedi yüz dane hasıl olur ve Allah-u Tealâ dilediği kulunun amelini kat kat, fazla fazla verir. Zira; Allah'ın kullarına lûtf-ü ihsanı boldur. Ve hulusla sadaka edenlerin sadakalarını ve hallerini bilir.] Binaenaleyh; kullarının sadakasından hiçbir şey velev zerre olsun kaybolmaz ve her danesi mukabilinde ez'âf-ı muzâaf mükâfatını verir. Çünkü Allah-u Tealâ; kendi rızası için işlenen amele büyük ecir vereceğini bu âyetle vaad buyuruyor. Ve vaadlerini incaza kadir ve bu misilli lûtf-ü ilâhi maddiyatta her zaman

görülen ekin kelleleriyle temsil edilmiştir ki, hiç kimse şüphe etmesin. Zira bu; gayr-ı kâbil-i inkâr bir hakikattir.
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile bu âyette infak; cihada ve cihadın gayrı enva-ı hayrata şâmildir. Sadakanın ihlâsa ve rızaya muvafık olduğu surette yedi yüz misline kadar mükâfat verileceğini beyanla âyette fisebilillâh infak etmeye insanları terğib vardır. Zira; bir daneye yedi yüze kadar mükâfat olacağını bilen bir âkil, elbette sadakayı terketmeyi nefsine münasip görmez. Çünkü; azıcık bir amel mukabilinde Allah-u Tealâ'nın birçok lûtfuna nail olacağını bilince, bu gibi lûtf-ü ilâhiden nefsini mahrum etmek istemez ve kudreti nispetinde fezail-i ilâhiyeden nasibedar olmak için sa'y ve bunu arzu eder.

***
Vâcib Tealâ fisebilillâh infakın faydasını ve kat kat ecre sebep olacağını beyan ettiği gibi infakın kıymetten düşmesine sebep olacak şeyleri işlememeyi dahi tavsiye etmek üzere :

ٱلَّذِينَ يُنفِقُونَ أَمۡوَٰلَهُمۡ فِى سَبِيلِ ٱللَّهِ ثُمَّ لَا يُتۡبِعُونَ مَآ أَنفَقُواْ مَنًّا وَلَآ أَذًى لَّهُمۡ أَجۡرُهُمۡ عِندَ رَبِّهِمۡ وَلَا خَوۡفٌ عَلَيۡهِمۡ وَلَا هُمۡ يَحۡزَنُونَ (262)

buyuruyor.

[Şol kimseler ki, onlar mallarını fisebilillâh infak ederler. Sonra infak ettikleri sadakalarına men ve eza gibi şeyleri tabi kılmazlar. Onlar için Rableri indinde mahfuz sevap vardır. Binaenaleyh; onlar üzerine korku yoktur ve onlar mahzun da olmazlar.]
Yani, malı olan kimseler sadaka etmelidirler. Ancak infaklarını; infak ettikleri kimselere saymak ve başlarına kakmak suretiyle eza etmemelidirler. Zira; halâlinden mallarını Allah-u Tealâ'nın rızası için infak edip de, badehu infak ettikleri sadakalarına men ve eza gibi şeyleri tâbi kılmayanlar için infakları
bedelinde Rableri indinde ecr-i azîm olduğu gibi hesap ve azap korkusu dahi yoktur. Ve asla mahzun da olmazlar. Çünkü; rıza-yı Bârı için infak ettikleri sadakalarının ecrini kaçıracak ve kıymetten düşürecek bir

amelde bulunmadıklarından noksansız ecir alacaklarına binaen kederleri olmaz.
M e n n ; gayre yapmış olduğu iyiliği sana şunu vermedim mi, bunu yapmadım mı? gibi sözlerle saymak ve başına kakmak ve yüzüne vurmaktır. Bu muamelenin sadakayı kıymetten düşüreceğini Cenab-ı Hak bu âyette beyan buyurmuştur. Zira; bu sözler fakir olan kimsenin ihtiyaç sebebiyle kalbini kırdığı gibi ganî olan kimsenin de sadakasının ecrini kaçırdığı için haram olduğundan bunları yapanlar günahkâr da olurlar. Binaenaleyh; hayır zımnında şer işlediği için Cenab-ı Hak, bu gibi ef'alden ağniyayı men'etmiştir. E z a ; in'am ettiği kimselerden şikâyet etmektir. Meselâ «Sizden rahatsız oluyorum» ve «Siz de ticaretle meşgul olsanız daha iyi olmaz mı?» ve «Siz utanmaz mısınız?» gibi sözlerle acıtmaktır.
Fahr-i Razi ve Nisaburi'nin beyanları veçhile menn ve eza günah-ı kebiredendir. Zira; menn ve eza infak gibi bir büyük ibadeti sevaba istihkaktan iskat etmesi, haram olduğuna delâlet eder. Çünkü; o nimeti ihsan eden vâcibül-Vücud'un rızasına sarfla şükrünü eda ve fukaranın gönlünü tatyip suretiyle sadakasının kabulünü rica etmek bir vazife-i diniyeyken bilâkis eza etmek elbette haramdır. Şeraitine riayetle amel edenlerin amellerinin ecri batıl olmamak korkusu olmadığından, asla mahzun
olmayacakları beyan olunmuştur. Fahr-i Razi, Kazi ve Hâzin'in beyanlarına riazaran bu âyet (Hz. Osman) ile (Abdurrahman b. Avf) Hz. hakkında nazil olmuştur. Çünkü; Tebük gazasında Hz. Osman'ın her takımıyla beraber bin deve ve bin dinar ita edince ve (Abdurrahman b. Avf) Hz.'nin sekiz bin dinardan ibaret olan servetinin asakir-i İslâma sarfolunmak üzere nısfını Resûlullah'a verince âyetin nazil olduğu mervidir. (Hz. Osman) hediyesini Resûlullah'a getirince Resûlullah «Ya Rabbi! Ben Osman'dan razıyım, sen de razı ol ve Osman bundan sonra amelinden zarar görmesin» ve (Abdurrahman b. Avf) Hz. hakkında da «Hanende alıkoyduğun sermayende Allah-u Tealâ bereket halk etsin» buyurmuştur.

***

Vâcib Tealâ sadakaya menn ve ezayı tâbi' kılmayı nehyettiği gibi, güzel söz söylemek menn ve ezaya tâbi' olan sadakadan daha hayırlı olduğunu beyan etmek üzere:

قَـوْلٌ مَّـعْـرُوفٌ وَمَـغْـفِـرَةٌ خَـيْـرٌ مِّـن صَـدَقَـةٍ يَـتْـبَـعُـهَـآ أَذًى وَاللهُ غَـنِـيٌّ حَـلِـيمٌ (263)

buyuruyor.

[Sâile karşı güzel söz söylemek ve sâilin kusurunu setretmek, eza kendine tâbi' olan,sadakadan hayırlıdır. Zira; güzel sözden sevap me'muldür ve eza ile verilen'sadakadan ecir me'mul olmadığı gibi eza haram olduğundan eza mukabilinde azap da vardır. Halbuki Allah-u Tealâ menn ve eza ile fukaraya sadakanızdan ganidir ve menn ve eza ile sadaka edenlere hilmile muamele eder.]
Binaenaleyh; muahazelerini tacil etmez, belki ezanın cezasını âhirete tehir eder. Sâili mesrur edecek tatlı söz, müminin kalbine sürür îsal ettiğinden menfaattir. Binaenaleyh güzel söz; eza ile verilecek sadakadan hayırlıdır. Zira; eza ile sadaka menfaatle mazarratı cem'ederse de, menfaati mazarratına mukabil olamaz. Şu halde fukaraya eza ile beraber verilen sadaka lisanımızda söylenen bir darbı mesele muvafıktır ki «Ettiği hayırdan ürküttüğü kurbağa yeğdir» denir. Yani; «menfaatten mazarratı çok oldu» demektir.

***
Vâcib Tealâ eza ile veya ezasız verilen sadakaların hükümlerini beyan buyurduğu gibi her birerlerini birer misâl ile izah etmek üzere:

يَـٰٓأَيُّـهَـا ٱلَّـذِيـنَ ءَامَـنُـواْ لاَ تُـبْـطِـلُـواْ صَـدَقَـٰـتِـكُـم بِـٱلْـمَـنِّ وَٱلأَذَىٰ كَـٱلَّـذِى يُـنفِـقُ مَـالَـهُ رِئَـآءَ ٱلـنَّـاسِ وَلاَ يُـؤْمِـنُ بِـٱللَّهِ وَٱلْـيَـوْمِ ٱلآخِـرِ

buyuruyor.

[Ey müminler! Sadakanızı verdiğiniz fukaraya menn ve eza ile sadakanızın ecrini iptal etmeyin, şol kimsenin iptali gibi ki, o kimse nâsa göstermek ve nâsın hüsn-ü zannını celbetmek için malını infak eder. Halbuki Allah'a ve yevm-i âhirete iman etmez ki, sadakasında Allah'ın rızasını murad etmiş olsun. Şu halde imanı olmayan kimsenin riyâ ile yapmış olduğu sadakası nasıl batıl olursa, eza ve başa kakmak suretiyle yapılan sadaka dahi batıldır. Binaenaleyh; men ve eza ile sadakanızı karıştırmayın ki iptal etmeyesiniz.]

فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ صَفْوَانٍ عَلَيْهِ تُرَابٌ فَأَصَابَهُ وَابِلٌ فَتَرَكَهُ صَلْدًا

[Riyâ ile sadaka eden kimsenin sıfatı ve misâli parlak ve gayet katı mermer taşın sıfatı ve misâli gibidir. O mermer taş üzerine ince topraklar konmuş, üzerinde toprak bulunan mermer taşa iri daneli yağmur isabet etti ve taşın üzerinde olan tozu yıkadı ve taşı parlak olarak terketti, taşın üzerinde birşey kalmadı. Halbuki herkes taş üzerinde birşey var zannederken bir de görürler ki, taş üzerinde hiçbir şey kalmamıştır.]

لَا يَقْدِرُونَ عَلَىٰ شَيْءٍ مِّمَّا كَسَبُوا

[Hatta kesb ettikleri amellerinden azdan az bir şeyle bile intifaa kadir olamazlar. Çünkü küllisi riyâ sebebiyle yok olur gider.]

وَاللّٰهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ (264)

[Allah-u Tealâ kâfir olan kavmi hidayette kılmaz.] Çünkü; kâfirin küfrü hidayetine manidir. Binaenaleyh; küfründe ısrar ettikçe hidayetten nasibedar olamaz.
Yani; ey müminler! Verdiğiniz sadakalarınızı fukaraya eza etmek, yüzüne vurmak ve başına kakmak sebebiyle iptal etmeyin ki, âhirete ve Allah'a iman etmeyen kimsenin riyâ ile vermiş olduğu sadakasının iptali gibi olmasın. Zira menn ve eza ile verilen sadaka; imanı olmayan mürаî münafıkın sadakası gibi batıl olur. O müraînin misâli; üzerinde toprak bulunup yağmur suyu toprağı yıkayarak katı ve parlak kalan mermer

taşın misalidir. Nasıl ki yağmur, üzeri topraklı olan mermer taşın tozunu yıkadı, birşey kalmadı. Kezalik münafıkın riyâsı da sadakasının ecrini yıkadı, aldı ve götürdü. Binaenaleyh; verdikleri sadakadan azıcık ecriyle bile intifaa kadir olamazlar. Zira; riyâ ile sadaka eden münafıklar kâfirlerdir. Allah-u Tealâ kâfirleri doğru yola îsal etmez.
Beyzavi'nin beyanı veçhile bu âyette riyâ, menn ve eza; toprağı taş üzerinden izale eden yağmur suyuna ve sadakayı mermer taş üzerine konmuş ince toza ve riyâ ve eza ile sadaka eden kimseyi mermer taşa teşbih vardır. Şu halde mermer taş üzerinden ince tozu rahmet suyu alıp götürerek taş parlak olarak kaldığı gibi, riyâ, menn ve eza da sadakanın ecrini öylece alır götürür. Ve binaenaleyh sadaka eden kimse; hiçbir şey üzerinde bulunmayan mermer taş gibi kalır demektir. Âyetin âhirinde kâfirleri hidayette kılmaz demek; riyâ, menn ve eza ile sadaka, ef'al-i keferedendir. Müminlere kâfirlerin ef'alini işlemek lâyık olmaz demektir. Yani şu beyan olunan riyâ, menn ve eza; sadakayı iptal ederler. Zira bunlar kâfirlerin ef'ali ve adetleri olduğundan, sadakalarını bunlarla iptal etmek ehl-i imana yakışmaz, demek olur.
Resûlullah'ın «Benim ümmetim üzerine en korkulu şey; şirk-i hafidir» buyurduğu zaman ashabı tarafından «Şirk-i hafi nedir? Ya Resûlallah?» sualine karşı «Riyadır. Yevm-i kıyamette mürailere amelinizin sevabını riyâ ettiğiniz kimseden arayınız denilecek» buyurduğu hadîsi, bu manâyı teyid etmektedir.

***

Vâcib Tealâ riyâ, menn ve eza ile sadaka edenlerin ahvalini temsil ettiği gibi rıza-yı ilâhiyi taleb için, sadaka edenlerin hallerini dahi temsil etmek üzere :

وَمَثَلُ ٱلَّذِينَ يُنفِقُونَ أَمْوَٰلَهُمُ ٱبْتِغَآءَ مَرْضَاتِ ٱللَّهِ وَتَثْبِيتًا
مِّنْ أَنفُسِهِمْ كَمَثَلِ جَنَّةٍۭ بِرَبْوَةٍ أَصَابَهَا وَابِلٌ فَـَٔاتَتْ أُكُلَهَا
ضِعْفَيْنِ فَإِن لَّمْ يُصِبْهَا وَابِلٌ فَطَلٌّ وَٱللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ
(265)

buyuruyor.

[Mallarını Allah'ın rızasını talep ve nefsinde sevabını tasdik ederek infak eden kimselerin misâli ve hal-i acîbi şol bahçenin sıfatı ve hal-ü şanı gibidir ki o bahçe; yüksek bir mahalde, çok yağmur isabet etmiş, yeri yüksek, havası güzel yağmuru da bol olunca, meyvelerini başka bahçelere nispetle iki kat verdi. Eğer çok yağmur isabet etmese bile çiy yani azıcık rutubetle meyvesini lâyıkı vech üzere verir. İşte rıza-yı Bâri için infak olunan sadakanın ecri bu misilli bahçenin meyvesi gibi kat kat fazla olur. Ve Allah-u Tealâ sizin amelinizi görür ve niyetinizi bilir, ecrini ona göre verir.]

Yani; menn, eza ve riyâ gibi sadakanın ecrini giderecek ahlâk-ı zemime olmadığı gibi, Allah'ın rızasının gayrı bir garaz olmayıp ancak rıza-yı Bâri için malını vücûh-u birre ve enva-ı hayrata sarf eden kimselerin halleri yüksek bir mahalde bulunup, çok yağmur isabet eden bahçenin hal ve sıfatı gibidir. O bahçe; yağmur çok veya az olsun herhalde enginde bulunan ve yağmuru az olan bahçelere nispetle meyvasını kat kat fazla verir. İşte bu bahçe gibi rıza-yı ilâhi kasdedilerek sarfolunan emvalin ecri ziyade olur. Zira Allah-u Tealâ amelden maksadımızı bilir ve görür.

(تَـثْـبِيـتًـا مِّنْ أَنفُسِهِم); din-i İslâmı ve amelinin sevabını en samimi kalb tasdik ederek infak eder demektir. Yani; zekâtı ve nafile sadakalarını sevabına iman ederek tayyib nefisle malından ayırır ve masrafına sarf eder ve bilir ki, infak ettiği malı elinde kalandan hayırlıdır. (تَـثْـبِيـتًـا) tasdiken manâsına olduğu gibi nefsini sabit kılmak manâsına dahi olur.

Beyzavi'nin beyanı veçhile m a l ; insanın ruhunun yarısı olduğu cihetle malını fisebilillâh infak eden kimse, nefsinin bazısını taat-ı ilâhiyeye sabit kıldığına işaret için (أَنـفُـسِهِم مـن) 'de ba'za delâlet eden (مـن) lâfzı varid olmuştur. Zira; yalnız malını sarfetmiştir. Ama malını ve ruhunu taate sarfeden kimse nefsinin küllisini taatte sabit kılmıştır. Yüksek mahalde olan bahçe havayı iyi aldığından, meyvesi fazla ve güzel olduğunu Cenab-ı Hakkın beyan buyurması; bahçe yapmak murad eden kullarını irşad içindir ki, bahçe yapacak kimse yüksek ve havadar yere yapmalı ki, meyvesi çok ve güzel olsun, demektir.

Hulâsa; ihlâs üzere verilen sadakanın sevabı yağmuru bol, mevkii yüksek, ve havadar olan bahçenin meyvesi gibi çok olacağı bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***
Vâcib Tealâ mümin-i muhlisin sadakasını temsil ettiği gibi münafıkın ve mürâtnin sadakasını ve amelini de temsil etmek üzere :

أَيَـوَدُّ أَحَدُكُمْ أَن تَـكُونَ لَـهُ ۥ جَنَّـةٌ مِّن نَّـخِيلٍ وَأَعْـنَـابٍ تَـجْرِى مِن تَـحْتِهَا ٱلأَنْـهَـٰرُ لَـهُ ۥ فِـيـهَا مِن كُلِّ ٱلـثَّمَرَٰتِ وَأَصَابَـهُ ٱلْـكِبَرُ وَلَـهُ ۥ ذُرِّيَّـةٌ ضُعَفَـآءُ فَـأَصَابَـهَـآ إِعْصَارٌ فِـيـهِ نَـارٌ فَـٱحْتَـرَقَتْ

buyuruyor.
[Sizden biriniz, kendisi için altından nehirler akan bir bahçesi olup, o bahçede her nevi meyve mevcut olduğu ve kendisine kocalık isabet edip kesb-i ticarete iktidarı kalmadığı gibi birtakım zayıf ve âciz çocukları da var. Bu kadar ihtiyaç içindeyken o bahçeyi, içi ateş dolu kasırga isabet edip yakmasına mahabbet eder mi?] İşte riyâ, men ve eza ile işlenen amel; kasırga ile yanan meyveye benzer. Nasıl ki, o kadar ihtiyaç içinde meyvelerine ümid ederken âfet isabet edip eli boş kaldığı gibi ahlâk-ı zemimeyle işlenilen amelin sevabını da ahlâk-ı zemime yakar ve yevm-i kıyametin ihtiyaçları içinde eli boş ve bîçare kalır.

كَـذَلِـكَ يُـبَـيِّـنُ اللهُ لَـكُمُ الآيَـاتِ لَـعَلَّـكُمْ تَـتَفَـكَّرُونَ ﴿266﴾

[İşte Allah-u Tealâ size makbul ve gayr-ı makbul amelinizi beyan ettiği gibi, sizin tefekkür ve teemmül etmeniz için ahkâmına delâlet eden âyetlerini size beyan eder.] Ki ticaret etmek ve ekin ekmek ve harman kaldırmak mümkün olmayan günde amelinizle intifa edesiniz.
Vâcib Tealâ bahçede her nevi meyve mevcut olduğu halde üzümle hurmanın menfaati çok olup on iki ay bulunduğu gibi hem gıdaya hem de telezzüze elverişli olduğundan şereflerine işaret için bu ikisini zikretmiş ve her nevi ağaçların mevcut olduğuna işaret için de her meyvenin bulunduğunu beyan eylemiştir. İnsana ihtiyarlığında ihtiyaç pek müşkül olduğundan, bahçe sahibinin hal-i şeyhuhatta olduğu ve ihtiyacın şiddetine işaret için de zayıf birçok çocukları bulunduğu beyan olunmuştur.
Bahçenin mükemmel ve her türlü ferahı mucip bir halde olduğu beyan olundu ki, herhalde bahçe sahibinin ihtiyacını temin edeceği aşikârdır.

İşte bu kadar mezayayı cami' olan bahçe sahibi ihtiyaç içindeyken bir kasırgayla yanıp bilkülliye menfaati fevtolmasına bir kimse muhabbet eder mi ki? O bahçenin meyvesi gibi ayn-ı menfaatten ibaret olan sadaka ve sair amelinin riyâ, men ve eza ile mahvolup gitmesine muhabbet etsin, elbette muhabbet etmez. Şu halde insanın amelini mahvedecek ahlâk-ı zemimeden içtinab etmesi lâzımdır. Çünkü; dünyada böyle bir bahçeye âfet isabet ettiğinde sahibinin kederi tükenmez. Zira; zayi' olan meyvalarına mı acısın, yoksa, kendisi şiddet-i ihtiyaç içinde olup hal-i şeyhuhette olduğundan ticarete de iktidarı yok; buna mı acısın? Birtakım âciz sabilerinin nafakalarını mı düşünsün, bu kadar zamandır sarfettiği paralara ve çektiği emeklere mi yansın? İşte rıza-yı Bâri için işlenilen ameller bu bahçe gibi olup, eza ve riyâ ise o bahçeye isabet eden kasırga ve o amelin sahibi de ticaretten âciz pir-i fani gibidir ki, âhirette kisb imkânı yoktur. Binaenaleyh; amelini zayi' eden kimsenin kıyamette hasreti tükenmez, daima hüzn-ü keder içinde olur.
Hulâsa; âhirette amelinden intifa etmek isteyen kimsenin dünyada amelini afetten muhafaza etmesi lâzım olduğu ve amelini riyâ, men ve eza gibi afetlerle zayi eden kimsenin kederden salim olmayacağı ve ameline riyâ karıştıran kimseler; her cihetle mükemmel fakat kasırgayla harab olan bahçe sahipleri gibi olduğu, bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ infakın aksamından faydası olanı ve olmayanı beyan ettiği gibi, infak olunan malın halâl olması lâzım olduğunu, dahi beyan etmek üzere:

يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ أَنفِقُواْ مِن طَيِّبَـٰتِ مَا كَسَبْتُمْ وَمِمَّآ أَخْرَجْنَا لَكُم مِّنَ ٱلْأَرْضِ

buyuruyor.

[Ey müminler! Kesb ettiğiniz malın halâl ve tayyib olanından ve bizim size arzdan çıkardığımız nebatat ve meyvelerden infak edin.]

وَلاَ تَيَمَّمُواْ ٱلْخَبِيثَ مِنْهُ تُنفِقُونَ وَلَسْتُم بِـَٔاخِذِيهِ إِلاَّ أَن تُغْمِضُواْ فِيهِ وَٱعْلَمُوٓاْ أَنَّ ٱللَّهَ غَنِىٌّ حَمِيدٌ (267)

[Ve infak edeceğiniz malın habisini kasdetmeyin ve kötüsünü vermeyin. Halbuki muamelenizde o kötü malı size verseler almazsınız, ancak gözünüzü kapar, müsamaha edersiniz, alırsınız ve iyi bilin ki, Allah-u Tealâ sizin infakınızdan ganidir.] Size infakla emri; sizin menfaatiniz içindir. Zira; Allah-u Tealâ zatında şekûrdur. [Binaenaleyh; siz hamd etseniz de hamd etmeseniz de Cenab-ı Hak mahmuddur.]
İnsanın kesbetmiş olduğu malı nisab-ı zekâta baliğ olunca, zekât vâcib olduğu gibi yerden çıkan nebatatın kâffesinde sadaka lâzım olduğundan bu âyette emir, İmam-ı A'zam'a göre vücub içindir. Çünkü; İmam-ı A'zam indinde yerden çıkan hadravâtın kâffesinde öşür lâzım ve azla çoğun farkı yoktur. Çünkü; azdan az ve çoktan çok alınır. Ayette «Malınızın tayyibinden infak edin» denilmiştir ki
t a y y i p l e murad; güzel ve makbul olandır. Yahut tayyip burada halâl manâsınadır. Buna nazaran «Malınızın halâlinden ve makbulünden infak edin» demektir. H a b i s l e murad; malın kötü ve sevimsiz ve çirkin olanı veyahut haram olanıdır. Şu halde insan gerek nafile ve gerek vâcib olan sadakatta malının âlâsından vermesi lâzımdır. Binaenaleyh; rençber olan kimse buğday ve sair hububatta öşür için âlâyı tercih etmelidir. Çünkü öşür; ibadet ve cemiyet-i beşeriyeye hizmet olduğundan maksadın ulviyetine göre o maksada vesile olan şeyin de âli olması lâzım gelir. İşte bu esasa binaen Cenab-ı Hak habisi vermekten nehyetmiştir. Zira malını sadaka etmekten maksadı; Cenab-ı Hakka takarrub olduğundan malının sevgili olanıyla takarrub etmek lâzımdır. Meselâ; padişaha hediye takdimiyle takarrub etmek isteyen kimse, malının eşrefi ve âlâsıyla takarrub ettiği gibi Cenab-ı Hakka takarrubda dahi malının daha âlâsını intihab etmek elbette lâzımdır.
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile (تُنفِقُونَ) da hemze-i isifham mukadderdir. Takdiri (اتُنفِقُونَ) demektir, ki istifham-ı inkârı malının kötüsünü sadaka edenleri tekdirdir. Buna nazaran manâ-yı nazım: [Siz malınızın kötüsünü mü infak edersiniz? Halbuki alacağınıza bedel veya hediye veyahut hibe suretiyle o kötü malı size verseler siz onu almazsınız, ancak göz yummak ve müsamaha etmek suretiyle kerhen

alırsınız. Şu halde beğenmediğiniz şeyi başkasına nasıl verirseniz ve hakkullah sahibi olan fakirlerle kendiniz beyninde bab-ı ilâhide ne gibi fark görüyorsunuz ki; kendinizin sevmediğinizi onlara veriyorsunuz] demektir.

Allah-u Tealâ kullarını bu âyette malın iyisini sadaka etmeye teşvik etmiştir. Çünkü; zatının gani olduğunu beyanla kötüyü sadaka edenleri tehdid ettiği gibi, hamîd olduğunu beyanla iyisini sadaka
etmeye terğib eylemiştir. İlmiyle âmil olmayan ve malının iyisini sadaka etmeyen kimseleri cahil menziline tenzil için Allah'ın ganî ve hamîd olduğunu bilmeyen müminlere bilmeleri için (وَ اْعْلَمُوٓاْ) emri varid olmuştur.
Tefsir-i Hâzin'de beyan olunduğuna nazaran âyet-i celile ensardan bazı kimseler hakkında nazil olmuştur. Çünkü; ensar hazaratı bağ, bahçe ve hurma sahipleri olduklarından herkes mal nispetinde birer ikişer hurma dalı getirir, Mescidi Nebevi'nin kapısı önüne asar, Ashab-ı suffadan karnı acıkanlar âsâlarıyla ihtiyaçları miktarı o dallardan indirir, yerlerdi. Bazı kimseler de hurmanın kuruyup çürüyerek yemeye salih olmayan kısımlarından getirip mescidin kapısına asınca, o misillfc malların kötüsünü sadaka edenleri nehyiçin bu âyetin nazil olduğu mervidir.
Hulâsa; gerek ticaretle hâsıl olan malından ve gerek yerden hâsıl olan meyve ve hububatın güzellerinden vücuh-u birre ve fukaraya tasadduk etmek lâzım olduğu ve malından habîs olanları infak etmek caiz olmadığı ve alacağı mukabilinde kendine verseler almayacağı veyahut alırsa da kerhen alacağı şeyi hakkullah sahibi olan fukaraca vermek doğru olmadığı ve Allah-u Tealâ'nın kullarının tasaddukundan ganî olup, tasaddukun faydası ancak kullara ait bulunduğu ve kullar hamdetse de, etmese de, Cenab-ı Hakkın zatında mahmud olduğu bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ müminlere mallarının iyisini sadaka etmelerini tavsiye ettiği gibi sadaka hususunda Şeytan’ın vesvesesinden ihtiraz lâzım olduğunu dahi beyan etmek üzere :

ٱلشَّيْطَٰنُ يَعِدُكُمُ ٱلْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُم بِٱلْفَحْشَآءِ وَاللهُ يَعِدُكُم مَّغْفِرَةً مِّنْهُ وَفَضْلاً وَاللهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ (268)

buyuruyor.

[Ey müminler! Şeytan, size fakirlik vaad ve buhulle emreder. Halbuki Allah-u Tealâ; kendinin sizi mağfiret edeceğini ve sadakanızdan fazlasını ihsan eyleyeceğini vaad eder. Zira; Allah-u Tealâ'nın ihsanı boldur ve sadaka edenlerin niyetlerini bilir.]
Yani; insanların kisb ve ticaretlerinden ve arzdan hâsıl olan bilcümle nimetlerden fukaraya iane ve enva-ı hayrata sarfetmeleri lâzımdır. Fakat Şeytan size «Sadaka ederseniz malınız azalır, fakir olursunuz» diyerek fakirlik vaad eder. Ve bu gibi vesveseleriyle sizi birtakım hayırdan menetmek ister ve bu kadarla da iktifa etmez. Size buhl ve sair günahlarla emreder. Binaenaleyh; sizi hayrattan menettiği gibi günah da işletmek ister. Halbuki Allah-u Tealâ sizin sadakanız sebebiyle size mağfiret ve sadakanız bedelinde birçok şeyler ihsan edeceğini vaadle sizi sadakaya tergîb eder.
Şu halde isteyen; Şeytan'ın vesvesesine aldansın, hâib ve haşir olsun ve dileyen; Allah'ın va'adine kalbi mutmain olarak ihlâs üzere sadakasına devam etsin, dünyada ve âhirette hüsn-ü mükâfat görsün.
Ş e y t a n 'la murad; İblis ve a'vânı olduğu gibi ins-ü cinnin hayrata mani olmak isteyen ve insanları şerre teşvik eden ve şerre âlet olanlarıdır. Çünkü hayra mani olan her şahıs; Şeytan ıtlakına sezadır. Ş e y t a n ' ı n v a a d i y l e murad; insanın kalb,ine şere dair koymuş olduğu fesadlardır. F a h ş â ' ile murad; buhldür. Zira; Araplar buhle fahşâ' derler ve kezâlik sair günahlara da fahşâ' dendiğinden menhiyatın envaına şâmildir. Şeytan evvelâ fakırla tehdid edip onu kabulle insanı hayırdan menettikten sonra buhlile emreder ve hatta bir dereceye getirir ki, üzerine vâcib olan zekâtı ve sıla-i rahmi edadan menettiği gibi, emanatı sahibine vermekten ve hukuk-u ibad olan borcunu edadan men' ve bununla da iktifa etmeyerek, feraiz ve vacibatı terkettirerek fuhşiyat işlemeye sevk eder. Çünkü; insan günah işlemeye tedricen alışır ve bir dereceye gelir ki, hiçbir günahtan çekinmez ve azaptan korkmaz, kalbi kasavet peyda eder. Şeytan'ın vaadi olan fakır mukabilinde Vâcib Tealâ

dünyada sadaka bedelinde fazlasıyla ihsaiî ve fahşâ' mukabilinde âhirette mağfiret edeceğini vaadeder ve Allah'ın vaadinde hulfolmadığından, fukaraya sadakanın dünyada servete ve âhirette saadete sebep olacağına bu âyet delâlet eder. Şu halde mümin için lâzım olan Allah'ın vaadine itimad etmek ve Şeytan'ın iğfalâtına aldanmamaktır. Sadaka mukabilinde Cenab-ı Hakkın mağfireti pek büyük olduğuna iki cihetle delâlet vardır:
Birincisi; mağfiret lâfzı ta'zîme delâlet eden tenvinle varid olmuştur.
İkinci s i ; o mağfiretin Cenab-ı Haktan olduğu beyan olunmuştur. Çünkü; mağfiretin, mağfiret edecek zatın azametiyle mütenasip olacağında şüphe yoktur.
Bu âyetle A l l a h - u T e a l a ' n ı n f a z l ı y l a murad; Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile dünyaca fazl-ü ihsandır. Zira; malını infaktan esirgemeyen kimseye kulûb-u nas müteveccih olduğundan her nereye teveccüh etse, herkes maddi muavenetle istediğini red etmezler ve manevi hayırla dua etmekle himmet ederler. Binaenaleyh; o kimse üzerine hayrat kapıları açılır, dünyaca memulünden mahrum
olmaz ve âhirette taraf-ı ilâhiden büyük atiyeye nail olur. Şu halde ihlâs üzere infak, dünya ve âhirette saadete sebeptir. Çünkü; insanların bir hal üzere bulunmaları mümkün olmayıp elbette zengin ve fakir birçok sınıfların bulunması zaruri olduğu cihetle ekser-i ahkâm-ı şer'iye muavenet-i içtimaiye üzerine müptenidir. İşte bu cümleden olmak üzere zenginlerin muhtaç olanlara vâcib ve nafile sadakalarını vermek suretiyle merhametlerini izhar ve muavenetlerini vâcib kılmış, bu gibi hayrata sa'yedenleri Şeytan'ın iğfal etmeye çalışacağını ve onun iğfalâtına aldanmamak lâzım olduğunu dahi beyan ve tavsiye etmiştir.

***

Vâcib Tealâ Şeytan'ın insana fakr-u faka vaadedip buhlile emrettiğini ve zat-ı ulûhiyetinin rızası için infak, dünyada ihsana ve âhirette saadete sebep olduğunu beyan ettiği gibi, vaad-i ilâhiyi tercih etmek ilme ve hikmete muhtaç ve ilmin de hayr-ı kesir olduğunu beyan etmek üzere :

يُؤْتِى ٱلْحِكْمَةَ مَن يَشَآءُ وَمَن يُؤْتَ ٱلْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِىَ خَيْرًا كَثِيرًا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلاَّ أُوْلُواْ ٱلأَلْبَٰبِ (269)

buyuruyor.

[Allah-u Tealâ dilediği kimseye hikmet verir ve bir kimse ki kendine hikmet verilmiş, muhakkak o kimseye çok hayır verilmiştir ve bunları düşünmez ve mütenassıh olmaz, ancak akıl sahipleri mütenassıh olurlar.]
Hâzin'in beyanı veçhile hikmetle murad; Kur'ân'a ve Kur'ân'ın ahkâmına ve halâline ve haramına ve ilm-ü esrarına vukuftur. Buna nazaran manâ-yı nazım: [Allah-u Tealâ dilediği kuluna Kur'ân'ın ahkâmına ilim verir ve Kur'ân'ın ahkâmına ilim verilen kimseye muhakkak hayr-ı kesir verilmiştir ve bu manâyı tezekkür edemez; illâ akıl sahipleri tezekkür ederler.] Zira aklın hükmü; dalâlden berî bir hükm-ü sâdık olur. Amma hissü hayalin hükmü fesad ve dalâlettir. Binaenaleyh; kuvve-i nefsaniyeye tebaiyet etmek insanı belâdan belâya müptelâ kıldığından bittabi akla ve hikmete tebaiyet etmek istirahati mucip olur. Şu halde Şeytan'ın vadini terketmek ve Allah'ın vaadine tebaiyet etmek ve bunlardan birinde menfaat diğerinde mazarrat olduğunu bilmekle olacağından, kendine ilim ve hikmet verilen kimseye elbette hayr-ı kesîr verilmiştir. Çünkü; sanat, ticaret, ziraat ve umur-u âhiret hulâsa herşey ilimle hasıl olduğundan ilim; her nevi saadete sebep ve sahibi, hayr-ı kesîre naildir.
H i k m e t ; bilmek ve bildiğiyle amel etmek manâsına olduğuna nazaran bilumum evamir-i ilâhiyenin ruhu; hikmet demektir. Hikmet de iki olup biri; hikmet-i nazariye ki, mesâil-i itikadiyedir. Diğeri; hikmet-i ameliye ki, mesail-i fer'iyedir.
Bütün emirler bu ikiden birisiyle emir olduğundan evamir-i ilâhiye bunlara münhasırdır. Meselâ: Vâcib Tealâ Resûlüne hitaben (فَـا عْـلَمْ أَنَّـهُ لا إِلَـهَ إِلاَّ ٱللَّهُ) buyuruyor ki; mesâil-i itikadiyenin üss'ül-esası olan tevhidle emir olduğundan hikmet-i nazariyedir. Bundan sonra (و استـغفـرلـذنـبك) buyuruyor ki, hikmet-i ameliyedir.
Hulâsa; dilediği kuluna Allah-u Tealâ'nın ilim ve hikmet verdiği ve ilim verdiği kuluna hayr-ı kesir vermiş olduğu ve bu gibi şeyleri ancak akıl sahipleri düşünebildiği bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ infakın mağfirete sebep olduğunu beyandan sonra infaka tergîp etmek üzere :

وَمَآ أَنفَقْتُم مِّن نَّفَقَةٍ أَوْ نَذَرْتُم مِّن نَّذْرٍ فَإِنَّ ٱللَّهَ يَعْلَمُهُ ۗ وَمَا لِلظَّٰلِمِينَ مِنْ أَنصَارٍ (270)

buyuruyor.

[Allah'ın rızası için sizin infak ettiğiniz her nafaka veyahut nezredip ifa ettiğiniz her nezir üzerine Allah-u Tealâ mücazat eder. Zira; Allah-u Tealâ her birini bilir ve hiçbir zerresi kaybolmaz. Cümlesinin cezasını verir ve günaha sarfetmek ve ma'siyeti nezirle nefsine zulmeden zâlimlerin yardımcıları yoktur.]

Yani; insanın hayra sarfettiğini veya hayırla nezre infakını Allah-u Tealâ bildiğinden hayırla mükâfatını, verir ve malını şerre sarfetmek veyahut nezrini ifa etmemek suretiyle nefsine zulmeden zâlimlerin zulümlerinden dolayı vâki olacak azabı defedecek yardımcıları yoktur.

Vâcib Tealâ'nın nezri ve nafakayı bildiğini beyan etmesi muti olan kimseleri itaatta devama tergip ve âsi olanları tehdid etmektir. Çünkü; Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile Allah-u Tealâ'nın verilen sadakayı ve veren kimsenin niyeti hâlis olduğunu veyahut riyâ ile verdiğini bilmesi niyete göre ceza vereceğini beyan olduğu gibi hulûs-u niyetle olan sadakayı kabul edip, diğerini reddedeceğini dahi beyandır. Binaenaleyh; muti' olanın sevap ümid ettiği gibi âsi olanın da azaba muntazır olması lâzımdır.

N e z i r ; insanın üzerine cânib-i ilâhiden vâcib olmayan birşeyi kendi üzerine vâcib kılmasıdır. Binaenaleyh; nezrettiği şeyi günah olmadığı surette, yerine getirmesi lâzımdır. Bu âyette z â l i m l e r le murad; sadakalarını mahallinin gayrıya sarfedenler veyahut infak etmeyip buhleden veyahut infakıyla riyâ kasd ve nezrini eda etmeyenlerdir. Çünkü; nezri yerine getirmemek yalancılık ve nefsine zulümdür.

Bu âyette «Zalimlere yardımcı olmadığını» beyan etmek şefaatinin olmamasına delâlet etmez. Zira şefaat; hâs ve yardım âm olduğundan âm'ı nefiyden hâsı nefiy lâzım gelmez ve nusrete adem-i istihkakın

sebebi; zulüm olduğuna işaret için zâlim lâfzı sarahaten zikrolunmuştur. Çünkü zâlime yardım .olmadığını beyan etmek; yardımın olmamasına sebebin mehaz-i iştikak olan zulüm olduğunu beyandır. Fukaraya hakkını vermeyen kimse, fukaranın hakkını ketmettiği cihetle gayra zulmettiğinden gayr tarafından yardım göremez. Çünkü; Cenab-ı Hakkın insana vermiş olduğu malda zekât ve fitre gibi muayyen olarak fukaranın hakkı ayrılmıştır. Binaenaleyh; bu kısmı vermemekte iki cihetle zulüm vardır:
Birincisi; vacibi terkle nefsine zulüm,
İkinci s i ; fukarayını hakkını vermediğinden fukaraya zulümdür. Amma gayr-ı muayyen olarak fukaranın hakkı taalluk eden nafile sadaka gerçi vâcib değilse de Allah'ın verdiği nimetin bir miktarıyla muhtaç olanlara muavenet ve mürüvvet; ebna-yı cinsine muavenet olduğundan muhtaç olanları bu gibi muavenetten mahrum ettiği cihetle kendisi de yardımdan mahrum olur.

***
Vâcib Tealâ sadakanın edaya mukarin olmasını ve malın halâlinden verilmesini beyan ettiği gibi aleni veya hafi surette verilmesi dahi caiz olduğunu beyan etmek üzere :

إِن تُبْدُوا۟ ٱلصَّدَقَـٰتِ فَنِعِمَّا هِىَ وَإِن تُخْفُوهَا وَتُؤْتُوهَا ٱلْفُقَرَآءَ فَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ وَيُكَفِّرُ عَنكُم مِّن سَيِّـَٔاتِكُمْ وَٱللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ (271)

buyuruyor.

[Eğer sadakalarınızı izhar ederseniz ne güzel sadakadır izhar olunan sadaka ve eğer sadakalarınızı gizler ve gizli olarak fukaraya verirseniz sizin için gizlemek daha hayırlıdır. Ve Allah-u Tealâ sadakanız sebebiyle bazı günahınızı kefaret eder. Zira; Allah-u Tealâ gizli ve aşikâr amelinizin cümlesini bilir.] Binaenaleyh; amelinizin makbul olan kısımlarını günahınıza kefaret kılar.
Sadakayı gizli vermek; riyâdan hâli ve fukaraya ezadan berî olduğu için gizli verilmesi hayırlıdır. Çünkü; alenî vermekte fukaranın fakrini izhar

olduğu gibi, fakire âr ve utanmak lâhik olur. Ve fakiri zelil addetmek ve taaffüf suretinden çıkarmak da vardır. Binaenaleyh; bu gibi şeylere sebep olmamak için gizli vermek efdaldir. Amma sadakayı veren kimse servet ve hüsn-ü hal cihetinden herkesin iktida edeceği bir kimse olursa, o kimse de herkes görsün ve kendine iktida etsin gibi bir maksad-ı sahihe binaen sadakasını alenî olarak verirse zararı yoktur ve belki farz olan sadakasını töhmetten kurtulmak için alenî vermek evlâdır. Zira; zekâtını verdiğini görmediklerinde feraizini eda etmiyor diyerek nâsın ta'nına ve sû-i zannma hedef olacağından bu sû-i zannı kaldırmak ve herkesi gıybetten kurtarmak için farz olan sadakati alenî olarak vermek efdal olduğu Fahr-i Razi'nin cümle-i beyanatındandır.
Sadaka; günahların bazısına kefaret olup cümlesine kefaret olamadığına ve abdin her zaman günahının azabından endişe üzere olması lâzım olduğuna işaret için günahın bazısının kefaret olmasına delâlet eden (مَـن) lâfzı varid olmuştur.
Bu âyetin sebeb-i nüzulü; huzur-u Risalette bulunan eshabın sadakayı gizli vermek mi veyahut alenî vermek mi? efdal olduğunu sual etmeleridir. Şu halde âyetin hulâsası; sadakayı gizli vermek hayırlı ve efdal ise de alenî vermek de caiz ve bazı günahlara sadakanın kefaret olduğu ve Ailah-ü Tealâ'nın insanların her amellerinden haberdar bulunduğu bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***
Vâcib Tealâ sadakanın gizli ve aşikâr verilmesi caiz olduğunu beyan ettiği gibi sadakanın kimlere verilmesi lâzım olduğunu dahi beyan etmek üzere
:

لَّـيْسَ عَـلَـيْـكَ هُـدَ ا هُـمْ وَلَـكِـنَّ اللهُ يَـهْـدِي مَـن يَـشَـا ء

buyuruyor.

[Habibim! Kâfirlerin hidayetleri senin üzerine vâcib olmadı. Belki senin üzerine vâcib olan; tarîk-ı hakka delâlet ve irşad etmektir, kabul edip etmemek onlara aittir. Ve lâkin Allah-u Tealâ dilediği kulunu hidayette kılar.]

وَمَـا تُـنفِقُـوا۟ مِنْ خَيْـرٍ فَـلِأَنـفُـسِكُمْ

[Hayırdan ne infak ederseniz nefsiniz içindir. Zira; menfaati size aittir.]

وَمَـا تُـنفِقُـونَ إِلاَّ ٱبْـتِغَـآءَ وَجْـهِ ٱللَّهِ

[Halbuki, infak etmez ancak Allah'ın rızasını talep için infak ederseniz şu halde infak ettiğiniz kim olursa olsun itibar maksadınızadır.]

وَمَـا تُـنفِقُـوا۟ مِنْ خَيْـرٍ يُـوَفَّ إِلَـيْكُمْ وَأَنـتُمْ لاَ تُـظْـلَمُـونَ (272)

[Ve hayırdan infak ettiğiniz şeyin ecri size zulmolmaksızın bol bol verilir. Amöelinzle müstehak olduğunuz sevaptan noksan olmakla zulmolunmazsınız.]

Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile kâfirleri iktidaya icbar etmek Resûlüllah üzerine vâcib olmadığına âyet delâlet eder. Binaenaleyh; ihtida etmeyenlerden sadakayı menetmek lâzım olmadığından, kâfire sadaka vermek caizdir. Zira; nafile sadaka için muayyen bir masraf beyan olunmadığından sadakayı verecek kimse muhayyerdir. Şu halde kâfire dahi vermesinde beis yoktur. Şu kadar ki kâfire zekât vermek caiz olmadığından bu âyet nafile sadaka hakkındadır. Allah'ın rızasını talep için kâfir olan akrabaya sadaka; sıla-i rahim olduğundan kâfire sadaka sevaptan hâli olmayacağına âyet delâlet eder. Sebeb-i nüzulü de bu manâyı teyid etmektedir. Çünkü; Ensardan bazılarının Yahudilerle karabetleri olduğu halde «İslâm olmadıkça biz size birşey vermeyiz» demeleri üzerine âyetin nazil olduğu mervidir. Yahut Ebubekir'in kerîmesi (Esma)'nınvalidesinin annesi müşrike olduğu halde (Esma)'dan bir miktar nafaka istemesi üzerine (Esme) (R.A.) «Ben Resûlullah'tan istizan etmedikçe birşey vermem» deyip Resûlullah'tan istizanı üzerine âyetin nazil olduğu mervidir. Şu rivayetin cümlesi fakirin küfrü, ağniyanın o fakire sadakasına mani olmadığına delâlet eder.
Â y e t t e h i t a p ; zahirde Resûlullah'a ise de hakikatte ümmetinedir. Zira; âyetin âhirinde hitap umuma varid olmuştur. Şu halde manâ-yı nazım: [Sana muhalefet edenlerin ihtidası sana vâcib olmadı ki, onlardan

sadakayı men'le imana icbar edesin. Binaenaleyh; liveçhillâh infak onların imanlarına mevkuf olmadığından velevse müşrik olsunlar onlara sadaka vermeniz caizdir ki, onların küfrü sadakanızın sevabına mani değildir.]
Hulâsa kâfirlerin hidayetleri bilasâle Resûlullah'a ve bittabi ümmetine vâcib olmadığı ve Allah-u Tealâ'nın dilediği kulunu hidayette kılacağı ve insanların hayır olarak infaklarının menfaati kendilerine ait olduğu ve infak ancak liveçhillâh olmak lâzım gelip liveçhillâh sadaka ise velev kâfire verilsin, sevaptan hâli olmayacağı ve herkes infakının ecrini bol bol alacağı ve amellerinin ecri noksan olmakla zulüm olunmayacakları bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***
Vâcib Tealâ sadakaya tergîb ettiği gibi sadakayi sarfa elyak olanları beyan etmek üzere :

لِلْفُقَرَآءِ ٱلَّذِينَ أُحْصِرُوا۟ فِى سَبِيلِ ٱللَّهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِى ٱلْأَرْضِ يَحْسَبُهُمُ ٱلْجَاهِلُ أَغْنِيَآءَ مِنَ ٱلتَّعَفُّفِ

buyuruyor.

[Sadakanızı şol fukaraya verin ki, onlar fisebilillâh cihad için hapsolundular. Zira; cihadla meşgul olduklarından ticaret için yeryüzünde müsaferete kadir olmazlar. Onlar kemâlile kanaat sahibi olduklarından izhar ettikleri taaffüfe binaen hallerini bilmeyen cahil onları ağniya zanneder.]
تَعْرِفُهُم بِسِيمَٰهُمْ

[Sen onların fakr-i hallerini simalarından yani yüzlerinden bilirsin.]

لَا يَسْـَٔلُونَ ٱلنَّاسَ إِلْحَافًا

[Zira; onlar ısrar üzere nastan birşey istemezler.]

وَمَا تُنفِقُوا۟ مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ ٱللَّهَ بِهِۦ عَلِيمٌ (273)

[Hayır olarak ne infak ederseniz onun sevabını görürsünüz. Zira; Allah-u Tealâ onu bilir. Çünkü ilminden birşey hariç olmaz.]
Yani; bundan evvelki âyetlerde tafsîlen beyan olunan sadakanın efdali fisebilillâh haps-i nefsetmiş olan fukaraya verilendir. Zira; ibadet ve â'dâyı dinle mücahede ve tahsil-i ilm için haps-i nefsettiklerinden ticaret ve kesb-i maişet için yeryüzünde seyr-ü sefere kadir olamazlar ve ihtiyaçlarını def için nâsa arz-ı ihtiyaç etmediklerinden onların hallerini bilmeyen cahiller onları ağniya zannederler ve onlar kemâl-i kanaatle iffetlerini muhafaza edip ısrar üzere nâstan birşey istemediklerinden onların birinci görüşte fakir oldukları bilinmez. Fakat erbab-ı ilmü irfan onların ihtiyaçlannı simalarından bilirler. Şu halde onlara hayrolarak her ne infak ederseniz hüsn-ü mükâfat görürsünüz. Zira Allah-u Tealâ hayrınızın her zerresini bilir ve ona göre sevap verir.
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile h a s r ; haps-i nefsetmektir. Hastalık, kocalık, düşmanla mücahede, tahsil-i ilim ve talim-i Kur'ân gibi müsaferetine ve ticaretine mani olacak birşeyin vücuduyla, olduğu mahalde bağlanıp kalan kimseye mahsur denir. Bu âyetten maksad da bunlar gibi erbab-ı ihtiyaç olduğunu âyetin sebeb-i nüzulü teyid etmektedir. Çünkü; âyet muhacirin-i eshaptan dört yüzden ziyade olan ashab-ı suffa hakkında nazil olmuştur ki, onların Medine'de arazi, emlâk hatta meskenleri bile olmadığından talim-i Kur'ân ve sair ahkâm-ı dini tahsil için Mescid-i Resûlullah'ın sofasında bulunurlar ve Resûlullah'la da gazaya giderlerdi. Şu halde bunlar min cihetin tahsil-i ilmiçin hazırlanmış talebe ve min cihetin düşmanla mücahede için müheyya askerlerdi. İşte her iki cihetle din uğrunda haps-i nefsetmiş olduklarından, sadakanın bunlara sarfı efdal olduğunu Cenab-ı Hak bu âyette beyan buyurmuştur. İlâ yevmina hazâ bu meslekte bulunan asakir-i İslâmiyeyi beslemek millet-i İslâmiye üzerine vâcibtir. Çünkü; askerin yiyeceği ve giyeceği verilmezse muharebe için haps-i nefsetmek mümkün olamaz ve askersiz hükümet de payidar olamadığından dini, vatanı, muhadderatı ve sair mukaddesatı muhafaza için miktarı kâfi asker beslemek vâcib olduğu gibi ahkâm-ı dini tahsil ve muhafaza edecek ulema ve talebe beslemek dahi vâcibtir. Çünkü; esas-ı dini muhafaza etmedikçe milletin mevcudiyetini muhafaza edemeyeceği erbab-ı insaf indinde malumdur. Binaenaleyh;

millet-i İslâmiyenin muhafaza-i din için ulemaya ve muhafaza-i din ve memleket için askere ihtiyaçları aşikârdır. Fakat mürur-u zamanla eshab-ı soffa gibi kendiliğinden mücahede için haps-i nefsetmiş olanlar nadir olup onların vücutları satvet-i İslâmiyeyi muhafazaya kâfi olamadığı cihetle, her zamanda teşekkül eden hükümetler, zamanına göre asker cem'etmek için usul ve kavanin vaz'ına ve miktarı kâfi asker cem'i ve iaşe esbabına tevessül etmek mecburiyeti hasıl olduğundan her vakit gûnagûn asker usulleri teessüs etmiş ve ahalinin kendi ihtiyaçlarıyla asakiri beslemek imkânı olmadığından hükümet için varidatından, askerin İaşe ve ilbasıyla mühimmat-ı harbiye imali ve mubayaası için bir miktarını ifrazla bütçelerinde bu hususa dair bir fasl-ı mahsus teşkili zaruri olmuştur. İşte âyet-i celile; mücahede ve tahsil-i ilmiçin haps-i nefsedenlere verilen nafakanın efdal olduğunu beyanla bu hususlara işaret etmiştir.
(سيميهم) 'deki s i m a ile murad; ihtiyaçlarına delâlet eden alâmettir ki ekseriyâ yüzün sararması gibi yüzde görülür. T a a f f ü f le murad; nasa ihtiyaç göstermemek, i l h a f ; ısrar ve ibramâır ki istediği şeyi verinceye kadar yakasını bırakmamaktır.
Tefsir-i Hâzin'de beyan olunduğuna nazaran bu âyetteki mahsur; muharebede yaralanarak çolak, topal ve kör gibi alîl-ül vücut kalanlara da şâmildir. Binaenaleyh; muharebede yaralanarak alîl kalanlara ihsan, sairlerine ihsandan efdal olduğuna âyet delâlet eder. Şu halde hastahanelere verilen yataklar ve hastalara olan mürüvvetler ve Hilâl-i Ahmer Cemiyetlerinin niyet-i hâliseleri ayn-ı sevap ve ibadet olduğunda şüphe yoktur. Zira; hulûs-u niyetle askere ve bilhassa yaralılara ve hastalara muavenet için sa'yetmekten daha ziyade bir ibadet ve meziyet olamaz.
Sâilin ısrar üzere suali mezmum olduğunu beyan için Cenab-ı Hak bu âyette memduh olan, fukaranın ısrar üzere sual etmediklerini beyan buyurmuştur.
Hulâsa; fisebilillâh mücahede ve tahsil-i ilim zımnında haps-i nefs edip kesb-i ticaret için yeryüzünde seyr-ü sefere kadir olamayan ve iffetlerini tamamiyle muhafaza ettiklerinden onları bilmeyenler ağniya zannedercesine kanaat-i tamme sahibi olanlar ve nâstan ısrar ederek birşey istemeyen fukaraya infak efdal olduğu ve bu misilli fukaraya

hayrolarak, her ne verilse Allah-u Tealâ'nınbildiği ve her cüzüne sevap vereceği, bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***
Vâcib Tealâ kimlere inf akın efdal olduğunu beyan ettiği gibi infakın zamanını dahi beyan etmek üzere :

ٱلَّـذِيـنَ يُـنفِقُـونَ أَمْـوَٱلَـهُم بِـٱلَّـيْـلِ وَٱلـنَّـهَـارِ سِرًّا وَعَلاَنِـيَـةً فَـلَـهُمْ أَجْرُهُمْ عِـنـدَ رَبِّـهِمْ وَلاَ خَوْفٌ عَلَـيْـهِمْ وَلاَ هُمْ يَـحْزَنُـونَ (274)

buyuruyor.

[Şol kimseler ki onlar mallarını gecede ve gündüzde gizli ve aşikâr infak ederler. Onlar için Rableri indinde mahfuz ecirleri vardır ve onlar üzerine amellerinin zıyaı korkusu olmadığı gibi mahzun da olmazlar.]

Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile gecenin, gündüz ve sırrın alâniye üzerine takdimi sadakanın gizli verilmesinin efdal olduğuna delâlet ettiği gibi umum evkat ve ahvalde muhtaç olan bir kimseyi görünce ihtiyacını defe sa'y edenlerin cümlesine şâmildir. Çünkü gece ve gündüz; evkatın cümlesini camidir. Şu halde sadaka için verilmesi mecburi olan bir vakt-i muayyen yoktur, her zaman verilir. Âyetin sebeb-i nüzulü de bunu teyid etmektedir. Çünkü; Hz. Ali'nin mâlik olduğu dört dirhemden birini gece, diğerini gündüz öbürünü gizli ve diğer birini aşikâr olarak vermesi üzerine veyahut Ebu Bekir Hz.'nin kırk bin dinarının on binini gece, on binini gündüz, on binini gizli, oh binini aşikâr sadaka etmesi üzerine, bu âyetin nazil olduğu mervidir.

***
Vâcib Tealâ zahirde malı tenkis ve hakikatte tezyid eden sadakanın ahvalini beyan ettiği gibi, zahirde malı tezyid ve hakikatte tenkis eden ribanın ahkâmını dahi beyan etmek üzere:

الَّـذِيـنَ يَـأْكُـلُونَ الـرِّبَـا لاَ يَـقُـومُـونَ إِلاَّ كَـمَا يَـقُـومُ الَّـذِي يَـتَـخَبَّطُـهُ الـشَّيْطَانُ مِـنَ الْـمَسِّ

buyuruyor.

[Şol kimseler ki onlar ribâ yerler. Yevm-i kıyamette kabirden kalktıklarında onlar kalkmazlar, illâ şol kimsenin kıyamı gibi kalkarlar ki, o kimseyi Şeytan mes etmiş sar'alıdır.] Yani; ribâ alan ve yiyen kimse kabirden kalktığında Şeytan dokunmuş sar'alı olan kimsenin düştüğü yerden mütehayyir ve muztarip bir halde kalktığı gibi kalkar.
R i b a ; bedelsiz gayrın malını yani verdiği maldan ziyade gayrın malını almaktır. Meselâ: Yüz kuruş bedelinde yüz beş kuruş almaktır. Yani yüz kuruş alacağına mukabil yüz kuruş alması icab ederken, yüz beş kuruş almakla işte bu beş kuruş ivazsız alındığı için ribadır. Maldan maksat yemek olduğu için ribayı ekil zikrolunmuştur. Yoksa maksat; riba ile intifadır. Amma ister yesin ister giysin, isterse ebniye yaptırsın her ne suretle olursa olsun riba ile intifa haramdır.
R i b a ; gayrın malını meccanen almaktan ibaret olup kazanmakta güçlük olmadığından para sahipleri, âlemin kıvamını ve imarını temin eden ticaretten sarf-ı nazarla ribaya dökülmekle insanları atalete ve ticareti kesada sevkettiğinden haram kılınmıştır. Ribayı yiyenlerin midelerinde riba teraküm ettiğinden yevm-i kıyamette karınlarını kolaylıkla alıp kalkamayacakları ve Şeytan'ın temasınauğramış mecnun ve masru' kimse gibi mütehayyir olarak kalkabilecekleri beyan olunmuştur.
Bu âyette Şeytan'ın messiyle mecnun olmak ve Şeytan'ın insanı zaptetmesiyle sar'aya tutulmak demek; ribânın vereceği sersemliği anlatmaktır. Zira kablel İslâm Araplar; cinnet, cinnin temasından sar'a da Şeytan'ın haptından ibaret olduğunu itikad ederlerdi. Bugün bile sar'anın neden ibaret olduğu etibbaca tamamiyle takarrür etmemiştir. Çünkü; devasını bulamadılar ve cinnet de böyledir.

***
Vâcib Tealâ ribayı ekledenlerin kabirlerinden sar'alı adamlar gibi kalkacaklarının sebebini beyan etmek üzere :

ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُواْ إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا

[Riba ile intifa eden kimselere şu beyan olunan azabın sebebi: Onların, bey'i ribaya ve ribayı bey'e kıyasla halâl addetmeleri ve «Bey'; ribâ gibidir» demeleridir. Halbuki Allah-u Tealâ bey'i halâl, ribayı haram kıldı.] Şu halde riba; bey'a kıyas olunamaz. Zira; bey'a taraf-ı ilâhiden ruhsat verilmekle halâl oldu ve ribâ nehyolunmakla haram kılındı. Binaenaleyh; birisi öbürüne müsavi olamaz.

Zaman-ı cahiliyede ribâ pek ileri gitmiş olmakla zengin olanlar fakir olanları ribâ ile daima soyduklarından, mürüvvet de tamamen ortadan kalkmıştı. Şeriat-i İslâmiye şu batıl muameleyi bu âyetle tamamen men'etmiştir. Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile ribânın hürmetine sebep; üçtür:
Birincisi; bedelsiz gayrın malını almaktır. Zira mal; insanın hayatına hadim ve ihtiyacını dâfi' olduğundan muhteremdir. Binaenaleyh; zıya'dan mahfuz olması lâzımken bedelsiz almak onun hürmetini kaldırmak ve zayi' etmek olduğu cihetle bedelsiz almak tahrîm edilmiştir. Sahibinin rızasıyla vermesi bile bu hürmeti izale edemez. Çünkü; ihtiyacına binaen kendinde tahassüs eden mecburiyet onun rıza göstermesine sebep olmuştur. Yoksa o, yüz kuruşu almaya mecbur olmasa bedelsiz verdiği beş kuruşu değil, beş parasını bile vermezdi.
İkinci s i ; halkın menfaatine hadim olan ticarete kesat vermesi ve insan için memduh olan sa'y-ü ameli iptal etmesidir. Çünkü; para sahipleri bilâ bedel kolayca gayrın malını almaya alışınca külfetle husule gelen ticaret, harâset ve sınâat gibi muamelâta taalluk eden şeylere meyletmez. Zira; onları meşakkatli görür. Ribâya müptelâ olan servet sahiplerinde bu hal her zaman müşahede olunmaktadır. Ticarette nema fazla ve yümn-ü bereket ziyade olup ribâya alışan kimse bu gibi fezailden de mahrumdur.
Ü ç ü n c ü s ü : n'as beyninde maruf ve müstahsen olan karz-ı hasenin bilâ ivaz ödünç para alıp vermek suretiyle vaki olan teâvünün inkıtaına sebep olmasıdır.
Ribâ câri olan şeylerin buğday, arpa, gümüş, altın, hurma ve tuz olduğu hadîs-i şerifte zikrolunmuşsa da, hanefiye indinde ribânın hürmetine illet; miktardır. Miktar dahi ölçmek ve tartmakla hâsıl olduğundan, ölçülen ve tartılan herşeyde ribâ câri fakat alınan ve verilen malın ikisi

bir cinsten olması lâzımdır. Binaenaleyh; buğdayı buğdaya değiştiğinde müsavi olması lâzımdır ve ziyadesi haramdır. Amma buğdayı arpaya değiştiğinde ziyadesi halâldir. Çünkü; cinsi başkadır. Binaenaleyh; beş ölçek buğdaya altı ölçek arpa almak caizdir.

***

Vâcib Tealâ ribânın haram olduğunu beyan ettiği gibi ribânın hürmetine dair nazil olan âyetle amel edenlerle arnel etmeyenlerin hallerini beyan etmek üzere :

فَمَن جَآءَهُۥ مَوْعِظَةٌ مِّن رَّبِّهِۦ فَٱنتَهَىٰ فَلَهُۥ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُۥٓ إِلَى ٱللَّهِ وَمَنْ عَادَ فَأُو۟لَٰٓئِكَ أَصْحَٰبُ ٱلنَّارِ هُمْ فِيهَا خَٰلِدُونَ
(275)

buyuruyor.

[Ribâ haram olunca bir kimseye Rabbisinden ribânın haram olduğuna dair mev'iza yani vaazı mutazammın âyet geldiğinde ribadan vazgeçer ve ribâya nihayet verirse, o âyet gelmezden evvel ribâdan almış olduğu şey onun malıdır, geri vermez ve o kimsenin emri Allah-u Tealâ'ya müfevvazdır. Binaenaleyh; ribâdan vazgeçip emre itaat ettiğine mukabil Allah-u Tealâ ona ecir verir ve eğer hürmetine dair âyet geldiğinde ribâya tekrar avdet ederse, işte o avdet edenler ebedi Cehennem'de kaldıkları halde Cehennem'in yaranları ve sahipleridir.] Zira; ribâyı halâl addettiklerinden ebeden Cehennem'de kalmaya müstehak olmuşlardır. Yani; ribânın hürmetine dair vaaza şâmil âyet geldiğinde ribâdan vazgeçer emre itaat ederse, âyet gelmezden evvel ribâdan yapmış olduğu intifa onun malıdır ve onu reddetmediği gibi mesul de olmaz. O kimsenin bu hususta emri Cenab-ı Hakka müfevvazdır. Eğer âyeti dinlemez de ribâya tekrar avdet ederse işte avdet edenler Cefiennem'e sahiplerdir, ebeden Cehennem'den çıkmazlar.
Ebusşuud Efendi'nin beyanı veçhile m e v ' i z e y l e murad; ribânın hürmetine dair nazil olan âyetlerdir. Ribânın nehyinde ehl-i imanı terbiye-i ilâhiye olduğuna işaret için esma-i hüsna içinde Rab ism-i şerifi varid olmuştur. Çünkü; rubûbiyeti müş'ir olan Rab isminin gelmesi; ribâyı

nehyeden âyetin kulları terbiye için geldiğini beyandır. Ribânın hürmetine dair âyet gelince derhal itaat eder, ribâdan vazgeçerse ondan evvel ribâdan yediği şeyden mes'ûl olmadığı ve elinde bulunan şey de onun malı olacağı beyan olunduğu gibi, o kimsenin hal-ü şanı Allah-u Tealâ'ya müfevvaz olduğu dahi beyan olunmuştur. Eğer mev'izeyi hüsn-ü niyetle ve maalmemnuniye kabul ederek ribâyı terketmişse, Allah-u Tealâ onu niyetine göre hüsn-ü ceza ile mücazat eder ve onun hakkında hüküm; Allah-u Tealâ'ya mahsustur. Ribânın hürmetine dair âyet geldikten sonra eski itikadında durur ve ribâyı almaya avdet ederse, onun cezası Cehennem'dir. Evvelki âyette ribâyı ekleden kimsenin kabrinden sar'ah gibi kalkacağı beyan olunmuştu ki, ribânın şiddetle haram olduğuna işaret edilmiştir. Çünkü Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile s a r ' a ; Şeytan'ın eziyetli vesvesesinden sar'alı kimsede Allah-u Tealâ'nın halketmiş olduğu hayret ve ıztıraptan ibarettir. Zira; ıssız yerlerden korkan kimseye halecan gelerek yere düşüp bayıldığı gibi, Şeytanın müthiş ve korkunç vesvesesinin; sevdası galip, tab'ı zayıf, mizacında noksan ve dimağında halel olan kimselerde ziyadece tesirle hâsıl olan bir nevi hastalıktır. İşte dünyada ribâyı yiyen kimsenin âhirette sar'alı gibi kabrinden kalkıp kıyamette ehl-i mahşer indinde rezil ve rüsva olacağını ve herkes bu alâmetle âkil-i ribâ olduğunu bileceğini beyanla Cenab-ı Hak kullarını ribâdan şiddetle nehyetmiştir. Evvelce de beyan olunduğu veçhile bu âyetle ribânın hürmetinde olan şiddetini beyan için nazil olup, yoksa sar'anın hakikati Şeytan'ın temasından olduğunu beyan için sevk olunmamıştır. Ancak ribâyı ekleden kimseye lâhık olacak perişanlığı tasvir için varid olmuştur.

***

Vâcib Tealâ ribâdan şiddetle men'ettiği gibi sadakayla ribânın beyinlerinde olan farkı beyan etmek üzere :

يَمْحَقُ اللّٰهُ ٱلرِّبَوٰاْ وَيُرْبِى ٱلصَّدَقَـٰتِ وَاللّٰهُ لاَ يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ أَثِيمٍ
(276)

buyuruyor.

[Allah-u Tealâ ribâyı noksan ve sadakaları ziyade eder ye şiddetle münkir-i nimet olan her günahkâra mahabbet etmez.]
Yani; Allah-u Tealâ, ribâ giren malın bereketini giderir ve akıbet o malı mahveder ve sadaka verilen malı tezyid eder ve âhirette ecrini az'âf-ı muzâaf verir. Binaenaleyh; sahibi hakkında o mal mübarek olur ve haram olan ribâya ısrarla hakkı setreden her günahkâr kâfiri Allah-u Tealâ sevmez.
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile ribâ; zahirde malı ziyade eder gibi görünürse de, hakikatte malın noksanına sebep olduğuna ve sadaka zahirde malı noksan eder gibi görünürse de, hakikatte malı ziyadelendirdiğine ve manâda bereket olduğuna ve muteber olan hakikat olup zâhir-i hal olmadığına bu âyet delâlet eder.
(يمحق) 'daki (محق) ; tedriç tarikiyle birşeyin noksan olup bereketi kaçmaktır. Ribânın dünyada noksan etmesi ribâ karışan mala olduğu gibi ribâyı alan kimsenin haysiyetine dahi noksan arız olur. Zira; ribâya musir olan kimsenin her ne kadar malı çok olsa da akıbeti fakra ve malının bereketi zevale maruz olduğu gibi o kimse nas beyninde mezmum ve adaleti sakıt ve emaneti zail ve nâs arasında fasık unvanıyla ma'ruf ve kasvet-i kalp ve gılzat-ı tabiat sahibi olur. Binaenaleyh; nâs indinde haysiyet ve hürmetinin zevaline sebep olur. Ribânın âhirette noksan iras etmesi; ribâdan aldığı malla sadakası, sıla-i rahmi ve hacc-ı sahih olmadığı gibi azaptan başka malının bir faydasını görmez.
Amma sadakanın dünyada ziyade iras etmesi; sadaka eden kimsenin Allah'ın fakir kullarına iane etmesi üzerine Allah'ın ona ianesine sebep olmasıdır. Zira; «Hergün bir meleğin (اللهم يسرلكل منفقد خلفاً ولكل ممسك تلفاً) duasıyle nida ettiğini» Resûl-ü Ekrem beyan buyurmuştur. Yani «Ya Rabbi her infak eden kimseye infakının halefini müyesser et ve her imsak edip malını infak etmekten esirgeyen kimseye, imsakinin bedelinde telef müyesser kıl» demektir. Sadaka; zikr-i cemile ve güzel methe sebep olduğundan kulub-u nâs sadaka eden kimseye müteveccih olup nefsinde haysiyet ve malında bereket hâsıl olduğu gibi, fukaranın duası sebebiyle birtakım afattan, mahfuz olduğu cihetle malının neması çoğalır.

Âhirette ecri çok olduğuna delil ise; yukarıda bir taneye yedi yüze kadar sevap verileceğine dair beyan olunan âyet-i celile, âhirette sadakanın faydasını beyanda kâfidir.
İşte ribânın hürmetini; Cenab-ı Hak sarih ve kat'i bir surette beyan ve ribâyı şiddetle menettiği halde «Avrupa'da bu usul caridir, buna ihtiyaç vardır, bizim de kabul etmemiz lâzımdır» gibi ribânın hürmetine itiraz ve ribâya müteallik âyetleri te'vil ile tahrif arzu edenler ve bununla diyanet-i İslâmiyeyi Avrupa âlemine beğendirmek isteyenler vardır. Evet! Bugün bankalarla muamele şayi' olduğundan ribâya ihtiyaç görülse de, bu gibi muamelât şayi olmazdan evvelki zamana ircâ-ı nazar edilerek insafla muhakeme olunursa herkes sermayesi kadar iş tutup borç altına girilmediği ve o zamanlar hesaplı iş tutulduğu için iflâs eden herhalde bu zamandan daha az olduğu gibi beyn-el İslâm uhuvvet, mürüvvet ve muamelenin daha salim bir şekilde cereyan ettiği görülür. Bununla beraber o zamanlarda kazanılan servetin birkaç batın devam ettiği ve bu zamanda iki batın bile devam edemediği görülmektedir. Ribâ ile para alarak birçok işin içerisine giren kimse; bidayette çok iş görüyorum zannıyla memnun olursa da, hesap zamanı bütün kazancını faize verdiği ve o kadar emeklerine karşı kendine hemen hemen bir ekmek parası kadar cüzi birşey kaldığı vukuat ile sabittir. Fakat işin başlangıcında kurduğu büyük dolap hasebiyle mağazada zahirde keyp bitirecek mal çok görülür. Halbuki sermayesi bankanın, kazancı da bankanın olup çalışanların eli boştur. Amma Hıristiyanlar kendi itikadlarınca ribâyı caiz görürlermiş. Bizim de onlara kıyas ile kabul etmemiz ve onlara iktida eylememiz lâzım gelmez. Onlar kiliseye gidiyor diyerek müslümanların da kiliseye gitmeleri lâzım gelmez ya. Kemâl-i ehemmiyetle nazar-ı tetkikten geçirilirse, İslâmiyette ribâ üzere müesses olan şeyler hep akîm kalmış ve kalmaktadır ve milyonlar istikraz edenlerin de neticede mahvolduğunu şu içinde bulunduğumuz zaman bize göstermiş olmakla misal zikrine hacet yoktur. Fransayla Rusya'nın hâli herkesçe malûmdur. Ribâya musir olan eşhasın, sermayeleri, ânî afetlere uğrayıp fakir düştükleri binlerce görülmektedir. Türkiye Devletinin Avrupa'dan istikraz etmediği zamanla istikraza başladığı zaman mukayese edilirse, devletçe istikrazın mazarrattan başka birşey temin etmediği sabit olur. Çünkü; alınan para az zaman içinde zayi' olup halbuki millet varidatının

bir kısm-ı mühimmini faize vermekle milyonlarca borç altında inlediği ve Avrupa'nın boyunduruğundan kurtulamadığı acı bir hakikattir ki, inkâra kim cesaret edebilir? Bunun sebebi; faiz değil midir? Paramıza göre bütçemizi tanzim etseydik kazancımız yanımızda kalırdı. Ve bittabi bundan daha rahat yaşardık. Velhasıl Allah'ın emri hilâfında hareket; gerek efrad ve gerek cemiyet-i beşeriye hakkında meşakkat ve felaketten başka bir fayda getirmez. Amma faizle muamele yapmasın da herkes eli bağlı dursun mu? Hayır! Eli bağlı durmasın. Kendinin az parasıyla muamele yaparak malını tezyide çalışsın, kazandığı kendinin olsun ve bankaya hizmetkâr olmasın. Sarfiyatını varidatına uydurarak kendinin berini, iki yapmanın çaresini düşünsün. Yoksa bankadan para alıp kazanacağım zannıyla bankanın birini, iki yapmaya çalışmasın. Zira; bankalar kazancını aldıktan başka birçok kimselerin babadan, dededen kalma malını da netice-i istikrazda bey'i bilvefa veya rehin suretiyle zaptettikleri ve ikraz ile ma'nen memlekete hâkim olan bankaların maddeten de hakimiyete doğru gittiğini kim inkâr eder? îşte bu fenalıkların hepsine sebep; Allah'ın nehyettiği faizciliktir. Şu halde bu gibi hakikatleri görüp de zahirde görülen bazı faideyi nazar-i itibare alarak faizin muhassenatından bahs eden kimseye (ومن يضلل الله فماله من هاد) âyetini okumaktan başka birşey denilemez. Evet! Faizin bazı menfaati münker değildir. Fakat herşeyde menfaatle mazarratı mukayese etmek lâzımdır. Binaenaleyh; mazarrat-ı külliye zımnında menfaat-i cüz'iye ihtiyar olunmaz, bilâkis mazarrat-ı külliye zımnında menfaat-i cüziye terk olunmak kavaid-i şeriyemizdendir. Ve birşeyde menfaatle mezarrat cem' olsa itibar mazarratadır, menfaate değildir.

Vâcib Tealâ ribâyı ekledenleri tehdid ettikten sonra amel-i salih işleyenleri amelde devama tergîb etmek üzere :

إِنَّ ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ وَعَمِلُوا۟ ٱلصَّـٰلِحَـٰتِ وَأَقَامُوا۟ ٱلصَّلَوٰةَ وَءَاتَوُا۟ ٱلزَّكَوٰةَ لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِندَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ (277)

buyuruyor.

[Şol kimseler ki onlar iman ettiler ve amel-i salih işlediler ve namazı eda eylediler ve zekâtı verdiler ve onlar için Rableri indinde mahfuz ecirleri vardır ve onlar üzerine amellerinin ziyamdan korku olmadığı gibi, azap görmedikleri cihetle hüzünleri de yoktur.]
İnsanın imanı sevabın husulüne ve niam-ı daimeye vusulüne sebep olursa da, şu âyette beyan olunan a'mâli terketmek ukubete sebep olacağından Cenab-ı Hak ecr-i kâmile nail olmak için bu amelleri lâyıkı veçh üzere edanın lüzumunu şart kılmıştır. Amel-i salih; ibadetin her nev'ine şâmil olduğu halde amel-i şalini zikirden sonra salâtla zekâtın şanlarına ta'zîm için ayrıca zikrolunmuşlardır. Zira; ibadet-i bedeniye içinden salât ve ibadet-i maliye içinden zekât diyanet-i İslâmiyenin erkân-ı mühimmesinden oldukları için şanlarına tazim lâzımdır.

***

Vâcib Tealâ ribâya müteallik âyet nazil olduktan sonra ribâyı terkeden kimsenin âyetin nüzulünden evvel aldığı faiz kendinin olduğunu beyan edince, henüz alınmamış nâs üzerinde bulunanların da alınması caizdir zannını izale için:

يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟ ٱتَّقُوا۟ ٱللَّهَ وَذَرُوا۟ مَا بَقِىَ مِنَ ٱلرِّبَوٰٓا۟ إِن كُنتُم مُّؤْمِنِينَ (278)

buyuruyor.

[Ey müminler! Haram olan şeylerden sakınmakla Allah'a ibadet ve azab-ı ilâhiden nefsinizi vikaye edin ve eğer Allah'a ve Resûlüne iman ettinizse, faizden nâs üzerinde alacağınızdan bekayâyı terkedin.] Zira; beyninizde yapmış olduğunuz mukavele icabı olan şeyden âyetin nüzulünden evvel aldığınız sizindir. Fakat o mukavelenin icabettiği faizden nâs üzerinde baki kalan alacağınızı terkedin ve onunla nâsı tazyik etmeyin.
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile h i t a p ; müminlere olduğu halde «Eğer müminseniz ribâdan nâs üzerinde kalanı terkedin» demek «Lisanınızla mümin olduğunuz gibi kalbinizle dahi müminseniz» demektir. Yahut «îmanınızın devamını arzu ederseniz, nâs üzerinde ribâdan baki kalanı terkedin, almayın» demektir.

Âyetin sebeb-i nüzulü; ashaptan ribâ ile muamele yapan bazı zatın ribâ âyeti nazil olduktan sonra ribâdannâs üzerinde kalmış alacaklarını talep etmeleri üzerine nazil olduğu mervidir.

***

Vâcib Tealâ ribâ âyeti nazil olduğu zaman nâs üzerinde alınmamış faiz varsa ondan sonra alınmayarak terkedilmesi lâzım geldiğini beyan ettiği gibi, emrolunan şeyleri işlemeyenler üzerine gazab-ı ilâhinin nazil olacağını beyan etmek üzere :

فَإِن لَّمْ تَفْعَلُوا۟ فَأْذَنُوا۟ بِحَرْبٍ مِّنَ ٱللَّهِ وَرَسُولِهِۦ وَإِن تُبْتُمْ
فَلَكُمْ رُءُوسُ أَمْوَٰلِكُمْ لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ (279)

buyuruyor.

[Eğer emrolunduğunuz şeyi işlemezseniz Allah-u Tealâ ve Resûlünden bir harbe intizar edin. Bilin ki bu isyanınızdan dolayı sizin üzerinize gazab-ı ilâhi nazil olacaktır ve eğer ribâdan tevbe ederseniz, nâsa vermiş olduğunuz sermayenizi alırsınız. Zira; o sizin malumdur. Hiç kimsenin men'e hakkı yoktur. Binaenaleyh; asıl malınızdan ziyade almayınca, bir kimseye zulmetmezsiniz ve re'sulmalinizi tamamen aldığınız için zulmolunmazsınız.] Çünkü; medyun olan kimsenin sermayenizi vermek hususunda taallül ve tereddüd etmesi veya noksan vermesi hakkı olmadığı cihetle, zulmolunmadığınız gibi siz de verdiğiniz maldan ziyade birşey almadığınız için zulüm de etmezsiniz.
Âyette harbe intizarla emir; müminleredir. Çünkü; bir kimse günaha musir olursa imam tarafından hapisle veyahut darpla tazir-i şer'i icra olunur. Günah işleyenler bir mahalle ahalisi gibi bir cemaat-i kesîre olursa, imam onları tevbeye ve günahı terke davet eder. Eğer tevbe ederlerse ne alâ! Tevbe etmezlerse, te'dip için onlara ilân-ı harbeder. Meselâ; bir kabile ezanı ve cemaati terke musir olurlarsa imam tenbih eder, kabul etmedikleri surette harple te'dîbe kıyam eder ve faize musir olanlarda dahi hal böyledir.

(Beni Sakîf)'ten bazı kimseler (Beni Muğire) ile ribâ muamelesi yaparlardı. Resûlullah Tâif'i fethedince bu âyet nazil olur. (Beni Sakîf) ribâya tevbe ve sermayelerini isteyince (Beni Muğire) fakr-i hallerinden şikâyetle hâsılatın meydana gelmesine kadar müsaade talep etmeleri üzerine :

وَإِن كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَى مَيْسَرَةٍ وَأَن تَصَدَّقُواْ خَيْرٌ لَّكُمْ إِن كُنتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿280﴾

âyeti nazil olmuştur.

[Ve eğer borçlu olan kimse fakr-ü faka sahibi olur defaten alacağınızı vermeye muktedir olmazsa, sizin üzerinize vâcib olan hâsılat zamanına veya borcunu vermek kolay olan bir zamana kadar mühlet vermektir ve eğer bilirseniz, fakir olan kimseye alacağınızı tasadduk etmek sizin için daha hayırlı olur.]
Zira; Allah-u Tealâ sevabını kat kat verir. Çünkü; bir mümine muavenet eden kimseye Allah-u Tealâ'nın dünyada ve ahirette muavenet edeceğine dair birçok delilleri mevcuttur. Medyuna mühlet vermek ve tazyik etmemek bir emr-i mühim olduğuna âyet delâlet eder.
Z ü u s r e t i n i l e murad; borcunu verecek kadar malı olmayan kimsedir. M e y s e r e y l e murad; borcunu edanın imkânıdır. Binaenaleyh; borçlu olan bir kimse kendinin, evlâd-ü ıyalinin bir günlük nafakasından ziyadesini nefsi için hapsedemez. Borcuna vermesi lâzımdır. Zira; hak sahibinin hakkını, kudreti nispetinde acele vermesi lâzım olduğundan tehiri zulümdür. Binaenaleyh; elinde bulunan malı hadd-i lâyıkına fiat etmediğinden onun değerini buluncaya kadar tehire hakkı yoktur. Noksanına satıp borcunu vermesi vâcibtir. Eğer alacak sahibi talepte musir olursa, hatta borçlu olan kimsenin vücudu mütehammilse nefsini icarla borcunu ödemek lâzımdır. Amma hak sahibi te'hire müsaade ederse istediği kadar te'hir eder.
Ribâ ile muamele eden kimseler ekseriyet itibariyle zulme ve erbab-ı servetten olup nâsa galebe ve cefa ile mallarını almak âdetleri olduğundan Vâcib Tealâ onları âhiretle tehdid etmek üzere:

وَاتَّقُواْ يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللّهِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَّا كَسَبَتْ وَهُمْ لاَ يُظْلَمُونَ ﴿281﴾

buyuruyor.

[Şol günden ittika edin ki, o günde amelinizin cezasını görmek üzere ancak Allah'ın huzuruna rucu' edersiniz ve rucu'unuzdan sonra her nefis zulüm olunmadığı halde kendi kazandığı amelinin sevabını tamamen alır. Amelinin sevabı noksan olmadığından asla zulüm görmez.]
Hulâsa; borçlu olan kimse fakir olursa borcunu verebileceği bir zamana kadar müsaade etmek mendup ve ind-eşşer memduh ve medyun fakire alacağını sadaka etmek daha hayırlı olduğu ve huzur-u ilâhiye varılacak kıyamet gününden ittika etmek vâcib olup her nefsin kesb ettiği amelinin sevabını tam alıp noksan almakla zulmolunmayacağı bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***
Tealâ ribâyı terk ve infak ile emredip bunların da ifası mala mevkuf olduğundan malı muhafazanın keyfiyetini tavsiye etmek üzere:

يَـٰٓأَيُّهَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوٓاْ إِذَا تَدَايَنتُم بِدَيْنٍ إِلَىٰٓ أَجَلٍ مُّسَمًّى فَٱكْتُبُوهُ

buyuruyor.

[Ey müminler! Birbirinizle muamelede biriniz mal verip diğeriniz almak suretiyle deyn hâsıl olup, biriniz alacak sahibi diğeriniz bir müddet-i muayyeneye kadar borçlu olduğunda o borcu ve eda olunacak müddeti bir senede yazın.] Ki beyninizde adavet icab eden ihtilâf ve münazaa vaki olmasın. Çünkü; yazılmayacak olursa borcun miktarında ve müddetinde ihtilâf edilerek münâzaaya ve belki muhakemeye kadar işi uzatıp tarafeynin rahatsız olmaları ihtimali vardır. İşte şu ihtimale meydan vermemek için deynin miktarını ve müddetini beyan ederek yazmak vâcibtir. Binaenaleyh:

وَلۡـيَـكۡـتُـب بَّـيۡـنَـكُمۡ كَـاتِـبُۢ بِـٱلۡـعَـدۡلِ

[Beyninizde bir kâtip, adaletle yazsın.]
Miktarında ziyade veya noksan yazmadığı gibi müddetinde de ileri veya geri yazmasın. Şu halde tarafeyn arasında kararlaşan miktar ve müddete, kâtibin dikkat etmesi lâzımdır. Kâtib, aranızda olan mukavele ahkâmını da senede dercetsin ki, hin-i hacette sizi zarardan muhafaza etmekle beraber muamelenin keyfiyeti ve şeraiti tamamiyle malûm olsun, borçlu ve alacaklının birbirine bir diyecekleri kalmasın.
Borcun müddeti malûm olması lâzım olduğunu beyan için ecel-i müsemma ile tedayün denilmiştir. Müddeti tayin ise, günlerin adediyle veya ay ve seneyle olup harman zamanı, ekin zamanı gibi takaddüm ve teahhurla ihtilâf edecek zaman nizaa müeddi olduğundan, bu gibi zamanlarla müddet tayin olunamaz. Çünkü; bu gibi zamanlarla; müddetten maksûd olan nizaı kat'etmek hâsıl olamaz.
Y a z m a k l a emir; nedb içindir. Yani; yazmak menduptur. Binaenaleyh, yazmayan kimse günahkâr olmaz. Bazıları vücub içindir demişlerse de bu; zayıftır. Çünkü; vücupta şiddet ve suûbet vardır. Halbuki muamelede suhulet matluptur. Şu kadar ki nizadan kurtulmak için yazma efdaldir. Cenab-ı Hak kitabında iki şartın lüzumunu beyan buyurmuştur:
Birincisi; kâtibin âdil olmasıdır ki, tarafeynden birinin menfaatini gözeterek diğerinin mazarratını kasdetmesin. Her iki tarafın hukukta müsavi oldukları gibi kâtip indinde dahi müsavi olmaları lâzımdır.

***
Vâcib Tealâ kâtipte lâzım olan şartlardan
İkinci s i ; kâtibin âlim olması olduğunu beyan etmek üzere :

وَلاَ يَـأۡبَ كَـاتِـبٌ أَن يَـكۡـتُـبَ كَـمَـا عَـلَّـمَـهُ ٱللَّهُ فَـلۡـيَـكۡـتُـبۡ

buyuruyor.

[Ve kâtip yazmaya başladığında Allah'ın talim ettiği gibi yazmaktan imtina etmesin, yazsın.] Fakat maksadı ihlâl edercesine kısa veyahut maksadı kaybedercesine uzun yazmasın. Ancak Allah'ın talimi veçhile

maksada muvafık surette yazsın ki, tarafeyn mutazarrır olmasın. Kâtibin ilm-i fıkha âlim olup her iki tarafın hukukunu muhafazaya veledelhâce iki hüccet olacak bir surette yazmaya muktedir olması lâzım olduğu gibi, senedin mazmunu tarafeynin mezhebine muvafık olmak dahi lâzımdır. Zira; muhakemeye gidildiğinde kadı, tarafeynden birinin hakkını iptale yol bulacak bir halde olmamak ve nizaa müeddi olacak müphem kelime istimal etmemek adalette dahildir. Kâtibin ilm-i fıkha vukufu; muamelenin selâmetini mucip olduğundan muamelede istihdam olunan kâtibin âlim olması lâzımdır. İşte şu sayılan şerait dairesinde olan bir kâtibe tarafeyn arz-ı ihtiyaç ettiklerinde kâtibin imtina etmesini Cenab-ı Hak nehyetmiştir. Zira; muameleyi şerait-i fıkıh dairesinde senede raptetmek selâmet-i ammeyi mucip olduğundan kâtibin senedi yazmaktan kaçınması caiz değildir.
Borcu senede yazmakla emrin illeti; müddetini uzatmakla veya miktarının ziyade ve noksan tevehhümüyle birbirinin hukukuna tecavüzden muhafaza etmektir.
T e d a y ü n ; borçla alış veriş etmektir ki birinin mal verip diğerinin mukavele olunan müddette ödemek üzere borçlanmasıdır. Bu âyet bey'-i bisselem hakkında nazil olduğu mervidir. Çünkü; Resûlullah'ın Medine'yi teşrifinde Medine ahalisi hurma üzerine selem yaparlardı. Yani altı ay veya bir sene sonra yetişecek hurmayı almak üzere o kadar müddet evvel pazarlık ederek parasını verirler ki, bu misilli bey'e lisan-ı şer'de selem denir. İşte Risaletmeab Efendimiz bu muameleyi görünce «Selem yapacak kimsenin malın tartısıyla ne kadar zaman sonra vereceği müddeti malûm olması lâzım olduğunu» beyan buyurması üzerine Cenab-ı Hak, ehl-i imana muamelelerinde veznile müddette fevkalâde ihtiyat ve ihtimam lâzım olduğunu bu âyetle beyan ve tavsiye buyurmuştur.

***

Vâcib Tealâ medyun olan kimsenin senedi imzalaması lâzım olduğunu beyan etmek üzere :

وَلْـيُمْـلِلِ ٱلَّـذِى عَلَـيْـهِ ٱلْـحَقُّ وَلْـيَـتَّقِ ٱللهُ رَبَّـهُ ۥ وَلاَ يَـبْـخَسْ مِـنْـهُ شَيْـــًٔـا

buyuruyor.
[Ve üzerinde borç olup tayin olunan müddette ödeyeceğini taahhüd eden borç sahibi yazılan senedi imza eylesin ve imza eylediği zaman hukuku ihlâl etmek cihetlerinden Rabbisine ittika etsin ve alacak sahibine eza etmek ve hakkını noksan vermek gibi şeyleri irtikâp etmekten nefsini muhafaza etsin ve Allah'tan korksun ve alacak sahibinin hakkından birşeyi velevse azdan az olsun noksan vermesin.] Zira; bir zerre noksan verse ondan mes'ûldür.
Âyetin bu fıkrası üç mühim hükmü hâvidir:

Birincisi; borç sahibinin imzası lâzım olmasıdır. Çünkü; imzasız senede itibar yoktur.
İkinci s i ; borç sahibine eza etmekten ittikadır.
Ü ç ü n c ü s ü : noksan verilmesi caiz olmamasıdır.

***
Vâcib Tealâ borç sahibinin imzası lâzım olduğunu beyandan sonra medyunun imzasına itibar olmazsa veyahut imzadan âciz olursa, ne gibi muamele olunmak lâzım olduğunu beyan etmek üzere:

فَإن كَانَ الَّذِي عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفِيهًا أَوْ ضَعِيفًا أَوْ لاَ يَسْتَطِيعُ أَن يُمِلَّ هُوَ فَلْيُمْلِلْ وَلِيُّهُ بِالْعَدْلِ

buyuruyor.

[Eğer hak kendi üzerinde olup, medyun olan kimse malını israf eder, sefih olursa veya çocuk veya ihtiyar veyahut mecnun gibi ikrarına ve imzasına itibar olunmaz zayıf olursa veyahut lisandan âciz veya lisan bilmez veya cahil olmak gibi bir sebepten dolayı bizzat ikrara kadir olmazsa, şer'an onun makamına kaim olan velisi adalete mukarin olarak ikrar ve imza etsin.] Ki hak sahibinin hakkı zayi' olmasın. Zira muamelât-ı nâs; imkânla mukayyeddir. Binaenaleyh; borç sahibinin beyan olunan sebeplerden birisiyle imzadan âciz ve imzasının muteber olmaması muamelenin muattal olmasını icab edince, muamelenin cereyanı için

mümkün olan velisinin imzasıdır. Zira; asıl müteazzir olunca hükmün bedele intikal etmesi meşru'dur.

***

Vâcib Tealâ yalnız ikrar ve imza kâfi olmayıp iki şahitle işhad etmek lâzım olduğunu beyan etmek üzere :

وَٱسْتَشْهِدُوا۟ شَهِيدَيْنِ مِن رِّجَالِكُمْ فَإِن لَّمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ
وَٱمْرَأَتَانِ مِمَّن تَرْضَوْنَ مِنَ ٱلشُّهَدَآءِ أَن تَضِلَّ إِحْدَىٰهُمَا فَتُذَكِّرَ
إِحْدَىٰهُمَا ٱلْأُخْرَىٰ

buyuruyor.

[Borç sahibinin kendisi veya velisinin ikrar ve imzasıyla beraber erkeklerinizden iki şahit araym ve onlar huzurunda ikrar vuku bulsun ki, icabında onlar şehadet etsinler ve eğer iki erkek bulunmazsa razı olduğunuz şahitlerden bir erkek, iki kadın arayın ki, onlar şehadet etsinler ve şahitler adaletinde şüphe etmeyip razı olduğunuz kimselerden olsun ki, kalbiniz rahat etsin. Çünkü; razı olmadığınız kimseler şahit olurlarsa icabında şehadetleri şüpheden hâli olmaz ve kadınlardan birisi meseleyi unutursa diğeri hatırına getirmek için iki olmak lâzımdır.] Zira; kadınların tabiatlarında unutmak galiptir. Binaenaleyh nisab-ı şehadet; erkeklerden bire bedel kadınlardan ikidir.

وَلَا يَأْبَ ٱلشُّهَدَآءُ إِذَا مَا دُعُوا۟

[Ve davet olunduklarında şahitler şehadetlerinden imtina etmesinler.] Zira şehadetten imtina etmek; hak sahibinin hakkını iptal ettiğinden caiz değildir. Şehadetin kabulünde: Şahidin hür, âkil, baliğ, âdil ve müslim olması şart olduğu gibi, o şehadette şahid için celb-i menfaat veya def-i mazarrat veyahut aleyhine şehadet edeceği kimseyle kendi arasında adavet olmamak şarttır. Zira adavet; insanı lâyık olmadık birtakım ef'ale sevkettiği gibi yalan söylemeye ve şehadete hile karıştırmaya dahi sevkeder. Eda-yı şehadet için ne kadar uzun mesafe olsa şahidin gitmesi vâcib olduğu cihetle imtina caiz değildir.

Bir kişide galat-ı sehiv veyahut yalan ihtimali olduğundan nisab-ı şehadet ikidir. Şu ihtimaller, şahidin iki olduğunda dahi varsa da bir dereceye kadar azdır.

***

Vâcib Tealâ alış verişte borcu beyaneder senet tanzim edilmesini emrettikten sonra senedin yazılmasında müsamaha ve terketmekten nehyetmek üzere:

وَلاَ تَسْـَٔمُوٓاْ أَن تَكْتُبُوهُ صَغِيرًا أَوْ كَبِيرًا إِلَىٰٓ أَجَلِهِ

buyuruyor.

[Ey müminler! Az veya çok, küçük veya büyük borcunuzu ve alacağınızı müddetini beyanederek yazmaktan yorulmayınız.] Zira; tereddüdü ve şekki defetmek için yazmak en kolay ve yakın bir tarîktir. Binaenaleyh; muamelenizi yazmakta müsamaha göstermeyin.
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile azıcık maldan hâsıl olan münazaa birçok fitne ve fesada ve belki mukateleye bile bâdi olduğundan Cenab-ı Hak muamelede velev gayet az olsa bile senet tanziminde müsamaha edilmemesini ve yorgunluk gösterilmemesini tavsiye etmiştir.

ذَٰلِكُمْ أَقْسَطُ عِندَ ٱللهِ وَأَقْوَمُ لِلشَّهَٰدَةِ وَأَدْنَىٰٓ أَلاَّ تَرْتَابُوٓاْ إِلآَّ أَن تَكُونَ تِجَٰرَةً حَاضِرَةً تُدِيرُونَهَا بَيْنَكُمْ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَلاَّ تَكْتُبُوهَا

[Şu beyan olunan veçh üzere senet yazmak; indallah muamelenizde âdâlet ve eda-yı şehadette muaveneti ziyadedir. Çünkü yazmak; murur-u zamanla şahitlerin unuttukları cihetleri hatırlarına getirdiğinden şehadetin kavamıdır ve muamelede borcu ve alacağı beyaneder senet yazmak tereddüdü ve şekki izalede en yakîn ve kestirme bir tarîktir. Ve cemi-i zamanda yazmak lâzımdır. İllâ muameleniz elden ele alıp vermekten ibaret olup beyninizde idare ettiğiniz hazır bir ticaretten ibaret olursa onu yazmamakta sizin üzerinize günah yoktur.] Zira; elden ele alaverede niza olmadıdığından yazmak lâzım olmaz ve kitabette yalan ve noksan gibi muamele olmadığından kitabetin ziyade adalet

olduğu ve şehadeti hıfzedip, tezekkür etmekte istikamete vesile olduğundan
kitabetin şehadete akvem olduğu beyan olunmuştur. Çünkü; kitabet olunca şehadette şüphe olmaz.
T i c a r e t - i h a z ı r e y l e murad; peşin alış veriştir. Zira; peşin muamelede yazmaya ihtiyaç olmadığından yazılmazsa günah olmadığı beyan olunmuştur.

وَأَشْهِدُوٓا۟ إِذَا تَبَايَعْتُمْ وَلَا يُضَآرَّ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ

[Peşin alış verişte ve müddeti yakın olan muamelede yazmazsanız bile ihtiyaten şahit bulundurun. Çünkü; tarafeyn birbirini ızrar etmekten hali olmadığından şahit bulundurmak müstehaptır ve kâtip yazmamak veyahut yazarsa da ziyade ve noksan yazmak suretiyle tarafeynden birini veya ikisini ızrar etmesin ve şahit de eda-yı şehadete gitmemek ve hakkı ketmetmek gibi şeylerle tarafeyni ızrar ve tarafeyn de şahidin harcırahını ve ücretini vermemekle şahidi ızrar etmesinler.] Çünkü;
(لاضرر ولاضرار فى الاسلام) yani «İslâmda ne bir taraftan ne de iki taraftan zarar yoktur.»

وَإِن تَفْعَلُوا۟ فَإِنَّهُۥ فُسُوقٌۢ بِكُمْ وَٱتَّقُوا۟ ٱللَّهَ وَيُعَلِّمُكُمُ ٱللَّهُ وَٱللَّهُ بِكُلِّ شَىْءٍ عَلِيمٌ (282)

[Ve eğer birbirinizi ızrarla nehyolunduğunuz menhiyatı işlerseniz bu işiniz size günahtır. Zira; birbirinizi ızrarla fasık ve taat-ı ilâhiyeden çıkmış olursanız ve hudud-u ilâhiyi tecavüzde Allah'tan korkun ve nefsinizi menhi olan şeylerden sakının, halbuki Allah-u Tealâ halinize muvafık ve şanınıza lâyık olan ahkâmını Resûlü vasıtasıyla size öğretti. Binaenaleyh; sizin, Allah'ın talim ettiği ahkâmına riayetiniz lâzımdır ve onun haricine çıkmak sizin için fısktır ve Allah-u Tealâ herşeyi ve sizin amellerinizi bilir.] İstihkakınıza göre ceza verir. Binaenaleyh insanın; her muamelesinde hüsn-ü cezaya müstehak olacak amele sa'yetmesi lâzımdır.

***

Vâcib Tealâ muamelede bir senet yazılmasını emrettiği gibi müsaferet halinde kâtip bulunmaz veya kâtip bulunur da alet-i kitabet bulunmamakla yazmak mümkün olmazsa ne gibi muamele olunacağını beyan etmek üzere :

وَإِن كُنتُمْ عَلَىٰ سَفَرٍ وَلَمْ تَجِدُوا۟ كَاتِبًا فَرِهَـٰنٌ مَّقْبُوضَةٌ

buyuruyor.

[Ey müminler! Eğer siz sefer üzerinde olur da muamelenizin cereyanını ve borcun miktarını ve müddetini yazacak kâtip bulamazsanız, medyunun borcu bedelinde rehin alır, kabzedersiniz.]
R e h i n ; borcuna mukabil eda edinceye kadar durmak üzere borçlu olan kimsenin alacak sahibine verdiği şeydir. Alacak sahibi her zaman borçludan rehin isteyebilir. Lâkin müsaferette rehin almak galip olduğundan bu âyette müsaferet zikrolunmuştur, yoksa rehin almak hal-i sefere mahsus değildir.

فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُم بَعْضًا فَلْيُؤَدِّ ٱلَّذِى ٱؤْتُمِنَ أَمَـٰنَتَهُۥ وَلْيَتَّقِ ٱللَّهَ رَبَّهُۥ

[Eğer siz bazınız bazınıza emin olur da rehin almak istemezseniz, emin addolunan kimse emanetini yani alacak sahibine borcunu versin ve Rabbisine ittika etsin.] Ki borcunu inkâr ve hıyanet etmek ve borcunu noksan vermek ve mukavele olunan müddeti tehir etmek gibi şeylerden nefsini vikaye eylesin. Çünkü; alacak sahibi senet yazmak ve rehin almak gibi şeylere hacet göstermeksizin onun emanetine havale etti. Şu halele medyun da onun iyiliğine karşı müddetin hululünde derhal borcunu vermelidir.

وَلَا تَكْتُمُوا۟ ٱلشَّهَـٰدَةَ وَمَن يَكْتُمْهَا فَإِنَّهُۥٓ ءَاثِمٌ قَلْبُهُۥ وَٱللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ (283)

[Ve hukuk-u ibada müteallik şehadeti saklamayın. Eğer bir kimse, üzerine vâcib olan şehadeti saklarsa, o kimsenin kalbi günahkâr olur ve

Allah-u Tealâ sizin şehadeti saklamak ve tarafeyni ızrar etmek gibi amellerinizi bilir.] Ve herbirinin intikamını alır. Çünkü; günah işleyen kimse o günahtan tevbe etmedikçe veyahut aff-ı ilâhiye mazhar olmadıkça elbette o günahının cezasını görür.
Hulâsa; muamelenin intizamını muhafaza ve nâsı zarardan vikaye için usül-ü ticarette tarafeyn muamelelerini bir senetle zaptetmek lâzım ve senedi yazan kâtibin âdâlet üzere yazıp muameleyi
lâyıkıyla tasvir etmesi vâcib ve muameleye şahit bulundurmak ve şahitlerin vakayı güzel zaptedip icabında lâyıkıyla şehadet etmeleri elzem olduğu ve eğer şahit şehadetten imtina veya ketmederse, günahkâr olacağı bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ bu sûrede usûl-ü itikadiyeden tevhide ve sıfat-ı ilâhiyeye müteallik mesaili ve furû-u a'mâlden namaz, oruç, hac, zekât, nikâh, talâk, mehir, rıza', ilâ, deyn ve senet yazılmak gibi mesaili beyan ettiği gibi, bu ahkâma riayetin vücubunu iş'ar eden kudret ve ilim sıfatlarının kemâlini dahi beyan etmek üzere:

لِّلَّهِ مَا فِى ٱلسَّمَٰوَٰتِ وَمَا فِى ٱلْأَرْضِ وَإِن تُبْدُوا۟ مَا فِىٓ أَنفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُم بِهِ ٱللَّهُ

buyuruyor.

[Göklerde ve yerde mevcut olan mahlukatın cümlesi Allah'ındır ve eğer nefsinizde olan tasavvurlarınızı izhar eder veyahut saklarsanız, Allah-u Tealâ onların herbiriyle sizi muhasebe eder. Zira; hepsini bilir.]

فَيَغْفِرُ لِمَن يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَن يَشَاءُ وَٱللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿284﴾

[Binaenaleyh; Allah-u Tealâ dilediği kimseyi mağfiret eder ve istediğini muazzep kılar. Zira; Allah herşeye kadirdir. Ezelen vc ebeden kudretinden hiç birşey hariç olmaz.] Bu âyet; itaat eden kimseler hakkında lûtf-u ilâhiyi vaadin ve âsiler hakkında gazabı vaîdin nihayetidir.

Çünkü; herşeyi ve bilhassa kullarının gizli ve aşikâr amellerini bilip herşeye kadir olunca, itaat edenlere nimet vereceğini ve âsi olanlara azap edeceğini beyan etmiştir. Binaenaleyh; herkesin Allah'ın gazabından korkması lâzımdır.

***

Vâcib Tealâ, bu âyette gizli ve aşikâr her amel üzerine muhasebe edeceğini beyan etti. însan hatırına gelen bir fenalığın, sevmeyerek hariçte vücut bulmasına sa'yetmez ve mücerret kalbinde deveran etmekle kalırsa bundan mesul olmaz. Zira; hatıratın define insan kadir olamaz. Binaenaleyh; kudretinin fevkinde olan şeyden ise, hiçbir kimse mesul değildir. Amma kalbine gelen fenalığı kabul edip kararlaştırarak hariçte vücut bulmasına sa'yederse bundan mes'ul olur, velevse hariçte vücut bulmasın. Ancak kalpte kasdolmaksızın aza-yı cevarihten sehven veya uyku halinde sudur eden ef'alinden insan mes'ul olmaz.

Hulâsa; yerde ve göklerde olan mahlukatın cümlesi Allah'ın mahluku ve kulları olup, onların herbirinde tasarruf Allah-u Tealâ'ya ait olduğu ve insanların cümle işlerini bildiği ve hatta kalplerinde gizledikleri ve hariçte izhar ettikleri ef'alin herbiriyle onları muhasebe edeceği ve dilediği kulunun günahını mağfiret edip istediğine azap edeceği ve Allah-u Tealâ'nın herşeye kadir olduğu bu âyetten müstefad olan fevaid cümlesindendir.

***

Vâcib Tealâ rubûbiyette kemalini beyan ettiği gibi kullarının ubudiyette de kemallerini beyan etmek üzere :

امَنَ ٱلرَّسُولُ بِمَآ أُنزِلَ إِلَيْهِ مِن رَّبِّهِ وَٱلْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ ءَامَنَ بِٱللهِ وَمَلَٰٓئِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ

buyuruyor.

[Resûl-ü muazzam, Rabbisinden kendisine inzal olunan Kur'ân'a imanetti ve müminlerin küllisi Allah'a ve meleklerine ve kitaplarına ve bilûmum Resûllerine iman ettiler.]

لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِّن رُّسُلِهِ

[Biz Allah'ın Resûllerinden herbirini öbüründen fark ettirmeyiz ve cümlesine iman ederiz.]

(285) وَقَالُواْ سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ ٱلْمَصِيرُ

[Ve rusül-ü kiramın bize getirmiş oldukları ahkâmın cümlesini işittik ve itaat ettik. Ey bizim Rabbimiz! Günahlarımızı mağfiret etmeni isteriz ve ancak âhirette senin huzurundur varılacak yer, dediler.]
Yani; Cenab-ı Hakkın Resûl-ü Mükerremi, Rabbisi tarafından inzal olunan Kur'ân'a ve Kur'ân'ın mutazammın olduğu ahkâmın taraf-ı ilâhiden olduğuna iman etti. Ve müminlerden herbiri: Evvelen; Allah'a iman ettiler. Zira Allah'a iman; üss-ül'esas olduğu cihetle takdim olunmuştur. Allah'tan vahyi ve kitapları Resûllere getiren melek olduğu için ikinci mertebe; meleklere iman ettikleri beyan olunmuştur. Meleklerin rusül-ü kirama getirdikleri vahiy; kitap olduğundan üçüncü mertebede kitaplara iman beyan olunmuştur. Dördüncü mertebede kendilerini hakka davet eden rusül-ü kirama iman ettikleri beyan olunmuştur.
A l l a h ' a i m a n ; zatına, sıfatına ve efaline imana şâmildir.
Meleklere iman; Allah'ın kulları olup Rablerinden korkarak asla günah işlemediklerine ve daima ibadetle meşgul olduklarına iman etmektir.
M e l e k l e r ; kuvve-i şehevaniyeden mücerret oldukları için ibadetten yorulmaz ve kibretmezler. Onların zikirleri bizim nefeslerimiz makamındadır. Memur oldukları şeyde asla muhalefet etmezler. Onların herbirerleri birer umura müvekkillerdir. Herkes vazifesine devam eder ve Cibril-i Emin enbiyaya vahiy getirmeye memurdur.
K i t a p l a r a i m a n ; kitapların taraf-ı ilâhiden vahy-i münzel olup kullan ıslah için gönderildiğine ve Kur'ân'ın kıyamete kadar baki olup asla tahrif olunmayacağına iman etmektir.

R u s ü l – ü k i r a m a i m a n ; Onların ma'sum ve taraf-ı ilâhiden kulları irşad ve ıslaha memur ve mucizeleriyle nubûvvetlerini ispat etmiş insan-ı kâmil olduklarına ve sözleri doğru olup onlardan asla yalan sadır olmadığına iman etmektir. Rusül-ü kiramın herbirine iman vâcibtir,

beyinlerini asla tefrik caiz değildir. Binaenaleyh, içinden birine küfür; cümlesine küfür menzilindedir.
Bu âyette kemalât-ı insaniyenin esası beyan olunmuştur. Zira kemalât-ı insaniye; usûl-ü itikadiye ve ameliyeye ilim ve amelle hâsıl olur. İtikadiyata müteallik olan ibne; kuvve-i nazariye ve o ilmin muktezasıyla amele; kuvve-i ameliye denir. Kuvve-i ilmiye ve nazariyenin ameliyeden şerefli olduğuna işaret için Kur'ân'da kuvve-i ilmiye daima mukaddem olarak varid olmuştur.
Binaenaleyh bu âyette kuvve-i nazariye olan iman; mukaddem ve kuvve-i ameliyeye işaret olan (سَمِعْنَا وَاطَعْنَا) muahhar olarak varid olmuştur.
Bu âyette insanda mevcut olan üç mertebeye dahi işaret olunmuştur:
B i r i n c i m e r t e b e o l a n imana
(امَنَ ٱلرَّسُولُ بِمَآ أُنزِلَ إِلَيْهِ مِن رَّبِّهِ وَٱلْمُؤْمِنُونَ)
İkinci m e r t e b e olan ubûdiyete (سَمِعْنَا وَاطَعْنَا) ile,
ü ç ü n c ü m e r t e b e olan ahval-i ahrete
(غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ ٱلْمَصِيرُ) ile işaret olunmuştur. Binaenaleyh; insan üzerine vâcib olan meratibin cümlesine icmalen işaret mevcuttur.
Mertebe-i ubudiyet her nekadar vezaif-i ubudiyeti edaya sa'yetmekse de, insan ne kadar gayret etse kusurdan hâli olamayacağına işaret için kâmil insanlar kuvve-i nazariye olan itikadatı ve kuvve-i ameliye olan ibadatı edaya ve cem-i tekâlifi kabule (سَمِعْنَا وَاطَعْنَا)diyerek müsaraat etmekle beraber kendilerinden sadır olan kusura karşı (غُفْرَانَكَ)kavliyle mağfiret istediklerini beyanla insan için ibadet cihetinden her nekadar terakkiye malik olsa dahi, mağfiret talebini terketmek caiz olmadığına işaret olunmuştur.
Tefsir-i Hâzin'de beyan olunduğu veçhile âyetin sebeb-i nüzulü; bundan evvelki âyette hafî ve celî cümle a'mâlin muhasebe olunacağı beyan olununca ashab-ı Resûlullah telâşa düşüp huzur-u Risalete gelerek dediler ki, «Ya Resûlallah! Namaz, oruç ve sair ibadat kudretimiz tahtındadır. Bunları edaya çalışırız, lâkin kalbimize hutur eden şeyden muhasebe olununca biz onun define muktedir değiliz, işimiz müşküldür» demeleri üzerine Resûlullah «Sizden evvel ehl-i kitap
(سَمِعْنَا وعَصَيْنَا) dediler. Siz de öyle demek mi istersiniz? Belki

(سَمِعْنَـا وَ اطَعْنَـا) deyin» buyurdu ve ashab-ı kiram da emre imtisalen bunu okuyunca bu âyetin nazil olduğu mervidir.

***

Vâcib Tealâ müminlerin mağfiret talep ettiklerini beyandan sonra taleplerinin kabulünü iş'ar etmek üzere :

لاَ يُـكَلِّفُ اللّٰهُ نَـفْـسًـا إِلاَّ وُسْعَـهَـا

buyuruyor.

[Allah-u Tealâ hiçbir nefse teklif etmez, illâ kudreti miktarı teklif eder.] Zira kudretin fevkinde teklif caiz değildir.

لَـهَـا مَـا كَسَبَتْ وَعَلَـيْـهَـا مَـا اكْـتَسَبَتْ

[Her nefsin kesbettiği hayratın sevabı o nefsin menfaatinedir ve iktisab ettiği cinayet ve kabahatin azabı dahi o nefsin mazarratınadır.]
Şerri kesbetmek nefsin arzusu ve lüzumundan ziyade şevk ve mahabbetle olduğundan ziyade manâya delâlet eden iktisab kelimesi gelmiştir. Amma hayır; alelekser nefsin arzusuyla olmadığına işaret için asıl manâya delâlet eden (كَـسَـبَـتْ) kelimesi varid olmuştur.

رَبَّـنَـا لاَ تُـؤَاخِذْنَـا إِن نَّـسِـينَـا أَوْ أَخْطَأْنَـا

[Ey bizim Rabbimiz! Biz nisyan veya hata ederek kusur edersek o kusurumuzla sen bizi muahaze etme] demekle müminler tazarru ve niyazda bulunurlar. Her ne kadar nisyanla vaki olan kusur ma'füv ise de dua, ibadet olduğundan nisyanın affı duaya mani değildir. Yahut n i s y a n ; te'vil-i fasidle ameli terketmek ve hata da te'vil-i fasidle bir kabahat işlemektir. Buna nazaran manâ-yı âyet: [Ya Rabbi! Te'vil-i fasidle işlenmesi lânetlenmesi lâzım olan ameli terkedersek veyahut te'vil-i fasidle bir kabahat işlersek sen bizi muahaze etme] demektir.

***

Vâcib Tealâ müminlerin ikinci dualarını beyan etmek üzere :

رَبَّنَا وَلَا تَحۡمِلۡ عَلَيۡنَآ إِصۡرٗا كَمَا حَمَلۡتَهُۥ عَلَى ٱلَّذِينَ مِن قَبۡلِنَا

buyuruyor.
[Ey bizim Rabbimiz ! Bizden evvel geçen ümmetler üzerine ağır teklifler yüklettiğin gibi bizim üzerimize de ağır yükler yükletme] demekle müminler tazarru ve niyazda, bulunurlar.
Fahr-i Razi'nin beyanı veçhile e v v e l g e ç e n l e r l e murad; Yehud'dur. Çünkü; Yahûd'a elli vakit namaz farz olması ve necaset isabet eden elbisenin isabet eden mahallinin kesilmesi ve nisyanen işledikleri hatalarının cezası olarak halâl taamın bazısının haram olması ve dünyada ukubetlerinin ta'cil olunması gibi ağır teklifler vaki olmuştu.
İşte ümmet-i Muhammed üzerine bu gibi tekliflerin tahmil olunmamasıyla duayı Cenab-ı Hakkın talimiyle ümmetin ekserisi bu duaya devam ettiklerinden, Cenab-ı Hak bu ümmete bu gibi ağır teklifleri tahmil etmemiştir. Ve bu duaya devamın lüzumuna âyet delâlet eder.

رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلۡنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِۦ

[Ey bizim Rabbimiz! Bizim takatimiz olmayan şeyi bize tahmil etme.]
T o k a t o l m a y a n şeyle murad; ümem-i salifeye nazil olan ukubetlerdir.

وَٱعۡفُ عَنَّا وَٱغۡفِرۡ لَنَا وَٱرۡحَمۡنَآۚ أَنتَ مَوۡلَىٰنَا فَٱنصُرۡنَا عَلَى ٱلۡقَوۡمِ ٱلۡكَٰفِرِينَ (286)

[Ya Rabbi! Bizim kusurlarımızı affet ve bizim hatalarımızı setirle bize lûtf-ü merhamet et. Zira; sen bizim mevlâmız ve yardımcımızsın. Binaenaleyh; Ya Rabbi! Bize kavm-i kâfirin üzerinde nusret ver.]

A f ; azabı iskat etmek, m a ğ f i r e t ; rüsvalık ve fezahat azabından kurtarmak için günahı setretmek, r a h m e t ; sevap ve lutf ü ihsandır. Şu halde bu âyette abd için evvelen; azab-ı cismaninin sukutunu, saniyen;

azab-ı ruhaninin izalesini, salisen; nimet-i ilâhiyeye nail olmasını istemek lâzım olduğuna işaret olunmuştur. Çünkü; necasete benzeyen günahtan taharet kesbetmeyince nimete istihkak olamayacağından ilk önce günahtan nefsini tathir etmek lâzımdır. Zira; her tarafı necasetle mülevves olan bir kimse ipekle döşenmiş bir konağa münasip görülemez. Belki hamama gider yıkanır, ondan sonra o konağa münasip görülür. İşte bunun gibi insan günahlarından temizlenmeyince, indallah makbul bir kul olamayacağından en tâhir bir mahal olan Cennet'e münasip olamaz.